Б
10290

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И РУСИЯ

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И РУСИЯ

НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ 1981

РЕДКОЛЕГИЯ:

акад. Д. КОСЕВ
акад. ХР. ХРИСТОВ
проф. КР. ШАРОВА
доц. ЕВЛ. БУЖАШКИ
отг. секретар
О. МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА

д-р и. н. В. Д. КОНОБЕЕВ
д-р и. н. С. А. НИКИТИН
д-р и. н. Ю. А. ПИСАРЕВ
отг. секретар Н. В. ЗУЕВА

И

12705
1981
40

©
Институт за история при БАН
Институт за славяноведение и балканистика при АН СССР
с/о Jusautor, 1981, София

Индекс 914Б

ПРЕДГОВОР

Предлаганият на вниманието на читателя сборник „Българското възраждане и Русия“ е плод на съвместни усилия на български и съветски историци и се посвещава на едно от най-големите събития в тринадесетвековната история на България и на вековните българо-руски връзки и братство — стогодишнината от Освобождението на България. Той е подготвен от сътрудници на Института за история при Българската академия на науките, Историческият факултет на Софийския университет „Климент Охридски“ и Института за славяноведение и балканистика при Академията на науките на СССР. Привлечени са като автори и българисти от други институти в СССР, както и сътрудници от други звена на БАН.

Сътрудничеството на българските и съветските историци в изследванията върху Българското възраждане и Русия бе плодотворно осъществено през 60-те години с публикуването на тритомното документално издание „Освобождение Болгарии от турецкого ига“, което АН СССР издаде през 1961—1967 г. Това бе крупен успех в българо-съветското научно сътрудничество, особено по проблемите на Българското възраждане и връзките му с Русия. Тази линия са призвани да продължат замислените от българските и съветските историци сборници с изследвания, които да изясняват важни недостатъчно изучени от науката проблеми на Българското възраждане във връзка с политиката на Русия и руско-българските отношения. Книгата, която читателят има пред себе си, е първият от така замислените сборници.

„Българското възраждане и Русия“ се състои от две неравномерни части. Първата включва студии и материали, посветени на проблеми, непосредствено свързани с Освободителната руско-турска война през 1877—1878 г. и Освобождението на България. Втората част представляват студиите по проблеми на Възраждането, които хронологически не се отнасят пряко към войната и събитията, в които се осъществи

българското освобождение, но които го подготвиха. Без предходните важни исторически явления не биха били възможни нито високата степен на национално съзнание и подготвеност на националноосвободителното движение за събитията, довели до освобождението, нито обяснението за голямата заинтересованост на руската политика към българските проблеми и подкрепата, която тя оказва на българите

Тематично сборникът „Българското възраждане и Русия" покрива почти целия период на Българското възраждане и всички райони, в които се разви българското националноосвободително движение: Мизия, Тракия, Македония и центровете на българската емиграция в Русия, Румъния, Сърбия и Цариград. За всекиго е ясно, разбира се, че не е възможно един сборник да представи всички проблеми на епохата, да разкрие всички пътища, през които е проникнало руското влияние, през които е преминавала симпатията, материалната и политическата подкрепа за нашия народ от страна на Русия. Това безспорно ще бъде направено в нови изследвания, сборници и монографични трудове — една перспективна задача на науката и сътрудничеството между българските и съветските историци. Без съмнение в бъдеще ще се появят още изследвания за самата Руско-турска война и за Освобождението по проблеми, които тук не са застъпени. Ще отбележим обаче, че вън от тематичното разнообразие авторите положиха усилия да направят нови изследвания, работят с разнообразен, в много случаи нов изворов материал и това дава възможност да бъде подготвена книга с богато историческо съдържание, с ценни изводи и заключения от значение за по-нататъшното развитие на изследванията за епохата на Българското възраждане. Тези качества на сборника оправдават както предварителния замисъл, така и публикуването му.

Редакцията изказва своята благодарност на авторите и на всички, които допринесоха за подготовката на сборника „Българското възраждане и Русия", а също на Комитета за печата, който подкрепи съвместното издание.

Редакцията

100 ГОДИНИ
ОТ
ОСВОБОЖДЕНИЕТО
НА
БЪЛГАРИЯ

РОЛЯТА НА РУСИЯ В ПОЛИТИЧЕСКАТА СТРАТЕГИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

К. КОСЕВ

Известно е, че в течение на няколко десетилетия, започвайки от втората половина на XVIII до средата на XIX в., Русия провежда активна настъпателна политика спрямо Османската империя. По такъв начин тя се изявява обективно като съюзник и покровител на местните националноосвободителни движения. Успехите на руското оръжие срещу Високата порта действуват подобно на стимулатор, давайки силен импулс и на българското националноосвободително движение. Съвсем не е случайно, че повечето от революционните акции на българския народ до Кримската война съвпадат по време с руските военни кампании или пък се замислят в очакване на руска военна помощ. Причината за това явление се корени в обстоятелството, че силите на националноосвободителните движения, от една страна, и султанската държава, от друга страна, са далеч неравностойни. Независимо че преживява общ упадък, Османската империя притежава по това време значителен военен потенциал, който многократно превъзхожда революционните потенциални възможности на подвластните народи. Ето защо при създалата се конкретна историческа обстановка през първата половина на XIX в. националноосвободителните движения не са в състояние да достигнат до радикален завършек, разчитайки само на собствените си сили. Решаващо значение има външната помощ. Подобна решаваща роля е могла да изиграе единствено Русия, която по силата на редица исторически обстоятелства е непосредствено и органически свързана с националноосвободителните движения на балканските народи. Благодарение именно на руската военнополитическа помощ, както е известно, получават последователно освобождението си Сърбия, Гърция и Румъния. Историческият опит от освобождението на съседните народи подхранва вярата и утвърждава убеждението у българския народ, че Русия е единствената сила, която ще помогне и за освобождението на България. В този смисъл местните революцион-

ни дейци започват да виждат в лицето на Русия своеобразен стратегически резерв за успеха на българската национална революция.

Същевременно обаче западните държави—Англия, Франция и Австрия, които имат свои големи интереси в Турция, се обявяват за запазване на нейната цялост и действуват за неутрализиране на засилващото се руско влияние в района на Балканите. По такъв начин обективно поменатите страни се изявили като противници на националноосвободителните движения. Между Русия, от една страна, и западните държави, от друга, през този период съществува непрекъснато съперничество, което в отделни случаи достига до остри конфликти и преки стълкновения.

Общо взето обаче, докъм средата на XIX в. противодействието, което оказват западните държави на руския натиск върху Османската империя, не е особено ефикасно. Ангажирани със свои вътрешни и други международни проблеми, западните държави не са били в състояние да окажат сериозно противодействие за неутрализиране на руската настъпателна политика. Затова съвсем обяснимо е, че през първата половина на XIX в. Русия е могла почти безпрепятствено да действува като съюзник на балканските освободителни движения.

Кримската война от 1853—1856 г. обаче, която завършва с неуспех за Русия, съществено изменя съотношението на силите в Европа в полза на западните сили и слага край на руската хегемония в Източния въпрос. Решенията на Парижката конференция и мирният договор от 1856 г. сериозно отслабват руските позиции в района на Черно море и Балканския полуостров.

При създалата се международна обстановка след Кримската война българското националноосвободително движение се изправя пред големи затруднения. То има вече срещу себе си освен многократно по-големия военен потенциал на Османската империя,[1] но и военнополитическата мощ на нейните западни покровители — на Англия, Франция и Австрия. А при това българската революция е лишена, макар и временно, но за неопределен срок, от своя най-надежден покровител и съюзник — Русия. Лишена е в такъв смисъл, че конкретно

[1] *М. Газенкампф*, Очерк современного состояния вооруженных сил Турции, СПб, 1876; Вж. и Извори за българската история, т. XVIII. Немски извори за българската история, т. I, 1875—1877, под ред. *В. Паскалева К.* и *Косев*, С., 1973, с. 253—257. Доклади на германския шарже д'афер в Цариград Хиршфелд до германското правителство относно състоянието на турските въоръжени сили.

през 60-те и 70-те години тя не може да разчита на открита и пряка руска военна помощ. Затова тъкмо тогава, когато се създават най-благоприятни вътрешни обективно-материални предпоставки за размаха на националноосвободителната борба против османското робство, ние констатираме известна скованост и спорадичност в действията. Комплицираната външнополитическа обстановка и обвързаността на освободителното дело с голямата политика на Великите европейски сили действуват затормозяващо върху българския народ, парализирайки в значителна степен неговата политическа активност и революционна енергия.

При така създалите се условия пред българския народ съществува само един възможен изход, само една единствена перспектива: да мобилизира всички свои вътрешни сили и превъзмогвайки инертната скованост, да осъществи въоръжена революционна акция от национален мащаб. Само по този начин е било възможно да се възбуди Източният въпрос до такава степен, че да бъде предизвикана евентуално нужната решаваща руска военна помощ.

Трябва да изтъкнем, че ръководителите на българската национална революция, проникнати от политическа прозорливост, с интуицията на народни водачи съумяват успешно да се ориентират в сложната обстановка, начертавайки по-нататъшните перспективи и целите на борбата. В резултат от дейността на Г. С. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и други дейци българското националноосвободително движение придобива организиран и целенасочен характер, създават се неговите организационни центрове, избистря се идейно-политическата му насоченост върху основата на най-прогресивните за онова време революционно-демократични принципи. Особено значение има дейността на В. Левски и изградената от него вътрешна революционна организация. Благодарение на извършената огромна организационна и идейно-политическа работа под ръководството на Апостола българският народ за сравнително кратък период от няколко години постига големи успехи в своето идейно-политическо и организационно израстване. Към началото на 70-те години се формира многочислена фаланга от активни професионални революционери, които се залавят да организират и оглавят всенародно въстание, готови самопожертвувателно да изгорят в пламъците на неравната битка, но с ясното съзнание, че пролятата кръв и жертвите ще достигнат съкровената цел. На тази именно основа и с такава стратегическа цел се замисля, подготвя и осъществява Априлското въстание от 1876 г. Че именно такава е била целта му, най-красноречиво сочат неговите ръководители и извърши-

тели. Още през 1875 г. Христо Ботев, един от главните дейци на новоизбрания БРЦК в Букурещ, преценявайки политическата обстановка, възникнала в резултат от въстанието в Босна и Херцеговина, отправя апел към сънародниците си: „. . . за революция народна, незабавна, отчаяна . . . Нашето съществуване като народ, пише той, е съмнително, ако ние не вземеме участие в съсипването на Турция . . . сега е най-сгодно време да покажем на света, че и ний сме достойни за свобода . . . , ако не искаме да бъдем последни, а може би и забравени при решението на Восточния вопрос." По-нататък Ботев добавя: „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров! Многословният Източен въпрос, който довчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своя трети акт и няма съмнение, че той ще да се изкара до краят . . . Европа и политическите обстоятелства, дават политическа свобода и самостоятелност само на тогова, който сам може да я добие . . . Тук се изисква протест, бунт, въстание, революция . . . Остава само едно: да драснем кибрита и под светлината на огъня да нагазим в кървавата революция, която е единственият път към нашето спасение . . . Освен това Русия, която се е приготвила да нанесе и последния удар на Парижкия трактат, не ще да допусне, щото нито Англия, нито Франция, нито която и да е държава да се умеси във вътрешните дела на Турция. Нейният съюз с Австрия и Прусия е следствие на нейните намерения да играе първа роля на Восток и да има пълно влияние на Балканския полуостров. От тая точка на зрението Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя. . ."[2]

Същите убеждения споделя и Стоян Заимов, участник в Гюргевския комитет и един от инициаторите на Априлското въстание. В едно свое писмо до Захари Стоянов от по-късно време Заимов отбелязва: „. . . Въстанието от 1876 г. беше чисто българска работа, самостоятелен труд — инициатива чисто българска, поддържана с български средства. Това прави чест на нашия народ . . . Но че това движение не беше по народните налични сили и че то се нуждаеше от дяда Ивана, чини ми се, че всекой признава."[3]

Друг участник в Априлското въстание — Цанко Дюстабанов, един от най-видните дейци в Търновския революционен окръг, се обърнал към въстаниците със следните думи: „Момчета . . . ние трябва . . . да гледаме да повдигнем повече села

[2] Знаме, бр. 23, 27 юли 1875; бр. 25, 27 авг. 1875 г.; Нова България, бр. 1, 5 май 1876 г.
[3] *Ст. Каракостов*, Диарбекирски заточеници, С., 1946, с. 431.

и по-дълго да задържим положението. Само в това е нашето спасение, само по такъв начин ще обърнем вниманието на Европа, а без Европа нищо не можем направи. Ние навярно ще измрем, но дано поне нашите братя получат желаната свобода . . . *С въстанието ние не ще освободим България. В това съм твърдо убеден. Но ще научим поне българина да знае как се мре.* Ще обърнем вниманието на Европа и ще дадем възможност на Русия да дигне гюрултията."[4] Същият Цанко Дюстабанов, заловен от турската власт след разгрома на Априлското въстание, заявил пред следствените органи: „Аз зная много добре, че царството ви е голямо, че *силата, войската и оръжието са във ваши ръце, че със сила не ще ви надвием;* но зная още, че вие сте варвари и тирани, че заради въстанието ще се нахвърлите върху невинни и мирни жители и ще извършите зверства. Нашата цел не е била да ви надвием със сила, а само да ви предизвикаме да направите зверствата, които вече премного направихте и благодарение на които се компрометирахте пред целия образован свят. *И тая наша цел е достигната вече. И тъй ние ви победихме.* Вие, като изгорихте толкова къщи и села на мирни българи, като изклахте толкова невинни старци, бабички, жени и деца, като разорихте толкова църкви и училища, трябва да знаете, че цяла Европа се възмути от вашите зверства и че тя скоро ще дойде да ви изгони оттука: стягайте се да бягате към Анадола. Вие издадохте Хатишерифа, а не го изпълнихте; издадохте Хатихумаюна — и него не изпълнихте, обещахте правдини за християните — и тях не дадохте. Мислите ли, че все с лъжи ще може да я карате? Европа се насити на лъжите ви и не ви вярва вече. Вашата се свърши: Европа ще ви изгони оттука."[5]

Най-образно и недвусмислено се изказва по предназначението на Априлското въстание неговият водач и герой Георги Бенковски. Наблюдавайки пожарите, обхванали българските селища след разгрома на въстанието, Бенковски възкликва: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога не ще оздравее. А Русия — нека тя заповяда!"[6]

Приведените изказвания на най-видни български обществе-

[4] *Д. Мантов*, Цанко Дюстабанов, сб. Бележити българи, т. II, С., 1968, с. 579, 585.

[5] *Ю. Тодоров*, Въспоменания по въстанията в Търновски санджак през 1876 и по съденето на българските въстаници в Търново, Русе, 1897, с. 105—106.

[6] *З. Стоянов*, Записки по българските въстания 1870—1876, С., 1890, с. 395.

ни дейци, инициатори и участници в Априлското въстание красноречиво илюстрират техните стратегически замисли в неравната битка с превъзхождащия противник. От думите им става ясно, че целта на Априлското въстание е: да се наложи още повече Източният въпрос като актуална проблема в международните отношения и по такъв начин да се вкара в действие стратегическият резерв на революцията — решаващата руска военна намеса.

Въпросът обаче се свежда до това, доколко водачите на българската революция са имали основания да се надяват на подобна развръзка? Защото резултатите, които те очакват от въстаническата акция, зависят от цяла редица обстоятелства извън сферата на техните възможности, зависят преди всичко от съотношението на силите на международната арена и главно — от политическите интереси, цели и възможности на руската близкоизточна политика по това време.

Що се отнася до международната обстановка, известно е, че към края на 60-те години и началото на 70-те настъпват някои изменения в политическото съотношение на силите, благоприятни за Русия с оглед на Източния въпрос. В резултат на Австро-пруската (1866) и Френско-пруската (1870—1871) война Османската империя се лишава от двама свои активни покровители в лицето на Австрия и Франция, а Русия се избавя от противодействието на традиционните си съперници. Антируската, т. нар. Кримска коалиция фактически престава да съществува. Това дава възможност на царското правителство едностранно да денонсира ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор от 1856 г. и да възстанови своя политически престиж в Ориента.

Естествено тези промени в международните отношения вдъхват значителна доза оптимизъм в България. Тези именно изменения в международната обстановка са едно от най-сериозните основания на българските революционери да се надяват, че техните въстанически намерения ще имат благоприятен политически ефект в духа на голямата им стратегическа цел. Основанията им в това направление още повече се увеличават след въстанието в Босна и Херцеговина през лятото на 1875 г., което възвестява началото на нова политическа криза в Османската империя. Това въстание поставя на най-преден план Източния въпрос в международните отношения.

Що се отнася пък до целите и интересите на Русия във връзка с близкоизточната ѝ политика, също се открояват някои обнадеждващи тенденции, които вдъхват оптимизъм. За българските ръководители не остава скрито, че руското правителство в духа на своята традиционна политическа насоче-

ност продължава да отдава голямо значение на Източния въпрос и проявява явна заинтересованост да запази, укрепи и разшири своето политическо влияние и престиж на Балканския полуостров.[7] В Петербург искат на всяка цена да запазят предишната си репутация като покровител и защитник на балканските народи. Ръководейки се от тези съображения, руската дипломация полага системни грижи за увеличение на консулската си мрежа в Турция, а правителството изисква от своите дипломатически представители да изпращат редовна и подробна информация за тамошното състояние на нещата. Целта на информацията е, както се отбелязва в една циркулярна инструкция, „да даде възможност на нашето императорско правителство да разпространи, в тези краища, където живеят наши едноверци, своето благотворно влияние и да облекчи борбата им против мюсюлманския фанатизъм и против домогванията на римо-католическата пропаганда"[8]. Поради същите съображения руското правителство започва да отделя специално внимание на обществените организации като канали за усилване на руското влияние в балканските провинции на Турция. Със съгласието и поощрението на правителството бива създаден Московският славянофилски благотворителен комитет през 1858 г., който си поставя за цел да снабдява с книги славянските училища и библиотеки в Османската империя, да прави дарения на църкви, манастири и читалища, да обучава безплатно младежи в руски учебни заведения и пр. Царското правителство се надявало, че Славянският комитет ще се превърне в удобно оръдие за провеждане на неговата политика на Балканите, и с оглед на това разрешава този комитет да се ползува от услугите и да действува чрез Азиатския департамент при Министерството на външните работи.[9] Във връзка със Славянския комитет и респективно с Азиатския департамент се оказват такива български емигрантски организации като Одеското българско настоятелство, Добродетелна дружина и др.[10]

Същевременно руското правителсто предприема активни дипломатически действия по различни поводи, целейки да подпомогне всячески и да облекчи положението на балканските народи под турска власт. Русия активно се намесва в полза

[7] Архив внешней политики России, Отчет на МИД за 1866, л. 88—89.
[8] *С. А. Никитин*, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70 годы XIX в., М., 1970, с. 158.
[9] История СССР, т. II, под ред. М. В. Нечкина, М., 1959, с. 618.
[10] *Н. Генчев*, Одеското българско настоятелство. Год. на Соф. унив., т. XIV, кн. 3, С., 1972, с. 191—220; *М. Димитров*, Комитетът на „старите" — Добродетелна дружина, сб. България 1000 години, С., 1930, с. 746 и сл.

на българите по време на борбата им за църковна независимост, подкрепя сърбите в сръбско-турските конфликти през 1861—1862 и 1867—1868 г., съдействува за удовлетворяването на критските въстаници през 1866 г. и т. н.

Всички подобни прояви на руското правителство естествено засилват впечатлението у южнославянските народи, включително и у българите, че Русия продължава да бъде техен най-голям защитник и съюзник, на когото винаги могат да разчитат в борбата си срещу игото на полумесеца. Това именно дава сериозно основание на ръководните дейци от българското националноосвободително движение да бъдат убедени, че ще успеят чрез едно масово и по-продължително въстание да предизвикат така желаната руска решаваща военна помощ. Надеждите им в това отношение още повече са подсилени от дейната агитация на руските панславистки кръгове в подкрепа на освободителното дело на южните славяни и от искрените симпатии на цялата руска общественост към справедливата борба срещу османското национално потисничество.[11]

Относно евентуалните благоприятни политически последици от едно незабавно въстание българските революционни дейци получават внушения дори и от някои руски дипломати и политически лица. Такъв е случаят например с В. С. Йонин, известен като един от хората на славянофилските кръгове, а същевременно като горещ и искрен симпатизант на нашето освободително дело. Същият през пролетта на 1876 г., в самото навечерие на Априлското въстание, се обръща към някои дейци от българската революционна емиграция, аргументирайки тезата за необходимостта от незабавно въстание. Неговите разсъждения и доводи по този въпрос заслужават специално внимание. Ето какво пише Йонин до Т. Пеев: „ ... Като изявявам моето желание да се бия в редовете на моите сънародници в името на свободата, аз считам за дълг да Ви съобщя също, че благодарение на моето пребиваване в Босна и Херцеговина в 1861 г., където според направеното от мен предложение беше учреден тогава революционен комитет, аз можах и в настоящия момент, още през тази зима, да съветвам както в Херцеговина, така и в Босна да не се приемат реформи, да се държат под оръжие и напролет да се очаква въстание в България."

Няма съмнение, че сега съдбата на Балканския полуостров

[11] *Хр. Христов*, Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877—1878 г., сб. Освобождението на България от турско иго, С., с. 42; *С. А. Никитин*, Славянские комитеты в России, М., 1960, с. 256 и сл.; *И. Козменко*, Русское общество и Апрельское болгарское восстанне 1876 года, Вопросы истории, 1947, кн. 7.

и спокойствието на Европа зависят от българите. *Сигналът за въстание във вашето отечество, в каквито и нищожни размери да бъде, неминуемо ще повлече след себе си не само всеобщо движение на угнетените, но даже ще послужи като повод за открито стълкновение на Сърбия и Черна гора с Турция и може би за общоевропейска война.*

А славяните... трябва да употребят всичките си усилия, за да убедят с въоръжено въстание Европа, че не е възможно да ги задоволяват повече с реформи и че само изгонването на турците... може да служи като най-добра гаранция за нейното спокойствие. При обща революция, какъвто и обрат да вземат работите, не може да се предвижда лош изход за славяните. А да се боим да не се наруши мирът само за угода на егоистичните намерения на Европа, би било най-малко необмислено

Що се отнася до желанието на Европа да потуши пожара това за нея е повече от естествено. Повсеместното вълнение в Турция я заплашва с унищожение на солидарността на Великите сили... и в хаоса, който може да настъпи. *някои от тях ще бъдат принудени да вземат открито вашата страна за запазването на интересите си на Балканския полуостров въпреки мрачното бъдеще, а това е всичко, до което трябва да се домогваме.*"[12]

Естествено че внушения от подобен род, при това не от случайни хора, а от руски политически дейци, преки участници дотогава в дипломатическите преговори по Източния въпрос, са упражнявали огромно влияние и въздействие върху политическите настроения на българските революционери по онова време, съдействувайки в най-голяма степен за определянето на тяхната политическа ориентация и стратегия. Не случайно много от изказаните мисли и съображения на Йонин са сходни или буквално идентични с това, което говорят Хр. Ботев, Ц. Дюстабанов и други български дейци.

Но в писмото на Йонин забелязваме и друго нещо, а именно проявената от него дистанцировка от официалната руска политическа линия. Йонин говори като частно лице. Той причислява Русия към Европа, към европейските сили, стремящи се към омиротворяване на политическия конфликт и революционното движение в Турция. В същото време Йонин много внимателно намеква, без да сочи конкретно коя сила има пред вид, но очевидно визира Русия, която според него трябвало да бъде *принудена* да действува „за запазване на интересите си на Балканския полуостров въпреки мрачното бъдеще". На какво собствено се дължи тази предпазливост у руския дип-

[12] Априлско въстание 1876. Сборник от документи, С., 1954, т. I, с. 211; Писмо на Вл. Йонин до Т. Пеев, 11 апр. 1876.

ломат? Отговорът на този въпрос ни изправя пред следните твърде съществени обстоятелства.

По пътя за осъществяването на своята политическа стратегия водачите на българското националноосвободително движение се натъкват на някои обективни, трудно преодолими препятствия. Трудностите произтичат от това, че руското правителство с оглед на свои държавни съображения и интереси стриктно се придържа към политиката за предотвратяване на всякакъв едностранен военен двубой с Турция. А фактически за успеха на българската революция е необходимо тъкмо и най-вече руското пряко военно участие. Замислената въстаническа акция обаче е в разрез с руските политически интереси в момента. Следователно Априлското въстание далеч не е само един благовиден повод за руска военна намеса, а, напротив, то е трябвало да предизвика и наложи промяна в политическия курс на руското правителство, да упражни натиск върху политическата доктрина на княз Горчаков и волята на руския император.

След Кримската война в руските управляващи среди се очертават главно три концепции по въпросите на външната политика във връзка с Източния въпрос. Едната принадлежи на дворянско-буржоазните кръгове — на т. нар. славянофили, които се обявяват за активни действия срещу Османската империя в духа на старата политическа традиция и в името на панславистката идея за обединяването на всички славяни начело с Русия. Друга концепция застъпва реакционното дворянство, което се обявява против руската подкрепа на националноосвободителните движения в Османската империя, опасявайки се, че подобна подкрепа можела да доведе до опасни революционни сътресения в самата Русия. Третата концепция принадлежи на представителите на умереното либерално течение, което изразява интересите на засилващата се по това време руска търговско-промишлена буржоазия.[13] Застъпниците на третата концепция се обявяват за умерена, предпазлива, изчаквателна политика по Източния въпрос, без усложнения и остри стълкновения със западните държави-съперници. Те считат, че трябва да се действува изключително с мирни средства в кръга на дипломатическите възможности.

И трите поменати концепции в руската политика имат влиятелни привърженици в императорския двор. Общо взето обаче, в руската външнополитическа ориентация доминират схващанията на умереното либерално течение. Най-виден осъ-

[13] История дипломатии, т. II, М., 1963, с. 88—89; *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878, С., 1968, с. 52.

ществител на тази политическа линия е княз А. М. Горчаков и оглавяваното от него правителство. В своята външна политика Горчаков се ползува с доверието и подкрепата на императора.

Още веднага след назначаването му за министър на външните работи през 1856 г. Горчаков заявява: „Сега Русия трябва изцяло да бъде заета със себе си. Що се отнася до европейските въпроси, ние само ще гледаме и ще изчакваме... Външната политика за нас сега има второстепенно значение, тъй като цялото наше внимание ще бъде насочено към вътрешните проблеми, свързани с вътрешните реформи."[14] Същото Горчаков неколкократно отбелязва в своите доклади до царя, в които излага програмната линия на своето правителство в областта на външната политика. В един от тези доклади например той изтъква, че интересите на Русия поставят на дневен ред две основни задачи: „да бъде отстранено всичко онова, което би могло да попречи на нашата дейност, свързана с вътрешите реформи и преобразования. Това е главната задача. И, второ: Доколкото зависи от нас и доколкото не бихме попречили на нашата главна задача, да не допускаме нарушаване на политическото равновесие в Европа, което би било в ущърб на нас."[15]

В цялостната външнополитическа концепция на възглавяваното от Горчаков правителство Източният въпрос остава, общо взето, на по-заден план. Вниманието на руските управници се насочва предимно към Средна Азия.[16] Подобна ориентация изискват интересите на руската търговско-промишлена буржоазия, която възнамерявала да си обезпечи в този район широк пазар за своята продукция и да използува тамошните природни богатства като суровинна база. При това Средна Азия била сравнително по-достъпен обект за политическо и икономическо проникване в сравнение с Балканския полуостров и Близкия Изток.[17]

Най-изявен застъпник на идеята за насочване на руската политика в посока към Средна Азия вместо към Балканите в правителствените среди става военният министър Д. А. Милютин. Той настойчиво изтъква, че било недопустимо за Русия да рискува с военни усложнения в Близкия Изток, и

[14] *Л. М. Шнеерсон*, Австро-Пруская война 1866 г. и дипломатия великих европейских держав, Минск, 1962, с. 46—47.
[15] Красный архив, т. 93, М., 1939, с. 107—108.
[16] *С. Д. Сказкин*, Дипломатия А. М. Горчакова в последные годы его канцлерства. — Сб. Международные отношения. Политики. Дипломатия XVI—XX века, М., 1964, с. 419; *Л. М. Шнеерсон*, Цит. съч., с. 49—50.
[17] *Н. А. Халфин*, Политика России в Средней Азии, М., 1960, с. 114—119.

предупреждава правителството да се предпазва от прибързани и недомислени стъпки по отношение на Източния въпрос.[18]

В общия контекст на руската външна политика следователно Източният въпрос през 60-те и 70-те години на XIX в. заема второстепенно място. Освен това към него се подхожда не като към самостоятелен проблем, а изключително в рамките на комплекса от европейски проблеми. В един отчетен доклад до царя от 1866 г. Горчаков формулира задачите на руската политика към Източния въпрос по следния начин: „по пътя на комбинациите в нашата обща политика да постигнем изменение в системата от съюзи и равновесието на европейските сили, които са насочени срещу нас, според договора от 1856 г."[19] На практика това означава: да се разруши Кримската коалиция на западните държави, да се преодолее политическата изолация на Русия и в последна сметка да се анулират ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор. Изобщо програмата на Горчаков се ограничава с това да възвърне престижа на Русия като велика сила, без да се предявяват териториални претенции.[20] По отношение на Балканите Русия е заинтересувана главно от въпроса за нормалния режим върху проливите.[21]

Имайки пред вид икономическата, финансовата и военната слабост на Русия и особено отсъствието на военен флот в Черно море, Горчаков изключва изобщо като алтернатива в своята политика военното вмешателство по Източния въпрос.

Като не била в състояние сама да воюва, Русия се бояла същевременно и от възникването на кризисни ситуации на Балканите. Защото евентуално стълкновение между Турция и подвластните ѝ народи би увлякло и Русия във водовъртежа на събитията. За да избегне именно подобна развръзка на нещата, руското правителство предприема най-активни дипломатически действия, оказвайки максимално съдействие за подобряване положението на християните в Турция, но едновременно с това се старае да контролира местните революционни тенденции, дозирайки ги съобразно с интересите си в строго определени рамки, недопускайки остри политически сътресения. Очертавайки в този смисъл руската политика, Горчаков изтъква, че: „Русия няма никакво намерение да предизвиква

[18] Дневник Д. А. Милютина, т. I, М., 1947, с. 35; *Л. М. Шнеерсон*, Цит. съч., с. 49.
[19] АВПР, Отчет на МИД за 1866, л. 88—89.
[20] *Б. Н. Чичерин*, Воспоменания, Земство и Московская дума, М., 1934, с. 81.
[21] *С. Д. Сказкин*, Конец Австро-Русско-Германского союза, т. I, 1879—1884, М., 1928, с. 29.

бунтове в Турция. Но този *нов курс на руската политика спрямо Турция* е твърде трудно да се осъществява, защото е в разрез с нашата вековна, традиционна политика. Нашето кръвно родство и обща религия със славяните в Турция ни задължават да ги подкрепяме. Затова ние, въпреки всичко, *и в бъдеще ще им помагаме, но само за облекчаване на тяхното положение*, за реформи и автономия в рамките на Турция."[22]

Изобщо в своята политика по отношение на Османската империя петербургският кабинет се придържа неотклонно към няколко основни принципа: 1. Да изчаква развоя на събитията, полагайки всички усилия за предотвратяването на остри катаклизми. 2. При възникването на конфликтни ситуации в Турция да действува винаги съвместно със силите — гаранткн на Парижкия мирен договор от 1856 г., или чрез т. нар. европейски концерт, както се изразявал Горчаков. 3. Руската политика по Източния въпрос да се осъществява в общоевропейски план, като се лавира между силите с оглед да се печелят съюзници. 4. В случай на революционното брожение в Османската империя Русия да поддържа статуквото и да действува за мирното решаване на конфликта по дипломатически път. 5. В случай че се наложи промяна на статуквото на Балканите с военна сила, Русия да участвува при всички случаи само заедно с останалите сили от „европейския концерт" или със съюзните държави от Съюза на тримата императори.[23]

Политическата концепция на канцлера Горчаков триумфира безметежно до лятото на 1875 г., когато избухва въстанието в Босна и Херцеговина. Това въстание, както е известно, поставя началото на нова политическа криза в Османската империя. Източният въпрос отново изниква на международната арена като първостепенен проблем в европейската политика. При създалата се критична обстановка на Балканите руското правителство се изправя пред сериозни затруднения, създаващи заплаха за провал на външнополитическата доктрина на Горчаков и неговото правителство.

Известието за въстанието в Босна и Херцеговина предизвиква истинска тревога в Петербург. Руското правителство незабавно се обръща към своите съюзници от Съюза на тримата императори с предложение да се създаде център на съглашението във Виена с представителите на трите сили Русия, Герма-

[22] Die Auswärtige Politik Preussens (APP), 1858—1871, Diplomatische Aktenstücke, Bd. 8, Oldenburg, 1934, S. 691.
[23] *B. Yelavich*, Russland 1852—1871 aus den Berichten der Bayerischen Gesandschaft in St. Peterburg, Wiesbaden, 1963, S. 129; *С. Татищев*, Император Александър II, его жизнь и царствование, т. II, СПб, 1903, с. 75. 110; *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката. . . , с. 50.

ния и Австро-Унгария. Целта на това съглашение била: да се потърси начин за ограничаване и прекратяване на броженията в Турция и за възстановяване на мира.[24]

В духа на своята политическа линия по Източния въпрос руската дипломация предприема поредица от енергични инициативи, опитвайки се да организира съвместен колективен демарш на великите сили пред Високата порта, за да я подтикне към отстъпчивост и реформи с оглед омиротворяването на империята. Отделните постъпки и усилия в това отношение се замислят в разни варианти: или с участието на всички велики европейски страни или в рамките на Съюза на тримата императори. Нотата на Андраши от края на декември 1875 г., Берлинският меморандум от май 1876 г., Райхщадското съглашение от юли 1876 г., Цариградската посланическа конференция през декември 1876 г. и ред други дипломатически прояви се осъществяват по инициатива на Петербург. Те са съпроводени от драматични дипломатически борби и сложни комбинации, в които освен Русия активно участвуват още Англия, Австро-Унгария, Германия, Франция и отчасти Италия.[25]

Опитите за упражняване натиск от страна на силите върху Високата порта са съпроводени и от постъпки пред въстаниците в Босна и Херцеговина с цел да се подтикнат към поголяма отстъпчивост в исканията си. Тези внушения се осъществяват чрез руския консул в Рагуза А. С. Йонин и австроунгарския управител на Далмация барон Родич. Последният дори бива изпратен по руско настояване при въстаниците със специална мисия — за преговори с тях за омиротворяването им.[26] И двамата пълномощници обаче, ръководейки се от свои специални съображения, водят преговорите по такъв начин, че те да не доведат до желания от правителствата им резултат. През първата половина на 1876 г. руското правителство настоява исканията на въстаниците да се вземат като база в преговорите.

И точно когато руското правителство полага най-големи усилия за мирно уреждане на политическата криза на Балканите, в Петербург стават известни приготовленията за въстание и в България.[27] Давайки си ясна сметка, че това въстание

[24] *С. Татищев*, Цит. съч., т. II, с. 293.
[25] По-подробно за руските дипломатически ходове вж.: Истории дипломатии, т. II, 1961, гл. III, с. 83—115; Също *Хр. Христов*, Освобождението на България. . . , с. 49— 63, 79—95, 96—107.
[26] АВПР, Канцелярия, д. 112—1875 (Посолство в Вене), л. 19—22, д. 19—1875 (Посолство в Берлине), л. 48—50.
[27] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, М., 1961, с. 92, 113, 133, 138, 176.

още повече ще усложни обстановката, руското правителство предприема някои стъпки, за да го осуети. С такава цел именно руският военен министър Милютин разговаря с българина— полковник от руската армия Ив. Кишелски, съветвайки го да внуши на своите хора да не вдигат преждевременно въстание, което било нежелателно за Русия в момента.[28]

Събитията обаче се развиват не в желаната от руското правителство насока. Въстанието в Босна и Херцеговина продължава с неотслабваща сила, а през 1876 г. избухва Априлското въстание в България. Кризата в Османската империя достига своята кулминация. През юни същата година Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция. Руското правителство прави своевременен опит да възпре управниците на Белград и Цетина, предупреждавайки ги, че Русия не ще може да им окаже военна помощ.[29] Въпреки това Сърбия и Черна гора не се вслушват в съветите на Петербург и убедени, че Русия ще ги подкрепи, започват военни действия срещу Турция. Тази самонадеяна стъпка на двете балкански държави без официалната руска благословия има, разбира се, свои основания.

Още в самото начало на политическата криза в Османската империя и особено след нейното задълбочаване в Русия се разгръща голяма кампания в полза на южните славяни и тяхната освободителна борба. Кампанията се оглавява от славянофилската партия, привърженичка на политиката за активни настъпателни действия в Източния въпрос. Тази партия се възползува от благоприятния момент, когато във всички сфери на руското общество и сред целия народ се изразяват спонтанно искрени чувства на симпатии към освободителното дело на южните славяни против османския деспотизъм, за да окаже силен натиск върху правителството, подтиквайки го към пряка военна намеса.[30] При това славянофилите имат влиятелни симпатизанти и съмишленици в двореца, които проявяват дори амбиция да оглавят движението в подкрепа на южните славяни. Особено усърдие в тази насока проявяват царицата Мария Александрова, братът на императора — великият княз Николай Николаевич и престолонаследникът. С тяхна благословия и застъпничество се организира събиране и изпращане на помощи: оръжие, боеприпаси, медикаменти и много добро-

[28] Дневник Д. А. Милютина, т. II, с. 41.

[29] *Ю. Карцов*, За кулисами дипломатии, Русск ая старина, СПб, 1908, т. 133, с. 70.

[30] По-подробно у *С. А. Никитин*, Славянские комитеты в России, М., 1960, с. 256 и сл.; *Хр. Христов*, Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877 —1878. — Сб. Освобождението на България от турско иго, С., 1958, с. 42.

волци. Всичко това се вършело против волята на правителството, но с негово знание и пасивно съдействие.[31]

Естествено тези обстоятелства създават превратно впечатление пред външния свят в смисъл, че руските официални правителствени декларации за мир и за мирно решаване на конфликта са само параван за прикритие на истинските намерения, т. е. за руска военна интервенция.[32] Точно в такъв смисъл биват изтълкувани и предупрежденията на руското правителство към Сърбия и Черна гора. Окуражени от моралната и особено от материалната поддръжка на руската славянофилска публика начело с представители на императорската фамилия, Сърбия и Черна гора започват война против Турция, вярвайки, че Русия ще ги последва. В същност обаче руското правителство строго и последователно се придържа към следвания от него курс за избягване на пряко военно вмешателство.

Що се отнася до факта, че правителството не попречва, а дори негласно съдействува за изпращане на помощи и доброволци, това се обяснява именно с желанието и стремежа му да се избегне евентуална руско-турска война. Канцлерът Горчаков и неговите приближени се надяват, че подпомагайки по неофициален път Сърбия и Черна гора с доброволци и оръжие, тези държави ще успеят сами да се справят с Турция и тогава би станало излишно Русия да се намесва.[33] Само по този начин бихме могли да си обясним противоречивите на пръв поглед действия от страна на царското правителство. Фактически противоречие в целите и насоките на руската официална политика по този въпрос няма. Напротив, създавайки възможност за оказване помощ на Сърбия, Черна гора и въстаниците, руското правителство действува точно в духа на своята политика за предпазване на Русия от въвличането ѝ в нежелателна война.

Но и тази превантивна мярка не помага. В хода на Сръбско-турската война (юни — октомври 1876 г.) скоро става ясно, че силите на Турция са чувствително по-големи. През октомври 1876 г. сръбската армия претърпява катастрофално поражение при Крушевац и Сърбия се оказва в критично положение. Източният въпрос достига най-голямо напрежение. За да спаси Сърбия, руският цар произнася заплашителна реч, в която заявява, че Русия иска мир, но ако Турция не се съгласи да осъществи необходимите реформи, „аз имам намере-

[31] *Ю. Карцов*, Цит. съч., с. 70.
[32] Пак там, с. 71.
[33] Пак там, с. 73; *Charles and Barbara Yelavich*, Russia in the East 1876—1880, Studien zur Geschichte Osteuropa, Bd. VI, Zeiden, 1959, S., p. 9.

ние да действувам самостоятелно"[34]. Същия ден руският посланик в Цариград връчва на Високата порта ултиматум с искане за незабавно сключване на примирие със Сърбия, заплашвайки, че в противен случай Русия ще се намеси със сила.[35] За да подкрепи думите си с дела, още на следния ден царят подписва указ за частична мобилизация.[36]

Тези мерки на руското правителство обаче също не са израз на действителни военни намерения. Те имат по-скоро за цел да сплашат Високата порта с оглед да я принудят към отстъпки. Тъкмо за това тези мерки дават само частичен ефект. Уплашено в началото от категоричния тон на руския ултиматум, турското правителство наистина прекратява военните действия срещу Сърбия, но същевременно продължава потайно своите военни приготовления.

Всички усилия на руската дипломация да постигне по мирен път уреждането на Източния въпрос се осуетяват в резултат на английското противодействие.[37] Окриляна от Англия, Турция упорито отказва да се подчини на външния натиск за реформи и по най-безцеремонен начин потъпква освободителните движения. Особено важен политически ефект в това отношение добива кървавото потушаване на Априлското въстание в България. Големите репресии и жестокости, извършени след въстанието, намират широк политически резонанс в цяла Европа, предизвиквайки буря от негодувание срещу деспотичния режим в Османската империя. Отзвукът от кървавите злодеяния в България се превръща фактически в главен политически компонент при цялостната развръзка на Източния въпрос.[38] Естествено най-силна реакция кръвопролитията имат сред руската общественост. Славянофилската партия преднамерено раздухва истинска психоза, създавайки общественомнение в духа на намеренията си: да принуди руското правителство към военни действия. От есента на 1876 г. Източният въпрос се превръща в „български въпрос", ставайки централна тема на деня и главна грижа на руското правителство. Славянофилите не пропускат случай да изтъкнат, че ако Русия не помогне незабавно и решително на славяните в Турция, рискува да загуби завинаги своя престиж и влияние на Балканите.

[34] *С. Татищев*, Цит. съч., т. II, с. 335.
[35] Записки графа Н. П. Игнатиева 1875—1877. — Исторический вестник, т. CXXXV, СПб, 1914, с. 449.
[36] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, с. 484.
[37] *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката . . . , с. 59 и сл.
[38] *В. Паскалева*, Демократичната общественост в Западна Европа и Освобождението на България. — Сб. Освобождението на България. . . , С., 1958, с. 44—78.

Тъкмо този аргумент се оказва най-ефикасен в славянофилската агитация.[39]

Руското правителство започва също да разбира, че ако продължи да се придържа към политиката на ненамеса, рискува да се компрометира пред народите в Османската империя като техен защитник и покровител, да ги загуби като съюзници и по този начин да увреди фатално на влиянието и интересите си в този район. От друга страна, отчитайки вътрешното и международното положение на Русия, правителството си дава сметка за риска от една подобна война, чиито последици били необозрими. Изправено пред сложната дилема, руското правителство преживява мъчителни мигове на колебание. В своите записки руският министър на финансите М. Рейтерн пише на 17 декември 1876 г.: „Днес прочетох на царя моята докладна записка, че страната не е в състояние да воюва. Царят се отнесе с разбиране." Два месеца по-късно, на 13 февруари 1877 г., Рейтерн отбелязва: „Напоследък намеренията на царя стават все по-миролюбиви . . . Той се убедил, че войната би била пагубна за нашето финансово и икономическо положение . . . Русия няма средства за война. Работата е много сериозна, добавя Рейтерн, че да се подведем по недоразумения, като започнем война, без да знаем с какво ще я завършим."[40]

Още по-добре изразява настроенията сред руските управляващи среди в този момент военният министър Д. А. Милютин. В своя дневник той между другото пише: „. . . 28. II. 1876 г. в Петербург цари тревога във връзка с броженията в Турция. Горчаков започва да губи своята самоувереност . . . 15 юли 1876 г. Горчаков се опасява, че въпреки нашето твърдо намерение да избегнем на всяка цена войната, могат да се появят такива случайни и непредвидени обстоятелства, които да направят за нас войната неизбежна . . . Царят ми каза: „Постоянно слушам упреци защо Русия стои пасивно по Източния въпрос. Питам те: благоразумно ли е открито да се бъркаме в тая работа и да подхвърлим Русия на бедствия и последствията на европейска война. Аз не по-малко съчувствувам на нещастните християни в Турция, но аз държа на първо място за интересите на Русия . . . „Струва ми се, пише Милютин по-нататък, че нас ще ни въвлекат във война даже против нашата собствена воля . . . 2 януари 1877 г. Горчаков доказва пред царя, че Русия на всяка цена трябва да избегне войната и да остане колкото се може в единство с останалите

[39] *И. Козменко*, Цит. съч., с. 7.
[40] *М. Х. Рейтерн*, Русская старина, СПб, кли 1910, с. 43.

сили по Източния въпрос . . . На заседанието на Коронния съвет (29. I. 1877) Горчаков, разсъждавайки за сегашната политическа обстановка, достигна до заключението, че ние в никой случай не бива да доведем работата до война. Царят клони явно също към мирната алтернатива . . . 14. III. 1877 г. Нескромна реч на Иван Аксаков в Москва. Осъжда рязко външната политика на Русия. Речта не се хареса на царя. Речта е опасна и вредна в сегашния момент, когато се мъчим да запазим мира. Последствията ще бъдат лоши. Ще последват нови административни мерки за обуздаване на Славянския комитет."[41]

Същото безпокойство личи и от дневника на министъра на вътрешните работи П. А. Валуев, 17. IV. 1876 г. „Новините от Изток са неприятни. Военната партия в Цариград се засилва. Положението става безизходно и за султана, и за . . . Русия. *Сега решението на въпроса не е в техните ръце, а в ръцете на въстаниците.* Великите сили не бива да допускат да ги изколят, но ако не ги изколят, те няма да се подчинят. Та какво да прави Турция? . . . 2 юли 1876 г.: Опасна игра! Който знае нашето положение като мен, а за нещастие аз го знам, той не може нито за момент да се поколебае в убеждението, че не бива да водим война, че да рискуваме е безумно, а да заблуждаваме славянските племена, че ще ги подкрепим, е престъпно . . . Вчера се видях с граф Адлерберг. Размениxме впечатления по въпроса за кризата в нашата външна политика. Ние не вървим, нас ни отнася потокът."[42]

Съветникът на Горчаков барон Жамини в писмо до Гирс от 30. V. 1876 г. пише: „Докато чакаме, нещата на Балканите стават опасни. Турция ще смаже всяко движение. Сърбия, Черна гора и въстаниците ще бъдат издавени в една и съща вода. Създава се опасна ситуация. Упреците на нашите пламенни патриоти, че спираме ентусиазма на славяните и християните, са страшни, защото този ентусиазъм не почива на реална сила. Нашето положение в морално отношение може да стане много мъчително. Ако въстаниците бъдат смазани, нито Австрия, нито Германия, нито Европа няма да помогнат. Ние ще останем сами, омаломощени и застрашени в нашия престиж. Това е краят, от който най-много се страхувам."[43]

Любопитно е, че дори Н. П. Игнатиев, който не споделя външнополитическата концепция на Горчаков и специално неговата политика по Източния въпрос, който по принцип

[41] Дневник Д. А. Милютина, т. II, 1876—1877, М., 1949, с. 24, 57—58, 60, 130, 135, 147—148.
[42] Дневник П. А. Валуева, т. II, 1865—1876, М., 1961, с. 356, 374—375.
[43] *Charles and Barbara Yelavich*, Цит. съч., с. 14.

е за енергични настъпателни действия срещу Турция, в критичните моменти на кризата също започва да проявява умереност. В своите записки Игнатиев бележи: „Войната е народно бедствие и трябва да се направи всичко, за да се избегне. . . още повече, че по мое дълбоко убеждение моментът за война е пропуснат. . . Все пак, добавя той, трябва с чест да се излезе от положението." На съвещанието при царя от 12. II. 1877 г. според Игнатиев най-забележителното било, че „членовете на съвета не съчувствуваха на идеята за война". Решението на съвета е: да се направи всичко възможно за избягване на война. В това отношение била набелязана цяла програма за дипломатически действия. Войната се считала като най-последна и крайна мярка.[44]

Всички опити обаче на руското правителство да ангажира Великите сили за съвместен дипломатически или военен демарш против Турция за едно задоволително решаване на Източния въпрос се оказват безуспешни. За неуспеха в това направление немалка роля изиграва и Бисмарковата дипломация, която под формата на руски съюзник целенасочено, с оглед на свои съображения се стреми да тласне Русия към едностранен военен двубой с Турция.[45]

В края на кращата след като дипломатическите средства се изчерпват, без да дадат резултат, царското правителство бива принудено от обстоятелствата да тръгне по пътя на военната алтернатива. Важно значение за решението на императора в тази насока има докладната записка на военния министър Д. Милютин от 7. II. 1877 г. под заглавие „Нашето политическо положение понастоящем". В нея най-подробно и аргументирано се преценяват всички обстоятелства, всички плюсове и минуси на дилемата: мир или война. Записката е обсъдена в едно драматично заседание при царя на 12. II. 1877 г. „Вътрешното и икономическото преустройство на Русия, се казва в докладната записка на Милютин, се намират на такава фаза, че всяко външно усложнение може да доведе до твърде продължително разстройство на държавния организъм. . . Войната при подобни обстоятелства би била велико бедствие за нас. . . и би довела държавата до пълно изтощение. . . а заедно с това може би ще се увреди и на нашия престиж като велика сила. Крайно неблагоприятното вътрешно положение на Русия за война с нищо не се облекчава и от

[44] Поездка графа Н. П. Игнатиева по европейскам столицам перед войной 1877—1878. — Русская старина, СПб, март 1914, с. 497, 499—501.
[45] *К. Косев*, Руско-германските отношения и Освобождението на България 1877—1878. — Сб. Българско-германски отношения и връзки, т. I, С., 1972, с. 35—70.

външна страна. Ние нямаме нито един съюзник, на когото бихме могли да разчитаме." По-нататък в записката подробно се анализира външнополитическото положение на Русия и се заключава, че „както нашето вътрешно положение, така и външните обстоятелства еднакво показват, че ние не само не можем да желаем войната, но, напротив, налага се да я избегнем."

Същевременно обаче в докладната записка се изтъкват и доводи в полза на военната алтернатива. Аргументацията в това отношение е следната: „. . . Изходът от Цариградската конференция ясно показа — се казва в записката на Милютин, — че общото въздействие на Европа върху Турция е немислимо, че пасивното европейско съгласие е готово да принесе съдбата на балканските християни в жертва. . . *но не бива да скриваме от себе си важността и опасността за нас от подобно положение.* Фактическото безсилие на колективните европейски действия могат само да окуражават Турция към най-безразсъдна политика. . . и да превърне тази слаба държава в страшно оръдие против нас. Сега, когато Европа се наслаждава на мир, само ние сме принудени да живеем в постоянна тревога, непрекъснато да търпим оскърбления по адрес на нашето достойнство и да понасяме увреждане на нашите материални интереси *дотогава, докато не изчезне и последната следа от нашето влияние на Балканския полуостров.* Ето защо, ако Европа може да търпи това положение *и даже извлича изгоди от пълното си бездействие, то за нас подобно бездействие би било само гибелно.* . . Другите държави могат да се колебаят, но ние не можем, ние сме ангажирани пред Русия, пред християните в Турция и пред цяла Европа с думите на нашия император. Ние извършихме мобилизация на нашата армия, която пред очите на целия свят е вдигнала меч за защита на нашата чест. . . И ако сега ние разпуснем тази армия без почетен и напълно удовлетворителен мир, това би означавало. . . да подроним доверието към нея и у нас, и пред външния свят. Подобна демобилизация без никакви резултати би съответствувала на *втора загубена Кримска война, което би имало за нашите външнополитически отношения най-сериозни последици.* . . И историята, и станалите напоследък събития безусловно подсказват, че ние трябва да играем главна роля в решението на Източния въпрос. И *ние скъпо ще заплатим*, ако се откажем от тази задача. . . На нас ни е нужен мир, но не мир на всяка цена, а почетен мир, дори ако трябва да го достигнем чрез война. Ако допуснем да искаме мир на всяка цена и ако дадем на нашите противници и най-малкия повод да ни подозират в слабост — се заключава в докладната запис-

ка, — то тогава след няколко месеца непременно ще се окажем въвлечени във война, но вече при съвършено други, неизмеримо по-лоши обстоятелства."[46]

И така след много колебания и драматични перипетии в руските управляващи среди започва да надделява военната алтернатива. Усложненията в Източния въпрос и задълбочаването на политическата криза в Османската империя в крайна сметка принуждават Русия към решителни действия. По такъв начин бива достигната и реализирана главната политическа цел, която си поставят инициаторите на Априлското въстание, а именно да се обезпечи и вкара в действие стратегическият резерв на българското националноосвободително движение — руската военна помощ. Това е бил единственият възможен начин при съществуващите по онова време конкретни исторически условия за радикалното разрешаване делото на българското освобождение.

В светлината на казаното дотук ясно се вижда каква роля изиграва и какво значение има българското националноосвободително движение и неговата най-крупна изява — Априлското въстание — в цялостния сложен комплекс на Източния въпрос, за определяне хода на събитията. Очевидно е, че в посочения смисъл българската национална революция не може да се разглежда само като обект на голямата политика, а и като субект със собствена политическа изява, цели и задачи. При конкретната обстановка тя се оказва достатъчно ефикасна, за да повлияе в необходимата степен върху руската политика в желаното стратегическо направление. Априлското въстание следователно не може да се разглежда само като повод за руската военна помощ. Това въстание има далеч по-действен смисъл и политическо предназначение. Със своята далновидност и политическа прозорливост неговите инициатори и извършители дръзнаха с черешови топчета, допотопни пушки, фишеци и голи саби, с романтичен ентусиазъм, себеотрицание и пълна жертвоготовност да смутят и провокират Османската империя, да спечелят на своя страна европейското обществено мнение, да вдъхнат респект у западноевропейските правителства и в последна сметка да повлияят и преобразят руската политика с оглед на българските цели и интереси. Тъкмо в това се заключава голямото историческо значение на Априлското въстание и неговата съдбоносна роля за тържеството на освободителното дело.

[46] *М. Газенкампф*, Мой дневник 1877—1878, СПб., 1908, Приложение № 2. Докладна записка на военния министър Д. А. Милютин от 7. II. 1877. При съставянето на докладната записка е взел участие Н. Н. Обручев. Този важен документ, макар отдавна публикуван, досега е малко използуван.

РОЛЬ РОССИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ АПРЕЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ

К. КОСЕВ

(Резюме)

В течение нескольких десятилетий XVIII и XIX веков, в соответствии со своими интересами, Россия ведет активную наступательную политику против Османской империи. Эта политика содействует разрушению султанского государства и в этом смысле объективно Россия является главным союзником и даже больше — своего рода военно-политическим резервом балканских национально-освободительных движений, имеющим решающую роль и значение для их успеха.

Балканские национально-освободительные движения обусловливаются и определяются закономерным внутренним возрожденческим процессом, который проявляется во всестороннем экономическом, культурно-просвещенческом и политическом развитии местных народов. Но, вопреки создавшимся объективно-материальным предпосылкам для осуществления национальной, антифеодальной революции, при создавшейся конкретной обстановке она не может реализоваться, не может достигнуть своего естественного радикального окончания без русской военной помощи. Это обязано многократно большему военному потенциалу огромной в то время султанской империи и ее покровителей — западных держав Англии, Франции и Австрии, которые сообразно своим интересам активно противодействуют русскому проникновению и влиянию на Балканах, отстаивая статукво Европейского Юговостока и целость Турции. Поэтому, не случайно, что опять же в результате успехов русского оружия в первой половине XIX века последовательно достигают своего освобождения Сербия, Греция и Румыния. В силу создавшейся конкретной исторической обстановки Россия оказывается органически и судьбами связана с национально-освободительными движениями и их политической стратегией.

Исторический опыт и конкретные обстоятелства неизбежно оказывают свое влияние на руководителей болгарской национальной революции 60-х и 70-х годов во формировании по-

литической цели и стратегии в борьбе против превосходящих сил противника. Променившаяся тактика русской политики по Восточному вопросу после неуспешной Крымской войны 1853—1856 года создает известные затруднения развязке болгарской национальной революции. Тактика русского правительства воздержания от двустороннего военного конфликта с Турцией вызывает и навязывает некоторые модификации и отклонения по отношению политической стратегии движения в Болгарии. Но, вопреки затруднениям и временным отклонениям, главная стратегическая цель болгарской революции неизбежно ведет к преодолению пасифизма русского государственного руководства, за введение в действие необходимой русской военной мощи.

Именно для этой политической цели подготовлено и осуществлено Апрельское восстание 1876 г., которое сполна оправдывает в общем комплексе Восточного кризиса надежды и политический замисел его инициаторов и организаторов с целью обеспечения решающей русской военной помощи для крайней победы болгарского освободительного дела.

RUSSIA'S ROLE IN THE POLITICAL STRATEGY OF THE APRIL UPRISING

K. KOSSEV

(Summary)

In the course of several decades during the 18th and the 19th century, in accordance with its interests, Russia carried out an active offensive policy against the Ottoman Empire. This policy contributed towards the destruction of the Sultan's Empire and in this sense, objectively, Russia had become a main ally, and even something more — in a „sui generis" military and political reserve of the Balkan Peninsula national liberation movements, with a decisive role and importance for their successful outcome. The Balkan Peninsula national liberation movements were conditioned and determined by the natural internal revival processes, which found expression in the all-round economic, cultural, educational and political development of the local peoples. But in spite of the objective and material prerequisites which had been created for the realization of a national, anti-feudal revolution, this revolution could not be realized, it could not reach ist natural and radical outcome without substantial Russian millitary aid. This was largly due to the many times greater military potential of the enormous for the period Ottoman Empire, and of its supporters — the Western powers England, France and Austria, which in accordance with their proper interests, actively opposed any Russian penetration and influence in the Balkan Peninsula, vindicating the existing „status quo" in the European Scutheast and the integrity of Turkey. That is why, it was not through mere chance, that actually as a result of the successes of the Russian arms during the first half of the 19th century, Serbia, Greece and Rumania successively attained their national independence. Owing to the concrete historical circumstances, Russia proved organically and fatefully connected with the national liberation movements on the Balkan Peninsula and their political strategy. The historical experience and the concrete circumstances invariably exerted their influence over the leaders of the Bulgarian National Revolution during the 60^{s} and 70^{s} of the 19th century, in the course of the

formation of political aim and strategy against the far more superior forces of the enemy. The altered tactics in the Russian policy regarding the Eastern Question, after the unsuccessful outcome of the Crimean War of 1853—1856, created, however, certain difficulties in the outcome of the Bulgarian National Revolution. The tactics of the Russian Government to restrain from a bilateral military conflict with Turkey provoked and imposed certain modifications and deviations in respect to the political strategy of the national liberation movement in Bulgaria. But in spite of the difficulties and the temporary diversions, the main strategic aim of the Bulgarian Revolution was invariably directed in overcoming the pacifism of the Russian State leadership, with a view to putting into effect and action the necessary Russian military aid. The April Uprising of 1876 was organized and carried into effect actually in the name of that particular political aim. It fully justified, in the general complex of the Eastern Crisis, the hopes and the political intentions of its initiators and organizers in order that the decisive Russian military aid be guaranteed for the final success of the Bulgarian liberation.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1877—1878 Г. И ПРОГРЕСИВНА РУСИЯ

В. М. ХЕВРОЛИНА

Руско-турската война от 1877—1878 г. е едно от най-крупните събития не само във външната политика на Русия, но и във вътрешнополитическия живот на страната. Особено голямо значение има тя за развитието на общественото движение в Русия като една от непосредствените причини за възникването на революционна ситуация.

Отношението на руската прогресивна общественост към войната е противоречиво и сложно. То се обуславя от множество фактори и се е променяло по време на различните етапи на войната както в зависимост от хода на военните действия, така и във връзка със събитията от вътрешнополитически и икономически характер.

Към средата на 70-те години в средите на прогресивната руска общественост вече съществувало определено отношение към войната като явление от социален порядък. Войните от 50—70-те години — Кримската, Френско-австрийската, Френско-пруската — изправиха руското общество пред необходимостта да реши въпроса за задачите на общественото движение в периода на войните. С това се обяснява вниманието, което отделяха руските революционни демократи, особено А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски, на изясняване въпросите за характера на войните и тяхното значение за живота на страната.

Революционните демократи разглеждат значението на войните от гледна точка на тяхното влияние върху положението на народните маси. Както Чернишевски, така и Херцен посочват тежките последствия от войните за икономиката на страната, материалните и моралните щети, нанасяни от тях. Те отбелязват, че управляващите класи, разпалвайки войната в свой интерес, целят укрепването на своята власт, отвличане вниманието на обществото от наболелите вътрешни въпроси, пробуждане в него на национализма и шовинизма. Особено ярко тези моменти са разкрити от Чернишевски чрез примера на Кримската и Френско-австрийската война.

Революционните демократи посочват, че съществува най-тясна връзка между резултатите от войните и вътрешната политика на правителството. Като правило победата води до укрепване на правителството, засилване позициите на експлоататорската класа, засилване гнета над народните маси. Поражението във войната довежда обществото до убеждението от необходимостта от вътрешни реформи, от изменение на политическия строй и режим. Следователно в интерес на вътрешнодемократическите преобразования поражението на правителството е за предпочитане пред победата.

Тези възгледи били разпространени сред руската прогресивна общественост и през 60-те и началото на 70-те години. Така в изказването си на конгреса на Лигата на мира и свободата през септември 1876 г. М. А. Бакунин заявил, че само военните неуспехи на руското правителство са облекчили до известна степен бремето на императорското самовластие.[1]

Интересен е в това отношение рефератът на народника Н. Литошенко „О влиянии войн на народное образование", който се четял в революционните кръжоци в началото на 70-те години. Тук се подчертава застоят на икономиката, на обществения живот като следствие от войните през 1812—1813 и 1853—1856 г.[2]

Посочвайки, че по време на войните се изострят до краен предел материалните тежести на народа, идеолозите на народничеството смятали, че именно в този момент се създава благоприятна почва за пропаганда (Лавров) и даже организиране на селски въстания (Бакунин). От Лавров били сравнително детайлно разработени задачите на революционната пропаганда сред населението и армията по време на война.

Но посочените теоретически и програмно-тактически положения на руската революционна демокрация имали пред вид войните, предприети от правителството в интерес на управляващите класи. Що се отнася до Руско-турската война, то мнозинството от представителите на прогресивните кръгове на обществото не я разглеждали в качеството на такава.

Руската демократична общественост и широките народни маси искрено и безкористно съчувствували на борбата на угнетените славяни на Балканския полуостров за своето освобождение. Обявяването на войната било оценено като акт на Русия в защита на славяните. Народът възприел войната като освободителна, като война против многовековните угнетители на техните братя и сестри. Многобройни факти свидетел-

[1] *Ю. М. Стеклов, М. А. Бакунин*, т. II, М.—Л., 1927, с. 379.
[2] Центральный государственный архив Октябрьской революции (понататък: ЦГАОР) СССР, ф. 112, оп. 2, д. 1363, л. 10—12.

ствуват за обществения подем в Русия, свързан с обявяването на войната. Политическите прегледи на началниците на губернските жандармски управления отбелязват навсякъде наличие на съчувствено отношение към войната, на патриотични настроения.[3] Това се потвърждава и от мемоарите, оставени от представители на прогресивна Русия. И ако авторите на политическите прегледи виждали единствената причина за популярността на войната само в съчувствието на обществото към освободителното дело на славяните, то мемоаристите посочват заедно с това не по-малко важното обстоятелство — надеждата на прогресивните кръгове, че освобождението на славяните ще повлече след себе си и демократизацията на политическия строй на Русия.

Интересът на широките народни маси към събитията на Балканите говори за пробуждането на политическа активност на народа.

Началниците на губернските жандармерийски управления отбелязват в своите прегледи извънредното нарастване на интереса към вестниците, тиражите на които баснословно нарастнали. Така началникът на Псковското губернско жандармерийско управление пише: „Всички очакват с напрежение новините, с пристигането на пощата вестниците се вземат почти с пристъп.“[4] Началникът на Симбирското ГЖУ отбелязва: „Селяните, едва научили се да четат на срички, с жадност прочитат всички попаднали им вестникарски новини, без да разберат много от тях.“[5] Според оценката на помощник-началника на Лифляндското ГЖУ във Венденския и Волмарския уезд „с трескаво нетърпение се очакват и се прочитат телеграмите и новините от театъра на военните действия“[6].

Както си спомня известният либерален деец Г. Деволан, селяните постоянно искали от него вестници и говорели с интерес за политиката.[7] Нарастването на вниманието на селяните към вестниците било толкова очевидно, че правителството, страхувайки се от нежелателни последствия, се постарало да ограничи разпространението им сред селяните. Така петербургският вицегубернатор издал окръжно, с което нареждал да се вземат мерки за пресичане на разпродажбата на вестни-

[3] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 експ., 1877, д. 25, л. 20; д. 26, л. 59; д. 35, л. 39; д. 76, л. 44; д. 125, л. 23; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах, т. II, М., 1964, с. 388—389, 398.
[4] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 експ., 1877, д. 53, л. 29; вж. също: д. 25, л. 364; д. 35, л. 35; д. 122, л. 40—41.
[5] Пак там, д. 26, л. 60.
[6] Пак там, д. 37, л. 67.
[7] *Г. Деволан.* Очерки прошлого. — Голос минувшего, 1914, № 2, с. 188.

ци в селата, предприета по инициатива на земствата.[8] Комитетът на министрите отклонил през ноември 1877 г. ходатайството на Симбирската земска управа за разрешение от властите да се въведе в „Симбирския земски вестник" рубрика с политически новини и заповядал да се поместват в този и другите земски вестници само тези новини за военните действия, които са напечатани в официалните издания — „Правительственный вестник" и „Русский инвалид", — с посочване на източника и без всякакви изменения и допълнения.[9]

Съчувствието на населението към войната за освобождаване на братските народи се проявявало в доброволческото движение. Като доброволци постъпвали в действуващата армия представители на различни класи от населението, включително и от трудовите. Така от Саратов съобщавали в III отделение, че младежите от набор 1877 г. „отивали войници с удоволствие и много от тях даже молели да бъдат изпратени веднага на война в Турция"[10]. Наборът от войници на Държавното опълчение в Москва от август 1877 г. се състоял 40% от доброволци.[11] При мобилизацията в Московския уезд например се явили 34 селяни-доброволци.[12]

Когато от полковете на 29-а пехотна дивизия, разквартирувана в Рига, били поискани 200 стрелци за действуващата армия, то „всеки войник искал непременно сам да отиде на война. . . Много със сълзи на очи, доказвайки, че те по служба са по-стари от избраните, молели да ги изпратят в театъра на военните действия."[13]

Съчувствието на руския народ към войната за освобождаване на славяните се проявило и в други форми. Една от тях били пожертвованията за нуждите на армията, идващи както от учреждения и обществени организации, така и от частни лица.

Пристъпвайки към военни приготовления през есента на 1876 г. правителството разчитало на финансовата помощ на населението, тъй като състоянието на финансите на страната към началото на войната било тежко — хроничният дефицит през 1876 г. бил на сума 15 млн. рубли, държавният дълг достигнал 18 млн. рубли.[14] През октомври 1876 г. началникът на III отделение Н. В. Мезенцев изпратил специално окръжно, в

[8] Вперед, т. 5 , Лондон, 1877, с. 121—123.
[9] Правительственный вестник, № 245, 5 ноября 1877, с. 1.
[10] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1877, д. 35, л. 40.
[11] Голос, 9 авг. 1877.
[12] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1877, д. 20, л. 190.
[13] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1877, д. 35, л. 59.
[14] *А. П. Погребинский*, Очерки истории финансов в дореволюционной России (XIX—XX вв.), М., 1954, с. 87; *П. А. Сабуров*, Материалы для истории русских финансов 1866—1879 гг., СПб., 1899, прил. 41.

което нареждал на ГЖУ да изяснят „на какви видове частно съдействие от всички съсловия на руското общество може да разчита правителството“[15]. В отговор били получени главно положителни уверения за готовност на обществото да окаже материална подкрепа. Веднага след обнародването на манифеста за войната започнала масова кампания за събиране на пожертвования. Починът бил подет от Московската градска дума, която в деня на обявяването на войната пожертвувала 1 млн. рубли за санитарни нужди на армията и взела решение за организиране на болница с 1000 легла. Крупни пожертвования били направени от съсловните учреждения в Петербург, Рига, Самара, Рязан и др. Ако пожертвованията на заможните се обяснявали със стремежа да се подкрепят външнополитическите задачи на правителството, то трудовото население на страната се ръководело изключително от дълбоката симпатия към братските славянски народи и стремежа да им се окаже подкрепа според силите в тяхната справедлива борба. Пожертвованията на трудовите слоеве от населението били значителна сума, и то въпреки тежкото икономическо положение, слабата реколта и глада в много губернии, главно в центъра на страната. Както отбелязва например началникът на Тулското ГЖУ, „поради слабата реколта и опустошителни пожари селяните не могат да излязат от бедственото положение, още повече, че поради съкращаването на фабриките ръчният труд не се търси. При това далеч несигурното положение на селяните и работниците не им пречи охотно да отделят от своите оскъдни средства за нуждите на войната и особено в помощ на ра..ените.“[16]

Помощник-началникът на Московското ГЖУ в Московски уезд също посочва: „Селското съсловие, знаейки, че настоящата война се води за освобождението на родствени и от една вяра с руския народ славяни от игото на турците, и считайки това дело за свято, въпреки своите оскъдни средства правят значителни пожертвования. По всичко личи, че ако войната се затегне, то тя не ще се лиши от горещото съчувствие и подкрепа от страна на народа.“[17]

Интересен е фактът, че най-големи суми били пожертвувани именно от трудещите се маси. Така в Режицки уезд на Витебска губерния пожертвованията от дворяните, чиновниците и селяните били съответно 550, 211 и 3785 руб.[18] Значителните пожертвования от страна на селяните предизвиквали загри-

[15] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, с. 459.
[16] ЦГАОР СССР, ф. 109. 3 эксп., 1877, д. 102, л. 25.
[17] Пак там, д. 20, л. 189, об. — 190.
[18] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1877, д. 75, л. 91 об.

женост у правителството, което било заинтересувано най-напред от това селяните да изплащат редовно данъците си. С окръжно на МВД до губернаторите от 22 юни 1877 г. било наредено да се приемат пожертвования само от онези селяни, които нямат недобор. Въпреки това между тях се срещали и селяни-длъжници. Парите се приемали от тях само със задължението да изплатят недобора си.[19]

Ето отделни факти, които говорят за помощта на трудовите класи от населението на страната, отделена за нуждите на армията. Селяните от Ямската община (Курска губерния) внесли през април 1877 г. в полза на Дружеството на Червен кръст 2 хил. рубли.[20] На 28 април 1877 г. Путиловското волостно събрание от Шлиселбургски уезд постановило да се пожертвуват от обществените капитали 500 руб.[21] Селяните от Пирятинския уезд на Полтавска губерния пожертвували повече от 4500 руб., 100 пуда ленено платно.[22] Селяните от отделни села на Киевска губерния пожертвували през юли 1877 г. повече от 1200 руб.[23] Често селяните жертвували вещи и продоволствие, безплатно предоставяли каруци за превозване на ранени войници. Така на 25 април 1877 г. селяните от Ходорковска волост на Сквирски уезд отделили безплатно 182 каруци за превозване на войски.[24] В градовете, в учрежденията и фабрично-заводските предприятия се отчислявали в полза на ранените 1—2% от заплатите. Например работниците от Черемтския чугунолеярен завод (г. Лихвин) ежеседмично отчислявали по копейка от всяка рубла от всички заплати.[25]

Почти във всички губернски и даже в много уездни градове се откривали болници, лазарети със събрани от населението средства. Организирали се многобройни санитарни отряди. Извънредно много се разширила мрежата на местните дружества на Червен кръст, които се създавали не само в градовете, но даже и в отделни заводи, като например в Нижне-Тагилския. Дружеството на този завод снабдило с всичко необходимо една болница с 50 легла.[26] Освен дружества на Червения кръст повсеместно се създавали също попечителства за оказ-

[19] Центральный государственный исторический архив (ЦГИА) СССР, ф. 1282, оп. 1, д. 914, л. 34—35.
[20] Пак там, д. 906, л. 4.
[21] Пак там, д. 923, л. 15.
[22] Пак там, д. 927, л. 30.
[23] Пак там, д. 902, л. 17—18.
[24] Пак там, д. 904, л. 4.
[25] *С. А. Никитин, Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина*, К 90-летию со дня освобождения Болгарии от турецкого ига. — Советское славяноведение, 1968, № 1, с. 69.
[26] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1877, д. 66, л. 57.

ване помощ на семействата на загиналите и ранените войници, разгърнала се широка благотворителна дейност.

„Войната даде изход на натрупалата се жажда за дейност, на стремежа да се вземе участие в непосредствена работа извън пределите на обикновената рутина и формализъм“ — пише известният журналист Е. И. Утин.[27] С това също може да се обясни широкото участие на прогресивната общественост в работата по задоволяване санитарните нужди на армията. Особено активно се проявили тук лекарите, студентите-медици, които се включвали в заминаващите за фронта санитарни отряди и болници.

Много жени без медицинско образование бързо завършвали курсове за медицински сестри, за да работят в болниците.

Така известната по-късно деятелка на „Народна воля“ А. П. Корба взела отначало активно участие в събирането на пари и бельо, а след това завършила в Минск курсовете при военната болница и работила като медицинска сестра в санитарен влак, прекарващ ранени от Букурещ до Рени.[28] В курсове за медицински сестри постъпили Л. Бохменщайн, С. Перовска, Т. И. Лебедева се включила в санитарния отряд на доктор Малахов след завършване на курсовете, но в навечерието на изпращането на отряда в армията била арестувана.[29] Като медицински сестри работили и участничките в одеските революционни кръжоци Г. Ф. Чернявска, Е. Н. Южакова, Е. И. Росикова и др.

Обяснявайки по-късно мотивите, които са ги накарали да участвуват в тази тежка, но благородна работа, руските жени специално отбелязвали стремежа да бъдат полезни на делото за освобождението на братските народи. Така Р. М. Плеханова, която работила в букурещката болница, си спомня: „У мен и у много мои млади другари от курсовете също се запали желанието да заминем там, където се осъществява голямото дело за освобождението на угнетените народи.“[30]

А. П. Корба сочи: „Аз не можех да остана спокойна от самото начало на войната на славянските народи с турците. Искаше ми се да окажа поне малка помощ на борците за своята свобода. . . Аз разсъждавах така: във всеки даден момент от историята всеки народ има своя жизнена задача. През последната година такава жизнена задача за Русия беше войната.

[27] *Е. Утин*, Письма из Болгарии в 1877 г., СПб, 1879, с. 331.
[28] *А. П. Корба*, Автобиография. — Гранат, т. 40, с. 377—380.
[29] Процесс народовольцев в 1882 г. Русская историческая библиотека, № II, Ростов/Дон, 1906, с. 103.
[30] *Р. М. Плеханова*, Периферийный кружок „Земли и воли“. — Группа „Освобождение труда“, т. IV, М.—Л., 1926, с. 93.

Цялата страна беше заинтересувана от нейния успешен изход."[31]

Така мислели много руски хора, представители на трудовата интелигенция, работниците и селяните.

Характерно е, че даже намиращи се в затвора и на заточение, някои от политическите затворници подавали молба за зачисляването им в действуващата армия (И. Д. Шостак, Н. И. Скворцов, Д. М. Рогачов и др.). В своята изповед известният руски революционер Д. М. Рогачов пише на 29 ноември 1877 г.: „Молих в крепостта. . . да ми позволят да се сражавам за славяните, като им предлагах при това извън сраженията да ме оковат, ако остана жив, пак да ме затворят, където искат — но и това ми отказаха. Впрочем аз все пак ще се опитам да подам заявление."[32] Но страхувайки се от засилване на революционните настроения в армията, правителството не допускало в нея лица, „неблагонадеждни" в политическо отношение. Не било разрешено да влизат в армията, а също така да работят в болниците на много, намиращи се под надзора на полицията, още повече на заточени и затворници.

В болниците и санитарните отряди работели студенти от последните курсове на медицинските факултети на университетите и Медико-хирургическата академия,[33] включително и участници в революционните кръжоци и близки с тях лица — О. Е. Ваймар, П. Ефремов, Е. Кобилянски и др. На П. Ефремов като намиращ се под открит надзор на полицията било отказано отначало да замине за действуващата армия, но той получил разрешение да замине благодарение ходатайството на С. П. Боткин.[34] Като лекари и фелдшери работели в армията известните със своите прогресивни разбирания лица, участници в революционни кръжоци — И. Г. Петровски, Д. К. Литкин, Токарев, В. Бенецки, В. Святловски, А. А. Мурашкинцев, Н. А. Грибоедов, А. Волкенщайн и др.

Самоотвержените и героичен труд на лекарите и милосърдните сестри бил оценен по достойнство от съвременниците, няколко изказвания на които ще цитираме. Началникът на санитарния отряд, в който работел О. Е. Ваймар, си спомня, че последният „ги учудвал със своята енергия".[35] Ваймар бил

[31] *А. П. Корба*, Цит. съч., с. 377—383.
[32] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 експ., 1874, д. 144, ч. 16, т. 2, л. 55.
[33] На 12 юли 1877 г. Дружеството за попечителство на болните и ранени воини представило в III отделение списъци на студенти от V и VI курс на Медико-хирургическата академия, които заминавали в действуващата армия, в списъците са включени имената на повече от 40 студенти (ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 експ., 1877, д. 204, л. (1—2).
[34] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 експ., 1877, д. 204, л. 9.
[35] Пак там, 1879, д. 206, ч. I, л. 3 об.

награден с орден „Св. Станислав“ II степен „за отличие при преминаването през Балкана на 19 декември 1877 г. и сраженията при Пловдив на 3—5 януари 1878 г.“[36]

Командирът на II Хоперски казашки полк Римашевски писал на своя полкови лекар В. Бенецки: „При изпълнение на задълженията си Вие се излагахте на опасност. Веднъж под Вашия кон се пръсна граната, но Вие продължавахте да превързвате ранените. Вие заслужихте общата обич на офицерите и казаците не само от полка, но и на целия Ериванski отряд. . . Аз никога няма да забравя Вашата неуморима дейност както на полесражението, сред хиляди опасности, така и нощем на превързочния пункт.“[37] Тези редове били адресирани до вече арестуването по делото на 193-мата и изпратен в Петербург Бенецки. Едновременно с това командирът го представил за орден. Може да се разбере колко големи са били заслугите на Бенецки, щом, бидейки вече „политически престъпник“, получил такава характеристика от своя командир. Д. К. Литкин бил награден с орден „Владимир“ за безстрашното превързване на ранените при Шипка[38].

Е. Утин, който посетил България и непосредствено наблюдавал работата на медицинския персонал, пише, че сред лекарите и студентите той срещал лица, които са били по-рано в Сърбия и Черна гора. Тези хора „работеха с увереност, с убеждението, че независимостта и свободата на славяните ще станат съдба на цялото славянско племе. От какви елементи се състоеше тази младеж? Все от тези, срещу които мятат гръм и мълнии изданията в московски стил. Техните възгледи, несходни с възгледите на консерваторите от московския образец, никак не им пречеха да работят за благото на Русия с горещa любов и самоотверженост, стараейки се, без да жалят силите си, да облекчат страданията на руския народ.“[39] Като посочва героизма на прогресивната младеж, Утин отхвърля обвинението срещу нея в антипатриотизъм във връзка с революционните възгледи и антиправителствената дейност, с които я обсипвали реакционно-шовинистичните кръгове от катковското направление.

Участието на прогресивните хора във войната за освобождението на славянските народи, беззаветната им храброст, самоотверженост, геройзъм са ярко доказателство за горещото им желание да помогнат на освободителното дело на угнетените братя.

[36] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 7749, л. 116 об.
[37] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1874, д. 144, ч. 16, т. I, л. 303—3049.
[38] ЦГАОР СССР, ф. 1737, д. 99, л. 94.
[39] *Е. Утин*, Цит. съч., с. 331.

Съчувствието на руската общественост към войната, предприета в защита на славянските народи, било използувано от правителството и управляващите класи за свои интереси.

Започвайки войната, руското правителство изпитвало сериозни затруднения не само от външнополитически, но и от вътрешнополитически и икономически характер. Разстроената икономика на страната още повече упадала под влияние на военните тежести. Търговията и промишлеността били в застой, поскъпнали продуктите. Както вече беше посочено, в някои губернии реколтата била много лоша, вследствие на което се появили недостиг от храни, мор по добитъка.

Началниците на ГЖУ отбелязвали в донесенията си до III отделение повсеместното нарастване на цените на житото, на някои места до 50%. Даже в губерниите с по-добра реколта цените поскъпнали с 20%. В губерниите със слаба реколта вече през октомври 1877 г. селяните нямали жито, разпродавали добитъка и отивали в града, но и там вследствие съкращаването на производството не намирали работа. Както съобщава например началникът на Казанското ГЖУ, „никога не се е случвало преди да се виждат толкова молещи за работа, както през настоящата зима. . . Тълпи от безработни ходят из Казан, без да намират работа.“[40]

В много фабрики в Московска губерния била намалена заплатата и съкратен броят на работниците поради лошия пласмент на продукцията.[41] Аналогично било положението и в редица други губернии.

Тези трудности били предизвикани от случайностите на неурожайната година. Цялата първа половина на 70-те години била неблагоприятна в това отношение. Много лоша реколта се наблюдавала през 1873, 1876 г. Неблагоприятните метеорологични условия, съчетани с малоимотността на селяните, с изтощаването на почвата, увеличаване на експлоатацията на земеделския труд, довели селячеството до просешка тояга.

Един от източниците, които характеризират настроението на селяните през есента на 1877 г., е докладът на III отделение „За лицата, произнесли дръзки думи против особите на императорското семейство“. От 630 доклада за 1877 г. 260, т. е. повече от 40%, са свързани с протести на селяните срещу военновременните икономически тежести. Недоволството на селяните било предизвикано и от повикването им в опълчението, коларските повинности и военните неуспехи.

[40] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1877, д. 74, л. 19, 27.
[41] Пак там, д. 20, л. 191.

С цел да се отвлече вниманието на обществеността от въпросите на вътрешния живот, да се отслаби нарастването на революционното движение управляващите кръгове спомагали за разпалването на шовинистични и националистически настроения, като използували за това безпринципните журналисти-авантюристи от типа на Суворин и пр.

Печатът запълвал страниците си с описание на военните действия и почти не отделял място на вътрешния живот в страната. „Шовинистите гледат на вътрешните въпроси като на дреболия" — пише демократичното списание „Дело".[42] Правителството се надявало, че ще успее чрез войната да отслаби опозиционните настроения и да заглуши революционното движение в страната. Някои представители на управляващите кръгове открито заявявали, че „войната ще ни излекува от всякакви политически процеси"[43].

Голямо възбуждение и недоволство сред прогресивните кръгове предизвикали известията за лошо снабдяване на войниците, за недостатъци в организацията на работата на Червения кръст. С рязка критика срещу това излязъл в септемврийския брой на „Дело" писателят К. М. Станюкович, който сравнил положението на санитарното дело в армията с това по време на Кримската война.[44]

Тези явления обусловили острата реакция на прогресивните кръгове в Русия. С критика срещу шовинизма и национализма излязъл демократичният печат. Той издигнал програма за решаването на Източния въпрос по мирен път, който се заключавал в създаване на силна славянска федерация, която можела да даде отпор на Турция. „Мирният път за разрешаването на въпроса е да се издигне умственото и социалното равнище на югоизточните славяни, да се образува от него строен и твърд вътрешен съюз, който сам, без наша помощ, би се защитил. Но за това ние самите трябва да вървим пред тях, осветявайки им пътя."[45] Както „Дело", така и „Отечественные записки" смятали, че „би следвало самият руски народ, току-що излязъл от крепостничеството, по-добре да уреди своя живот, за да снеме след това тежестите от другите народи"[46]. Но всичко това изисквало продължително време, а войната била вече реален факт, при това посрещнат от руския народ „със съчувствие" и „готовност", както признавал сам демократичният печат. Затова при дадените условия най-актуално било

[42] Дело, 1877, бр. 4, с. 174.
[43] *Г. Деволан*, Цит. съч., с. 187.
[44] Дело, 1877, бр. 9, с. 129—130.
[45] Дело, 1877, бр. 4, с. 205.
[46] Отечественные записки, 1877, бр. 9, с. 120.

искането целта на войната да бъде безкористното освобождение на славянските народи и предоставянето им на възможност за самостоятелно уреждане на вътрешния им живот.

Образец за славянските народи би могла да бъде само една свободна и демократична Русия, затова въпросът за демократичните преобразования в страната при всеки случай оставал главната задача. „Когато ние действително напреднем толкова, че станем една от водещите нации в Европа, тогава нашите братя-славяни сами ще дойдат при нас да заимствуват нашия ред и да се учат от нашите учреждения."[47]

Тежкото икономическо положение на страната, влошаването на положението на народните маси също било отбелязано от демократичния печат. Демократичната преса, съчувствувайки на освободителното дело на славяните, настоявала за ненамеса във вътрешните работи на отново възродените славянски държави.

Позицията на демократичния печат била реакция срещу нарастването на шовинизма и национализма, срещу засилването на политическия гнет и репресии против революционното и демократичното движение, срещу отслабване вниманието към въпросите на вътрешния живот на страната. Силната страна на критиката бил стремежът да се разкрият пред обществото тези явления, да се разобличат користните намерения на правителството и управляващите класи. Но оценявайки съчувствието и помощта на народните маси към славянското освободително дело като изкуствено раздухван шовинизъм, печатът по този начин неправилно отричал искрения ентусиазъм на руския народ, който бил в действителност най-важният фактор за освобождението на славянските народи от многовековния гнет. Именно благодарение на този стремеж на широките народни маси да помогнат на угнетените братски народи в тяхната справедлива борба правителството успява да осъществи освобождението на славяните.

За нарастването на политическото съзнание много спомогнала революционната пропаганда на народниците, целта на която била да възбуди и засили протеста на народа против правителството. Войната и свързаните с нея тежести давали богат материал за пропаганда. Преди всичко революционерите се стремели да разкрият антинародния характер на вътрешната политика на правителството, реакционната същност на самодържавието. В пропагандата широко се използували всички факти на вътрешната реакция, особено репресиите срещу пропагандаторите, засилването на цензурния гнет и др. Жестокото

[47] Слово, 1878, бр. 1, с. 91.

отношение към политическите затворници постоянно било разкривано в народническите кореспонденции, поместван в емигрантски и задгранични издания. Така пребиваването през юли 1877 г. на А. Боголюбов, участник „в ходенето сред народа", в Петербургския дом за предварителен затвор, е отразено в брошура (автор З. А. Рали), издадена от групата на „Работник" в Женева под заглавие „Петербургските башибозуци". От този момент определението „башибозуци" за агентите на царската охрана се утвърдило в агитационната народническа литература. То се среща например в прокламацията на „Земля и воля" към работниците от патронния завод от 15 дек. 1877 г., написана от Г. В. Плеханов по повод взрива на 7 декември.[48] Революционерите се стараели да убедят руското и европейското обществено мнение, че произволът и жестокостите са органически присъщи на самодържавието, че в страната липсват елементарна безопасност на личността, правосъдие, демокрация. Според тях същото очаквало и българския народ, тъй като вътрешната реакция неизбежно трябва да поражда и външна реакционна политика.[49]

Тъй като цензурните условия правели невъзможно обсъждането на тези въпроси в руския печат, революционерите полагали всички усилия, за да разпространяват задграничните издания в Русия. Например брошурата „Петербургските башибозуци" била разпращана по пощата до чиновците от съдебното ведомство в различните губернии.

Тази дейност на народниците показва по думите на изследователя на „Земля и воля" П. С. Ткаченко, че те „непрекъснато пропагандирали революционнонародническите идеи, будели народната мисъл, стимулирали народното чувство и воля, създавали атмосфера на недоволство, съмнение, критика — подготвяли почвата за агитация и организация"[50].

Но революционерите не вземали под внимание обстоятелството, че външната политика на царизма на Балканите се определяла не само от вътрешните фактори, върху нея влияело мощното народнодемократично освободително движение в самите балкански страни. Това не само съвършено изключвало възможността за каквито и да било съществени териториални придобивки за Русия, но обусловило и прогресивния характер на много мероприятия от социално-икономически и политически характер в България. За да поддържа своя авторитет

[48] Революционное народничество 70-х годов XIX в., т. II, М., 1965, с. 43.
[49] Пак там, т. I, М., 1964, с. 395; ЦГАЛИ, ф. 1019, оп. 1, д. 161, л. 7.
[50] *П. С. Ткаченко*, Революционная народническая организация „Земля и воля", М., 1961, с. 226.

сред славяните на Балканския полуостров, царското правителство било принудено да бъде по-либерално, отколкото то самото искало. Именно това противоречие между либералната външна и реакционната вътрешна политика не могли да разберат и обяснят много от революционерите, а това ги карало да виждат лицемерие у правителството и там, където то липсвало.

В периода на войната пропагандата нямала никакви чувствителни резултати и не предизвикала сериозни протести от антивоенен характер. Замисленатa от петербургските народници антивоенна демонстрация с участието на работници не се състояла.[51] Въпреки проявяваното недоволство от страна на селяните срещу военните тежести селячеството като цяло се отнасяло съчувствено към войната за освобождението на братските народи. Патриотичните настроения на населението с нова сила се проявили в периода на победите на руската армия. Провеждането на каквато и да било антивоенна пропаганда по това време било немислимо.

Характерно в това отношение е донесението на Псковското жандармерийско управление за революционния кръжок в Псков, където по сведения на управлението било изразявано „дълбоко съжаление за последвалите една след друга победи, които възбудили народния възторг и им пречели да действуват според идеята, замислена още в гимназията, т. е. да отидат да пропагандират сред народа анархия“[52]. Други донесения на губернските жандармски управления също свързват политическото спокойствие на населението“ с това, че „съвременните военни събития са съсредоточили върху себе си общото внимание и са станали за всички главен интерес на деня“.[53]

Но след победите на руското оръжие последвали известия за преразглеждане на условията на мира по искане на европейските държави. Това показвало, че целта на войната — освобождаването на славяните от Балканския полуостров — е постигната не напълно. Обществеността се опасявала, че грамадните жертви, понесени от руския народ, ще се окажат напразни и победите на руското оръжие ще бъдат сведени до нула под натиска на великите държави.

В страната възникнала политическа криза, характеризираща се с масово недоволство срещу действията на правителството, което се проявило сред всички слоеве на обществото. В сборния доклад на III отделение от 3 март 1878 г. се казва:

[51] *П. В. Моисеенко*, Воспоминания, М., 1924, с. 14.
[52] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1879, д. 146, л. 101.
[53] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, с. 400.

„Никога досега в губернските и уездните среди не е бил така развит духът на недоволство от правителствените действия."[54] Показател за това било общото съчувствие към подсъдимите по процеса на 193-мата, към Вера Засулич. В много от земствата част от членовете на управите отказвали да подпишат верноподанически адреси. „Изобщо в провинцията започна рязко либерално движение, което характеризира епохата на 50-те и 60-те години, настъпила след Кримската война. Това движение така се засили, че рязкото му изменение с насилствени мерки би било небезопасно."[55]

Политическата криза се засилвала и вследствие икономическите сътресения. Икономиката на страната, разстроена от военните разходи, била в плачевно състояние. Курсът на руската рубла паднал с повече от 40%. Нарастването на недоборите, намаляването на заплатите на работниците, съкращаването на промишленото производство продължавали. В посочения доклад на III отделение се дава ярка картина на положението на трудовото население: „Народното бедствие действително е голямо. Тълпи от просяци ходят по градовете и селата. В Калуга просяците започват открито да ходят по града на цели групи въпреки полицейските мерки. Всякаква търговия и селска промишленост спада. В Орловска губерния продали за недобори даже кокошките на селяните, като пример може да се посочи с. Спаско, Болховски уезд. Всички елементи за недоволство се проявяват едва ли не на всяка крачка."

Тежкото икономическо положение на страната било осветлявано в народническата преса, по-конкретно в започналия да излиза през март 1878 г. в. „Начало".

Опозиционните настроения обхванали не само демократичните, но и либералните кръгове на обществото. Последните открито съчувствували на революционерите и искали въвеждането на конституция. Увереността, че в хода на войната или след това ще бъде дадена конституция, била обща.

В прогресивните кръгове на обществото все по-често се издигали гласове за необходимостта от предоставяне на политически свободи, липсата на които с всеки изминат ден ставала все по-нетърпима. Голямо впечатление правели изказванията на емигрантската демократична преса. От май 1877 г. в Женева започнало да излиза списание „Общее дело", което обединявало либералнодемократичните емигрантски кръгове. Основната цел на списанието била да проповядва политическата

[54] ЦГАОР СССР, ф. 109, Секр. арх., оп. 3, д. 1123, л. 1—3.
[55] Пак там.

борба и установяването на конституционен строй. В него се отделяло много място на Източния въпрос и войната. При това анализът на събитията от външнополитическия и вътрешния живот на страната целял разобличаването на реакционността на самодържавието, разкриването на неговата неспособност да управлява страната.

Събитията от вътрешния живот на страната — произволът на Трепов, процесът срещу 193-мата, побоищата над студенти в Москва през май 1878 г. и др., които нагледно демонстрирали реакцията вътре в страната — били подробно осветлявани в нелегалните издания. Н. К. Михайловски писал в „Летучий листок" през април 1878 г.: „Безсилно във външните работи, готвещо се за позорен мир, правителството и вътре престава да функционира."[56] Михайловски издигал искането да се предостави конституция и да се свика Земски събор.

Очакването за конституция било толкова силно, че се превръщало в увереност. Тази увереност се основавала в значителна степен на обстоятелството, че правителството възнамерявало да установи в освободена България конституционен строй. „Воювайки за освобождението на славяните и предоставяйки на освободените възможността да учредят в страните си конституционно управление, Русия в същото време преследва младежта за такива идеи. За младежта това противоречие изглежда необяснимо. Мислехме, че след свършването на войната и в Русия ще бъде дадена конституция" — писал в своите показания Д. Т. Буцински, участник в революционното движение в Южна Русия.[57]

Искания за предоставяне на конституция били издигнати дори от някои земства. Така Тверското земство приело обръщение към царя, в което се казвало, че ако на българския народ са предоставени политически права — самоуправление, неприкосновеност на личността, свобода на печата, независимост на съда, — то за тях е достоен и руският народ, изнесъл всички тежести на войната.[58]

Искания за политически свободи започнали все по-често да звучат на страниците на народническия печат, което говорело за криза в аполитизма на народничеството и за признаване от тях пътя на политическата борба. Но политическите реформи били разглеждани от тях не като самоцел, а като средство да се облекчи по-нататъшната борба за социална революция. В това се състояла принципната разлика между революционе-

[56] Революционное народничество. . . , т. II, с. 56.
[57] Пак там, с. 131.
[58] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1879, д. 71, л. 34—36.

рите и либерално-конституционните кръгове, в това се криела и причината за неосъществяването на набелязания за началото на 1878 г. съюз на революционерите и либералите в борбата за конституция.

Войната изиграла съществена роля за кризата в аполитизма на народничеството. При това основните фактори тук били разобличаване несъстоятелността на правителството, неспособността му да се възползува от военните успехи, постигнати с кръвта на руския народ (по определението на Ф. Енгелс — несъответствие между понесените жертви и постигнатите резултати)[59], рязката разлика между освободителните задачи на войната и вътрешната реакционна политика. Именно по време на войната с особена рязкост изпъкнали пред обществото антинародната същност на вътрешната политика на правителството, бюрократизмът и административният произвол, бездарността на военното командуване, неспособността му да организира въоръжаването и снабдяването на армията. Не случайно някои революционери направо казвали, че „войната беше най-важната причина, която предизвика както в обществото, сред земците, така и сред революционерите течение в полза на политическото освобождение“[60]. У много революционери се породила увереност, че правителството води страната към гибел и против него трябва да се води активна борба, че то не е така силно, както изглежда, и се крепи само от полицейските щикове. Това спомогнало за появяването на нови форми на революционна борба.

Според мислите на революционерите такива форми на борба като демонстрациите, въоръжената съпротива срещу полицията, терористичните акции трябвало да пробудят революционния дух на народа, да изиграят ролята на тласък, на възбудител на революционното движение на масите.

Увереността в скорошното извършване на революцията се изразявала на страниците на народническата преса и в агитационната литература. Например в. „Начало“ посочвал във „Внутренняя хроника“ на първия си брой, че в резултат на войната и довеждането на народните маси до крайно изтощаване и отчаяние „народът ще бъде изведен извън границите на търпението и ще започнат революционни въстания, които може би, развивайки се по-широко и по-широко, ще породят общореволюционно движение“[61].

[59] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. 19, с. 146.
[60] *В. К. Дебогорий-Мокриевич*. От бунтарства к терроризму, М., 1933, с. 365.
[61] Начало, бр. 1, март 1878, с. 2.

Голямо значение за активизиране на революционното движение изиграло нарастването на опозиционното отношение в либерално-буржоазните кръгове. В резултат на това вече през януари 1878 г. в Русия възникнали елементи на революционна ситуация. Този процес дотолкова ясно се проследявал, че К. Маркс и Ф. Енгелс неднократно, анализирайки положението в Русия, посочвали близостта на революцията. През януари 1878 г. Енгелс пише, че в резултат на войната „налице са всички елементи на една руска 1789 година, след която неизбежно ще последва 1793 година. . . Руската революция вече е назряла и ще избухне скоро."[62] Същото предполагал и К. Маркс, посочвайки в писмото си до Ф. Зорге от 27 септември 1877 г., че „Русия. . . стои отдавна пред прага на превратa; всички елементи за това са готови. . . Революцията ще започне този път на Изток, който досега беше незасегнатата крепост и резервната армия на контрареволюцията."[63] Маркс и Енгелс били убедени, че Русия се намира по-близо до революцията, отколкото която и да било друга европейска страна. Но те разглеждали предстоящата революция като буржоазнодемократична, главната задача на която е унищожаването на самодържавието и остатъците от крепостничеството. Революционните кръгове на Русия пък смятали, че революцията ще бъде социалистическа.

Характерно е, че К. Маркс и Ф. Енгелс посочват решаващото значение на войната и нейните последици за съзряване елементите на революционната криза. В своя преглед „Европейските работници през 1878 година" Енгелс специално подчертава възможността от нова европейска война (в случай че руското правителство се откажело от преразглеждане на Сан-Стефанския договор), която според него би повела Русия направо към революция.[64]

Съвършено същата оценка на ситуацията през пролетта на 1878 г. давали и прогресивните кръгове в Русия, смятайки, че „обявяването сега на война на Русия би могло окончателно да подкопае авторитета на правителството и следователно да разруши съвременния полицейски строй"[65].

Не случайно сред факторите, които правели невъзможно влизането на Русия в нова война, правителството включвало и революционното движение в страната. От това се възползували и европейските държави, които оказвали дипломатически

[62] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съчинения, т. 19, С., 1967, с. 127.
[63] Пак там, соч., т. 34, с. 228—229.
[64] Пак там, т. 19, с. 147.
[65] Перлюстрированное письмо в Париже, ЦГАОР СССР, ф. 109, Секр. арх., оп. 4, д. 491, л. 1.

натиск върху Русия. Ето например какво казвал Бисмарк в навечерието на Берлинския конгрес на руския дипломат П. А. Шувалов: „Вие напълно сте заинтересовани от споразумение с Австрия и от подкрепата на Съюза на трите императори. Революционните елементи се засилват. Ще ви се наложи да се съобразявате с тях: процесът срещу Засулич ме изплаши като симптом и особено като изява на вашето обществено мнение." По-нататък Бисмарк съветвал да се засилят репресиите и да се установи неограничена власт. Той се стремял да докаже, че Съюзът на трите императори „би бил опора срещу революцията"[66].

Войната била единият от факторите, които довели прогресивните и по-конкретно революционните кръгове до мисълта за обединяване в борбата срещу самодържавието. Голямо значение придобила тук задачата за създаване на печатен орган, който би могъл да стане средство за печатна агитация и пропаганда на антиправителствени идеи, а също и център, около който биха обединили своите действия революционерите и демократите от различните направления.

С това се обяснява появата на няколко печатни органа по време на войната и непосредствено след нея („Общее дело" и „Община" — зад граница, „Начало", а след това „Земля и воля" — в Русия). Съществено място във всички тези издания заема осветлението на резултатите от войната и нейните последствия. Какъв е характерът на войната, кой се е възползувал от нейните резултати, какво е дала войната на руския и славянските народи, какви са настоящите задачи пред прогресивните хора на Русия — ето кръга от въпроси, разглеждани в тези издания. В една или друга форма те били предмет на обсъждане в печата и на други направления, тъй като общественото мнение в страната особено се интересувало от тях. При това основно внимание се обръщало на анализа на вътрешното състояние на страната.

Появяването на печатни органи с антиправителствена насоченост въпреки краткото им съществуване все пак изиграло значителна роля във формирането на общественото мнение в страната, в развитието на революционната ситуация.

Важен резултат от войната било осъзнаването от страна на революционерите на ролята на армията и на необходимостта от нейното привличане на страната на революцията, а така също нарастването на революционните настроения сред част от офицерството.

Отделни опити за пропаганда сред войниците имало още

[66] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. III, М., 1967, с. 100.

преди войната. Към началото на 70-те години в армията съществували също и няколко офицерски революционни кръжока, главно в Южна Русия (Одеса, Николаев, Херсон). По време на войната именно в тези центрове са зафиксирани факти на пропаганда сред войниците — в Одеса и 60-и пехотен Замостки полк, в Николаевския гарнизон и др.[67] Но опитите за пропаганда сред войниците, макар и да са важни сами по себе си, били единични. По-разпространена била пропагандата сред офицерите. Показанията на членовете на военната организация „Народная воля" Н. М. Рогачев, Н. Д. Похитонов и др. говорят за това, че войната спомогнала за появяване на опозиционни настроения в армията. Ако в началото на 70-те години пиянството и картите запълвали свободното време на офицерството, а невежеството било характерно за мнозинството, то по спомените на участника в Одеския кръжок на Ковалски В. С. Илич-Свитич „сега идващите при нас офицери, които бяха участвували в турската кампания зад граница, говореха с нас за обществените работи, правеха им оценка, ориентираха се в други факти на обществения живот и виждаха в нас не толкова арестанти, колкото привърженици на идеи, същността на които не им беше чужда"[68].

Тези настроения били използувани от землеволците за понататъшна пропаганда и за създаване на революционни офицерски кръжоци, които след това поставили основата на военната организация „Народна воля".

По такъв начин Руско-турската война оказала огромно влияние върху развитието на революционното и демократичното движение в страната, като спомогнала за неговата консолидация, активизиране на дейността му, за появяване на тактиката на революционната агитация и терора.

Оценката на прогресивните кръгове за войната била неоднородна по време на нейните отделни етапи. Както виждаме, част от прогресивната общественост разглеждала войната само от гледна точка на нейното влияние върху вътрешния живот на страната и ръководейки се от възгледите за войната, възникнали в руската революционно-демократична идеология, смятала дадения военен конфликт за органическо продължение на вътрешната политика на царизма.

Но тези настроения били характерни само за част от про-

[67] ЦГАОР СССР, ф. 109, 3 эксп., 1874, д. 144, ч. 308, л. 12; ЦГВИА, ф. 801, ст. 2, оп. 55/78, 1877, д. 141, л. 33; д. 97, л. 9, 12, 17.

[68] *В. С. Иллич- Свитич*. В эпоху „диктатуры сердца". — Минувши е годы, 1908, № 5—6, с. 436. През този период авторът се намирал в затвора в Харков.

гресивната общественост и се проявили главно през втория период на войната. Мнозинството от прогресивните руски хора искрено приветствували освободителните цели на войната. За това говорело и широкото движение на съчувствие към угнетените славянски народи, развитието на патриотични настроения в обществото, крупните парични и предметни пожертвования за нуждите на армията, направени именно от трудещите се класи, личното доброволно участие на най-добрите руски хора в борбата за освобождението на славянските народи. Руските хора, вдигнали се в защита на българския народ, вярвали, че освобождението на българите ще повлече след себе си и освобождението на руския народ от оковите на самодържавието и че двата братски народа заедно, ръка за ръка, ще тръгнат по пътя на изграждането на нов живот.

РУССКО-ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА 1877—1878 ГГ. И ПРОГРЕССИВНАЯ РОССИЯ

В. М. ХЕВРОЛИНА

(Резюме)

В статье рассматривается общественное движение в России в связи с Русско-турецкой войной и освобождением Болгарии.

Представлен фактический материал, показывающий горячее сочувствие трудящихся масс России войне за освобождение братских славянских народов, различные формы помощи русской армии: добровольческое движение, сбор средств на санитарные нужды армии, формирование санитарных отрядов и т. п. Сделан вывод о том, что война способствовала пробуждению политического сознания и активности народных масс, горячо интересовавшихся событиями на Балканах.

Значительное внимание уделено освещению позиции революционных народников, часть которых сочувственно встретила объявление войны и приняла участие в боевых действиях и в работе санитарных отрядов и поездов. Приводятся факты героического поведения и самопожертвования отдельных революционеров на театре военных действий. В то же время показано, что прогрессивные круги русского общества, демократическая печать справедливо указывали на те тяготы, которые несла русскому народу война. Они подвергали резкой критике своекорыстные цели правящих кругов, преследуемые ими в балканской политике правительства. В работе показана деятельность революционных народников в период войны, направленная против реакционной внутренней политики царизма, и ее влияние на внешнеполитическое положение России.

В заключение сделаны выводы о влиянии войны и связанных с нею событий на эволюцию идеологии и тактики народничества, на усиление либерально-конституционного движения, что способствовало созданию условий для революционной ситуации в стране.

THE PUSSIAN-TURKISH WAR OF 1877—1878 AND PROGRESSIVE RUSSIA

B. M. HEVROLINA

(Summary)

The article examines public movements in Russia, tied to the Russian-Turkish war and the liberation of Bulgaria.

A factual data, showing the warm sympathy of the Russian working masses for the war of liberation of the fraternal Slavic peoples, different forms of support for the Russian army — the volunteer movement, fund raising for the medical needs of the army, formation of medical detachements and others. A conclusion is made that the war contributed to the awakening of the political consciousness and activity of people, warmly interested in Balkan events.

Considerable attention is paid to the enlightment of the positions of revolutionary populists, some of which met with sympathy the declaration of war and took part in military actions and in the work of medical detachments and trains. Facts of heroic conduct and self-sacrifice of individual revolutionaries on the combat field are presented. At the same time it is shown, that the progressive circles of the Russian society, the democratic press justly show the burdens, which war places upon Russian people. They strongly criticize self-interested goals of the ruling circles, which they pursue through the Balkan policy of the government. The work shows the activity of the revolutionary populists during the war, directed against the reactionary interior policy of czarism and its influence on the foreign policy of Russia.

Finally, conclusions are drawn about the influence of war and its events on the ideological and tactical evolution of the populists, on the intensification of the liberal constitutional movement, which contributed to the creation of conditions for a revolutionary situation in the country.

ОБЩЕСТВЕНОСТТА НА УКРАЙНА И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 1876—1878 Г.

Ю. Е. ФОМИН

В периода на Близкоизточната криза от 70-те години на XIXв. в Русия възниква и получава широко развитие общественото движение в подкрепа на националноосвободителната борба на южнославянските народи, намиращи се под гнета на султанска Турция. Различните аспекти на тази проблема са изследвани в работите на съветските историци С. А. Никитин, Т. Г. Снитко, Н. Н. Яковлев, В. М. Хевролина и други.[1] Недостатъчно изучен остава въпросът за отношението на украинската общественост към борбата на южните славяни, в това число и на българите, за освобождение от турско робство. Между това, както свидетелствуват историческите факти, различните кръгове на украинската общественост през посочения период изразявали съчувствие и оказвали подкрепа на стремежите на балканските народи за освобождение от чуждо господство. Предлаганата статия представлява опит да се осветлят тесните връзки на обществеността на Украйна с българите и да се покаже нейната солидарност с борбата на българския народ за национално освобождение. Разгърналото се в Украйна движение на съчувствие и помощ за балканските славяни било съставна част от общоруското движение и заедно с това има и свои специфични черти. Понятието общественост на Украйна, употребявано в тази статия, обхваща представителите на различни обществени слоеве от населението на Украйна незави-

[1] *С. А. Никитин*, Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1878 гг. — Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957; Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах, М., 1960; *Т. Г. Снытко*, Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг. — Цит. сб.; *Н. Н. Яковлев*, Участие русского народа в освободительной борьбе балканских славян в 1876—1878 гг., М., 1964; *В. М. Хевролина*, Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и революционное народничество. — Славянская историография и археография, М., 1969, и др.

симо от тяхната националност, като включва украинци, руснаци, белоруси, поляци и др. Авторът се е стремил диференцирано да покаже отношението на различните обществено- политически кръгове — революционно-демократически, либерално-буржоазни и дворянско-славянофилски —към националноосвободителното движение на българския народ.

За развитието на връзките на украинското население с българите много помогнало масовото преселване на южни славяни, особено в първите десетилетия на XIX в., в южноукраинските степи, освободени от турско владичество. Сред преселниците имало активни участници в националноосвободителното движение в България, избягали от преследванията на турските власти. Те намерили в Украинския юг своя втора родина. Българските емигранти изпитвали благотворното влияние на прогресивната руска и украинска обществено-политическа мисъл и култура, станали важно свързващо звено между народите на Русия и България.

За разширение на руско-българските и украинско-българските връзки през XIX в. съществена роля изиграло също така обучението на южнославянски младежи в Русия и в частност в Украйна.[2]

Прогресивната общественост на Русия и Украйна горещо съчувствувала на освободителното движение на балканските народи и му оказвала помощ. Южна Украйна с център Одеса представлявала една от главните задгранични бази на националноосвободителното движение в България.[3] С подкрепата на напредничавата руска и украинска общественост тук се създавали нелегални организации на българските революционери, събирали се за тях парични средства и оръжие.[4]

На революционните кръгове в Русия и Украйна, борещи се за събарянето на царизма и ликвидацията на феодалните отживелици в своята страна, била близка и разбираема борбата на балканските революционери против феодално-абсолютисткия гнет на султанска Турция. Въпреки различията в позициите на отделните народнически групи руските революционери, в това число и украинските, били солидарни с борба-

[1] *Л. Г. Ляшенко*, Про навчання на Україні молоді з південнословїянських країн (50—70-ті рр. XIX ст.) — Український історичний журнал, 1974, № 6, с. 74—75; *К. Поглубко*, Из истории болгаро-российских культурных связей 40—70-х годов XIX в., Кишинев, 1976.

[2] *А. Бачинский, М. Дихан*, Справжні другарі, „Маяк", Одесса, 1969, с. 20.

[4] *К. А. Поглубко*, Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX века), Кишинев, 1972, с. 54, 104, 107 и др.

та на българите и другите южни славяни за свобода и независимост.

Голямо значение за укрепване на украинско-българските обществени и културни връзки през 60-те — 70-те години на XIX в. имало творчеството на великия украински поет-революционер Т. Г. Шевченко и на изтъкнатата писателка Марко Вовчок, както и произведенията на руските революционери-демократи В. Г. Белински, А. И. Херцен, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернишевски. Тяхното творчество отговаряло на стремежите на напредничавата българска общественост към свобода и прогрес, било близко до нея с правдивото изображение на живота на народа и острия протест против социалния и националния гнет. Изтъкнатият български поет и участник в националноосвободителното движение Л. Каравелов един от първите започнал да превежда и популяризира в България произведенията на Шевченко и Марко Вовчок, при това стихотворенията на Шевченко той превеждал непосредствено от украинския оригинал. Той подчертавал „удивителната близост" на българите с украинците, „близост в преданията, обичаите, говора и начина на живот"[5]. Произведенията на Шевченко и Марко Вовчок оказали съществено влияние върху развитието на младата българска демократическа литература по пътя на реализма и националната ѝ самобитност.

В същото време под влиянието на подема на националното движение на Балканите сред прогресивните слоеве на украинската общественост се усилвали интересът и съчувствието към съдбата и освободителната борба на братския български народ. Заедно с прогресивните представители на руската общественост те агитирали за свобода, единство и дружба между всички славянски народи. Не случайно в последните 15 години преди освобождението на България в украинската литература трайно влязла темата за националноосвободителната борба на южните славяни. Великият украински поет и революционер-демократ И. Я. Франко още като студент горещо откликнал на въстанието на славяните в Херцеговина със стихотворението „Отвъддунавска песен", публикувано в 1876 г. в лвовския вестник „Друг". Изразявайки своите искрени симпатии към въстаналите херцеговинци, той призовавал всички славяни към усилване на борбата против социалния и националния гнет:

„Братья славяне! Бог свободы
И вас зовет на бой святой!

[5] Вж. *Э. П. Кирилюк*, Українські письменники-революційні демократи й літератури західних і південних слов'янських народів у XIX столітті, Киев, 1963, с. 35 и 54.

Вставайте, братские народы,
Гнет уничтожить вековой!
. . . . . .
Герцеговина, Черногора —
Пусть будет клич наш боевой!"[6]

Впоследствие Франко превел на украински език няколко български народни песни от хайдушкия епос. В предисловието към превода той писал, че българите до Освобождението са живели под тежко турско робство. Българските села в случай на най-малко съпротивление срещу властите били опожарявани, а десетки жители били подлагани на екзекуции. „Първият, още полуосъзнат, но всенароден опит за съпротивление срещу турците — посочва Франко — било хайдутството."[7] Той подчертава социалните мотиви в песните за хайдутите, в които звучал протест против потисничеството. Намирайки общи черти между българските хайдути и украинските въстаници против феодалите — „опришките", — Франко отбелязва, че хайдутите също така, както опришките, отмъщавали на феодалите за обидите и страданията на селяните. Бидейки горещ привърженик на дружбата и сътрудничеството на славянските народи, Франко от демократически позиции разглеждал взаимоотношенията между славяните и подчертавал особеното значение на тяхната съвместна борба за социално и национално освобождение. Той се изказвал против панславистката идея за обединението на славяните под властта на руския цар, заявявайки, че деспотизмът не може да донесе на народите щастие и свобода. В противоположност на реакционните славянофили той твърдял, че развитието на националните езици и култури на славяните укрепва техните взаимовръзки и сътрудничество.

Героичната борба на българите и сърбите против турския гнет предизвикала горещ отклик у много изтъкнати деятели на руската и украинската култура. През 1861 г. видният украински поет-демократ Юрий Федкович написал поемата „Праздник в Такове", посветена на въстанието на сърбите против турските угнетители в 1815 г. В навечерието на Руско-турската война 1877—1878 г. били публикувани неговите стихотворения „Сербские вои" и „С юга", в които били изразени горещите симпатии към свободолюбивите балкански народи и възпети тяхното мъжество и храброст.[8] Под влияние на на-

[6] Друг, письмо літературне (Львов), 27 янв. 1876, ч. 3.
[7] *І. Франко*, Твори в двадцяти томах, т. XIV, Киев, 1955, с. 446.
[8] *Ю. Федькович*, Твори в двох томах, т. I, Киев, 1960, с. 127—130, 423—424.

ционалноосвободителното движение на Балканите известният украински писател и поет М. П. Старицкий в стихотворенията „На славяните", „Смъртта на славянина" и „Дунав" се обърнал към темата за единството и братството на славянските народи, изказал дълбоко съчувствие на тяхната тежка самоотвержена борба за освобождение. В стихотворението „На оръжие" с подзаглавие „На въстанието на българите против турците" Старицкий призовал славяните към въоръжена борба против подтисниците за свобода и човешки права:

„К оружью! Желанное время пришло —
За край наш родной встанем дружно.
Не в силах терпеть мы неволю и зло . . .
К оружью, славяне, к оружью!"[9]

В подкрепа на националноосвободителната борба на балканските народи излезли организациите на украинската либерална интелигенция — грамади. Те били създадени в Киев, Одеса, Харков, Чернигов, Полтава и в други градове. Буржоазно-либералното ядро на „грамадите" било опозиционно настроено против царизма, провеждащ политика на национално подтисничество на неруските народности. То обаче не се стремяло към радикално изменение на помешчическо-буржоазния строй в Русия и считало за своя главна задача културно-просветната работа. Освен буржоазно-либералните дейци в „грамадите" влизала и част от демократично настроената младеж, която била тясно свързана с революционните народници и считала за необходимо да обедини всички прогресивни сили за борба против царското самодържавие.[10]

Най-крупна и масова агитация на българския народ против гнета на турците било Априлското въстание от 1876 г.

Дейно участие в подготовката на въстанието взели руските революционери-народници З. К. Рали, А. Д. Иванчин-Писарев и др. Сред тях значителна роля играл Н. К. Судзиловски, който бил активен участник в народническия бунтарски кръжок „Киевска комуна" и водел революционна пропаганда в Украйна. Заселил се след това в Румъния, той сътрудничел с българските революционери. През пролетта на 1876 г. Судзиловски взел мерки да им се окаже помощ при покупката на оръжие и подбирането на военни специалисти. Той сам изказвал желание и при най-малката възможност да застане в редовете на българските въстаници.[11] Участникът в одеския на-

[9] *М. Старицкий*, Стихи, М., 1965, с. 108.
[10] Очерки истории Коммунистической партии Украины, Киев, 1972, с. 2.
[11] *К. А. Поглубко*, Цит. съч., с. 256.

роднически кръжок В. Малинка установил връзка с български революционери, водил преговори с тях за оказване на материална подкрепа в хода на подготовката на въстанието.

В това време в някои южни градове на Украйна сред демократичната младеж се водела нелегална агитация за участие във въстанията на Балканите. Така запасният ротмистър Е. Я. Максимов, завърнал се в Одеса от Балканския полуостров, където се сражавал в редовете на херцеговинските въстаници, посетил Елисаветград (сега Кировград) и Николаев и по съобщения на жандармите, които тайно го следели, се опитал да завербува някои млади хора за участие във въстанията в Босна, Херцеговина и България.[12] Активният участник в българското революционно движение П. Енчев, пристигнал в 1876 г. в Николаев, се срещнал с членовете на „нихилистическия кръжок" и ги убеждавал да дойдат с него на Балканите, за да се борят против турските поробители.[13] Обаче представителите на революционните и демократическите кръгове на Русия и Украйна не взели лично участие във въстанието на българския народ. Това се обяснява не само защото Априлското въстание избухнало по-рано от набелязания срок и скоро било потушено от турските войски. Сред революционерите-народници нямало единство във възгледите по въпроса за отношението към националноосвободителното движение на Балканите. Народниците-лаврисги недооценявали социалните мотиви в борбата на южнославянските въстаници против турското иго и считали, че националното движение пречи на подготовката на социалната революция, която единствена можела да доведе до истинско освобождение на народните маси. Значителна част от народниците считала за необходимо да съсредоточи своите сили за революционна работа в Русия.

Априлското въстание в България направило огромно впечатление на широката общественост в Русия и Украйна. Много печатни органи подробно информирали за събитията в България и излизали в подкрепа на героичната борба на въстаниците. Такива вестници с либерална ориентация като „Одесский вестник", „Киевский телеграф", „Николаевский вестник" и др. считали неоснователна разпространяваната от емигрантските кръгове на едрата българска буржоазия версия за това, че въстанието в България е резултат само на турска провокация. Позовавайки се на сведения, получени от България, те посочвали, че въстанието има предварително подготвен и

[12] Центральный государственный исторический архив УССР в Киев (по-нататък: ЦГИА УССР), ф. 385, оп. 1, д. 96, лл. 3, 21, 22, 25, 32 и 33.

[13] *К. А. Поглубко*, Цит. съч., с. 54.

организиран характер и изразява стремежа на българите към свобода и независимост.[14] Тази позиция на печатните органи отразявала все по-широко разпространяващото се сред широките слоеве на обществеността убеждение в необходимостта от оказване на решителна помощ на българския народ за освобождението му от турска власт.

Жестоката разправа на турските войски с българското население след поражението на Априлското въстание предизвикала гневното възмущение на обществеността на цяла Русия. Известният украински писател и композитор С. И. Воробкевич през декември 1876 г. написал цикъла стихове „Из нещастна България", в който изразявал горещо съчувствие на българския народ. Говорейки за тежките страдания на българите под чуждия гнет, той посочвал, че в българските краища през нощта е светло като ден от „огромните пожари", в много градове и села — планини от трупове, навсякъде следи от разрушения и опустошения, над пожарищата се носят само гласовете на сови и „Синият Дунав" е почервенял от човешка кръв. Обаче авторът с увереност заявява, че жестокият гнет ще бъде унищожен и над балканските народи ще изгрее ярко и прекрасно „слънце на свободата и правдата".[15]

В много градове и села на Русия, включително и на Украйна, работници, занаятчии, служещи и селяни доброволно събирали пари и вещи в полза на българите. Например селяните от село Ставрово, Ананиевска околия на Херсонска губерния, пожертвували за българите платно, бельо, кърпи, прежда и конци домашно производство.[16] Редакцията на в. „Новоросийски телеграф" предала от постъпилите в редакцията пари 1575 рубли за оказване помощ на пострадалите българи.[17] Много българи, спасявайки се от преследвания в родината, избягали в Русия. Доведените в Москва български деца, чиито родители били загинали, се приемали не само в пансиони, но и в много руски семейства.[18] В Одеса пристигнали около 1000 българи-бежанци, остро нуждаещи се от помощ. Предоставили им безплатно жилища, ранените и болните изпратили на лечение в градската болница, а децата настанили в учебни

[14] Николаевский вестник, 29 апр. 1876; Киевский телеграф, 12 май 1876 и др.
[15] Руська хата. Буковинський альманах на 1877 рік, Львов и Черновцы, 1877, с. 206.
[16] Отчет Одесского болгарского настоятельства со 2 февр. 1873 г. по 1 апр. 1877, Одесса, 1877, с. 53.
[17] Пак там, с. 15, 16.
[18] *Н. Н. Яковлев*, Дружба навечно, Куйбышев, 1969, с. 35.

заведения.[19] Петербургският и Московският славянски комитет изпратили значителни суми на Българското централно благотворително дружество в Букурещ и на руското посолство в Цариград за оказване материална помощ на пострадалите български семейства, вдовици и сираци в Румъния, а също така и непосредствено в България.[20]

Представителите на българската общественост високо ценели безкористната помощ на руския народ. Така например редакторът на излизащия в гр. Болград вестник „Български глас" Иван Иванов писал на 13 юли 1876 г. в адресирано към редакцията на „Одесский вестник" писмо: „Ние, българите, като славяни винаги ще бъдем признателни на руския народ; ние нямаме друга опора и защита освен руския народ. Нека братската ръка между нас бъде основата на нашето българско освобождение."[21]

Широкото движение за солидарност с южнославянските народи особено нараснало след като през юни 1876 г. Сърбия и Черна гора обявили война на султанска Турция. Проучените от нас архивни документи и материали от периодическия печат показват, че през юли — септември 1876 г. от Украйна са се отправили за Сърбия около 2530 доброволци, без да се смятат лекарите, фелдшерите и другите медицински работници. Освен това значителна група доброволци представлявали българите — участници в националноосвободителното движение, дошли в Одеса след поражението на Априлското въстание. Одеското българско настоятелство и славянският комитет оказвали помощ на тези, които искали да заминат доброволци. В частност настоятелството изразходвало 2841 рубли за покупка на облекло за българските доброволци, а също така им давало пари за пътни разходи. До 16 август 1876 г. били изпратени повече от 300 човека.[22]

Един от ярките изрази на народното съчувствие на националноосвободителното движение на Балканите било масовото събиране на средства в полза на славяните, проведено в цяла Русия, включително и в Украйна. Основен източник тук били трудовите копейки, доброволно пожертвувани от народните маси. Участието в това дело на заможните класи — дворянст-

[19] Одесский областной государственный архив (нататък: ООГА), ф. 314, оп. 1, д. 19-а, л. 337; Одесский вестник, 16, 24, юли и 1 авг. 1876.
[20] Освобождение Болгарин от турецкого ига, т. I. М., 1961, с. 244, 298, 383.
[21] ООГА, Ф. 162, оп. 1, д. 1, л. 69.
[22] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, с. 345; Отчет Одесского болгарского настоятельства со 2 февраля 1873 по 1 апреля 1877 г., с. 47—49; ООГА, ф. 314, оп. 1, д. 19-а, л. 337; Одесский вестник, 14 юли, 1 авг. 1876.

вото и буржоазията — в сравнение със средствата, постъпващи от трудовите слоеве на населението, било незначително. Активно участие в събирането на пари взели руските и украинските селяни, сами страдащи от помещическата робия и смазани от тежките данъци. Така на Бережовското общинско събрание, Прилукска околия, Полтавска губерния, на 1 август 1876 г. от селяните било взето решение да пожертвуват от 932 домакинства на общината 45 рубли и 65 копейки сребро в помощ на „православните братя християни в Херцеговина, Босна и България“[23]. Аналогични събирания били извършени от селяните в много други околии и губернии. Парични средства внасяли за южните славяни, в това число и българите, работниците от механическите, чугунолеярните, захарните заводи, от различните работилници, железничарите, шивашките работници, моряците, огнярите и машинистите на параходите, строителните работници, занаятчии, служещи. Материална помощ оказвали също така учащи се и учители от гимназии, прогимназии, реални училища, семинарии, студенти, професори и преподаватели от Новоросийския, Киевския и Харковския университет, Харковския ветеринарен институт и други учебни заведения. В събирането на средства участвували изтъкнати учени, професорите И. И. Мечников, А. О. Ковалевски, А. А. Потебня, В. И. Григорович и др. Много работници, служещи, преподаватели и студенти ежемесечно отделяли определена сума във фонда за помощ на балканските славяни.[24]

Освен паричните средства обществеността през 1876 г. организирала снабдяването на пострадалите български и сръбски семейства с топли дрехи. Например в Киев по инициатива на група жени, влизащи в състава на местния славянски комитет, в края на септември била образувана комисия по приготвяне на облекло, която събирала сред населението топли дрехи, домашно платно, сукно и други тъкани. Редакцията на в. „Киевлянин“ до 1 януари 1877 г. предала на тази комисия 2663 рубли обществени средства за подготвяне и изпращане на облекло на Балканите. Взим йки под внимание, че националните български и сръбски женски костюми са много сходни с украинския костюм, комисията решила да изпрати по предназначение постъпващото облекло без преработка и да приготвя по същия образец ново. През октомври 1876 г. тя изпратила на Одеското българско настоятелство за семейства-

[23] ЦГИА УССР, ф. 1475, оп. 1, д. 235, л. 4 и об.
[24] ООГА, ф. 45, оп. II, д. 9, лл. 1—8; ЦГИА УССР, ф. 781, д. II, лл. 1, 2 д. 73, л. 6 об.; Киевский городской государственный архив (нататък КГГА), ф. 16, оп. 315, д. 91, лл. 1—22; Николаевский вестник, 21 авг. 1876; Харьковские губернские ведомости, 26 авг., 12 дек. 1876.

та на разорените българи от Филипополски окръг транспорт с женски и детски костюми, ушити от членовете на комисията и с топло облекло, събрано от населението.[25]

В някои украински села, по-точно в Черниговския край, също подготвяли дрехи за българите. Даже учащите се не оставали настрана и изпращали на пострадалите славянски семейства топли дрехи.

Известни учени, преподаватели във висши учебни заведения и други представители на интелигенцията изнасяли публични лекции, приходите от които отивали в помощ на южните славяни. Така през ноември 1876 год. историкът, професор от Харковския университет, българинът М. С. Дринов прочел лекция за положението на България. Публични лекции изнасяли също така изтъкнатият учен-микробиолог, професор в Новоросийския университет И. И. Мечников, известният езиковед, професор в Харковския университет А. А. Потебня и други.

За осъществяване мерките за материална помощ за българите, сърбите и другите балкански народи значителна роля изиграли славянските комитети, образувани в Москва, Петербург, Киев, Одеса. В Украйна в много случаи събирането на средства се извършвало по възвания и подписки, изпратени от Петербургския и Московския славянски комитет. Тези организации се оглавявали от представители на дворянско-буржоазните славянофилски кръгове, стремящи се към укрепване на царското правителство сред балканските народи и ползуващи се с поддръжката на официалните власти. Освен славянските комитети в събирането на средства сред населението участвували и други организации на дворянско-буржоазната общественост, в частност дружествата за покровителство над ранените и болни войници, различни временни кръжоци и комитети по оказване помощ на славяните, а също така и печатни органи с различни направления, земски учреждения, органи на градското самоуправление, духовенството. Независимо от участието от господствуващите класи и контрола от страна на царските власти материалната помощ за южните славяни, както е известно, носи народен характер и не преследва каквито и да било користни цели.

По наши приблизителни пресмятания, направени въз основа на документалните източници и сведенията от периодичния печат, общата сума само на паричните средства, събрани в Украйна в полза на южните славяни от юли 1876 г. до април 1877 г., т. е. до началото на Руско-турската война, възлиза

[25] Киевлянин, 25 септ., 9, 19 окт., 2 и 20 ноември 1876.

на около 600 хиляди рубли, без да се смятат подарените облекло, обувки, бельо и други вещи.

Руско-турската война 1877—1878 г. е нов важен етап в развитието на националноосвободителното движение на българския народ. Неговата самоотвержена борба за освобождение от чуждо господство, която не се прекратила след Априлското въстание 1876 г., получила мощна подкрепа от страна на Русия, встъпила във военно единоборство с Османската империя. В хода на войната ярко била продемонстрирана безкористната дружба и бойното другарство на руския, украинския и българския народ.

Съчувствието на широките селски маси на борбата за освобождението на братския народ намерило своя израз в доброволната материална помощ, която те оказвали на действуващата руска армия. Например общинското събрание на селяните от Мокро-Калигорската община, Звенигородска околия на Киевска губерния, решило да пожертвува за санитарните нужди на Дунавската армия 60 рубли и изказало в своето решение „пълно съчувствие и пожелание за успех на това свято дело — освобождението на заддунавските християни от бусурманско иго, причиняващо им непоносими страдания, за което... са призовани днес да се сражават с турците нашите братя и синове . . .“[26].

Много жители на градове и села се записвали доброволци, желаейки да вземат лично участие в борбата за освобождението на българите. Жителят на гр. Могилев, Подолска губерния, В. Н. Пиотровски през юни 1877 г. се обърнал към губернската администрация със заявление, в което молел за разрешение да организира с частни средства отряд партизани-доброволци за съдействие на руската армия във военните действия срещу турските войски.[27] Един от киевските вестници отбелязва, че „сред населението има силно въодушевление и доброволците се явяват в неочаквано голямо количество“ [28].

Революционните кръгове на Русия и Украйна, както и преди, съчувствували на борбата на българския народ за освобождение от турско иго. Обаче по въпроса за отношението към Руско-турската война сред революционерите-народници нямало единство. Много народници считали за необходимо да оказват решителна помощ на южните славяни в тяхната борба за свобода и независимост. Поради това те влизали в редовете на Дунавската руска армия, работели като лекари и санитари

[26] Киевский областной государственный архив (КОГА), ф. 2, оп. 13, д. 255, лл. 124, 125.
[27] ЦГИА УССР, ф. 442, оп. 191, д. 277, лл. 1, 2.
[28] Киевлянин, 4, 6 август 1877.

във военните болници и лазарети. Известният революционер М. Ф. Фроленко по-късно споменава, че призованият на военна служба народник В. Ф. Костюрин „се радва, с удоволствие ходи на учение, марширува, мечтае за подвизи в полза на братята-българи . . .“[29]. Народникът В. Малинка през август 1877 г. постъпил в армията доброволец. Участниците в революционното движение Г. Ф. Чернявская, Е. И. Росикова и Е. Н. Южакова работели във военните лазарети като милосърдни сестри. Участие във войната взели и много други представители на народничеството.[30]

На отношението на тази група народници към войната с Турция несъмнено повлияло разгърналото се в страната в предшествуващите години широко движение за солидарност с националноосвободителната борба на южните славяни.

В същото време другата част от народниците се отнесла отрицателно към руско-турската война, считайки, че поради политиката на царизма тя няма да доведе до освобождението на България. Обаче тази оценка била едностранчива, тъй като не отчитала обективното значение на войната за освобождение на българския народ от османско иго.

Войната с Турция оказала голямо влияние за изостряне социалните противоречия и за развитието на революционното движение в Русия. Тя разкрила язвата на царския строй, нагледно показала бездарността, бюрократизма и продажността на неговия административен и военен апарат. Във време на войната още повече се влошило икономическото положение на селячеството, което и без това страдало от прекомерните плащания и налози, нищета и глад. Това усилвало недоволството на селяните от политиката на царското правителство и повлияло за разширяването на селските прояви срещу помещиците за отнемане на земя от тях. Сред украинските селяни голямо разпространение получили изказванията против царския строй.[31]

Отчитайки недоволството на селячеството, народниците взимали мерки за усилване на революционната пропаганда на село и подготовка на селски бунтове. Както е известно, през 1877 г. под ръководството на Я. В. Стефанович в Чигиринска околия на Киевска губерния сред селяните била създадена нелегална организация, която имала за цел да вдигне селските маси на въоръжено въстание против помещиците и дворяните. Революционна пропаганда се водела от народниците и сред

[29] *М. Ф. Фроленко*, Собрание сочинений, т. I. М., 1932, с. 221.
[30] *В. М. Хевролина*, Цит. съч., с. 60, 61.
[31] ЦГИА УССР, ф. 442, сч., 1877, д. 92, л. I; д. 79, лл. 5 об. и 7; д. 119, л. I; КОГА, ф. 3, оп. 4, д. 40, лл. 1 об. 2 и др.

работниците. Например шлосерът от Харковските железопътни работилници, опитният революционер Н. Ф. Вишневецки разпространявал нелегална литература и обяснявал на работниците плановете за революционна акция против царизма след началото на войната с Турция и изпращането на войските на театъра на военните действия.[32]

В борбата против царското самодържавие народниците се стремели да използуват обстановката на война, предизвикваща нови страдания и лишения на народните маси, за разобличаване пред широките слоеве на населението антинародните цели на господствуващите класи и потисническата природа на съществуващия строй. Те посочвали явното противоречие между изявленията на правителството, че то се стреми към освобождение на южните славяни от турско робство и неговата вътрешна политика на защита на интересите на заможните класи, на жестока експлоатация на трудещите се маси и потискане на неруските народности, живеещи на територията на Русия.

В Украйна пропагандата на народниците, свързана с войната, се водела по-активно, отколкото в другите райони на страната. Това в значителна степен се дължало на близостта на балканския театър на военните действия, във връзка с което трудовото население по-остро чувствувало тежестта на войната и по-ясно виждало злоупотребите и произвола на царските власти. Пред вид нелегалния характер на народническата пропаганда сведенията за нея имат откъслечен характер. Най-голямо разпространение тя получила в градовете, по-точно в Одеса, Киев, Харков, Полтава и др. Така революционният кръжок на И. М. Ковалски на 30 ноември 1877 г. разпространил в Одеса печатна прокламация, в която се разобличава политиката на царизма и се бичува управляващата върхушка в Русия, забогатяваща от войната и страданията на народа.[33]

На балканския театър на военните действия народниците изпращали голямо количество революционни издания, с които се запознавали войниците и офицерите от действуващата армия и българите. Пропагандната работа сред руските войски в Румъния водели революционерите-емигранти Н. Судзиловски, К. Кац и други народници, които се стремели да привлекат войниците и офицерите на страната на революционните сили.[34]

[32] *В. М. Хевролина*, Цит. съч., с. 72—73; Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. П, с. 393—394.
[33] ЦГИА СССР, ф. 1410, оп. 1, 1878, д. 143, л. 1; ф. 1405, оп. 76, 1878, д. 7227, л. 13.
[34] ЦГИА УССР, ф. 442 сч., 1879, д. 79-в, лл. 10, 11; Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. III, М., 1957, с. 105, 106.

По такъв начин революционните кръгове от обществеността на Русия и Украйна, независимо от различията във възгледите на отделните групи, се проявявали като непримирими противници на царското самодържавие и турския военно-феодален режим на Балканите, борели се за истинско социално и национално освобождение както на народите на Русия, така и на българския народ.

Украинската либерална и демократическа интелигенция, влизяща в състава на „грамадите", по време на Руско-турската война поддържала искането за най-скорошно избавление на българския народ от турско иго. Представителите на лявото крило на „грамадите", сътрудничещи с революционерите-народници в борбата против царизма, разглеждали осъществяването на демократическите преобразования в Русия като една от необходимите предпоставки за успешно водене на войната с Турция с цел пълното освобождение на южните славяни от чуждия гнет.

Дълбок интерес към съдбата на българския и другите южнославянски народи проявявал украинският писател-демократ Ф. А. Василевски, който по възгледите си се приближавал към революционерите-народници и към лявото крило на украинските „грамади". Той бил участник във въстанието в Босна и Херцеговина и в Сръбско-турската война от 1876 г. В 1878 г. той публикувал в Западноукраинския сборник „Молот" под псевдонима Софрон Крут статията „Войната на славяните с турците (1875—1878 год.)"[35]. В тази статия Василевски показва противоречието между изявленията на царското правителство, че целта на войната с Турция е освобождението на поробените славяни и неговата вътрешна политика, изразяваща се в потискане на „своите" славяни — украинци и поляци, в потушаване на селското движение за земя. В действителност царското правителство, писал Василевски, се бои от народните въстания на Балканите, от революционната борба на трудещите се против потисниците, защото подобно въстание против социалния и националния гнет може да избухне и в Русия. Той отбелязва бездарността на много царски генерали, която довела в хода на войната до големи загуби за руската армия. Обаче заради антинародната политика на царизма, която той критикува от революционни позиции, Василевски не е съумял да види и оцени значението на Руско-турската война за освобождението на България от чуждо иго и за нейното по-нататъшно развитие.

В края на 70-те години под влияние на острата класова

[35] Молот. Галицько-українська збірка, Львов, 1878.

борба на народните маси, на нарастването на революционната дейност на народниците и руско-турската война в Русия се засилило либерално-опозиционното движение. Украинските либерали из средите на дворянството и буржоазията, разграничавайки се от революционното движение, изисквали от царското правителство реформи, които да ликвидират отживелиците на крепостничеството в икономиката и политиката. Сред широките слоеве на обществото се разпространило убеждението, че освобождението на България и превръщането ѝ в конституционна държава ще повлече след себе си преобразования и в самата Русия. В Киевския университет бил образуван „Конституционен кръжок", в който влизали студенти-конституционалисти, някои студенти-народници и представители на лявото крило на „грамадите". Те агитирали за установяване в Русия на конституционен строй, подобен на обещания от царското правителство на българския народ.[36]

Прогресивната общественост на Русия и Украйна считала за главна цел на Руско-турската война пълното освобождение на България от турско робство и предоставянето ѝ на политическа самостоятелност. Тя осъждала стремежите на реакционните кръгове за присъединяване на чужди земи и подчиняване на други народи. Група студенти от Киевския университет — около 200 души — през декември 1876 г. подписали съставеното от членовете на Киевската „грамада" А. Волкенщайн, И. Драгневич и други протестно писмо против политиката на царското правителство на Балканите. Това писмо се предлагало да изпратят зад граница, в редакцията на революционния орган „Вперьод".[37]

Поддържащият тесни връзки с Одеската „грамада" Г. Е. Афанасиев, впоследствие професор в Новоросийския университет, в статията „Източният въпрос", публикувана в либералния вестник „Правда", поставил искането за пълно национално освобождение на балканските славяни и осъждал всички идеи за присъединяване на южнославянските земи към Русия, наричайки ги „безумна политика".[38]

Представителят на украинските буржоазно-либерални кръгове, несвързани с „грамадите", професорът от Киевския уни-

[36] *А. К. Волощенко*, Нариси з історії суспільно-політичного руху в Україні в 70-х — на початку 80-х років в XIX ст, Киев, 1974, с. 161.
[37] ЦГИА УССР, ф. 263, оп. I, д. II, л. 257; ф. 442, сч. 1878, д. 34, ч. I, л. 48 и др. В литературата има сведения, че споменатото писмо било подписано от 22 студенти. (Вж. *В. М. Хевролина*, Революционное народничество и сербско-турецкая война 1876 г. — Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах, М., 1972, с. 231.)
[38] Правда (Одесса), I (13) ян. 1878.

верситет, юристът А. Ф. Кистяковски също критикувал изказванията на реакционните славянофили. Националното освобождение на България, предоставянето ѝ на свобода и независимост по неговите думи може да бъде гаранция за свободното развитие на самата Русия и осъществяването в нея на конституционни реформи.[38а]

По такъв начин различните обществени кръгове на Украйна разглеждали събитията на Балканите в тясна връзка с острите проблеми на вътрешното развитие на Русия, нерядко от гледна точка на въздействието на Руско-турската война за решението на тези проблеми. При това прогресивните слоеве на обществото съчувствували на освободителната борба на южните славяни и се застъпвали да им се осигури пълна възможност за всестранно национално развитие.

Синовете на украинския народ заедно с руските братя активно участвували в сраженията през Руско-турската война 1877—1878 г. за освобождението на България. Разбирането от широките войнишки маси и от офицерите на освободителните цели на войната обусловило изключително високите боеви и морални качества на руската армия. Независимо от консерватизма на висшето царско командуване и лошото снабдяване, руската армия удържа убедителна победа над многочислените и по-добре въоръжени турски войски. При тежките условия и суровите изпитания на войната хиляди войници, матроси и най-добрите офицери — представители на руския, украинския и други народи на Русия — проявяваха героизъм, мъжество, самоотверженост и самопожертвователност, сражавайки се за свободата на българския народ.

В знаменитата отбрана на Шипка в редовете на руските войски участвувал и изтъкнатият впоследствие украински актьор и режисьор Н. К. Тобилевич (Н. Садовски), награден за храброст с Георгиевски кръст. Героят от Шипка, жителят на Херсонска губерния М. С. Боровик, загубил в боевете с турците зрението си, бил награден с два Георгиевски кръста.[39] Много войници и офицери — както руси, така и украинци, загинали през лятото на 1877 г. в ожесточените боеве край Плевен. Унтерофицерът А. Скалицки, родом от Волинска губерния, съобщил в писмо, че войниците разбирали, че се сражават за „човешките права на нашите единоверци — българите“ и поради това не жалели своята кръв и живот.[40] Военен подвиг извършил жителят на Поток, Кременчугска околия на Полтавския край, ефрейторът от 15-и батальон Даниил Лукя-

[38а] ЦГИА УССР, ф. 263, оп. 1, д. 13, л. 105 и др.
[39] ООГА, ф. 5, оп. 1, д. 444, лл. 2, 5.
[40] ООГА, ф. 162, оп. 1, д. 10, лл. 1 об., 3 об., 4.

нец, първи пленил в боевете на Балканите турско военно знаме.[41] Подобни примери на войнишко мъжество и доблест, проявени от войници-украинци в битките за освобождението на България имало много.

На балканския театър на войната съвместно с руските лекари се трудили представители на медицинската общественост на Украйна. Те не щадили своите сили и живот, оказвайки медицинска помощ на ранените и болни войници, офицери и българското население.

В действуващата армия по ходатайството на дружеството на Червения кръст били командировани за работа във военните болници доцентите от катедрата по хирургия от Киевския университет С. П. Коломнин и А. Х. Ринек.[42] В Яш работил асистентът от хирургическата клиника на същия университет П. И. Герасимович.[43] В лечението и грижата за болните и ранените широко участие взимали милосърдните сестри, включително и тези, поддържащи връзка с революционното движение, например М. К. Валицкая, Л. Медецкая и други.[44]

През време на войната в много градове с обществени средства се организирали санитарни влакове, които заминавали за Дунавската армия. Така на 25 юли 1877 г. от Киев заминал за Румъния санитарен влак с 240 места, когото обслужвала заедно с другите медици и старшата милосърдна сестра Василева, участница в Сръбско-турската война, наградена със сръбски орден — кръста „Таков". Обществеността на град Кременчуг, Полтавска губерния, организирала два санитарни влака, които докарали болни и ранени от балканския театър на войната.[45] В цяла редица градове (Москва, Орел, Харков, Чернигов и други) със средства на градските думи се издържали за лечение на войници и офицери от действуващата армия цели болници.

В борбата за освобождението на България заедно с руската армия участвували и дружините на Българското опълчение. Опълчението се формирало от българите емигранти и участниците в Сръбско-турската война, в това число и от живеещите в Южна Украйна и в Бесарабия. В частност от Одеса в опълчението постъпили 1012 човека. Една от базите за подготовка

[41] Полтавские епархиальные ведомости, 1879, № 10, неофициальная часть, с. 464—466.
[42] КГГА, ф. 16, оп. 316, д. 63, лл. 2, 19, 29, 37; оп. 465, лл. 4, 13, 39, 44, 51 и др.
[43] Пак там, ф. 16, оп. 316, д. 63, лл. 4, 16, 45 и др.
[44] ЦГИА УССР, ф. 385, оп. 1, д. 124, лл. 37, 38, 40; ООГА, ф. 2, оп. 2, д. 1646, лл. 27, 29.
[45] Киевлянин, 28 юли 1877; Полтавские епархиальные ведомости, 1877, № 24, с. 1113—1115; 1879, № 1, с. 19—26; № 2, с. 61—62.

на български военни кадри бил Одеският военен окръг. В опълчението били отправени заедно с офицерите 208 войници— българи, преминаващи военна служба във войските на този окръг. Одеският славянски комитет и Българското настоятелство в Одеса помагали да се достави оръжие и снаряжение за българските опълченци.[46]

В периода на войната с Турция руският, украинският и други народи на Русия оказали голяма материална помощ на борбата за освобождение на България от турски гнет. Както и по времето на Сръбско-турската война, тя имала за свой главен източник горещото съчувствие на трудещите се маси в Русия към стремежите на балканските славяни за свобода и независимост. Сред различните слоеве на населението в големи мащаби се събирали средства за военни и санитарни нужди на действуващата руска армия, в полза на ранените и болни войници, а също така и в помощ на семействата на мобилизираните войници. В печата от онова време се подчертава, че тези многочислени доброволни събирания на средства доказвали „действеното съчувствие на народа към хората, умиращи за освобождението на славяните в Турция".[47] Моралната и материалната подкрепа на народа имала голямо значение за укрепване на високия боен дух на войните, които водели ожесточени и кръвопролитни боеве с турските войски.

По сведения, проучени от професор Н. Н. Яковлев, от населението на Русия през 1877 г. били събрани за делото за освобождение на славяните от турско иго повече от 14,5 милиона рубли.[48] Значителен дял в това общо дело внесло населението на Украйна. Само в четири губернии — Волинска, Киевска, Харковска и Черниговска — от местните отделения на дружеството на Червения кръст по подписка от населението били получени повече от 500 хиляди рубли помощ за ранените и за издръжка на болници и лазарети. Големи суми били събрани и за други нужди, свързани с войната за освобождение на България. В събирането на средства участвували широките народни маси. Независимо от своето тежко материално положение селяните от много села и общини взимали на събрания решения за колективни пожертвования в полза на ранените и болните войници.[49] Освен пари те жертвували за дейст-

[46] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, с. 184, 405; ООГА, ф. 2, оп. 2, д. 1575, лл 1—6, 8.
[47] Правда (Одеса), 20 окт. 1 (ноемв.), 1877.
[48] *Н. Н. Яковлев*, Народная помощь в борьбе за освобождение балканских славян в 1877—1878 гг. — Ученые записки Куйбышевского пединститута, историко-филологический факультет, вып. 41, 1963, с. 399.
[49] ЦГИА УССР, ф. 442, оп. 55, д. 377, лл. 79, 80; оп. 56, д. 107, л. 21; а. д. 222, л. 30 и др.

вуващата армия сухари, ръж, брашно, животни, фураж, домашно ленено платно. За солидарността на трудещите се на Русия и България убедително говори фактът, че българските селяни, живеещи в Комратска община на Херсонска губерния, събрали 2000 рубли, а българите от Бердянска околия пожертвували повече от 27 хиляди пуда ръжено брашно в помощ на руските войници, сражаващи се за свободата на българския народ.[50]

Активно участвували в събирането на средства и другите слоеве на трудовото население. Например от работниците и служещите от Клинцовските сукнени фабрики, Черниговска губерния, били пожертвувани 3200 рубли. Професорите, преподавателите и служещите от Киевския университет ежемесечно предавали на дружеството на Червения кръст отчисления от своите заплати и за времето на войната събрали 1084 рубли.[51] В много градове и села на Украйна за войниците от действуващата армия безплатно се шиело бельо, с обществени средства се купували топли дрехи, а също така захар, чай, спирт, тютюн. По този начин широките слоеве на населението се стремели с каквото могат да облекчат тежкото положение на войниците на балканския военен театър, да подобрят тяхната храна и да им осигурят топло облекло.

По време на войната значителна част от обществените средства, както и в предишните години, се изпращали за непосредствена помощ на пострадалите българи, черногорци, херцеговинци и босненци. В 1877 г. за тази цел в Русия били събрани всичко 140 360 рубли.[52] Киевският славянски комитет например през септември 1877 г. изпратил на действуващата армия 2500 рубли за разпределяне сред нуждаещото се българско население в долината на река Тунджа.[53] На Балканите се изпращали също така дрехи, обувки, бельо и тъкани, събрани от широките слоеве на населението.[54]

Правейки изводи, трябва да отбележим, че историческите дружески връзки на руския и украинския народ с българския народ са се разширили значително и са укрепнали в периода на близкоизточната криза под влияние на подема в национално-

[50] *Н. Н. Яковлев*, Цит. съч., с. 379—380; *А. А. Улунян*, Болгарский народ и русско-турецкая война 1877—1878 гг., М., 1971, с. 107, 108.
[51] Черниговский областной государственный архив, ф. 142, оп. I, д. 2, лл. 357, 362—375; КГГА, ф. 16, оп. 315, д. 91, лл. 23, 25—30, 31—73.
[52] *Н. Н. Яковлев*, Цит. съч., с. 397.
[53] Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1877 г. и протокол заседания 22 генваря 1878 г., Киев, 1878, с. 5, 8, 12.
[54] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, с. 169.

освободителното движение на Балканите. Солидарността на революционните и демократичните сили и трудещите се маси в Русия с освободителното движение на българите и другите южни славяни се проявявала преди всичко въз основа на общите интереси в борбата против социалното и националното робство. Прогресивната общественост на Украйна, както и на цяла Русия, в една или друга степен свързвала борбата на славянските народи против турското иго със собствената си борба против царското самодържавие. Една победа на балканските славяни над турския военно-феодален режим би могла да означава голяма крачка към разрушаването на остатъците от средновековието и в Русия.

Различните обществени кръгове и народните маси в Русия, включително и в Украйна, не само съчувствували на угнетения български народ, но и всячески подкрепяли неговата борба за освобождението от турско иго. След поражението на Априлското въстание хиляди български бежанци намерили убежище в Украйна, където им била оказана необходимата помощ. Сред широките слоеве на населението доброволно се събирали пари и топли дрехи за пострадалите български семейства. Още повече укрепнала дружбата и сътрудничеството на руския, украинския и българския народ по време на Руско-турската война 1877—1878 г. Представителите на украинския народ в състава на руската армия непосредствено участвували в боевете за освобождението на България. От народните маси на Русия и в частност на Украйна били събрани значителни средства в помощ на действуващата армия и българското население. За разлика от господствуващите класи трудещите се маси безкористно помагали за избавлението на българския народ от турското владичество.

Победоносният завършек на Руско-турската война довел до освобождението на България от петстотингодишното турско иго и положил основите на по-нататъшното ѝ развитие като самостоятелна национална държава.

ОБЩЕСТВЕННОСТЬ УКРАИНЫ И БОЛГАРСКОЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В 1876—1878 ГОДАХ

Ю. Е. ФОМИН

(Резюме)

Развернувшееся на Украине движение сочувствия и помощи борьбе болгарского народа являлось составной частью общероссийского движения. Выдающиеся деятели украинской культуры И. Франко, А. Потебня, Ю. Федькович, М. Старицкий, С. Воробкевич и другие выражали поддержку их стремлениям к свободе и национальной независимости. Революционные и демократические круги общественности, проявляя солидарность с болгарским освободительным движением, исходили из общности интересов борьбы народных масс России, Украины и Болгарии против социального и национального угнетения. Многие из них были убеждены, что ликвидация феодально-абсолютистского гнета на Балканах будет способствовать ускорению свержения царского самодержавия в России.

Представители всех прогрессивных слоев общественности Украины считали главной целью русско-турецкой войны 1877—1878 годов полное освобождение Болгарии от османского господства и обеспечение ее самостоятельного развития. Они решительно осуждали намерения реакционных сил вмешиваться во внутренние дела болгарского народа и навязывать ему чужие порядки.

Широкие круги общественности и народные массы Украины, как и России в целом, оказывали бескорыстную материальную поддержку освободительной борьбе болгар, особенно после Апрельского восстания 1876 года. Крестьяне, рабочие, служащие, представители интеллигенции, учащиеся добровольно собирали значительные денежные средства, одежду и бельё для пострадавших болгарских семей. Многие сыновья украинского народа в составе действующей русской армии непосредственно участвовали в кровопролитных сражениях за освобождение Болгарии от чужеземных угнетателей.

THE UKREIŃIAŃ PUBLIC AŃD THE BULGARIAŃ ŃATIOŃAL LIBERATIOŃ MOVEMEŃT IŃ 1876—1878

Y. E. FOMIN

(Summary)

The feelings of sympathy and support for the Bulgarian people's struggle, that spred across Ukraine, was a composing part of the overall movement in Russia. The great Ukrainian art's people I. Franko, A. Potebnya, Y. Fedkovich, M. Staritzki, S. Vorobkevich and others expressed support for their strife for freedom and national independence. The revolutionary and democratic circles of society, showing solidarity with the Bulgarian liberation movement, proceeded from the common interests of the peoples' struggle in Russia, Ukraine and Bulgaria against social and national suppression. Many of them were convinced, that the elimination of the feudal-absolutist yoke on the Balkans will promote quick overthrow of the czarist authocracy in Russia.

Representatives of all progressive Ukraine considered the full liberation of Bulgaria from the Ottoman rule and the securing of its independent development as a main goal of the Russo-Turkish war of 1877—1878. They positively condemned the intentions of reactionary powers to meddle in the internal affairs of the Bulgarian people and thrust upon them unacceptable rules.

Wide circles of society and the people of Ukraine, as well as in whole Russia, gave unselfish material support to the Bulgarian liberation struggle, especially after the April uprising of 1876. Peasants, workers, clerks, intellectuals, students voluntarily collected considerable financial funds, clothings and underware for the suffering Bulgarian families. Many sons of the Ukrainian people took an immediate part in the bloody fights for the liberation of Bulgaria from foreign oppressors in the ranks of the active Russian army.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 Г. И БЕЛОРУСКАТА ОБЩЕСТВЕНОСТ

Д. Б. МЕЛЦЕР

Далеч назад във вековете се коренят традициите на дружбата на руския, украинския, белоруския и българския народ. От далечни времена ги е сближавал общият произход, духовното родство, културните връзки, съвместната освободителна борба против националния гнет.

След съединяването на Белорусия с Русия в края на XVIII в. белоруско-българските връзки се разширили и задълбочили. „Руската централизирана държава изиграла огромна роля в историческата съдба на руския, украинския, белоруския и другите народи на нашата страна. Още от самото си възникване тя станала притегателен център и опора на братските народи, борещи се против чуждите поробители.“[1]

Белоруският народ искрено съчувствувал на мъката и страданията на българите, на тяхната справедлива борба за национално освобождение. Твърде показателен е в това отношение дневникът на самоотверженатa Регина Русецка от Новогрудко, която се занимавала с лекарска практика в България през 30-те години на XVIII в. Тя била известна като опитен лекар в София, Русе, Видин, Пловдив, Ямбол и Пазарджик. Тази белоруска жена говори в дневника си с възхищение за българите, хора „много мъжествени“ и „дееспособни“, разказва за тяхната борба против турските поробители. Русецка оставила описание на народното въстание, обхванало през 1737 г. значителна част от България.[2] Горещо съчувствувайки на българите, вземайки присърце трагичната съдба на въстаниците, тя пише с гняв за репресиите на турските власти след потушаването на въстанието, на които била свидетелка.[3] Потре-

[1] Тезисы о 300-летии воссоединения Украйны с Россией (1654—1954 гг.), М., Госполитиздат, 1954, с. 6.
[2] История Болгарии, т. I, под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева, М., 1954, с. 201.
[3] *В. П. Грицкевич*, Путешествия наших земляков, Минск, 1968, с. 45.

сена от жестоката разправа с българите, Русецка избягала в родината си, Белорусия.

Както в цяла Русия, така и в Белорусия героичната борба на българския народ за свобода и независимост намирала решителна подкрепа от прогресивната общественост.

Изразявайки своите братски чувства, известният белоруски поет В. Дунин-Марцинкевич посветил на освободителната борба на българите едно от най-хубавите си поетични произведения „Славяне в XIX веке“ (1856 г.). То е пропито с уважение и симпатия към българския народ и с омраза към неговите потисници. Главният герой на този исторически разказ в стихове юношата Кързали — „син на мъжествената България“, без да жали живота си, е готов да се сражава с турските тирани:

Толькі свабоду ён прагне бясконца,
Каб на руінах турэцкай няволі
Сцяг вызвалення узняўся, сцяг волі.

Разказвайки поетично за смелостта и храбростта на Кързали, за неговите победи в битките с турците, В. Дунин-Марцинкевич възкликва:

Гэй жа, прачніся, спрадвеку славянскі Дунаю!
Колькі цярпець будзем здзек і ліхую нядолю?
Хваляй успененай горда разліся па краю![4]

През 70-те години националноосвободителното движение срещу феодално-деспотичната тирания на отоманска Турция значително се засилило. В България бързо назрявала революционна ситуация, а през април 1876 г. избухнало най-голямото и героично въстание на българския народ — Априлското. В подкрепа на българския народ се вдигнала цяла прогресивна Русия. Априлското въстание намерило широк отклик в белоруските губернии. Прогресивната част на обществото, отхвърляйки субективните цели на царизма, заедно с руските демократични кръгове решително се изказвала за оказване безкористна помощ на балканските славяни. Многобройни материали говорят, че много белоруски революционери, особено тези, които се намирали в емиграция, оказвали всестранна подкрепа на националноосвободителното движение на българския народ. При установяването на контакти между руските и българските революционни кръгове играел известна роля белорусинът Антон Данилович Трусов (1835—1886 г.).

А. Д. Трусов е роден в град Борисов. Още като гимназист

[4] *В. Дунін-Марцінкевіч*, Збор твораў, Мінск, 1958, с. 205.

в Минск той тръгнал по пътя на революционната борба. Последовател на Н. Г. Чернишевски и Кастус Калиновски, той взел активно участие в 1861—1862 г. в подготовката на въстанието против самодържавието в Белорусия. През 1863 г. Трусов застанал начело на отряд въстаници в Минска губерния, който водил успешни боеве с царските войски. След поражението на въстанието той бил принуден да напусне родината си. Царският съд го осъдил задочно на смърт.[5]

В края на 60-те години революционният демократ А. Д. Трусов се заселил в Женева и се присъединил към групата „Народно дело", а през 1870 г. бил един от организаторите на руската секция на Международното дружество на работниците и бил избран за неин секретар. Той се проявил като страстен привърженик на революционното сътрудничество на славянските народи. Трусов поддържал тесни връзки със сръбския революционен демократ Светозар Марковић, който бил агент-кореспондент на руската секция на I интернационал в Сърбия. Той се познавал също и с български революционери. Не е изключено да се е срещал с Любен Каравелов, един от организаторите и ръководителите на Българския революционен централен комитет (БРЦК). Някои автори, както е известно, приемат, че през юни 1870 г. Л. Каравелов посетил Швейцария[6] и разговарял с М. А. Бакунин за създаване на славянска секция на Интернационала.[7] Според проучванията на проф. Б. П. Козмин Л. Каравелов посетил по същото време редакцията на сп. „Народное дело", като предложил да се напечата Програма на Българския революционен централен комитет.[8] Действително в дописка, поместена в августовския брой на „Народное дело" от 1870 г., Трусов писал: „Ние получихме от нашите приятели — българите, за публикуване следната програма, която приветствуваме като израз на възникващите навсякъде стремежи към революционна борба против господствуващия още навсякъде политически и икономически гнет." Програмата на БРЦК, написана от Любен Каравелов, била публикувана за пръв път през август 1870 г. в сп. „Народное дело", издател и секретар на което бил белорусинът Антон Трусов.

[5] Дакументы і матэрыялы па гісторыі Бел арусі, т. II, Мінск, 1940, с. 554; *И. Г. Шпадарук*, Борцы за народное дело, Минск, 1968.

[6] *Г. Бакалов*, Русская революционная эмиграция среди болгар. — Каторга и ссылка, 1930, № 2, с. 116.

[7] *Й. Венков*, Първият интернационал и българските възрожденци. — Исторически преглед, 1971, кн. 2, с. 89.

[8] *Б. П. Козьмин*, Русская секция первого Интернационала, М., 1957, с. 240; вж. също: *С. И. Сидельников*, Болгарский революц инный центральный комитет (1869—1872 гг.), Харьков, 1970, с. 84.

Активно участвувал в освободителната борба на българите един от бележитите синове на белоруския народ Николай Константинович Судзиловски (1850—1930), който бил виден деец на общоруското революционно движение и в България бил известен повече под името доктор Русел.

Н. К. Судзиловски е роден на 3 декември 1850 г. в село Судзили (днес Климовички район на Могильовска област) в семейството на обеднял руски дворянин. Завършил с отличие Могильовската гимназия (1868 г.), той постъпил отначало в Юридическия факултет на Петербургския университет, а след това в Медицинския факултет на Киевския университет.

Още като студент Н. К. Судзиловски се включил активно в революционната борба, като станал един от активните участници на народническото движение в Русия. Преследван от царските жандарми, той бил принуден да емигрира в 1874 г. В чужбина, намирайки се отначало в Цюрих, а след това в Лондон и Женева, Н. К. Судзиловски не прекратявал революционната си дейност. Особено го привличало националноосвободителното движение на южните славяни на Балканите. Когато през лятото на 1875 г. там избухнало въстание, Судзиловски се обърнал с молба в писмо до своя другар, секретар на редакцията на сп. „Вперед!", В. Н. Смирнов да му съобщи колкото се може по-подробно за всичко, което е известно за въстанието. „. . . за какво са въстанали херцеговинците — за своята *политическа независимост* или за *отделяне от Турция,* за да се присъединят към Австрия? Има ли в техните стремежи социалистически елемент, кой ръководи движението, какво отношение имат към него Австрия, славянските страни и Русия; доколко успешно се провежда и на какво то може да разчита?" Интересът на Н. К. Судзиловски към събитията на Балканите не е случаен. „Всичко това е *крайно необходимо* да се знае в *най-скоро време* — пише той, — ние мислим да отидем там голяма група . . ."[9]

Н. К. Судзиловски се вълнувал и за съдбата на българите. Той се запознал с Христо Ботев още в Русия[10] и поддържал приятелски връзки с българския революционер, публицист и поет до последните му дни. По думите на Г. Бакалов Н. К. Судзиловски и Хр. Ботев „били достойни един за друг при-

[9] Вж. *В. М. Хевролина*, Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875—1876 гг. — Сб. Славянское возрождение, М., 1966, с. 65.

[10] Според съветския историк В. Я. Гросул Христо Ботев и Николай Судзиловски се запознали в Кишинев в средата на 60-те години: *В. Я. Гросул*, Российские революционеры в Юго-Восточной Европе (1859—1874), Кишинев, 1973, с. 413.

ятели“[11]. В средата на 70-те години чрез Николай Судзиловски и Христо Ботев бил установен сигурен канал за връзка между руските и българските революционери. За тях разказва самият Ботев в писмото си до един от своите другари по борба— Иван Драсов, от 12 април 1875 г.: „Руските социалисти в Лондон и Цюрих ме молят да отида или да им стана посредник. Те искат да установят връзка с нашите революционери. Предлагат да си разменяме пропагандисти, паспорти и т. н.“ Понататък Ботев цитира думите на Судзиловски за това, че руските революционери на Запад са готови да помогнат на българските си приятели. „Ние сме готови да ви помогнем и нравствено, и физически, тоест на думи и с мускули“ — пише ми един мой бивш съученик, Судзиловски.“[12]

Ботев не можал да се възползува от поканата на Судзиловски да отиде в Лондон, но поддържал с него връзка, съдействувайки за прехвърлянето на нелегална революционна литература през румънската граница в Русия. Само през май 1875 г. в редакцията на в. „Знаме“, издаван от Христо Ботев, били получени от Лондон няколко пратки с революционна литература.[13]

С цел да укрепи сътрудничеството с българската революционна емиграция Н. К. Судзиловски се преместил в началото на октомври 1875 г. в Букурещ. Оттогава той споделял мъката и радостта с Хр. Ботев и други български съмишленици. За взаимната близост на Судзиловски и Ботев през този период са писали в спомените си техните съвременници И. Андонов и В. Дебагорий-Мокриевич.[14] Квартирата на Судзиловски станала постоянно място за срещи на руски и български революционери. Судзиловски бил добре познат със Захари Стоянов, Стефан Стамболов и други членове на Гюргевския революционен комитет. Познавали го също така и членовете на Ботевата чета. Ботев често го посещавал, съпроводен от свои другари.[15] При срещите си те обсъждали „каква по-хубава динена кора да подложат на врага“, все едно къде — „в Русия или България“.[16]

[11] *Г. Бакалов*, О связях Н. К. Русселя-Судзиловского с болгарами. — Каторга и ссылка, 1930, № 10, с. 192.
[12] *Хр. Ботев*, Публицистика, М., 1952, с. 447.
[13] *Г. Бакалов*, Русские друзья Христо Ботева. — Летописи марксизма, 1926, № 2, с. 54.
[14] П. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците си, С., 1967, с. 420; *К. А. Поглубко*, Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX века), Кишинев, 1972, с. 240—241.
[15] *А. Веков*, Руският доктор. За свободата на българския народ, София, 1967, с. 86.
[16] *Георги Бакалов*, Христо Ботев. Живот, идеи и съчинения, Москва — Харков — Минск, б/г, с. 140.

Н. К. Судзиловски изиграл известна роля в подготовката на Априлското въоръжено въстание в България. Той оказвал помощ на Христо Ботев и неговите другари при намирането на оръжие и динамит, в търсенето на ръководители на въстаниците. Известно е например, че приятелите съветвали Судзиловски да покани като военен специалист Валерий Врубльовски,[17] виден деец на полското революционно движение и на I интернационал. През 1863—1864 г. той командувал всички въстанически отряди в Гродненския край и бил известен като един от най-близките съратници на К. Калиновски. Именно неговият военен талант се проявил с особена сила по време на Парижката комуна в 1871 г.

Не случайно Судзиловски бил добре информиран за плановете на българските революционери. В едно от неговите писма четем: „В България твърде скоро ще пламне въстание. Цялото дело се намира в ръцете на социалистите, в по-голямата си част изгнаници от Русия за социализъм. Мили хора. Може да се надяваме, че ще излезе нещо по-различно, отколкото в Херцеговина. Сега по цяла България се води социалистическа пропаганда и, както съобщават, твърде успешно. Работят над въоръжаването. Не малко пушки, ятагани и проч. са прехвърлени през Дунава. Скоро, скоро! Ако има поне малка възможност, аз също ще отида."[18]

Судзиловски малко преувеличава мащабите на социалистическата пропаганда в България, стремейки се да привлече с това руските революционни емигранти да участвуват в борбата. И самият той искал да се присъедини към четниците на Хр. Ботев като хирург, но поради редица причини не можал да направи това.[19]

Когато на 17 май 1876 г. въоръженият отряд на Христо Ботев от 200 души (в неговия състав бил политемигрантът, офицер от Минския полк Константин Поп*) слязъл на българския бряг при село Козлодуй, Судзиловски с вълнение чакал от него известия. По това време въстанието било вече потушено. Четниците трябвало да водят упорити боеве против превъзхождащите ги турски войски. На 20 май (1 юни) 1876 г. Христо Ботев загинал. Но Судзиловски не искал да вярва в смъртта на приятеля си. В едно от писмата, получено от него през

[17] *К. А. Поглубко*, Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX века), с. 261. Забележка: В. Врубльовски е роден в Белорусия, в градчето Желудок, Лидски уезд.

[18] Вж. *В. М. Хевролина*, Цит. съч., с. 73.

[19] *Г. Бакалов*, О связях Н. К. Русселя-Судзиловского с болгарами. — Каторга и ссылка, 1930, № 10, с. 192; Русские друзья Христо Ботева. — Летописи марксизма, 1962, № 2, с. 54.

* Арвит Загрин (Теофан Радонов) — бел. ред.

август 1876 г., е отбелязано: „Казват, че Ботев е жив и само ранен. Дай боже това да е вярно.“[20]

Вестта за поражението на Априлското въстание в България и нечовешката разправа на турците с въстаналото население пристигнала бързо и предизвикала негодуване сред всички слоеве на населението в Белорусия.[21] В едно от обръщенията се посочвала необходимостта да се подаде ръка за братска помощ на пострадалите жители на България.[22] Вестникът „Минские губернские ведомости“ подчертава, че последните събития на Балканите са предизвикали сред обществеността в гр. Минск пълно съчувствие към положението на южните славяни.[23]

Народните маси на Белорусия, които в продължение на много векове сами водели борба за национално и социално освобождение, се отнасяли с дълбоко съчувствие към съдбата на българския народ. Няма нито едно ъгълче, писали жителите на Мозир, „където да не е проникнала вестта за мъченията, за варварските изтезания, на които са подложени нашите братя-славяни от своите вековни потисници турците. Няма нито едно сърце, което да не изтръпва при тези скръбни вести.“[24]

На белоруска земя се разгърнало широко движение в защита и за освобождаването на българите от омразното османско иго. Населението на Минск изявило пълната си готовност да помогне „на великото дело за освобождението на славяните на Балканския полуостров“[25]. Аналогични изявления направили жителите на Бобруйск, Игумен, Новогрудко и други градове.[26] С голямо съчувствие към положението на българите се отнесло селското население. Селяните от Могильовска губерния изразили желание, „без ни най-малко да се бавят, да отидат. . . да се сражават против кръвожадните изверги, за да свалят от братята. . .игото на позорното робство“[27].

Стремежът да се окаже помощ на българите в тяхната справедлива борба се изразил в доброволческо движение. От Минск, Витебск, Гродно, Могильов и други градове тръгвали хора,

[20] *К. А. Поглубко*, Българските и руските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание през 1876 г. — Исторически преглед, 1970, кн. 4, с. 76.
[21] Минские губернские ведомости, 8 май 1876.
[22] Центральный государственный исторический архив БССР (по-нататък: ЦГИА БССР), ф. 320, оп. 3, а. е. 55, л. 5.
[23] Минские губернские ведомости, 31 юли 1876.
[24] Пак там, 31 дек. 1876.
[25] Пак там 19 февр. 1877 г.
[26] Пак там,25 дек. 1876 г., 15 ян. 1877.
[27] Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 1283, оп. 1, д. 818, л. 179—182.

които горели от желание да съдействуват с личното си участие за националното освобождение на братските славянски народи. Особена активност проявила революционната младеж, по-точно учениците от Могильовската гимназия. Както е известно, в това учебно заведение се учил и Н. К. Судзиловски. Намирайки се в Букурещ, във водовъртежа на събитията, той поддържал постоянни връзки с Могильовския народнически кръжок.[28] Под негово влияние група гимназисти начело с А. Лепешински се устремили към Балканите.[29]

В редовете на доброволците заставали представители на най-различни слоеве на белоруското общество — видният деец на народническото движение в Могильов В. Лепешински, железничарят Н. Глушински, селянинът Н. Павлюкевич, чиновникът А. Малянтович, фелдшерът М. Завурев и други.[30] Особено много заявления постъпвали от офицерите в оставка (Е. Карнович, В. Мишкин, В. Лиходзиевски, Ф. Величко, И. Косолапов, Н. Петровски, Г. Римашевски и други).[31] Само през август 1876 г. били издадени задгранични паспорти на 26 доброволци.[32] За това, колко широко се разгърнало доброволческото движение в Белорусия, говори следният документ. Московският генералгубернатор В. А. Долгоруков в донесението си до шефа на жандармите и началник на III отделение генерал-адютанта Н. В. Мезенцев от 27 август 1876 г. съобщава, че от Минска губерния са пристигнали много хора, желаещи да заминат за Балканите.[33]

В белоруските губернии, както и по цяла Русия населението било готово да окаже материална помощ на българите. Средствата, които постъпвали от населението, се изпращали в Петербургския и Московския славянски комитет.[34] В редица белоруски градове възниквали благотворителни комитети и кръжоци за организиране на помощ.

Още през есента на 1875 г. се внасяли пожертвования в полза на братята славяни. Едни от първите, които решили да се отчислява част от заплатата им, били работниците от патронния завод в Новогрудко.[35] Работниците и служителите на

[28] Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах, т. 2, Мінск, 1972, с. 147.
[29] Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, т. III, с. 458.
[30] ЦГИА БССР, ф. 295, оп. 1, д. 3198, л. 1—2; ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 129; д. 35884, л. 24—25.
[31] Пак там, ф. 295, оп. 1, д. 3085, л. 61, 67, 86, 99, 102, 120 272, 276, 286, 303, 323.
[32] Пак там, ф. 295, оп. 1, д. 3198, л. 2.
[33] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах, т. I, М., 1961, с. 361.
[34] ЦГИА БССР, ф. 1430, оп. 1, д. 36014, л. 7, 55, 75, 88.
[35] Голос, 4 окт. 1875.

Либаво-Роменската железопътна линия внесли 300 рубли.[36] Жителите на Дрисенски уезд събрали 59 рубли и 60 копейки и ги изпратили в редакцията на вестник „Голос", на Лепелски уезд — 87 рубли.[37]

След потушаването на Априлското въстание в България кампанията за помощ на братските славянски народи значително се разширила. Ако по-рано пожертвованията били изпращани главно на населението в Босна и Херцеговина, то сега в документите навсякъде фигурират българите или балканските славяни. Фрагментността на запазилите се документи не дава възможност да се възстанови пълната картина, но даже откъслечните сведения убедително говорят за участието на различните слоеве на обществото, особено на трудещите се от градовете и селата, в оказването на помощ. За отношението на господствуващите класи говорят мизерните вноски на дворяните, помешчиците.[38] Срещали се случаи, когато въобще избягвали да участвуват в помощната кампания.

Съветските историци С. А. Никитин, Н. Н. Яковлев и други показаха, че преобладаващата част от пожертвованията постъпвали не от заможните слоеве на населението, а от трудещите се. С пълна сила това се отнася и за Белорусия. Най-бедните слоеве на населението въпреки тежкото икономическо положение били готови да дадат последните си копейки и вещи.

През август 1876 г. работниците от Минската печатница решили ежемесечно да отчисляват от един до три процента от своята заплата.[39] Да отделят по един процент от месечната си заплата през цялото време, докато българите и другите славянски народи не постигнат своето освобождение, решили работниците на Бобруйското лесничейство. Първата вноска била на сума 50 рубли.[40] Служителите във Витебското градско управление внесли 123 рубли.[41] Чиновниците от Пински уезд отчислили от заплатите си 63 рубли, жителите на Новогрудски уезд пожертвували 185 рубли и 44,5 копейки.[42] Възпитаниците на Федоровския приют в Гомел изпратили на пострадалите български семейства голямо количество медикаменти.[43]

С голямо единодушие селяните вземали решения на свои събрания за доброволни пожертвования. Във Витебска гу-

[36] Минские губернские ведомости, 11 окт. 1875.
[37] ЦГИА БССР, ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 18, 25.
[38] Пак там, ф. 320, оп. 3, д. 55, л. 31—127.
[39] Минские губернские ведомости, 21 авг. 1876.
[40] ЦГИА БССР, ф. 649, оп. 1, д. 29, л. 1—18.
[41] Пак там, ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 122.
[42] Пак там, ф. 320, оп. 3, д. 55, л. 42, 57.
[43] Пак там, ф. 3022. оп. 1, д. 58, л. 52, 53, 58.

берния внасяли по 8—10 копейки.[44] Но общо се получавала значителна сума. Например селяните от Вешешковска волост на Витебски уезд събрали 28 рубли. През септември 1876 — януари 1877 г. селяните от Люцински уезд, без да се смятат вещите, изпратили 76 рубли и 67 копейки.[45] Значителни суми се получавали от енориашите на църквите, по-голямата част от които били селяни.[46] Широкото участие на селяните придало на кампанията за солидарност с българите общонароден характер.

Помощта за българите получавала и такива форми: в тяхна полза се провеждали благотворителни спектакли, концерти, организирани били увеселения в парковете.

Вестниците информирали за хода на събирането на средства. В един от броевете на „Минские губернские ведомости" например се посочва, че само от 10 декември 1876 до 1 февруари 1877 г. жителите на Мински уезд събрали 1340 рубли и 98 копейки, на Мозирски — 910 рубли и 95 копейки, Речицки — 327 рубли и 10 копейки, Борисовски — 196 рубли и 85 копейки, Пински — 153 рубли и 72 копейки, Новогрудски — 133 рубли и 81 копейка, Слуцки — 132 рубли и 79,5 копейки. Общо към 1 февруари сумата на пожертвованията на населението достигнала 13 071 рубли и 2,5 копейки.[47]

Братската солидарност на белоруския народ както и на всички народи в Русия била съществена подкрепа за българите в тяхната борба за свобода и независимост.

Когато през април 1877 г. Русия обявила война на Турция, прогресивната общественост и всички слоеве на населението на Белорусия с голямо удовлетворение посрещнали това известие. В донесенията на жандармските управления на Оршански и Сеннински уезд на Могильовската губерния се отбелязва, че „селското съсловие се отнася към настоящата война доста разумно"[48].

Даже от заточениците в далечния Енисейски край пристигнало в Петербург писмо от Валериян Андреевич Потапенко, активен участник във въстанието през 1863 г. в Белорусия, а по-късно в Парижката комуна през 1871 г., с молба да го изпратят „на собствени разноски" в театъра на военните действия, „за да защищава българите".[49]

[44] Пак там, ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 173, 175.
[45] Пак там, ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 11, 12, 195; д. 35884, л. 13.
[46] Пак там, ф. 295, оп. 1, 3019, л. 7; ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 1, 131, 160; ф. 3022, оп. 1, д. 58, л. 42, 62 и др.
[47] ЦГИА БССР, ф. 295, оп. 1, д. 3130, л.8; ф. 1430, оп. 1, д. 35808, л. 10, 115, 125, 182; д. 35884, л. 13; ф. 2001, оп. 1, д. 1131, л. 12; Минские губернские ведомости, 21 авг. 1876, 5 март 1877.
[48] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, М., 1964, с. 79.
[49] Звязда, 18 сакавіка 1971.

Показател за отношението на населението към войната било значителното количество пари, събрани в Белорусия за санитарните нужди на армията.[50] Само жителите на Витебска губерния към края на декември 1877 г. събрали в полза на Червения кръст 72 хиляди рубли.[51] Крупни пожертвования били направени от населението на Минска губерния — повече от 41 хиляди рубли.[52] И този път по-голямата част от пожертвованията идвали от селяните и градската беднота. Така например в Лепелски уезд на Витебска губерния пожертвованията на селяните били на сума повече от 4210 рубли, а на дворяните и помешчиците само 789 рубли, в Режицки уезд — съответно 3785 и 550 рубли.[53] Подобни факти признавали даже официалните власти. Началникът на Витебското губернско жандармско управление в политическия обзор, изпратен в III отделение, посочва: „Според намиращите се у мен сведения е известно, че най-голямата част от парите, пожертвувани във Витебска губерния в полза на Червения кръст, е постъпила от селяните. Тук смятам за уместно да доложа, че всички селски общини без разлика на вероизповеданието — както православни, така и лютерани (латиши) и католици, с еднакво усърдие и готовност се отнесоха към пожертвованията в полза на ранените и болните воини.“[54]

Стремейки се да помогне за по-скорошната победа на руската армия, населението на Белорусия безвъзмездно оказвало съдействие при превозването на мобилизирани,[55] помагало на семействата на войниците, мобилизирани в армията. Голяма група ранени били настанени по болниците на Могильовска губерния.

Белоруският народ заедно с всички народи в Русия взел активно участие в Руско-турската война 1877—1878 г. В боевете при форсирането на Дунав, на Шипченския проход, при Шейново храбро се сражавали войните-белоруси.

В тежките кръвопролитни боеве руската армия разгромила отоманските войски. В резултат на Руско-турската война България се освободила от многовековното чуждо господство, била създадена българската национална държава.

[50] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, с. 79.
[51] Пак там, с. 396.
[52] Минские губернские ведомости, 3 дек. 1877.
[53] ЦГИА БССР, ф. 1430, оп. 1, д. 36014, л. 73; Из истории русско-болгарских и советско-болгарских отношений, М., 1964, с. 42.
[54] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. II, с. 398—399.
[55] Пак там, с. 51, 64; ЦГИА БССР, ф. 2001, оп. 1, д. 1013, л. 41.

АПРЕЛЬСКОЕ ВОССТАНИЕ 1876 ГОДА И БЕЛОРУССКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ

Д. Б. МЕЛЬЦЕР

(Резюме)

Справедливая борьба болгарского народа против османского владычества за свободу и независимость находила решительную поддержку общественности России, в том числе и белорусской. В защиту болгар выступил известный поэт В. И. Дунин-Марцинкевич. Белорусские революционеры — А. Д. Трусов, Н. К. Судзиловский установили тесные связи с болгарскими революционными кругами. Судзиловский, в частности, сыграл значительную роль в подготовке Апрельского восстания.

Весть о неслыханной резне, учиненной турками при подавлении восстания в Болгарии, потрясла народные массы белорусских губерний. Они настаивали на оказании болгарам немедленной помощи всеми средствами. Искреннее стремление, оказать поддержку в справедливой борьбе братским славянским народам, выразилось в добровольческом движении. Среди тех, кто отправился на Балканы, были революционные народники, рабочие, крестьяне, отставные офицеры и т. д.

В белорусских губерниях, как и по всей России, начался сбор пожертвований. Трагические события в Болгарии особенно близко к сердцу принимало крестьянство. Жителями Минской губернии к 1 февраля 1877 г. было собрано 13 тысяч рублей.

Когда в апреле 1877 г. Россия вступила в войну с Турцией, передовая общественность и все слои населения Белоруссии с большим удовольствием встретили это известие. Были собраны значительные суммы денег на санитарные нужды армии. Белоруссы вместе со всеми народами России приняли активное участие в освобождении Болгарии.

THE APRIL UPRISING OF 1876 AND BYELORUSSIAN SOCIETY

D. B. MELTZER

(Summary)

The just struggle of the Bulgarian people against the Ottoman slavery for freedom and independence, had found a decisive support from the Russian public, including that of Byelorussia. In defense of Bulgarians came out the famous poet V. I. Dunin-Martzinkevitch. Byelorussian revolutionaries — A. D. Trusov, N. K. Sudzilovski established close ties with the Bulgarian revolutionary circles. Sudzilovski, in particular, playd a considerable role in the preparation of the April uprising.

The news of the unheard of butchery, commited by the Turks during the suppression of the uprising in Bulgaria, shook the people in all Byelorussia. They insisted on aiding the Bulgarians immediately, using all means. The sincere aspiration to give support in the just struggle of the fraternal Slavic people was expressed through the volunteer movement. Among those, who left for the Balkans, were the revolutionary populists, workers, peasants, retired officers and others.

In the Byelorussian region, as in all Russia, the collection of donations bagan. The tragic events in Bulgaria were taken especially close to heart by the peasantry. The population in the Minsk region collected until February 1, 1877 —13 thousand roubles.

When in April 1877 Russia entered the war with Turkey, the progressive people and all the population of Byalorussia met these news with great pleasure. Considerable sums of money were collected for medical supplies for the army, Byelorussians, along with all the peoples in Russia, took an active part in the liberation of Bulgaria.

ДОПИСКИ ЗА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 1876 Г. В НЯКОИ РУСКИ ВЕСТНИЦИ

ЦВ. УНДЖИЕВА

Априлското въстание намира широк отзвук извън пределите на България. В продължение на няколко месеца около 200 европейски вестници и списания поместват към 3000 статии, дописки, информации, телеграми, писма и други материали за въстанието.[1] Особен интерес буди информацията, която се получава от България или от средите на българската емиграция и начинът, по който тя бива отразена в периодиката на Русия и на другите славянски страни. По редица причини руският периодичен печат откликва особено активно на събитията на Балканите. И това е съвсем естествено. Надеждите на поробения народ са насочени преди всичко към голямата и силна славянска страна, влизала неведнъж във въоръжен конфликт с турската империя — страна, в която голяма част от българската интелигенция получава своето образование, с която българският народ е свързан с тесни племенни, исторически, културни връзки. „Руският печат — според съветската изследователка Й. Козменко — става организиращ център за оказаната помощ на българите. . . , пропагандатор на знания за българите и България."[2] Според Козменко най-добре осведомени още от 60-те години на миналия век са официалният руски ежедневник с монархическо-панславянско направление „Московские ведомости" и петербургският умеренолиберален вестник „Голос". Козменко се спира и на в. „Русский мир", редактиран от генерал М. Г. Черняев, който, ръководен от „лични честолюбиви подбуди", възглавил руските доброволчески отряди в Сърбия. Неговите връзки със сръбски и български дейци са благоприятно условие за достоверността на материалите,

[1] Вж. *К. Вэзъзоза-Каратеодороза*, Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание.—Сб. Априлското въстание 1876—1966, С., 1966, с. 181—202.

[2] *И. Козьменко*, Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и его отражение в русской печати. — Изв. на Нар. библиотека „Кирил и Методий", С., т. XII (XVIII), 1971, с. 284.

поместени в „Русский мир“. В ценната статия на съветската авторка не е отбелязан „Одесский вестник“, който съдържа най-богата и разнообразна информация за събитията от 1876 г. Опит за цялостна характеристика на отделен руски вестник прави Г. Г. Димитров в статията си „В. Московские ведомости“ за събитията в България по време и след Априлското въстание от 1876 г.“[3]. Авторът се спира по-подробно на материалите, изпращани от цариградския кореспондент на вестника княз Лев Шаховски, трети секретар на руското посолство, близък на граф Игнатиев. Интересно е предположението на Димитров, че Ст. Доспевски е „вероятен информатор на вестника“. Много от дописките, особено от Пловдив, са дело на „изключително сведущ човек, който познава в подробности и много отблизо положението“. Пътят на тези дописки според Димитров е следният: Доспевски — руското консулство в Пловдив — княз Л. Шаховски в Цариград — Москва.

В своя преглед на „Московские ведомости“ авторът допуска неприятна грешка. Той разглежда и цитира две интересни дописки от Търново, в които се говори между другото за Ботев и Ботевата чета, изказва предположението, че те също са писани от Доспевски в Пловдив, че означението „Търново,“ е съзнателно поставено за заблуда, за заличаване следите на дописника. . . В действителност дописките от Търново, за които става дума, изобщо не са поместени във в. „Московские ведомости“, а във в. „Русский мир“ (първата в бр. 178 от 30. VI (12. VII). 1876 г., втората в бр. 170 от 26. VI (8. VII). 1877 г.). Те се включват естествено в дълга поредица дописки все от Търново, помествани редовно в „Русский мир“ през доста продължителен период.

Ние ограничаваме нашия преглед върху няколко руски вестника с най-много материали от българските земи, като се спираме само на дописките, информациите, статиите от български кореспонденти или на онези, в които са използувани писма и сведения от българи за самия ход на въстанието, за Ботевата чета, за последвалите събития. Не винаги обаче е лесно и възможно да се определи националната принадлежност на дописниците. Повечето материали са редактирани или обработвани в една или друга насока и поради това в някои вестници са унифицирани. Най-често те са неподписани или са подписани с псевдоними и инициали. Очевиден е стремежът на много

[3] *Г. Г. Димитров*, В. Московские ведомости. — Исторически преглед, 1968, кн. 1, с. 114—124. Очевидно, когато е писал статията си, Димитров не е разполагал със самите материали, а само с бележки за тях. Много от цитатите, които привежда са неточни, някои са свободен преразказ, поставен в кавички.

български кореспонденти да скрият както своята национална принадлежност, така и своята самоличност. Окончателното издирване на всички български дописници в руския периодичен печат и разкриването на техните имена е задача на бъдещите изследвания. Нейното решаване предполага редица предварителни монографични проучвания.

Ще направим опит за общ преглед на всички материали от български автори или изградени върху български източници, поместени през 1876 г. във вестниците „Московские ведомости", „Санктпетербургские ведомости", „Одесский вестник", „Русские ведомости", „Русский мир" и „Новороссийский телеграф". Най-много дописки и статии помества „Одесский вестник" — около 30. От тях само 7 са подписани от Г. Золотов, В. Запрянов и Христофор Атанасович. Две дописки са подписани с псевдонимите „Задунаец" и „Славянин", няколко с инициалите „И", „Б", „Л. С.". Останалите са без подпис.

След „Одесский вестник" най-богата информация за събитията в България дава в. „Русский мир" — 25 дописки и статии.

Във вестниците „Русские ведомости" и „Московские ведомости" са поместени по-малко на брой, но не по-малко интересни дописки, неподписани или подписани с „М", с „Б-в", с „Х" в „Русские ведомости" и с „N", „З", „Л. К.", „Вуксенович" в „Московские ведомости" (по десетина дописки и статии във всеки вестник).

От „Санктпетербургские ведомости" отбелязваме само две дописки от Русчук от края на годината, подписани с инициалите „Р. С. Т.".

Много материали за събитията на Балканите и специално в Сърбия през 1876 г. са поместени във в. „Голос", по-малко във в. „Новороссийский телеграф", но те в голямата си част не са пряко свързани с България. Много от дописките, статиите, съобщенията в „Голос" са вече публикувани от Мих. Димитров в „Публицистиката на Любен Каравелов", т. II. 1965 г. И. Козменко правдиво отбелязва, че „Голос" е един от тези руски вестници, които имат много широка и богата информация,[4] но тази информация е предимно за събитията в Сърбия. Априлското въстание почти не е отразено във вестника. По тази причина и поради обстоятелството, че много материали от „Голос" са вече публикувани от Мих. Димитров, не се спираме на този голям петербургски ежедневник.

През 1876 г. в руския печат са поместени и няколко възва-

[4] *И. Козьменко*, Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и его отражение в русской печати. — Изв. на Нар. библиотека „Кирил и Методий", т. XII (XVIII), 1971, с. 284.

ния: Възванието „В бой!“ от Ботевия в. „Нова България“ (бр. 1, 5. V. 1876 г.), отпечатано в „Московские ведомости“ с наслов „Прокламация болгарского комитета“ и придружителна бележка: „Заимствуваме от виенските вестници, от 27 юни, следното възвание към българския народ“[5], възванието за оказване помощ на българското население, отправено от Българското централно благотворително общество, публикувано във в. „Русский мир“[6], апелът за помощ на многострадалния български народ, отправен от Одеското българско настоятелство към руския народ, поместен във в. „Новороссийский телеграф“[7], меморандумът до Великите сили от българските представители Др. Цанков и Марко Балабанов, препечатан в „Русский мир“ от „Allgemeine Zeitung“ с наслов „Записка болгарской депутации“.[8]

Много от сведенията, публикувани в руския печат, са неточни, най-често данните за въстанието са силно преувеличени. Не е трудно да се открият причините: обективните — лоша, ненавременна информация поради лоши съобщения и изостанала робска действителност, и субективните — стремеж от страна и на дописниците, и на руските редактори и кореспонденти чрез разкрасена и преувеличена информация да се постигне определен политически ефект, да се въздейства по-силно върху руското общество.

Пръв откликва на събитията от 1876 г. в. „Русский мир“ с поредица дописки от Търново. Първата е с дата 25 април, т. е. пет дни след избухване на Априлското въстание. Сведенията за въстанието са били неясни и несигурни, затова в нея то не е отразено. Дадени са само конкретни примери за тежките, непосилни данъци, с които е обременено българското население и за азиатския характер на турските реформи. В следващата дописка, изпратена десет дни след избухването на въстанието, авторът взема отношение към решаването на Източния въпрос, дава интересни данни за етническия състав на Балканския полуостров, за бъдещата Балканска федерация, дори за бъдещата съдба на Цариград, който би трябвало да бъде покровителствуван от Русия или да остане свободен град, столица на християнството (№ 131 на вестника от 14(26) май с означение „Корреспонденция „Русского мира“ към рубриката „Иностранная почта“). В тази дописка за пръв път в руския печат се заговорва за „поголовно избиване на християните“ в България, вече започнало в Сопот, Пазарджик, Стара Загора, Килифа-

[5] Московские ведомости, 22 юли 1876.
[6] Русский мир, бр. 222, 13/25 авг. 1876.
[7] Новороссийский телеграф, бр. 495, 26 септ./8 ноемв. 1876.
[8] Русский мир, 30 септ./12 окт. и 1/13 окт. 1876.

рево и около Пловдив и Търново. „Ето какво донесе европейската дипломатическа мъдрост от XIX век на поруганото от исляма християнство“ — четем в дописката. След тази оценка дописникът стига до категоричния извод: „Българите се надяват . . . само на своите собствени сили.“

След 5 дни в дописка от 5 май отново от Търново вече се съобщава, че „въстанието в България открито е разгърнало своите знамена“.

Редакцията на „Русский мир“ започва не случайно именно през месец април тази постоянна рубрика — кореспонденция от старата столица на България Търново. Редакцията вероятно е била осведомена за подготвяното въстание и се е стремяла да реагира навреме, като същевременно е проявявала естествена предпазливост. В първата си дописка от 25 април кореспондентът пише, че в България няма въстание, но ясно личи, че неговото избухване е предстоящо.

След „Русский мир“ един от първите вестници, които съобщават за Априлското въстание, е „Одесский вестник“. В бр. 112 на вестника от 23 май 1876 г. в дописка, озаглавена „Вести из Болгарии“ и с подпис „И“, се разказва как българските въстанически дружини разбиват редовни турски батальони, като от 800 турски войници се спасяват с бягство едва 300. Край Дряновския манастир от цял турски батальон остават живи само 10 турци и те падат в плен. Когато се появяват нови два турски батальона, българските герои биват принудени да се оттеглят в планината. От Търново излиза отряд от 300 въстаници, ръководен от Никола Кабакчиев, от Трявна — отред от 400 души. Цифрите растат главоломно: край Ново село, Троянско, загиват два батальона турци, заградени от 2000 български борци. Пак в Троянско се сражават 3500 българи срещу няколко турски батальона. Край Сливен 2000 българи се готвят да нападнат града. В Троянско въстаниците са близо 25 000, а от другата страна на Балкана — 12 000.

Нереалната картина е резултат, както вече посочихме, от една страна, на лошата информация, причинена от лоши съобщения и техническа изостаналост, а, от друга страна, е израз на субективния стремеж на дописниците да повярват в приближаването на победата.

Вестник „Русский мир“ най-дълго — през май, та дори и в началото на юли — публикува силно преувеличени, понякога направо фантастични сведения за успехите на въстаниците. В дописката от 5 май от Търново, за която вече стана дума, се съобщава, че на 2 май в Дряновския манастир българите са изтребили „300 турски жандарми“, че са освободили Лясковец, Дряново, Габрово, Трявна, Елена. . . През май в „Русский

мир“ са поместени 6 дописки, всичките от Търново. В почти всички има оптимистични сведения. „От всички градове и села се стичат въстаници към Балкана под знамената на известните на населението войводи.“ Въстанически отряди заобикалят Панагюрище и Пазарджик, цялото население се присъединява към тях. . .[9] В битката при Дряновския манастир според кореспондента на „Русский мир“ се сражават 800 въстаници срещу един турски батальон. Остават живи само 12—15 души турци. Общата бройка на въстаналите българи е по-голяма от 25 000 души.[10] Движението бързо се засилва и обхваща голямо пространство. Само дунавските градове и част от Дунавската равнина не са въстанали още, но и те скоро ще се вдигнат. На 9 май войводата Никола Кабакчиев излязъл от Търново с 6000 българи и се отправили към Балкана. Около Троян на 10 май 2000 въстаници в кървава битка изтребили два турски батальона.[11]

Почти същите сведения за битката при Дряновския манастир откриваме в кореспонденция на в. „Московские ведомости“ от 27 май, с означение „Из Букурешта“ и подпис Вуксонович.[12] Накрая авторът изразява своята и на сънародниците си твърда решимост за борба докрай.

В сравнение с „Русский мир“ обаче ранната информация за въстанието във в. „Московские ведомости“ се отличава с по-голям реализъм. Още от началото на май редакцията на „Московские ведомости“ дава място на интересни дописки от Пловдив, написани правдиво, с познаване на обстановката. Дописникът грижливо запазва своето инкогнито, не издава с нищо националната си принадлежност. Той е добре и точно осведомен, познава географията, икономиката, бита на българското население в окръга. В дописките му има подробни сведения за отделни градове и села, например за Перущица — местоположение, жители, поминък на населението, данъци. Вероятно тези и някои други особености на дописките довеждат до предположението, че пловдивският кореспондент на „Московские ведомости“ е Станислав Доспевски.[13] Ще отбележим един интересен идеен момент: избухването на въстанието се представя от тези дописки като резултат на случайно стекли се обстоятелства; тушира се предварителната подготовка и организация на въстанието. Тази тенденция се наблюдава и в други дописки и статии в руския печат. Тя е ре-

[9] Русский мир, бр. 137, 20 май 1 юни 1876.
[10] Пак там, бр. 139, 22 май/3 юни 1876.
[11] Пак там, бр. 147, 30 май/11 юни 1876.
[12] Московские ведомости, бр. 131, 25 май 1876.
[13] Вж. *Г. Г. Димитров*, Цит. съч., с. 122—124.

зултат на политическата теза, че миролюбивият български народ страда невинно, че е жертва на жестокости и своеволия. Възможно е в дописките, за които става дума, да се отразява и мирогледът на техния автор. Той подчертава, че „българският народ със своето трудолюбие и миролюбив характер е успял да достигне. . . значително материално благосъстояние в сравнение с мюсюлманското население, постигнал е значителни успехи в областта на образованието". Турското правителство търси повод да разори и унищожи по-развитото и напреднало българско население. „Като гледаш това, което става наоколо, можеш да помислиш, че турското правителство само създава въстание в някои местности на България, за да има предлог да избие невинните в нищо жители."[14] Но тази тенденция не попречва на автора да опише силно героизма на народа през априлските дни. Той разказва развълнувано за тридневната борба на българите в Перущица в двете каменни църкви на града и за жестокостите на турската армия.

В края на месец май се появява първото сведение за Хр. Ботев и неговата чета. Първенството принадлежи на „Одесский вестник", който в дописка от Константинопол от 31 май съобщава, че „българската дружина под ръководството на Ботев.. ., състояща се от 5000 души, след поражението на турците в битката между Враца и Чомаковци побърза да се отправи към Балкана и да заеме здрави позиции"[15]. Като оставим настрана характерното преувеличение — Ботев предвожда 5000 четници, — останалите данни са относително точни, по време те почти се покриват с действителността: на 31 май четата действително заема позиции, отдъхва и се приготвя за своя решителен и последен бой.

Минават дни, седмици. На 30 юни, почти месец след гибелта на войводата, се появяват нови сведения за Ботевата чета, този път във в. „Русский мир". Отдалечаването от героичните събития не допринася за изясняване и уточняване на фактите. Времето ражда легендата. Познаването на фактите, точният спомен от неотдавна преживяното се преплитат с легендата, сътворена от народа, за силата, красотата, безсмъртието на героя. „В Балкана, недалеко от Айвариджа — четем в „Русский мир" от 30 юни 1876 г., — въстаниците имали стълкновение с две отделения турска войска от Рахово, Лом, Берковица и Айвариджа. Въстаниците загубили 50 убити и ранени, а турците стотици. Турските войски не се решили да преслед-

[14] Московские ведомости, бр. 128, 23 май 1876, Из Филипополя, от нашего корреспондента, 7 мая.
[15] Одесский вестник, бр. 123, 6 юни 1876, Константинополь, 31 мая (Корр. Од. вест. Б.).

ват въстаниците, начело на които стои Ботев с 1500 въстаници. Той, Ботев, е пристигнал с австрийския параход „Радецки“ с 400 въстаници, добре въоръжени, със зелени знамена, на които е изобразен българският герб: лъв с корона, който тъпче полумесеца, над главата на лъва е написано със златни букви: „Свобода или смърт!“ Имало стълкновения при Евидже и Веслич; Десет отделения от Видинския гарнизон и няколко стотици черкези се отправили от Лом и Рахово за град Враца да преследват въстаниците, но едва ли те ще се решат да отидат в клисурите на Балкана, където ги очакват българските въстаници. Турските власти говорят уж за победа и унищожение на въстаниците, но не скриват, че им се е удало да хванат и арестуват само 14 души.“[16] „Фактите, които се отнасят до самата чета — пише Г. Г. Димитров, — са близки повече до разпространяваната легенда от народа. Значително по-уточнени са данните за преследванията срещу четата, организирани от редовния аскер.“[17] Но, както вече посочихме, Димитров погрешно приписва тази дописка на в. „Московские ведомости“, погрешно счита, че чрез нея „руският читател за първи път чува името на Христо Ботев, че „вероятно източникът не е в Търново, а по-скоро в Константинопол“ или в Пловдив. . .

Към средата на месец юни дописникът на „Русский мир“ от Търново твърди, че голяма част от българското население е въстанало. „Забележителен е фактът — пише той, — че българските жени и девойки вземат активно участие в стопанските и стратегическите дела на въстанието. Две-три хиляди жени са поели задължението да съпътствуват отрядите при нападението на турците.“[18] Оттук авторът прави извода, че участието на българката във въстанието доказва, че то е извикано от потребностите на общото българско семейство, а не от външни влияния и затова е станало всеобщо. За храбростта на българката и нейното участие в борбата сведения дава и в. „Московские ведомости“. В дописка от Константинопол от 27 май четем за отряд от жени, които действува около Троян, начело с Рада Българанова.[19] И отново в „Русский мир“ търновският кореспондент известява, че в Кюстендилско българска девойка командувала 300 души въстаници. В същата дописка наред със сведенията за ужаси и зверства пак се съобщава, че Габрово, Трявна, Елена и Беброво били в ръцете на въстани-

[16] Русский мир, 30 юни (12 юли) 1876, Терново (В Болгарии).
[17] *Г. Димитров.* Цит. съч., с. 120.
[18] Русский мир, бр. 163, 15/27 юни 1876.
[19] Московские ведомости, бр. 143, 8 юни 1876. Из Константинополя, 27 мая.

ците. Очаквало се нападение на Търново. В Балкана въстаниците били командувани от Стратимирович и от войводата Ботев — 300 души, Н. Папанинов — 1000 души, Панайот — 800 души, Тотю — 300 души.[20] С тези сведения пресеква оптимистичната информация. Дописниците вероятно са вярвали на легендата за хиляди въстаници в Балканските дебри, за завзети села и градове, за победоносни сражения или сами са създавали легенди, ръководени от горещото желание да развълнуват чуждия читател.

Забравено е вече опиянението от първите дни на въстанието, когато вярата в бъдещето е раждала големи надежди. Два месеца са изминали от потушаването на Априлското въстание. Действителността е безпощадна, рушат се последните илюзии.

В дописка от Гюргево от 30 юни, поместена в „Московские ведомости", подписана с „N", четем: „Плач и ридания, ридания и плач изпълват всяко писмо, излязло от България. Прекрасните села, градове и паланки, богатите плодородни поля — всичко е обхванато в пламъци и димът, който се разнася по Балкана, известява на въстаналите и укриващите се участта на техните села и градове. Мирното и трудолюбиво население загива под ятагана на черкезина и башибозука, под оръдията на редовната войска. Грабежите — занаятът на черкезите и башибозуците, — съпроводени с изнасилване на млади девойки и избиване на старци и кърмачета, достигат до крайни предели. Българският народ е обречен на поголовно избиване. . . Плач и вопли се чуват на румънския бряг, в Калафат. Загиват селяните, измира интелигенцията в тъмниците и на бесилките — това е пълната картина на раздиращата сърцето драма, която става на Балканския полуостров, в България. . . А Европа? Европа ръкопляска на башибозуците и черкезите и се усмихва самодоволно при вида на злодеянията, които се извършват пред очите ѝ. И това е християнска, цивилизована Европа!"[21]

И все пак на този мрачен фон сред разказите за издевателства и ужаси отново засиява надеждата, създава се легендата — месец след героичната смърт на Христо Ботев дописникът споменава Ботев войвода и поп Сава Катрафилов, които имали под свое ръководство 11 000 въстаници, а средното число на всички българи, взели оръжие в ръка, било 70 000 души.

Постепенно угасват и последните искри от надежда. Руският читател научава нови подробности за Перущица и Батак, за съдбата на българската интелигенция като цяло и на отделни

[20] Русский мир, бр. 180, 2/14 юли 1876, Терново (в Болгарии).
[21] Московские ведомости, бр. 173, 14 юли 1876. Из Гюргева (Журжа), 30 июня.

нейни представители. Арести, бесилки, изнасилвания, Марица е пълна с трупове. Избесени са горноороховските учители — Панов, Георги (Г. Измирлиев — Македончето), учителят Бачо Киро от Бяла черква. Бесят преди всичко свещеници, учители, книжовници. Затворниците умират от глад. В харемите има от 15 000 до 20 000 български девойки и невести. Ужасите достигат до крайни предели. 100 000 българи са изтребени. Населението е обезумяло.[22] „. . . Народът се надява на застъпничеството на Русия и на намесата на Сърбия, но българите, осведомени за политиката на свободните държави, та били те и славянски, считат тази надежда за неосъществима. Да! България се облива в кръвта на своите деца и при неуспех и поражение, завинаги ще престане да се счита родственица с другите славянски държави и народи. . . Естествено Херцеговина и Босна ще се освободят, а нещастна България, ако никой не й подаде братска ръка, пак ще остане робиня на турците!“[23]

Корупция и жестокост прояждат Османската империя. Габровците Нестор Марков, Ив. Гюзелев, П. Генчев, С. Зографски, Ц. Гинев са освободени срещу откуп.[24] „Пишещият тези редове — четем в друга дописка — сам е бил арестуван няколко пъти и за пари получи свободата си. Ако на човек дават свободата за пари, това значи, че го продават.“[25] След априлските и майските кланета турското правителство изтребва българите бавно, поединично, избиват отделни хора, отделни села, унищожават цвета на интелигенцията. „България в предсмъртни гърчове призовава за помощ християнското човеколюбие, ако то все още съществува някъде из Европа.“[26]

Дописките в „Русский мир“ се отличават не само с богатия фактически материал и емоционални багри, а и с поставянето на някои жизнени въпроси, намерили по-широко или по-бегло отражение в разнообразната дипломатическа и политическа литература на времето, в публицистиката и в писмата на дейците на епохата. В дописка от месец юни от Търново се натъкваме на разсъждения за икономическото положение и за възможностите за развитие на българския народ, за неговия „европейски дух“ и за турската изостаналост, за направените напъни на турската империя да бъде партньор на Европа.[27]

[22] Русский мир, бр. 178, 30 юни/12 юли 1876, Терново (в Болгарии); бр. 185, 7/19 авг. 1876; бр. 212, 3/15 авг. 1876; бр. 244, 7/19 окт. 1876; бр. 263, 26 окт. 1876 и др.
[23] Русский мир, бр. 185, 7/19 юли 1876.
[24] Пак там, бр. 212, 3/15 авг. 1876.
[25] Пак там, бр. 200, 22 юли/3 авг. 1876.
[26] Пак там , бр. 255, 18/30 авг. 1876.
[27] Пак там, бр. 163, 15/27 юни 1876.

Същата мисъл, макар и изказана по друг повод и по различен начин, е разработена в интересна дописка от Видин. Обективният разказ за града, за неговото стопанско развитие довежда до ясния извод за икономическата сила и перспективност на българския елемент и за консерватизма на турците. Към края на дописката авторът посочва някои положителни страни в реформаторското дело и политика на Мидхат паша. Този момент ни кара да се съмняваме в българския произход на дописника.[28]

Само след един брой в дописка от Търново младотурската партия е характеризирана подробно и остро отрицателно, а на Мидхат паша са посветени редове, изпълнени с кипяща ненавист.[29] Дали редакцията на „Русский мир" съзнателно е дала място на две различни оценки, или те случайно са се промъкнали на страниците на вестника, не може да се прецени, но фактът сам по себе си е интересен.

Откроява се с въпросите, които поставя, интересната дописка от Цариград от 14 август, поместена във в. „Русские ведомости" и подписана с инициала „М".[30] Наред с любопитните сведения за съдбата на група български въстаници, които успяват да се промъкнат до Цариград, преоблечени като цигани, или за облика на турската столица през лятото на 1876 г. авторът се опитва да даде сведения „за характера на самото въстание, тъй като то и досега за много остава непонятно", отхвърля клеветата за „български жестокости". Но когато описва избухването на въстанието в Панагюрище, дописникът твърди, че то е резултат на тежките данъци, наложени от правителството — особено безогледни през 1876 г. Той реагира, от една страна, на съобщенията в руския печат за „мнимо въстание" в България, като разказва за участието си в революционния комитет, за подготовката на въстанието. От друга страна, той се стреми да обясни лошото въоръжение, недостатъчната подготовка и бързото потушаване на въстанието с намесата на чужди агенти, външни хора, които не познават реалното положение и подстрекават българите да въстанат преждевременно. Тези чужди агенти са предатели и провокатори, оръдия на Мидхат паша и на турската полиция.[31] Тезата на дописника е едностранчива, тенденциозна, но

[28] Пак там, бр. 178, 30 юни/12 юли 1876. Виддин (От собственного корреспондента).
[29] Пак там, бр. 180, 2/14 юли 1876.
[30] Русские ведомости, бр. 214, 24 авг. 1876, Из Константинополя.
[31] Такова отношение към „чуждите агенти" в българското революционно движение и особено към някои представители на полската емиграция не е ново в литературата. Дългогодишният председател на БРЦК и редактор на „Свобода" и „Независимост" Л. Каравелов в повестта си „Децата не приличат на бащите си" създава аналогичен образ.

обяснима. Дописката е написана живо, интересно, авторът има перо на добър публицист.

Съпоставянето на различни факти навежда на мисълта, че някои сведения за тази дописка е дал Иван Вълчев Соколов, военен комендант на въстанието в Панагюрище, роден през 1844 г., учил в Загреб, участвувал във Втората българска легия. Подготовката на Априлското въстание заварва Соколов учител в Т.-Пазарджик. Той се включва активно в революционното движение, участвува в събранието на Оборище като представител на Т.-Пазарджик, деен съратник е на Бенковски и на другите революционни дейци. По време на обявяването на въстанието той е в Панагюрище, където става военен комендант, а след разгрома се крие 84 дни в Самоковско и 36 дни прекарва в някаква бичкиджийница на р. Марица. Соколов дава тези сведения за своя живот в автобиографията си, писана след Освобождението, вероятно след 1900 г. След като се укривал четири месеца, Соколов успява да се добере до Цариград. „Заминах за Цариград — пише той в автобиографията си — преправен и с чуждо име и оттам се отправих за Одеса."[32] Живият разказ за циганския керван, за „преправените" български въстаници, добрали се като цигани до Цариград, датата на дописката — 14 август, насочват към авторството на Ив. Соколов. Но разсъжденията за ролята на чуждите агенти в българското движение, за причините и начина на избухването на въстанието, струва ни се, не принадлежат на Соколов; вероятно сведенията, дадени от него, са били обработвани и допълнени от руския кореспондент в Цариград или от редактора на „Русские ведомости".

В своята автобиография Соколов съобщава, че от Цариград заминал за Одеса и след кратък престой (от 10—12 дни) потеглил по неговите думи „начело на една доброволческа чета от 85 души за гр. Болград с цел да отидем в Сърбия и вземем участие във войната". Сключеното примирие между Турция и Сърбия осуетява плановете на българските доброволци, те прекарали зимата в Болград и през 1877 г. се включили в редовете на Българското опълчение. В българския печат през зимата на 1876—1877 г. от Болград са поместени няколко материала от Соколов — негова реч, произнесена на тържествена панихида за падналите за свободата, писмо-отзив за възванието на капитан Райчо Николов, благодарност до Ив. С. Иванов, написани живо и емоционално.[33]

В „Русские ведомости" са публикувани още две големи

[32] БИА, НБКМ, II А 8556, Автобиография на Иван Соколов, с. 23.
[33] Вж. Български глас, I, бр. 33, 24 дек. 1876 и бр. 36, 12 февр. 1877

дописки с инициала „М“ — в бр. 259 от 14 октомври („Из Константинополя“) и в бр. 308 от 5 декември 1876 г. („Из Филипополя“). Те също са богати с факти и оценки. Прави впечатление, че в последната дописка националната принадлежност на дописника не е разкрита. Той разказва като добре информиран наблюдател.

Вече посочихме, че най-богата информация за събитията в България от 1876 г. дават вестниците „Русский мир“ и „Одесский вестник“. Но докато през втората половина на 1876 г. информацията в „Русский мир“ обеднява и темите започват да се повтарят, в „Одесский вестник“ именно през втората половина на годината информацията става по-богата, темите на дописките и на статиите — по-разнообразни. Заслуга за тази оживена пропагандна дейност в полза на българския народ имат дописниците, които са повече на брой, с различно обществено положение и съответно с различни възможности за получаване на сведения, пишат от различни места, имат и различни интереси и мироглед.

През август в „Одесский вестник“ се появява дописка, озаглавена „Турецкие неистовства в Болгарии“[34], заимствувана от в. „France“ — разказ на цариградския кореспондент на вестника. В три последователни броя е отпечатана статията „Избиение болгар“[35] — богата с факти, написана правдиво и силно. Нейният автор живее в Пловдив и вероятно е отговорно длъжностно лице. Той е запознат с английските и американските представители Беринг и Дюпюи, Скайлер и Макгахан, застъпва се в името на истината за българското население. Той разкрива последователно, логично и сгъстено трагедията, разиграла се в продължение на няколко месеца в страната: разрушени и изгорени села, избити и изчезнали, огромни материални щети. Лаконично, но убедително той доказва отговорността на турското правителство за погрома. Разорението на страната и господствуващата в нея анархия не са резултат на един ден, а на планомерни, продължили три месеца опустошения и издевателства. След общите наблюдения и принципни заключения следват конкретни факти, които разкриват картината на турските затвори и съдбата на затворниците. Същността на турското правосъдие авторът определя като „пародия на съдопроизводството“. В последната част на статията си той натрупва интересен фактически материал: извлечения от показанията на свещеници, на учители, на изтъкнати граждани на Пловдив като Цоко Каблешков . . . В края е описано

[34] Одесский вестник, бр. 160, 21 юли 1876.
[35] Пак там, бр. 181, 182 и 183 от 18, 19 и 20 авг. 1876.

живо заседанието на извънредния турски съд от 13 (25) юли 1876 г., „показно" заседание, устроено в чест на Скайлер и на кореспондента на „Kölnische Zeitung" Шнайдер.

Полемичен патос и нови теми внася в „Одесский вестник" Г. Золотов, секретар на Българското централно благотворително общество, със своето интересно писмо-статия „Българите в славянската борба" (Отговор на „Новороссийски телеграф"),[36] Золотов реагира остро на упреците, отправени срещу българите в уводна статия на в. „Новороссийский телеграф". Неговото национално самосъзнание и патриотично чувство са болезнено оскърбени. И той разказва за подготовката на въстанието, за трудностите развълнувано, искрено, живо, разказва с болка за тежкото, безизходно положение на малкия народ, останал съвсем сам, без помощ от никъде в тази непосилна за него борба. С горчива ирония той характеризира поведението на съседните държави и техните правителства и запитва — откъде да очакваме помощ, „от просторите на Черно море ли?". С гордост Золотов отбелязва, че българският народ е направил отчаян опит, без „външна помощ", „със собствени сили да сразим врага . . .". Към тази мисъл авторът добавя: „Защото така го е научил „Д". „Д" вероятно означава Дяконът, В. Левски, тъй като става дума именно за тактиката на Левски: чрез здрава вътрешна организация, чрез продължителна предварителна подготовка народът трябва да въстане и да завоюва сам свободата си, без да разчита на помощ отвън.

Золотов разглежда политиката на сръбското правителство през тези тежки и съдбоносни месеци на 1876 г. Той реагира особено болезнено на оценките, дадени в уводната статия на „Новороссийски телеграф" за сръбско-българските отношения. Авторът проявява несъмнен полемичен дар. Служи си с разнообразни похвати на полемичното слово: задава въпроси и сам отговаря, възклицава; речта му има широк емоционален обхват от искреното възмущение, порицание, изобличение, бичуване до гневната ирония и жлъчния сарказъм. Реакцията му на невярната информация за положението в България и борбата на българския народ е толкова спонтанна и силна, че той изпраща своето писмо, без да успее да провери всички факти. Това ясно личи от поместеното след няколко броя ново негово „Писмо до редакцията на „Одесский вестник" с означение „Букурещ, 12 септември 1876 г.".[37]

В първата си статия-писмо Золотов споменава между другото своя кореспонденция от Букурещ в „Московские ведо-

[36] Пак там, бр. 195, 5 септ. 1876.
[37] Пак там, бр. 207, 22 септ. 1876.

мости“ от 2 август. Така разкрива авторството си на дописка, подписана само с инициала „З“, която се откроява със своя емоционален стил. Нейна тема е отново трагичната съдба на българския народ, неговото мрачно настояще. Голямата част от тази многострадална земя представлява гола степ, местата, където са се намирали градове и села, са обозначение с пепел и камъни. „Хиляди скелети, хиляди пепелища, следи от диви зверства, каквито отдавна не са се срещали в образования свят.“ В дописката е отразена атмосферата на страх, вледеняващ страх: още в първото изречение — „Ужасна драма предстои да се разиграе в тази страна, където още не е засъхнала невинно пролята кръв“, и в края на дописката — същият акорд — „И така в България трябва с всеки ден да се очаква ново клане, ужасно клане, фанатично изтребление на невинни хора, гонение на християнството. Кой може да помогне в тази мъка? Кой ще протегне ръка за помощ на тези бедни страдалци, на този мъченик народ? Отвсякъде ще чуете един и същ отговор: „Нашата майка Русия!“[38]

От месец октомври до края на 1876 г. в „Одесский вестник“ са поместени дълги и подробни дописки, озаглавени „С берегов Дуная (Корр. Од. В.)“, без подпис. Във всички тях личи почеркът на един и същ автор. Авторът е българин. Той пише силно емоционално, на места дори приповдигнато. Остро отрича политиката на западноевропейските държави, техния хуманизъм на думи и лицемерие. И, обратно, всичките си надежди за освобождение възлага на братска Русия. „Отново моята кореспонденция се пише с кръвта на измъчените невинни деца на България и от името на страдащите българи . . .“ — така започва първата дописка. И по-надолу авторът отбелязва: „Ние, славяните . . . няма какво да се надяваме на Европа . . .“ С болка на сърцето дописникът разказва за „бавното избиване на българската интелигенция, учители, свещеници . . .“, дава конкретни примери за съдбата на българското население от Плевенски окръг, Орханийско (Ботевградско) и др. И горещо призовава „братския велик народ — руското рицарство“[39].

Втората кореспонденция е посветена на ролята на Кишиневското българско общество и на неговия председател И. С. Иванов за подпомагане на пострадалото българско население. Авторът се удивлява, че в една дописка в „Новороссийский телеграф“ от с. Комрат, подписана „Славянин“, се казва, че Иванов е никому неизвестен. Тази бележка подтиква кореспондента на „Одесский вестник“ да даде подробни и ценни сведения

[38] Московские ведомости, бр. 255, 7 окт. 1876, Из Букурешта, 27 сентября, 3.
[39] Одесский вестник, бр. 226, 15. X. 1876, С берегов Дуная.

за дейността на кишиневските българи и на И. С. Иванов. В края авторът нарича своята дописка „кратък очерк за дейността на Кишиневското българско общество и неговия председател, уважаван от всички нас, българите . . .“[40].

В третата дописка „С берегов Дуная“, както и в първата, има много конкретни данни за тежкото положение на българския народ. Авторът пише развълнувано, дори патетично.[41]

След 10 дена „Одесский вестник“ публикува нова дописка „С берегов Дуная“, написана все така развълнувано. „Населението на България“ е „в навечерието на ужасна катастрофа“, то живее „в неописуем страх“, страх от утрешния ден. То не вярва в международното право, отвръща се от „меркантилна Европа и обръща поглед към своите родни братя руси, у които може да намери християнско и човешко, неразвалено още от меркантилизма чувство на състрадание към мъките на обливащите се в кръв и загиващи в пламъци невинни български момчета и момичета . . .“. „Риданията достигат до небесата“, „навсякъде убийства, пожари и грабежи . . .“. И авторът дава конкретни примери — София, Стара Загора, Сливен: сливенското село Бояджик; разказва за мъченическата смърт на 80-годишния свещеник Стоян. И отново в края на дописката призовава съчувствието на русите към българите, заплашени от поголовно избиване.[42]

В следващата дописка „С берегов Дуная“ авторът се стреми справедливо и спокойно да омекоти конфликтите между сърби и българи. Той пише с възмущение за недоброжелателите, които целят да унищожат „солидарността между българи и сърби в настоящия южнославянски кървав подвиг“. С негодувание изтъква, че туркофилите „систематически въоръжават сърбите срещу българите“ и, обратно — създават антисръбски настроения у българите. „Къде е истината — пише дописникът — и кой и доколко от сърбите и от българите се е поддал на този турско-унгарско-английски западнически зъл дух, аз, разбира се, не желая сега да изяснявам, тъй като кръвта все още се лее на Балканския полуостров и политическата мъдрост на страдащите и воюващи славяни не ни позволява да говорим за такива дреболии . . .“[43] Авторът подкрепя мисълта си, като привежда две писма: в първото се разказва за смелостта и бойните подвизи на капитан Райчо Николов и неговите отряди в Сръбско-турската война. Споменати са имената и на други

[40] Пак там, бр. 228, 17. X. 1876, С берегов Дуная.
[41] Пак там, бр. 229, 19. X. 1876.
[42] Пак там, бр. 235, 27 окт. 1876, С берегов Дуная.
[43] Пак там, бр. 238, 30 окт. 1876.

отличили се воеводи, като Найден Папанинов, Хр. Македонски, Дядо Илью, Дядо Цеко, Тепавский.

Във второто писмо от „Делиград, 23-го сентября“ самият капитан Райчо Николов, „командир на 2 батальон на руско-българския отряд в Делиград в Сърбия“, разказва за кръвопролитните сражения на своя храбър батальон, за героизма на българите, доказали „пред очите на всички . . . , че те могат и умеят да се сражават юнашки и хладнокръвно да умират на бойното поле за свободата и честта на своето отечество — нещастна България“. Писмото буди интерес и с конкретния фактически материал, и като документ за душевността на смелия български патриот Райчо Николов. „Аз ви давам честна българска юнашка дума — пише той между другото, — че ще се старая и занапред честно да служа на нашия български народ в кървавите му подвизи за освобождението на тази страна, в която съм се родил и израснал.“

Интересен е фактът, че още през тези месеци, наскоро след Априлското въстание за неизвестния нам български дописник съществува въпросът за движещите сили на въстанието. „Трябва да се има пред вид — четем в същата дописка, — че всички български доброволци в Сърбия са излезли от градското население: всичките — търговци, занаятчии, учители, ученици и въобще ядрото на българската интелигенция, преминали през Цариград, Одеса, Кишинев, Галац и т. н. за Сърбия с цел да умрат за свободата и да отмъстят за майската катастрофа . . . Тази младеж е участвувала в българското въстание през април, май и юни . . .“

В края на дописката кореспондентът подчертава, че българите се борят юнашки в Сърбия, че действуват солидарно със сърбите. Азиатските орди напразно се радват, че между българи и сърби вече е посят зародишът на враждата. „Не, славянското справедливо дело не се бои от дребнави дрязги!“

И през месец ноември авторът на кореспонденциите „С берегов Дуная“ публикува две дописки. В тях той цитира дълги писма от българи, преки участници и очевидци на събитията. По този начин той прави по-убедителни и документирани своите внушения. Първото писмо, озаглавено — както пише кореспондентът — „Гласът на нещастните“, е горещ апел за оказване помощ на пострадалите, загубили всичкото си имущество, останали без дом, без дрехи, без храна. Ето началото на дописката: „Братя! Както за отделните личности, така и за цели народи настъпват различни времена . . . Настоящата 1876 г. ще бъде паметна не само за нас, а и за нашите потомци . . . Разорени бяха цели окръзи и техните жители загубиха всичко: и имот, и чест, и свобода, и всички членове на

семейството си . . . всичко, което има стойност и живот, минава през огън и кръв . . . Братя! Нервите се изопват при вида на тези нещастни човешки същества . . . Представете си хора тъмни, мрачни, загубили човешкия цвят на лицето, изсъхнали, с предсмъртни бръчки, хора, които едва се движат, боси и голи . . .“ И по-нататък: „Ние трябва да помогнем на страдащите, към този подвиг ни задължава вярата, ученията на нашите първоучители св. св. Кирил и Методий, славянската взаимност и накрая човеколюбието . . .“[44] Следващото писмо завършва със сърцераздирателен апел: „Помогнете, чувате ли, по-мог-не-те!“

Темата на следващата дописка е положението на българските доброволци в Кладово и влошените българо-сръбски отношения във връзка с конкретен конфликт, след като командуването на българския доброволчески батальон е отнето от капитан Райчо Николов. Писмото е от „Турну Северин, 27. X. 1876 г.“ от Коста Христов,[45] агент на Кишиневското българско общество в Турну Северин. То е адресирано до обществото.

В дописката си, поместена в бр. 271 на „Одесский вестник“ от 9. XII. 1876 г., постоянният кореспондент на вестника отново развълнувано пише за турските зверства: предава покъртителен разказ на българската учителка в Казанлък Димитриева, описва повсеместната разруха, изпепелените села на България, с болка разказва за хилядите безприютни сиротни деца.

Последните две дописки в „Одесский вестник“ от български автор са поместени в бр. 278 от 17. XII. и бр. 285 от 25. XII. 1876 и също носят познатия наслов „С берегов Дуная“. Първата е посветена на ужасните условия в турските затвори, на съдбата на българските мъченици затворници, често отравяни или изхвърляни в Дунав и Черно море. Авторът уплътнява и илюстрира своята мисъл, като цитира писмо на Н. И. Славков, в което сдържано и силно е нарисувана картината на турските затвори по това време. „В Софийския затвор аз останах — пише авторът на писмото — 250 българи затворници, осъдени на доживотен затвор. Много от тях бяха съвсем невинни, но осъдени така строго поради липса на пари за откуп. Повечето — селски учители, свещеници, псалтове и грамотни, интелигентни българи. Около 40 души бяха от четата на войводата Ботев, преминали в България от Румъния с парахода „Радецки“. Те бяха в дрипи, мръсни, боси, едва-едва влачат

[44] Пак там, бр. 260, 25 ноем. 1876.
[45] Пак там, 27 ноем. 1876.

живота в затвора; дават им по фунт и половина хляб и толкова вода на ден и нищо повече. Те спят на мократа и влажна земя, ядат ги милиони плътоядни паразити. В турските затвори е нечисто, защото затворниците са напластени като сардели. Въздухът е ужасен! Арестантите излизат на чист въздух веднъж на ден за половин час . . .“

„Черен за България настана ден! . . .“ — възкликва накрая дописникът и обобщава: „Такова е положението в Западна България.“

В последната си дописка кореспондентът остро реагира на домогванията на агентите на западните протестантски общества и техните проповеди. Директорът на английския Роберт колеж д-р Хамлен съветва българите да напуснат земята си и да се преселят в Америка по течението на р. Мисисипи. Авторът на дописката разобличава дипломатическите и политическите ходове на чуждестранните мисионери. Той пише образно, живо, „апострофира“ д-р Хамлен, поставя въпроси, сам отговаря, стреми се да проникне в задкулисните политически игри, да ги разобличи и предотврати. Той се ръководи от искрено и силно патриотично чувство и от дълбокото убеждение, че само руският народ ще подаде ръка на своите нещастни поробени братя, че Русия е призвана да изпълни велика освободителна мисия.

Интересни данни съдържа кратка дописка от Комрат, подписана с псевдонима „Славянин“ и поместена в „Одесский вестник“, № 233, 24. X. 1876 г. Авторът разказва живо и подробно за пристигането на няколко групи доброволци, изпратени от Одеското българско настоятелство — българи и гърци. Българите са предвождани от Соколов и Димитров, гърците — от спартанеца Леонид. Димитров е Ботевият четник Костадин хаджи поп Димитров Костов от Сливен, укривал се продължително време в София след разгрома на четата, успял да избяга в Русия, където получил офицерски чин. По-късно участвувал в Освободителната война, завръща се в Русия и умира от холера като участник в Руско-японската война. Дописката от Комрат разкрива нов, неизвестен детайл от бурния и интересен живот на смелия българин. Интересни са и сведенията, които той дава за своя войвода Хр. Ботев — „този баснословен герой“, който предвождал около 180 млади и смели българи. „Отчаяно храбри, но зле въоръжени и незапознати с местността, те били разпръснати и разбити от 10-хилядна турска армия. От цялата чета оцелели не повече от 30 човека. Храбрият и силен 24-годишен юнак Ботев бил убит и обезобразен от варварите. Той е възпитаник на II Одеска гимназия. През 1867 г. заема учителско място в колонията

Задунаевка на Бесарабска област. Българското въстание през 1868 г. извикало Ботев на защита на отечеството.“ Тези сравнително точни данни имат стойността на непосредствени сведения за събития, разиграли се само преди няколко месеца, сведения от очевидец и участник в тях.

Чрез факти и дела в дописката е разкрита единната борба на балканските народи срещу общия поробител. Предводителят на доброволците гърци—спартанецът Леонид, е „мъжествен човек, бил в Италия, участвувал в Критското въстание“. Доброволците били посрещнати и изпратени тържествено — молебен, угощение, развълнувани думи. От името на българите няколко „топли думи“ произнесъл Соколов. Става дума за Иван В. Соколов, военния комендант на въстанието в Панагюрище, както вече посочихме, вероятен автор на дописки или сведения за България, поместени във в. „Русские ведомости“.

От Браила, 18 октомври, Б. Запрянов изпраща дописка до „Одесский вестник“[46], която се откроява по своята тема. Запрянов се спира на българо-румънските отношения, като критикува някои прояви на национализъм в румънските управляващи среди. Дописникът Божидар Запрянов е следвал няколко години в Москва, след което учителствувал в Браила и Бесарабия. Запрянов сътрудничи активно във в. „Народност“, редактира забавните, хумористични вестници „Читалище“ и „Петел“, занимава се с преводи и побългарявания. Неговото сътрудничество в руския периодичен печат е малко известно, дописките му в руските вестници все още не са издирени и събрани.

Само през последните два месеца на 1876 г. в „Одесский вестник“ са поместени 11 дописки (написани от българи), четири дописки „С берегов Дуная“, на които вече се спряхме, четири дописки от Пловдив с подпис Христофор Атанасович, една от Букурещ с подпис „Задунаец“ и една от Плевен. В повечето от тези дописки се описва сбито тежкото положение на българския народ. Надеждите към Русия Атанасович свързва в една от дописките си с увереността, че българите са готови „отново да въстанат поголовно“.[47] В своята дописка от 19 ноември той споменава Станислав Доспевски и неговото твърдо и достойно държане пред турската власт, която искала да настани войска в сиропиталището, чийто настоятел бил той.[48]

От дописката „Букарест, 7 (19) декабря“, с подпис „Задунаец“ научаваме ценни подробности за събранието на „българ-

[46] Пак кам, бр. 236, 28 окт. 1876.
[47] Пак там, бр. 247, 10 ноемв. 1876, Филиппополь, 29 октября.
[48] Пак там, бр. 266, 2 дек. 1876, Филиппополь, 19 ноября.

ските представители в Букурещ за обсъждане на политическата програма на българите".[49] Интересни са всички сведения за това събрание — украсата на залата: портрети на героите на войната — Киреев, Раевски и Ботев, исторически картини; речите на председателя на централния български комитет К. Цанков, на почетния председател В. С. Йонин и словото на „известния български агитатор Ст. Стамболов". Любопитни са сведенията за снимката, която си правят делегатите, за обеда в най-хубавата българска гостилница, където свирел славянският оркестър на Шапек и т. н. Авторът остро и рязко изразява своето отрицателно отношение към партията на „старите", към букурещките чорбаджии, тези „китайци": „Като започнеш с Раковски и до сегашното време — пише той, — няма патриот и деец, когото посочените пет чорбаджии да не са клеветили по най-нагъл начин".

От останалите дописки, поместени в руския печат през 1876 г., заслужават внимание кореспонденциите в „Русские ведомости" „Из Софии" от 14 октомври, с подпис „Б-в", „Из Джурджево" от 3 ноември, „Из Рущука" от 10 ноември, с подпис „Х". Всички те съдържат обилна, конкретна информация за различните градове и краища на страната, за тежкото положение на българския народ, за издевателствата на поробителя през напрегнатите месеци на 1876 г. Богатството на информацията убеждава, че информаторите са българи.

Ще спомена две кореспонденции в „Санктпетербургские ведомости" от Русе, подписани с инициалите „Р. С. Т.". Те се открояват с обособения си стил. Авторът използува на място в ироничен текст басни, латински изрази, митологични образи. Дописките са от месец декември, написани са леко, на места шеговито-иронично. Те отразяват някои дипломатически ходове на турското правителство. Разкриването на техния автор буди несъмнен интерес.

Последната дописка, която ще отбележим накратко, е поместена във в. „Московские ведомости" и е от Белград с дата 26 ноември, с подпис „Л. К." — инициали, с които подписва свои дописки и статии Любен Каравелов. Допустимо е и тази дописка да е дело на Каравелов. По това време той е вече в Сърбия, дописки от Белград от същото време и със същите инициали са поместени и в други руски вестници. Дописката има предимно информативен характер. Няколко изречения в началото отвеждат към познати образи от вестниците на Каравелов и Ботев. „И наистина — четем в дописката — в това същото време, когато горепосочените приятели (става дума за

[49] Одесский вестник, бр. 278, 17 дек. 1876.

Англия и Австрия), лъжейки и себе си, и другите, се стараят с цената на всичко да привдигнат полумъртвия труп с разни микстури, за да отстранят при последна сметка навреме хирургическия нож, и когато великият везир и Мидхат паша употребяват всички усилия, за да докажат на света, че конституционните микстури, парламентарните пластири и либералните талисмани имат чудотворна сила, турските главнокомандуващи вършат своята работа, като вероятно знаят, че константинополската комедия се разиграва не за тях, а за европейските гяури, на които кой знае защо им се е приискало да прекроят турските характери и направят от тях английски маймуни."[50]

Дописките, отразили Априлското въстание, и събитията, свързани с него, са разнообразни по съдържание. Повечето са дописки-информации, чиято основна задача е да информират руските читатели за трагичната съдба на един малък славянски народ и по-конкретно за априлските събития и техните последици. Смисълът и същността на тези дописки е в богатството и в действената сила на информацията. В тях дописниците съобщават факти, много факти. Понякога в стремежа си да въздействуват по-силно украсяват и преувеличават фактите, доверяват се съзнателно или не на непроверени сведения, на слухове и мълва и искрено им вярват.

По-малко са дописките, в които се прави опит за анализ на събитията, за разкриване на техните причини и същност. При тези опити понякога се натъкваме на субективизъм, на погрешни и тенденциозни оценки. Не трябва да се забравя, че събитията са много близки, преживяванията силни, липсва перспективата на времето, омъдреният поглед отдалеч през годините.

И още един факт не трябва да се забравя: всички дописки и вести от България минават през погледа на руския редактор. Различните руски вестници, в които излизат българските материали, имат различно направление, имат своя концепция за разиграната се драма на Балканите, преследват свои цели и поради това възможно е в отделни случаи, използувайки фактическия материал от дописките, да правят свой коментар и внушения. В „Русский мир" например Априлското въстание е представено като масово народно движение, което се разраства и засилва в продължение на няколко месеца и завоюва блестящи победи. Информацията на „Русский мир" често пъти е нереалистична, но правдиво отразява това, което Ив. Вазов

[50] Московские ведомости, бр. 314, 6 дек. 1876, Из Белграда, 26 ноября. Л. К.

нарече „пиянството на един народ", устрема на народа към борба и свобода, неговата вяра в бъдещето, всенародния ентусиазъм, големите надежди. Представяйки като действителност несбъднатите надежди и мечти на българския народ, редакцията на „Русский мир" не толкова е „подведена" от своите дописници, колкото съзнателно преследва определени пропагандни, политически цели. Вестник „Московские ведомости" дава по-реалистична информация за потушаването на въстанието, като по обратен път се стреми да постигне също определени политически цели: българският народ е работлив, миролюбив; достигнал значително материално благосъстояние, той има повече перспективи за развитие от поробителя. Чужди агенти го подвеждат да въстане прибързано и преждевременно. Башибозуци и черкези търсят и измислят поводи, за да избиват поголовно съвсем невинното мирно население. Тази тенденция в „Московские ведомости", а и в други вестници не винаги е следвана последователно и все пак тя се налага, става водеща.

Независимо от различните политически позиции на различните руски вестници или от елементите на тенденциозност и предубеденост в информацията руският печат дава богата и разностранна картина на революционната 1876 г. Засегнати са подробно или бегло по-главните събития, споменати са повечето от дейците на епохата, нарисувана е особено силно картината на народното страдание, трагедията на един малък героичен народ. Поради бързината, с която се развиват събитията, сведенията за самото въстание са малко и откъслечни, не са споменати дори имената на ръководителите на въстанието Бенковски, Каблешков, Волов и др. Много подробно е разкрито потушаването на въстанието, турските зверства и издевателства, продължили месеци след Априлската епопея. От борбата на въстаническите отряди повече място е отделено на Ботевата чета и на четата на Поп Харитон в Дряновския манастир, а по-късно на действията на българските доброволци и техните войводи от Сърбия през Сръбско-турската война. По-подробни са сведенията, както посочихме, за положението на въстаналите райони и селища след въстанието, за екзекуциите, жестокостите и опустошенията, съдебните процеси, корупцията в съдопроизводството, картината на турските затвори, стопанската разруха, действията на анкетните комисии. Съвсем естествено в руския печат намира особено широко отражение вярата на народа в освободителната мисия на Русия. Тази вяра е изразена по различен начин — спонтанно или обмислено-дипломатично, наивновъзторжено или трезво, с отчитане на историческата обстановка. През последните месеци на

1876 г. нови въпроси навлизат в дописките и статиите за България и Балканите, въпроси, свързани с приближаването и назряването на най-голямото събитие — Освободителната война: създаване на доброволчески отряди, събиране на средства за подпомагане на бедстващото население и за въоръжаване на отрядите, с българо-сръбските отношения и отношенията между всички балкански народи. Жизнен и болен въпрос — постоянен обект на обсъждане и възмущение в дописките и статиите от 1876 г., е въпросът за позициите на европейските държави, за политическите ходове на европейската дипломация.

Богати по своята тематика и идеи, дописките от България и от българи в руския периодичен печат през 1876 г. будят интерес като дело на отделни лица — български възрожденци, някои от които имат свой индивидуален стил на добри публицисти. Въпреки редакторската намеса, въпреки допустимото и вероятно често пъти наложително стилово и езиково обработване на дописките най-добрите от тях се открояват със свои публицистични особености и обособен стил. Разкриването на техните автори ще обогати с нови имена българската възрожденска публицистика, ще обогати също така публицистичното наследство на някои известни възрожденски журналисти. Достатъчно е да припомним дописките от Търново в „Русский мир", дописките от Пловдив в „Московские ведомости" и „Русские ведомости", дописките „С берегов Дуная" от „Одесский вестник", дописките-писма на Г. Золотов, Б. Запрянов. Последните дописки — на Золотов и Запрянов — хвърлят нова светлина върху дейността на тези скромни, малко известни дейци. Събирането на цялото им публицистично наследство представя несъмнен интерес. Едно по-цялостно проучване на периодичния печат през 1876 г. — на българския периодичен печат, на печата в съседните страни на Балканския полуостров и в другите славянски и въобще европейски страни, ще подпомогне разкриването на нови имена и уточняването на публицистичното дело на изтъкнати дейци на Българското възраждане.

КОРРЕСПОНДЕНЦИИ ОБ АПРЕЛЬСКОМ ВОССТАНИИ И СОБЫТИЯХ 1876 ГОДА В НЕКОТОРЫХ РУССКИХ ГАЗЕТАХ

ПВЕТА УНДЖИЕВА

(Резюме)

Много корреспонденций болгар или корреспонденций, построенных на болгарских источниках 1876 года, помещены в газетах „Московские ведомости", „Санкт-Петербургские ведомости", „Одесский вестник", „Русские ведомости", „Русский мир" и „Новороссийский телеграф". Больше всего опубликовано в „Одесском вестнике" и в „Русский мир". Меньше числом, но не менее интересны корреспонденции в „Русских ведомостях" и „Московских ведомостях". Сведения не всегда точны, чаще всего данные о восстании сильно переувеличены. Причины есть объективные — ненавременная информация из-за плохих путей сообщения и отсталой рабской действительности, и субъективные — стремление и со стороны корреспондентов, и со стороны русских редакторов через рескрашенную и переувеличенную информацию постигнуть определенный политический ефект, воздействовать сильное на русское общество.

Кореспонденции, отразившие Апрельское восстание и события, связанные с ним, разнообразны по содержанию. Большинство это корреспонденции-информации, их смысл—в богатстве и действенной силе фактов.

Особенно интересны корреспонденции, в которых делается опыт анализировать события, раскрыть их причины и сущность.

Бесспорно то, что революционный 1876 год отображен и разносторонне в русской печати. Отмечены подробно или бегло более важные события, обрисована особенно сильно картина народного страдания, трагедия одного маленького, героического народа. Из-за быстроты, с которой развиваются события, сведения о самом восстании отрывочны, более подробно раскрыти подавление восстания, зверства, продолжающие месяцы после Апрельской эпопеи. Широкое отражение находит и вера болгарското народа в освободительную миссию России. Жизненный и наболевший вопрос — постоянно объект

обсуждений — это вопрос о позициях европейских государств, о политических ходах европейской дипломатии.

Корреспонденции из Болгарии и от болгаров в русской периодической печати 1876 будят интерес и как дело отдельных деятелей — болгарских возрожденцев. Самые хорошие корреспонденции выделяются своими публицистическими особенностями и обособленным стилем, они дело талантливых публицистов.

REPORTS ABOUT THE 1876 APRIL UPRISING AND THE EVENTS CONNECTED WITH IT AS REFLECTED BY THE RUSSIAN PRESS

TSVETA OUNDZHIEVA

(Summary)

Many reports and dispatches by Bulgarians or such elaborated on Bulgarian sources in the course of the fateful 1876, were published by the newspapers ‚Moskovskie Vedomosti', 'Sankt-Peterbourgskie Vedomosti', 'Odesskie Vestnik', ‚Russkie Vedomosti', 'Russki Mir' and' Novorossiiski Telegraf'. The greater part of these dispatches were published by 'Odesskii Vestnik' and 'Russkii Mir'. Not as numerous, but not less interesting, were the reports published in 'Russkie Vedomosti' and 'Moskovskie Vedomosti'. The reports were not always exact, more often than not the data regarding the uprising were greatly exaggerated. The reasons for this were altogether objective, on one part — untimely or belated information due to bad communications, backward slave mentality, lacking sense of reality, and subjective, on the other part — tendency, both on the part of the reporters, and on the part of the respective Russian editors, by means of embelished and exaggerated information, to erect a determined political effect with a view to exerting a stronger influence over Russian political and social circles.

The reports which reflected the April Uprising and the events connected with it, were very varied in content. Most of them were reports-informations and their significance was in the richness and in the efficacious intensity of the facts. Particularly interesting were the reports which tried to analyze the events, with a view to revealing their reasons and essence.

There is no doubt, that the revolutionary year of 1876 was reflected richly and versatilely in the Russian press. The main events were refered to either in great detail or cursorily. The picture of popular suffering and the tragedy of a small but heroic nation was depicted with a particular strength. Due to the speed with which the events were developing, the dispatches regarding the uprising were rather fragmentary; on the other hand the quelling of the uprising, the atrocities which continued months after the April Epopee, were exposed with much greater

details. The faith of the Bulgarian people in the liberatory mission of Russia was widely reflected in these reports. A vital and burning question — a lasting object of discussion, was the problem concerning the positions which the European Powers had adopted, as well as about the political tendencies of European diplomacy.

The dispatches from Bulgaria and by Bulgarians inserted in the Russian periodicals in the course of 1876, still stir up a lively interest, as they were the work of various individuals — advocates and supporters of the country's National Revival. The most interesting reports stand out with their publicistic peculiarities and differentiated style, as they were written by talented publicists.

ПРОЕКТИ ЗА ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРИЯ (1876 Г.)

В. Д. КОНОБЕЕВ

При осветляване историята на образуването на българската национална държава заслужават специално внимание проектите за нейното държавно устройство, разработени от българските политически организации в навечерието на освобождението от османското иго, а така също аналогичните проекти, принадлежащи на перото на руските дипломати. Този въпрос все още не е достатъчно изучен и осветлен в историческата литература.

За изминалите 25 години марксистката историография отиде далече напред при изследването на общата проблема за формирането на българската държавност. Съветските и българските историци създадоха редица оригинални трудове на тази тема. Сред тях са статията на проф. С. А. Никитин „Неопубликованный проект государственного устройства Болгарии“,[1] монографията на акад. Хр. Христов „Освобождението на България и политиката на западните държави (1876—1878[2]), в които наред с анализа на сюжетите, явяващи се специална тема на изследването, са засегнати и по-общи въпроси от формирането на българската държава. Такива са и статиите на Г. Тодоров „Към въпроса за произхода и същността на политическите програми на партиите в Учредителното събрание“[3] и на Н. В. Зуева „К вопросу о местном самоуправлении в программах болгарской буржуазии накануне Освобождения“,[4] които съдържат много нови и твърде ценни материали по изучавания проблем. Но въпреки това научният анализ на проектите за

[1] Славянский архив, М., 1959, с. 126—138.

[2] *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави (1876—1878), С., 1968; Българското националноосвободително движение в 1876 г. и Цариградската конференция. — Списание на БАН, 1966, кн. 2, с. 21—32. Тази статия е включена в пос. монография и това позволява да се цитира само книгата.

[3] *Г. Тодоров*, Към въпроса за произхода и същността на политическите програми на партиите в Учредителното събрание. — Известия на Института за българска история, т. 7, С., 1957, с. 55—112.

[4] Славяне и Россия, М., 1972, с. 233—241.

държавно устройство на България все още не е завършен. Според нас чакат своето разрешаване поне следните въпроси: съответствието на проектите за държавно устройство на страната на икономическата база на българското общество, социално-икономическото и класовото съдържание на тези проекти, техните сходни черти и специфични особености, отражението в проектите на общите принципи за образуване на бъдещата българска държава и на нейните отделни форми и учреждения, и най-накрая въпросът, как тези проекти отразяват принципите на буржоазната демокрация. Твърде интересно ще бъде да се проследи и отношението на официална и демократична Русия към тях.

Образуването на самостоятелни национални държави, пише В. И. Ленин, е тенденция на всяко национално движение.[5] България не правеше изключение от този закон на епохата на капитализма.

Въпросът за създаването на независимо национална, демократична държава, на република, беше поставен практически от българския народ по време на Априлското въстание през 1876 г., основна движеща сила на което бяха народните маси — селяните и занаятчиите, борещи се за радикално, „плебейско" разрешаване на въпросите на националното освобождение, на прехода от феодализма към капитализма.

В първото си донесение за въстанието посланикът на Русия в Цариград Н. П. Игнатиев съобщава на Александър II, че целта на въстанието е България да получи независимост.[6] След въстанието, през втората половина на 1876 г., българските буржоазни организации предложили проблемът за независимостта да се реши чрез реформи и издигнали редица проекти за държавното устройство на България.

Като характеризира ролята на буржоазията в националните движения в Европа през периода на прехода от феодализма към капитализма, В. И. Ленин отбелязва: „В разните страни, представлявана от различните слоеве на заможните стокопроизводители, тази буржоазия е била в различна степен прогресивна, а понякога (напр. част от италианската в 1859 година) дори революционна, но обща черта на епохата е била именно прогресивността на буржоазията, тоест нерешеността, незавършеността на нейната борба против феодализма."[7]

[5] *В. И. Ленин*, Полное собр. соч., т. 25, с. 316.
[6] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документи. . . , т. I, М., 1961, с. 203. Игнатьев — Александру II, 27. IV/9. V 1876 г., № 170, Пера.
[7] *В. И. Ленин*, Полн. собр. соч., т. 26, с. 144.

Тази характеристика може да се приложи с пълна сила и за българската национална буржоазия. През изучавания период последната била неоднородна по своя състав, диференцирала се на редица слоеве, прослойки и имала различни политически организации и групи.

В политическо отношение българската буржоазия се делѣла на две основни групировки: така наречените „стари“ и „млади“. Първата групировка била представител главно на едрата, предимно търговската буржоазия и от 1862 г. имала своя обществено-политическа организация в Букурещ — „Българска добродетелна дружина“.[8] Под влияние на Априлското въстание „старите“ създали на 10 юли 1876 г. легалния комитет „Българско человеколюбиво настоятелство“,[9] в който играели главна роля Евлоги Георгиев и митрополит Панарет Рашев. С комитета сътрудничела възникналата по-рано в Цариград българска община. Те имали обща програма. Комитетът финансирал външнополитическите акции на общината.[10]

Начело на Цариградската (Константинополската) община, наричана в повечето документи „главна“, стоели представители на едрата търговска и промишлена буржоазия. Общината била тясно свързана с Българската екзархия и стояла на консервативно-реформистки позиции,[11] но под влияние на Априлското въстание сред нейните политически дейци настъпило разграничаване. Едната част от тях се изплашила от революция та, окончателно се отрекла от своя народ и тръгнала към сближаване с турската монархия, другата — представители главно на интелигенцията — застанала на либерални позиции[12] и развила активна дипломатическа дейност. Същият процес се наблюдавал и в обкръжението на екзарх Антим.

М. Димитров, Комитет на „Старите“ — Добродетелната дружина — България 1000 години, С., 1930, с. 757.

[9] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. . ., т. I, с. 389—393. Създаденото от „старите“ дружество не трябва да се смесва с организацията, носеща също название, основана от дясното крило на „младите“ на 21 август 1875 г. (Вж. *А. Бурмов*, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г.) „Българско человеколюбиво настоятелство в Букурещ“). — Изв. на Института за българска история, кн. 1—2, С., 1951, с. 81—98.

[10] Архив внешней политики России (по-нататък — АВПР), ф. Канцелярия 1876, д. 30, л. 206—207. Н. П. Игнатьев — А. М. Горчакову, Буюкдере, 28. VI(10. VII). 1876.

[11] *Хр. Христов*, Българските общини през Възраждането, С., 1973, с. 163—182 и др.

[12] Въпросът за идеслогическата и политическата диференциация на българската буржоазия и интелигенция в Цариград след Априлското въстание се поставя в най-обща форма. Той се нуждае от допълнително изучаване.

Тук също се извършила еволюция: от осъждане на Априлското въстание с окръжно послание на екзарха към обръщение до Портата за прекратяване на масовите зверства в България, а след това, когато се оказало, че и то не е ефикасно, и до изпращане на специална мисия в столиците на европейските държави.[13] По-късно много от представителите на българската буржоазия и интелигенция, които застанали на нови позиции, станали дейци на руското гражданско управление в България през 1877—1879 г. и на българското правителство. Това обстоятелство прави особено интересни проектите за държавно устройство на България, които били разработвани през този период от посочените цариградски кръгове. За техния анализ е необходимо да се проведе предварителна извороведческа работа — да се уточни произходът на проектите, тяхната принадлежност към една или друга организация, да се въведат в научен оборот нови документи.

Първоначалните проекти възникнали, както успяхме да установим, през юни 1876 г. — веднага след появата на първите известия за предложението да се свика международна конференция на великите държави за решаването на Източния въпрос. Посланикът на Русия в Цариград Н. П. Игнатиев информирал на 28 юни (10 юли) канцлера А. М. Горчаков за това, че българите вече са се заели с изготвянето на специален документ — справка за положението на населението в тази провинция, в който се подчертавала мисълта за необходимостта от предоставяне автономия на България.[14]

На 31 юли на остров Халки в Мраморно море, в дома на един едър търговец се състояло трайно съвещание на дейците на Цариградската българска община. На срещата присъствували Драган Цанков, Георги Вълкович,Тодор Бурмов, Марко Балабанов, Димитър Ив. Гешов, Найден Геров.[15] Тази група имала връзки с българските общини в Южна България, която станала театър на Априлското въстание. Оттам пристигнали многобройни писма, адреси, оттам пристигнал и очевидецът Найден Геров. Шест човека били упълномощени да разработят програма и тактика за действията на Цариградската община. Съвещанието избрало делегация в състав М. Балабанов и Др. Цанков, която трябвало да пътува из Европа.[16]

[13] Априлското въстание 1876. Сб. Документи, т. I, С., 1954, с. 289; *Хр. Т. Стамболов*, Автобиография, Дневници и спомени, т. II, С., 1927, с. 404, 427; *Марко Д. Балабанов*, Страници от политическото ни възраждане, С., 1904, с. 73.

[14] АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 30, л. 206—207. Н. П. Игнатьев — А. М. Горчакову, Буюкдере, 28. VI (10. VII). 1876 г.

[15] *М. Балабанов*, Цит. съч., с. 74.

[16] Както се вижда от донесението на Н. П. Игнатиев, отначало се пред-

Както се вижда от спомените на М. Балабанов, било взето решение да се подготвят два варианта на програма — програма-максимум и програма-минимум. Поради страх от провал на съвещанието не се водели нито записки, нито протокол. Балабанов съобщава, че паметта на делегатите трябвало да съхранява всички решения, инструкции и планове.

Като пристигнали в Париж в началото на септември 1876 г., М. Балабанов и Др. Цанков съставили в хотел „Севастопол" „Мемоар" или програма-максимум, в която се издигало искане за предоставяне на България статут на автономно княжество.[17] Разгърната аргументация на тази програма делегатите направили в брошурата „България".[18]

Съставянето на програмата-минимум започнало веднага след споменатото съвещание, където участниците се споразумели, че нейно основно положение ще бъде искането за предоставяне на България широка административна автономия. А. И. Нелидов, който изпълнявал задълженията на дипломатически представител на Русия в Цариград, съобщил на А. М. Горчаков за този план на 5 август.[19] Обобщавайки националните и политическите искания на участниците в съвещанието на о. Халки, Н. Геров писал на Н. П. Игнатиев, че бъдещето на България може да бъде осигурено само ако се предостави на страната пълна автономия. В случай че това не бъде постигнато, отбелязвал Н. Геров, то трябвало да се осигури административно самоуправление на българския народ при условие на изборност на органите на самоуправление според пропорционалния брой на турското и българското население или отделяне управлението на турците от това на българите, като се

полагало, че в депутацията ще влязат представители на Добродетелната дружина в Букурещ — митрополит Панарет Рашев и Георги Шопов — „хора образовани и състоятелни" (АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 30, л. 206—207). Дипломатическият представител на руското посолство в Цариград А. И. Нелидов съобщил на 5(17) август на А. М. Горчаков, че на съвещанието митрополит Панарет бил признат за твърде стар и изборът паднал върху Др. Цанков, „влиятелен български патриот, добре осведомен за състоянието на нещата в провинциите, и върху журналиста Балабанов, един от най-умните и най-умерените български публицисти". (Вж. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. . , т. I, М., 1961, с. 326.)

[17] *М. Балабанов*, Цит. съч., с. 77, 113, 139—149. Още в навечерието на съвещанието на о. Халки Н. П. Игнатиев съобщил на А. М. Горчаков, че българите подготвят обръщение към великите държави, в което ще бъде издигнато искане за автономия на България (АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 30, л. 207. Игнатьев — Горчакову, Буюкдере, 28. VI (10. VII). 1876.

[18] *М. Балабанов*. Цит. съч., с. 445—483.

[19] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. . . , т. I, с. 327.

поставят в основата на тази система някои турски законодателни документи.[20]

По същото време, когато Др. Цанков и М. Балабанов извършвали своето дипломатическо турне из Европа, популяризирайки програмата-максимум, техните съмишленици в Цариград подготвяли проект-минимум. В литературата са добре известни два негови варианта. В 1959 г. С. А. Никитин публикува откритата от него в личния фонд на Игнатиев програма за държавно устройство на България — „Желанията на българите", и установи, че проектът е подготвен от Т. Бурмов във връзка със свикването на Цариградската конференция. Но остана неясно как е попаднал този документ в руското посолство в Цариград.[21]

Отговорът на този въпрос намираме в донесението на Н. П. Игнатиев до А. М. Горчаков от 29 ноември (9 декември) 1876 г.,[22] в което той съобщава, че българска депутация е връчила споменатата петиция на представителите на великите държави на конференцията в Цариград. В този документ, пише Игнатиев, са изразени надеждите на „благомислещите българи".

Към донесението на Игнатиев била приложена самата петиция на българите, озаглавена „Les voeux des Bulgares".[23] Акад. Хр. Христов откри текста на тази петиция в документите на Р. Солсбъри, представителя на Англия на Цариградската конференция. Този идентичен по съдържание документ носи същата дата, т. е. 29 ноември (9 декември) 1876 г.[24]

Между материалите, публикувани в посочената статия на С. А. Никитин, и петицията, за която пише Н. П. Игнатиев, съществуват известни различия. Това заставило Хр. Христов да направи извод, че съществуват два, а не един документ на „Желанията". Според него първият документ има по-ранен произход, отколкото „Les voeux", в който мисълта за държавното устройство на България и нейните взаимоотношения с

[20] Документи за българската история, т. II, С., 1932. Архив на Найден Геров, ч. II (1871—1876), под ред. на М. Г. Попруженко, с. 268. Практически, както ще видим по-долу, на Цариградската конференция била представена от българските дейци програма за предоставяне на областна автономия на България.

[21] *С. А. Никитин*, Неопубликованный проект государственного устройства Болгарии. — Славянский архив, М., 1959, с. 126—138. Текст на проекта, с. 127—130. Документът няма дата.

[22] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. . ., т. I, с. 553—554.

[23] АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 33, л. 221—227.

[24] *Хр. Христов*, Два проекта за държавно устройство на България от 1876 г. Изв. на Института за история, т. 16—17, С., 1966, с. 479—497. Проектът — с. 480—483.

Портата[25] е изразена по-широко и по-определено. Трудно е да не се съгласим с този извод. Но същевременно не може да не се посочи, че двата документа имат повече сходство, отколкото разлика. По-конкретно общо е главното искане за предоставяне на България статут „на самоуправляема област", както е казано в „Желанията", и на „автономна провинция", както е декларирано в „Les voeux". По същество в двата проекта става дума за областна национална автономия на България в рамките на Османската империя. В „Les voeux" политическите правни искания имат по-определен антифеодален характер, а в „Желанията" се поставят на преден план въпроси от социално-икономически характер. Затова, както ни се струва, при анализа на тези документи ударението трябва да се поставя не върху техните различия, а да се подчертава общият характер на изразените в тях искания. Това ще позволи да се конструира генералната линия на програмните положения на онази част от българската буржоазия, която принадлежала към цариградските кръгове.

В архива на външната политика на Русия авторът на настоящата статия откри още един неизвестен досега проект, който е предшественик на известния „План организации Болгарии", съставен в навечерието на Цариградската конференция от А. Н. Церетелев и Ю. Скайлер. Намереният от нас документ е написан на руски език на три листа с обикновен формат. Текстът е разположен в колони, заемащи дясната или лявата част на страницата, а на другата, свободната половина са внесени някои допълнения. Документът няма дата и не е подписан от автора му, но, изглежда, принадлежи на Т. Бурмов, тъй като е написан от неговата ръка. На първата страница на документа има надпис с цветен молив: „Bulgarie",[26] което дава основание и самият проект да бъде условно назован по същия начин. Основното искане в програмата „Bulgarie" съвпада с това в „Желанията". „България — се казва в документа — ще бъде автономна област на турската империя."[27] В програмата „Bulgarie" е поставен въпросът за ликвидиране на османското законодателство и е издигнато искане за провеждане на реформа на данъчната система в страната. Останалите положения на проекта са твърде близки с другите два проекта, разгледани по-горе, което говори за тяхната идейна

[25] *Хр. Христов*, Два проекта. . . , с. 479—480.
[26] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 80—82 об. Надписът „Bulgarie" не принадлежи на автора на проекта. Той е направен, изглежда, от дипломатически работник на посолството. Ние запазваме това наименование на документа, за да го отличим от другите проекти.
[27] Пак там, л. 80.

близост. Заедно с „Мемоара“ те образуват цялостна политическа програма на буржоазията. Всички те, изглежда, са били подготвени от една и съща група български буржоазни дейци. Посланикът на Русия в Цариград Н. П. Игнатиев, голям познавач на настроенията на българската буржоазия, говорейки за нейните главни искания, писал на А. М. Горчаков, че българите са съвършено определено за автономия на България. Те „биха предпочели, и съвършено основателно, тяхната страна да образува една единна провинция, ползуваща се с *пълна автономия* (курсивът е мой — В. К.). Обаче, продължава Игнатиев, при това българската общественост изхожда от перспективата за образуване в бъдеще на „единна българска държава“.[28]

С какво да се обясни сравнителната ограниченост на българските проекти, подготвяни за Цариградската конференция? Според нас съвсем не с туркофилски и съглашателски настроения на авторите им, които, както пишат някои историци, били готови да оставят България в състава на Османската империя, а преди всичко с международната обстановка, с необходимостта да се съобразяват с позицията на западните държави. Известно е например, че Австро-Унгария се съгласила да се свика конференция в Цариград при условие, че реформите в Турция не ще отидат по-далеч от австрийската програма от 1875 г. Великобритания също била за запазване целостта на Османската империя и неприкосновеността на политическите прерогативи на султана, смятайки, че България може да получи като максимум само местна административна автономия.[29] Българската буржоазия можела да разчита само на Русия и се стремяла да получи при тези условия максимума от възможното.

Анализът на проектите за държавно устройство на България, подготвяни от Цариградската българска община, дава възможност да се направи изводът, че въпреки привидната им ограниченост в тях се съдържат доста положения, които са залегнали в основата на устройството на бъдещата българска буржоазна държава.

Главното социално-политическо съдържание на тези проекти е устройството на държавната власт на българската буржоазия, определяне формите на бъдещата държава. Изучените проекти са обединени от своя общ класов характер: те имали пред вид постепенно отстраняване от властта в България на

[28] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. . ., т. I, с. 553—554.
[29] *B. H. Sumner*, Russia and tho Balkans, Oxford, 1937, p. 232; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. . ., т. I, с. 541.

феодална Турция, установяване господство в страната на българската национална буржоазия. Творците на „Мемоара“ искали да използуват за това конституционната монархия. Аналогични проекти издигали и политическите организации на буржоазията в градовете на Северна България,[30] начело на които стоял възстановеният Русенски революционен комитет. Тази постановка на въпроса се обяснявала от конкретно историческите условия на България — вътрешни и външни, а така също от съотношението на класовите и политическите сили в страната. Буржоазията се ориентирала не към народно въстание, а към реформи. Голямо въздействие върху обстановката в страната оказвали консервативните слоеве на българското общество, които се стремели да използуват старите политически форми на организация на държавната власт, за да укрепват своето господство. Както вече отбелязахме, голяма роля играела и международната ситуация — позицията на големите държави, а така също положението на съседните балкански страни, където държавната власт на буржоазията се осъществявала чрез монархия.

В програмата-минимум била въплътена идеята за национално-териториална автономия. В проектите „Желанията“ и „Bulgarie“ били отразени стремежите на българската буржоазия да постигне национално единство на българското население, което създавало обективни благоприятни условия за развитието на капитализма. „Националността, тъждеството на езика — писа В. И. Ленин — е важен фактор за пълното завоюване на вътрешния пазар и за пълната свобода на икономическия оборот.“[31]

Проектите предвиждали създаване на широко самоуправление. Както е известно, институтите на местното управление възникнали в Турция през периода на Танзимата, когато турската феодална държава ги заимствувала от западните буржоазни държави. Но новите органи на властта, които привидно били изборни, оставали в действителност оръдие на националния и феодалния гнет върху подвластните на Османската империя народи.[32] Затова авторите на българските проекти си поставяли за задача да внесат съществени изменения

[30] Нова България, бр. 54, 17 дек. 1876 г.; подробно вж.: *Хр. Христов*, Освобождението на България, с. 76; *В. Д. Конобеев*, Материалы о национально-освободительном движении в Болгарии накануне Русско-турецкой войны. — Освобождение Болгарин от турецкого ига. М., 1953, с. 317—319.

[31] *В. И. Ленин*, Полн. собр. соч., т. 24, с. 147.

[32] Вж. по-подробно *Ф. Ш. Шабанов*, Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата, Баку, 1967.

в тази система с цел да ѝ придадат функциите на действително национално буржоазно самоуправление.

Да се спрем на този въпрос по-подробно. Според проектите централните органи на управлението на автономната област България трябвало да имат следния вид.

Начело на управлението стои, както се казва в проекта „Bulgarie", генерал-губернатор от християните, „който знае местния език", т. е. български,[33] а това щяло да затвори пътя за заемането на този пост от представители на господствуващата народност. В проекта се предвижда дейността на генерал-губернатора да бъде контролирана от националните местни органи на властта. Според проекта „Les voeux" генерал-губернаторът трябва да управлява провинцията съвместно с „Върховен административен съвет".[34]

Според проектите България трябвало да се ползува с широко самоуправление и автономия. Предполагало се, че висшият управителен съвет ще се избира чрез тайно гласуване на общо (или главно) събрание на областта, депутатите на което от своя страна щели да се избират по окръзи чрез тайно гласуване в съветите на старейшините.[35] Подобна система осигурявала господствуващо положение на българската буржоазия в централните и местните органи на страната.

Проектите предоставяли широки пълномощия на така наречения общо събрание, което трябвало да се занимава с „всички въпроси, отнасящи се до областта" („Bulgarie"),[36] като същевременно му се възлагали законодателни функции. Порано българската буржоазия била ограничена в рамките на феодалните закони на Османската империя, основаващи се на шериата. След това при Танзимата били проведени известни реформи в правната система на Османската империя, но и те не засегнали мюсюлманското феодално право в областта на държавното управление и поземлените отношения.[37]

Този въпрос намерил своето отражение в проектите. Те предвиждали отменяне на феодалното право и заменянето му с буржоазно. Но проектите се отличавали с известна непоследователност. Така в програмата „Bulgarie" е записано, че „шериатът не се взема под внимание нито от съдилищата, нито

[33] АВПР, ф. Посолство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 81.
[34] *Хр. Христов*, Два проекта. . . , с. 481.
[35] *С. А. Никитин*, Неопубликованный проект. . ., с. 131. В проекта „Bulgarie" на принципа на изборността на събранието е дадена по-широка трактовка: събранието се състои „от депутати, избрани от кантоните според броя на жителите" (АВПР, ф. Посолство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 81).
[36] Пак там.
[37] Вж. по-подробно в кн. на *Ф. Ш. Шабанов*, цит. съч., с. 143—176.

от събранието",[38] и се казва, че последното „може да предлага изменения в регламента", т. е. в основния закон на областта. В другия проект — „Les voeux" — на събранието на областта се възлага правото да внася изменения в законите, но те се утвърждават от управителя на провинцията. Приетите закони се оповестяват от управителя, който само съобщава за това на правителството на султана.[39]

На общото събрание се предоставяли и редица други права и пълномощия — то трябвало да приема доклада за дейността на върховния административен областен съвет, да утвърждава местния бюджет, да осъществява фискалната политика. В проекта „Bulgarie" по този повод се казва, че събранието „контролира доходите и разходите на цялата област, грижи се за организацията на общите граждански училища", разработва основите на учебната система,[40] съдейства за развитието на земеделието, търговията и промишлеността.[41] По такъв начин общото събрание получавало според проектите твърде широки пълномощия във всички сфери на обществения живот на България — икономика, политика, култура, което съответствувало на принципите на буржоазния парламентаризъм.

Голямо значение имали разделите на програмите, посветени на държавното устройство на България, на съдопроизводството, прокуратурата, армията и полицията. Тяхната организация трябвало да осигури господството на българската буржоазия.

В програмите се разглеждат редица въпроси от икономически характер, засягащи ликвидирането на османския феодализъм. Говорейки за историческите явления, свързани с Руско-турската война от 1877—1878 г., В. И. Ленин пише, че тяхно обективно съдържание „са буржоазно-националните движения или „спазмите" на освобождаващото се от разни видове феодализъм буржоазно общество"[42].

Танзиматът, се казва в буржоазните документи, не доведе до кардинално разрешение на социално-икономическите задачи. В основата на много от неговите закони, както и преди, стои шериатът. В проектите, „Мемоара" и в брошурата „България" е поставен в най-общ вид въпросът за преобразования в областта на социално-икономическите отношения. В тези документи се казва, че като се освободят от турското иго, българите могат да постигнат напредък в своето социално развитие само

[38] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 81.
[39] *Хр. Христов*, Два проекта. . ., с. 482.
[40] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 81.
[41] „Желания"; вж. *С. А. Никитин*, цит. съч., с. 132.
[42] *В. И. Ленин*, Полн. собр. соч., т. 26, с. 144.

в рамките на автономна българска държава при „народно правителство“[43].

По такъв начин българската буржоазия свързвала понататъшното развитие по пътя на капитализма с преобразуването на политическото господство, с използуването на политическата надстройка—държавата.

Практическите мерки в областта на социално-икономическите отношения са набелязани в трите проекта-минимум. Както се вижда от посочените документи, българската буржоазия обръщала голямо внимание на аграрния въпрос. Това се обяснява с нарастването на нейните икономически интереси в селото.

Какви са били ръководните, теоретичните начала на аграрната програма на буржоазията, как си представяли авторите на проектите характера на земевладението в България в навечерието на Освобождението?

В „Мемоара“ и брошурата „България“ е подчертано значението на селското стопанство. То е обявено за „основа на благосъстоянието на обществото“. Селското стопанство в България, се казва в едноименния документ, е постигнало в своето развитие известни успехи. През последните години в страната е възникнало търговско и предприемаческо земеделие, забележимо се е увеличило производството на розово масло за износ, образували са се цели райони на търговско животновъдство, възникнали са предприятия за обработка на различни видове селскостопански суровини, продукцията на които отива не само за вътрешния пазар на империята, но извън пределите ѝ. България има добри природни условия, народът ѝ е трудолюбив, а това създава обективни предпоставки за понататъшното развитие на селското стопанство на страната. Но съществуват и отрицателни фактори — преди всичко турските порядки.

Проектите констатират, че земята в България е феодална собственост на турските бейове и чифликчии, че съществува робски труд на българските селяни, за сметка на който се обогатяват феодалите. По данни на брошурата „България“ чифлиците обхващали малка част от общата обработваема земя на България („земите, които държат няколко турски бейове“),[44] но въпреки това те играят значителна роля в селското стопанство на страната. В програмата е отбелязано, че икономическият гнет на турската държава е главната пречка за социалното развитие на България, включително и за земеделието. Държавната машина на Портата, констатира „Мемо-

[43] Вж. *М. Балабанов*, цит. съч., с. 143, 472—473.
[44] „България“. Вж. *М. Балабанов*, цит. съч., с. 476.

арът", е добре приспособена да експлоатира българската рая.[45]

По-нататък в документите се говори за свободните селяни, каквито били през изучавания период вече мнозинството от селяните в България. Мнението за тях в проектите е двояко. Едни от авторите на проектите ги смятат за напълно свободни, като заявяват, че те имат собственост върху мирийски земи,[46] други твърдят, че върховната собственост върху мирийските земи принадлежи на турската държава.[47]

В документите се подчертава, че турската феодална държава е главният експлоататор на българското селячество. В „Мемоара" е дадено концентрирано описание на феодалната рента, която лежала като огромно бреме върху раменете на българския селянин във вид на различни данъци и преди всичко — десятъка (отработъчен, натурален и паричен). Благодарение на злоупотребите на местната администрация десятъкът често ставал четворен.[48] До същия извод стига и брошурата „България". „Българският селянин — се казва в нея — е смазан от системата на десятъка и другите данъци."[49]

В „Желанията" и другите еднотипни проекти, където политическите искания не отиват по-далеч от предоставянето на България на областна национална автономия при запазване върховната власт на султана, въпросът за ликвидирането на върховното право на турската държава върху земята не се поставя пряко, а косвено. На това обърна внимание С. А. Никитин в посочения по-горе труд. В проекта „Желания", пише той, може да се открие при щателен анализ искане за

[45] „Мемоар". Вж. *М. Балабанов*, цит. съч., с. 140—141.
[46] *М. Балабанов*, цит. съч., с. 476.
[47] В началото на 1877 г. Руското гражданско управление образувало комисия за събиране и издаване на материали, „запознаването с които е необходимо при първите действия на руското управление в отвъддунавския край". Комисията „имала за цел да разработи въпросите изключително от гледна точка на съществуващите в България закони и ред" (Материалы для изучения Болгарии, вып. I, Бухарест, 1877, введение, с. 1—11). Още през ноември 1876 г. Н. П. Игнатиев съобщил на А. М. Горчаков, че ще изпрати в Руското гражданско управление специални чиновници, които познават България (АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 35, л. 446). В комисията играели главна роля българите Н. Геров, Т. Бурмов, Хр. Стоянов. Като отбелязали известни изменения в поземлените отношения в насока разширяване правата на владение на селяните върху мирийските земи, те стигнали до извода, че тези земи принадлежат изцяло на държавата, а чиновниците на губернатора „като представители на собственика на земята — държавата, завеждали отстъпването на държавни земи на частни лица", че в България „владеенето на земята има характер на пълна собственост само в земите на мюлковете" (Материалы . . . , вып. IV, с. 8—9, 27).
[48] „Мемоар". Вж. *М. Балабанов*, цит. съч., с. 142.
[49] „България". Пак там, с. 472.

изменение на аграрните отношения в българските земи, каквото няма в нито една програма, разработена в България.[50] В този проект има положение за това, че „вакъфските и другите недвижими имущества стават пълна собственост на владелците им". Същевременно в документа има много неясноти. Според С. А. Никитин остава под въпрос например това, какво са разбирали авторите на проекта под „други недвижими имущества": дали се е имало пред вид осъществяване ликвидация на турското частно земевладение, или става дума за ликвидиране на държавното земевладение.[51]

С какво да се обяснят тези противоречия в документа? Струва ни се, че липсата в програмата на пряко поставяне на въпроса за отменяне правото на турската държава на върховна собственост върху земята е обусловена от тактически съображения и съвсем не означава, че нейните автори са игнорирали тази задача. Анализът на всички програми позволява да се направи изводът, че в проектите се предвижда преминаване на големи поземлени фондове в собственост на автономната българска провинция, а в перспектива — в собственост на българската буржоазна държава. Освен това има се пред вид създаването на такова аграрно законодателство, което да измени юридическо-правните норми на самото турско земевладение. В „Les voeux" наред с положението за преминаване на вакъфските земи в ръцете на техните държатели с право на пълна собственост е издигнато искане за ликвидиране на закона от 21 май 1876 г.[52] за отчуждаване в полза на хазната на безнаследствените и безстопанствените земи (от категорията махлулете).[53] Предполагало се, че тези земи ще станат собственост на областта. За това говори положението в проекта за преминаване в собственост на провинцията на всички земи и гори, които не принадлежат на частни лица или учреждения.[54] Става дума за всички държавни пустеещи земи (от категорията араз-и-мева т, които заемали големи площи и оставали необработвани поради огромната феодална рента в полза на турската хазна. Само чрез превръщането на мевата в собственост на провинцията било възможно да се ликвидира поземленият глад на селяните от планинските райони на България. Както се вижда от подготвителните материали за Цариград-

[50] *С. А. Никитин*, цит. съч., с. 136.
[51] Пак там.
[52] Вж. закона в кн. Извори за българската история, т. IV. — Турски извори за българската история, т. I, С., 1959, с. 113—117.
[53] *Хр. Христов*, Два проекта. . ., с. 483; За категорията земи махлулете вж. *Ф. Милкова*, Поземлената собственост в българските земи през XIX век, С., 1970, с. 104—106.
[54] *Хр. Христов*, Два проекта. . ., с. 483.

ската конференция, които се изготвяли не без помощта на български дейци, на административния съвет била възложена задачата да състави кадастри на обработваемите земи,[55] за да утвърди частната собственост върху земята.

Най-важен резултат от това мероприятие би било предпазването на българското село от произвола на турските феодали и държавните официални органи и пресичането на заграбването на земите на селяните от страна на турските феодали.

Както е известно, поземлените отношения в България били юридически оформени на 21 април 1858 г. със Закона за земите[56], в основата на който стояло шериатското право на върховна собственост на държавата върху земята. Това позволявало на държавата да ограничава земевладението на селяните, да регламентира по различен начин ползуването на земята. Проектите предвиждали съществено изменение на законите. Това трябвало да бъде осъществено от общото събрание на националната автономна българска област, а в бъдеще — от българската държава, като мюсюлманското поземлено право естествено загубвало своята сила.

Централно положение на проектите по аграрния въпрос е искането за коренно изменение на отношенията между българските земевладелци и турската държава, а така също предложението за реорганизация на данъчната система, т. е. на рентните отношения с държавата.

В програмата „Желания" е изказана идея за унищожаване на десятъка,[57] а в проекта „Bulgarie" — за преразглеждане на системата за данъчно облагане, за въвеждане на такъв данък, в чиято основа да „залегнат които и да са от признатите принципи на най-новата цивилизация"[58]. Вместо старата феодална система българската буржоазия предлагала да се въведат по примера на напредналите капиталистически страни поземлени и подоходни данъци, а това щяло да доведе до преустройство на буржоазна основа на цялата данъчна политика в България.

Според проектите в България трябвало да се установи и събира постоянен данък в размер на средния сбор от последните десет години.[59] Издигало се искане и за отменяне на така на-

[55] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 6.
[56] Извори за българската история, т. IV. — Турски извори за българската история, т. I, С., 1959, с. 14—39. Подробно вж. *Ф. Милкова*, Поземлената собственост в българските земи през XIX век, С., 1970, с. 37—45.
[57] *С. А. Никитин*, цит. съч., с. 130. В „Les voeux" няма пряко поставяне на въпроса за отменяне на десятъка, но това несъмнено се е имало пред вид.
[58] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 82.
[59] *Хр. Христов*, Два проекта. . ., с. 483. Според проекта „Bulgarie" годишната сума на данъка трябвало да се установява, изхождайки от сред-

речения „изключителен данък“ (бедел-аскерие), който бил събиран вместо военна повинност от мъжете християни.[60] По този начин се ограничавал произволът при събирането на данъците, ликвидирала се националната икономическа дискриминация. Според проектите се унищожавала откупната система, което щяло да доведе до значително намаляване на данъчното бреме,[61] а събирането на данъците се предавало под ведомството на националните органи за самоуправление.[62] В компетенцията на последните влизала също и задачата да изготвят статистически данни, да проведат преброяване на населението и да съставят кадастри на обработваемите земи,[63] на основата на които да се въведе нова данъчна система.

Предлаганите реформи на данъчната система по образеца на напредналите европейски държави трябвало да доведат страната до дълбоки социално-икономически изменения; при областната автономия на България феодалната рента щяла да се превърне в арендно заплащане, а в условията на автономната българска държава — в обикновен данък на буржоазната държава.

Прогресивно значение в българските проекти има също така предложението за разпределяне на постъпленията от данъците между турските централни финансови органи и органите на местното самоуправление на областта. През 70-те години на XIX в. централизирането на феодалната рента в Турция достигнало висока степен. Лъвският пай от данъците, събрани в България — 75—81%, бил изпращан в Цариград в хазната на феодалната държава и само 19—25% от доходите оставали в

ния сбор за последните пет години (АВПР, ф. Посолство в Константинопole, 1876, д. 3505, л. 82 об.). В проектите се предлагала отмяна на всякакви данъчни недобори. В „Желанията“ е направена уговорка, че задълженията по откупните плащания не влизат в категорията на недоборите (вж. *С. А. Никитин*, цит. съч., с. 130).

[60] Според нашите пресмятания въз основа на данните на А. Мошин (вж. Материалы для изучения Болгарии, вып. III, с. 43—47) бедел-аскерие обхващал 6% от цялата сума на данъците, събирани от Портата в България, и около 10% от сумата на данъците, изплащани от отделните селски стопанства.

[61] В действителност нормата на установения десятък често се удвоявала и даже утроявала и размерите на феодалната рента достигали 30—40% от стойността на облаганата с тях селскостопанска продукция (вж. Икономиката на България, под ред. на Ж. Натан и др., т. I, С., 1969, с. 271). В подготвителните материали за Цариградската конференция се казва, че сега десятъкът обхваща от 20 до 30% от реколтата и се „събира с такива насилия, които го правят изключително непоносим за населението“ (АВПР, ф. Посолство в Константинопole, 1876, д. 3505, л. 267).

[62] АВПР, ф. Посолство в Константинопole, 1876, д. 3505, л. 82 об.

[63] Пак там, л. 6.

България, но и те отивали изцяло за издръжката на турската администрация, турската войска и полиция.

В проекта „Les voeux", който бил връчен на представителите на големите държави, се съдържа предложение за ново разпределение на доходите между областта и турската държавна хазна по следната норма: три четвърти от общата сума на данъците остава на разпореждане на българската провинция и само една четвърт от постъпленията да се изпраща в Цариград като данък към Портата.[64] Предлагал се и нов принцип за използуване на бюджета на България: наред с разходите по издръжката на администрацията на провинцията от бюджета трябвало да се отделят средства за построяване на пътища, уреждане на училища и други обществени институти, за развитие на земеделието, търговията и промишлеността. Предвиждало се в областта да се уредят кредитни учреждения.[65]

Българската буржоазия била принудена да признае част от държавния дълг на Турция, тъй като кредитор била главно Англия, която пазела с всички средства целостта на турската държава, за да запази и своите икономически позиции в нея. Българската депутация, която била на дипломатическо турне из Европа, заявила в брошурата „България", че българският народ може да приеме част от турския дълг пропорционално на броя на неговото население в империята, в случай че България получи държавна автономия. Ако получава областна автономия, изплащането на турския държавен дълг трябвало да влезе в онази част от данъка, която се отчислявала от хазната на Турция.[66]

Да направим изводи. Главният въпрос в проектите е въпросът за властта на бружоазията, за българската национална буржоазна държава, формирането на която се предвиждало да стане с помощта на Русия чрез реформи, промеждутъчни стъ-

[64] *Хр. Христов*, Два проекта. . ., с. 483.

[65] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 6.

[66] „България". Вж. *М. Балабанов*, цит. съч., с. 483. Към 1875 г. външният дълг на Турция нараснал до 5,3 млрд. фр., 60% от държавния бюджет отивал за изплащане на процентите по заемите. Отоманската банка, която принадлежала на англо-френския капитал, била официален посредник на турското правителство при сключване и погасяване на външния и вътрешния заем. През 1875 г. турското правителство признало своята неплатежоспособност и обявило, че ще изплаща само половината от процентите по своите задължения, а за другата половина пуснало облигации (вж. *А. Бурмов*, Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875—76 г. —Исторически преглед, 1950, кн. 1, с. 91). Във връзка с пускането на облигации в проекта „Bulgarie" се говори, че част от доходите на областта, отчислявани от Отоманската банка, „постъпват за изплащане на купони" (АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 3505, л. 82 об.).

пала, преходни форми на държавната организация на българското общество — от областна национална автономия към национална автономна държава. В основата на проектите за държавното устройство на България стоят социално-икономическите интереси на българската буржоазия — създаване на най-благоприятни условия за развитието на капитализма в България, които, както писа В. И. Ленин, се създават на Балканите именно при образуването на самостоятелни национални държави.

ПРОЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА БОЛГАРИИ (1876 г.)

В. Д. КОНОВЕЕВ

(Резюме)

Из среды болгарской буржуазии и интеллигенции вышли многие деятели русского гражданского управления в Болгарии в 1877—1879 г. болгарского правительства. Это обстоятельство придает особый интерес к проектам государственного устройства Болгарии, которые вырабатывались накануне освобождения страны указанными кругами. В статье уточняется атрибуция проектов, вводятся в научный оборот новые документы. Автор пришел к выводу, что были подготовлены два варианта проектов — программа максимум и программа минимум. Программа максимум выдвигала требование о предоставлении Болгарии статуса автономного княжества. Программа минимум готовилась к Константинопольской конференции великих держав 1876 г., в ней выдвигалось требование о предоставлении Болгарии широкой административной автономии. Главный вопрос в проектах — вопрос о власти буржуазии, о болгарском национальном буржуазном государстве, становление которого мыслилось при помощи России, путем реформ, промежуточной ступени — от областной автономии к национальному автономному государству. В проектах были социально-экономические требования, которые создавали условия для развития капитализма в Болгарии.

PROPOSALS FOR A GOVERNMENT SYSTEM IN BULGARIA. (1876)

V. D. KONBEEV

(Summary)

Many servants of the Russian civil government in Bulgaria in 1877—1879 and the Bulgarian government were out from the midst of Bulgarian bourgeouisie and itellectuals. This fact arouses special interest to the Bulgarian state system proposals, which were developed by these circles on the eve of liberation. The article clarifies the attribution of the proposals, presents science with new documents. The author came to a conclusion that two versions of the proposals were prepeared — , a maximum program and a minimum program. The maximum program, required Bulgaria to be granted a status of an authonomous principality. The minimum program was being prepared for the Constantinopol conference of the Great Powers in 1876, where a requirement for a wide administrative authonomy for Bulgaria was set. The main point of the proposals — the ruling power of the bourgeoisie, the Bulgarian national bourgeoisie state, the creation of which was thought to be possible with the help of Russia through reforms with intermediate steps — from district authonomy to a national authonomous state. The proposals included socio-economic requirements, which created conditions for the development of capitalism in Bulgaria.

АНГЛО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ И СЪДБАТА НА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕТО НА РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1877—1878 г.

Андрей Пантев

Едва ли можем да започнем настоящата работа с традиционната констатация за липса на изследвания по въпроса. Въпреки че няма научни трудове под същото заглавие, натрупан е вече значителен фонд от публикации по дипломатическата история на Руско-турската война от 1877—1878 г. — дело на историци от различни поколения, школи и държави, които обхващат и този проблем. Всеки нов изследовател, който се обръща към тази тематика, е подложен на изкушението и риска да повтори вече установени неща. Поради това в настоящата работа си поставяме задача да установим само някои съществени черти от многостранния обхват на въпроса, свързани най-вече с мястото на България като проектирана държава в руско-английския дипломатически диалог по време на самата война.

Ако първите работи на българските автори по политическите борби между Великите сили по време на войната бяха посветени само на общи констатации или, напротив, прекалено и едностранчиво детайлизираха отделни моменти от тази борба,[1] то по-новите трудове на Иван Панайотов и Хр. Христов[2] имат завършващ характер и с известни уговорки в общи линии изчерпват въпроса.

Съветските исторически изследвания дават научно осветление както на международните аспекти на Източната криза

[1] *М. Маджаров*, Ролята на Англия при нашето освобождение, С., б. д. *Д. Йоцов*, Дипломатически преговори от падането на Плевен до подписването на Санстефанския мирен договор. Дипломатически студии по нашето освобождение, С., 1909; *Д. Йоцов*, Освобождението на България, пак там; *Г. П. Ганев*, Българският въпрос на Цариградската конференция, в Сан Стефано и Берлин. — БИБ, т. I, 1929; *Ив. Панайотов*, България в Източната криза, С., 1932.

[2] *Хр. Христов*, Българският въпрос на Цариградската конференция. — Сб. Освобождението на България, С., 1970; *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878, С., 1968; *Ив. Панайотов*, Англия и Русия в навечерието на Руско-турската война. — Исторически преглед, кн. 1, 1957, с. 3—29.

от 1875—1878 г., така и на общия характер на борбата между Великите сили през периода.[3] Тяхната особена заслуга е разкриването на национализма и завоевателния характер на английската външна политика, критичният подход към тенденциозните съчинения на западноевропейските и американските историци. Положителна черта в тези ценни трудове е широката база от източници и публикации, върху които отделните автори строят своите заключения. Някои от тях, защитени като кандидатски дисертации, още не са обнародвани. Единствената празнота в разнообразната изворова база на съветските историци се изразява в липсата на английски архивни материали както от Външното министерство, военното и колониалното ведомство, така и от много ценните лични фондове

Източната криза и Руско-турската война са „любимата тема" на много буржоазни историци най-вече от Англия и САЩ. Техният жанров диапазон е доста обширен — от биографии на тогавашните политически водачи до строго академични трудове.[4] Независимо от тяхната пристрастна насоченост — против Дизраели и за Гладстон или обратното, независимо дали упрекват или изцяло оправдават реакцията на Англия спрямо започната от Русия война — тяхна обща черта е изтъкването на несъществени мотиви в политиката на Англия, вариращи от морално-етични постулати към защита на турската национална независимост и стремеж за запазване на европейския мир до предоставяне позицията на Англия като предизвикан отговор на руския милитаризъм.

* * *

Отношенията между Англия и Русия представляват основното съдържание на дипломатическата история на Руско-турската

[3] *Е. В. Елисеева*, Из истории агрессивной политики Великобритании на Ближнем востоке в годы 1875—1877. — Ученые записки МГПИ им. В. П. Потемкина, т. XIV, М., 1951; *Н. А. Ерофеев*. Англо-французская борьба за Суэцкий канал. — Сборник статей в память академика Е. В. Тарле, М., 1957; *Х. Муратов*, Роль Англии в „Восточном вопросе". — Историк марксист, 1940; *Г. Н. Роутов*, Ближневосточная политика Великобритании в период русско-турецкой войны. Дисс., 1957; *Н. С. Кинялина*, Внешняя политика России второй половины XIX века, М., 1974.

[4] *B. Knaplund*, Gladstone's Foreign Policy, London, 1954; *R. Blake*, Disraeli, London, 1966; *B. H. Sumner*, Russia un the East 1860—1880, London, 1962; *R. W. Seton-Watson*, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, London, 1935; *D. Harris*, Diplomatic History of Balkan Crisis, New York, 1936; *W. Wirhwein*, Britain and the Balkan Crisis, 1875—1878, New York, 1935; *J. A. S. Grenville*, Lord Salisbury and the Foreign Policy, London, 1964.

война. Можем без преувеличение да твърдим, че ако във военно отношение войната представляваше враждебни бойни действия между Русия и Османската империя, то в дипломатически аспект тази война бе неизбежно съпътствувана от взаимната конфронтация между Англия и Русия. Дори такива държави като Австро-Унгария и Германия, без да споменаваме Франция и Италия, играеха спомагателна роля в руско-английския дипломатически двубой.[5] Често пъти за тях бе от значение каква позиция ще вземат спрямо една или друга английска или руска проява и оттам се правеха заключения за собствените им съображения в самата война.

Англо-руските отношения по време на войната представляват крайното продължение на негативната линия в тяхното развитие, запазена и след Кримската война. Успехите на руското териториално и икономическо напредване в Средна Азия, осъществено още през 60-те години на XIX в., застрашаваха завоевателните планове на английската имперска програма, която предвиждаше господствуващо влияние на британския капитализъм в Иран и Афганистан. По такъв начин южният фланг на позициите на Британската империя беше изложен на теоретическата възможност за атака от север. Русия бе единствената страна, която практически би могла с близостта си директно да заплаши английското господство в Индия или косвено да застраши по суша британския комуникационен канал до индийските земи. Но макар и реално съществуваща, тази заплаха бе тенденциозно преувеличавана от английска страна. И след присъединяването на средноазиатските области и бивши държави — Туркестан, Самарканд, Бухара, Хива и Коканд, Индия бе далеч за военнооперативните възможности на Русия. Самото руско правителство никога не се увличаше от крайните въодушевления на някои експанзионистически кръгове и военни. Освен това след 1869 г. главният път за Индия стана Суецкият канал, до който Русия нямаше пряк достъп.

Още през 70-те години на XIX в. Кримската доктрина, че Цариград е „ключът към Индия", бе подложена на критични преоценки с оглед на новото положение след откриването на Суецкия канал. Въпреки това Дизраели продължаваше да обяснява своята антируска политика като необходима за сигурността на британските пътища за Индия. В едно интервю през октомври 1876 г. той продължаваше да твърди, че Русия може да премине от Цариград през Сирия до бреговете на Нил и да

[5] Съветският историк А. Манфред пише, че с приближаването на войната „настана часът да се прави избор между Англия и Русия". (Вж. *А. Манфред*, Образования русско-французского союза, М., 1975, с. 108.)

застраши Суец.[6] Така бе формирана и тезата, че от Цариград зависи не само сигурността на британското господство в Индия, но и бъдещето на английското присъствие в Египет, който постепенно ставаше втора Индия за завоевателната програма на Лондон.

Разбира се, както Дизраели, така и неговите съратници от консервативния кабинет, консервативната партия и двора скриваха очевидни дори и за обикновения тогава съвременник истини. Интересите на английския капитализъм през този период не се изчерпваха само с Индия и дори не само с Египет. В неговите перспективни близки планове стояха Мала Азия, Персийският залив, Червено море, Сирия, Ливан и Афганистан. Твърдението, че от Цариград Русия се готви да продължи своя стратегически път до Суецкия канал и до подстъпите към Индия, при известната на всеки военна, дипломатическа и икономическа слабост на царската държава имаше съвсем друго тактическо предназначение. То трябваше да подготви английското обществено мнение и европейската дипломация за една универсална конфронтация на руската освободителна акция, която с развитието на Източната криза от 1875—1878 г. ставаше все по-неотложна за разрешението на възникналите проблеми.

Преднамерената и до известна степен изкуствена тревога на британските управляващи кръгове по разногласията с Русия в Средния Изток беше в същност една постоянна тревога относно развитието на руската политика в друга, по-„гореща" точка на англо-руските противоречия — в района на Черно море и Проливите. През XIX в. Русия посредством дипломатически комбинации или победоносни войни с Турция бе си извоювала отначало излаз на Черно море, а по-късно право на свободно преминаване на руския флот през канала Босфора — Дарданелите. Стратегическото значение на това военно, търговско придвижване се определяше от паралелните линии — на руските интереси в Задкавказието, Балканския полуостров, както и в Проливите.

Държавните интереси на руската империя на Изток можеха да бъдат реализирани на три етапа, а именно — разширяването на руските владения по източния бряг на Черно море, откриването на Черноморските протоци за руската флота и като далечна цел излизането на Средиземноморието — главния пункт на търговско-политическите връзки между Изтока и Запада. Този стремеж съвпадаше с освободителните усилия на

[6] *G. Monpenny, G. Buckle*, The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfilld, vol. VI, London, 1920, p. 84.

поробеното население на Балканския полуостров. Установяването на независими национални формации там бе предварително условие за успеха на по-нататъшните военнополитически начинания на царизма. „Скокът“ на Русия от Черно към Средиземно море посредством разгрома на Европейска Турция и заместването ѝ с нови държави срещаше принципната опозиция на двете властелинки в Средиземноморския басейн — Франция и Англия.

След като Франция напусна авансцената на голямата политика през 1871 г., английската политика бе се наела сама с голямата задача да предотврати „излизането“ на Русия от Черно море, което въпреки заплашителните каузи на Парижкия мирен договор от 1856 г. не можеше да бъде вечно. В тези задачи на английската политика Османската империя имаше традиционното функционално предназначение на военен съюзник, буферна активна зона и „отбранителен“ опорен пункт, който застраховаше Англия на хиляди километри от нейната държавна граница от появяването на нов и силен съперник в Източното Средиземноморие. Служейки си с мнимата „руска заплаха“, английската официална пропаганда оправдаваше своята традиционна протурска политика.

Използуването на тази политическа постановка стана възможно поради приближаването на войната. В първите месеци на 1877 г. агитацията срещу правителството не се засилва, както твърди М. Маджаров.[7] Напротив, тя отбелязва известно спадане. Туркофобите започват да губят политически и обществени позиции даже вътре в самата либерална партия. Крайните възгледи на Гладстон са обект на критика от страна на Харингтон и Гренвил. Особено показателен в това отношение е фактът, че втората брошура на Гладстон „Уроци по клане“ се разпространява само в 7000 екземпляра. Това засилва неотстъпчивостта на Дизраели, който в беседите си с Шувалов през февруари 1877 г. поставя отново въпроса само за реформиране на Турция срещу откъсване на територии от нея. Заедно с това Дизраели изпитва допълнителни безпокойствия да не би Германия, възползувайки се от ситуацията, да обяви война на Франция и окончателно да я сведе до положението на второстепенна сила — перспектива, която винаги плашеше английската дипломация.

При тази усложнена общоевропейска политическа обстановка на 31 март по настояване на Солсбъри бе подписан т. нар. Лондонски протокол[8]. По същото време обаче, когато Англия

[7] *М. Маджаров*, цит. съч., с. 28.
[8] За Лондонския протокол повече вж. у *Д. Йоцов*, Дипломатически студии по нашето освобождение, с. 108.

приема протокола, правителството взема след продължителни дискусии едно друго, крайно благоприятно за Турция решение. За посланик в Цариград на мястото на Х. Елиът е назначен А. Х. Лайард, убеден туркофил, много енергична и способна личност. Това решение, взето под натиска на Дизраели и кралицата, по думите на Р. Блейк в същност анулира Лондонския протокол.[9]

Тази своеобразна неутрализация на английските подписи на Лондонския протокол оказва допълнителен импулс за решението на Турция да не се поддава на препоръките на европейската дипломация. Уместното сравнително съпоставяне между руската и английската декларация по Лондонския протокол, което прави Ив. Панайотов,[10] показва, че в същност декларацията на Англия има характер на допълнение към протокола, различно от всички останали сили. Тя поставя на една плоскост условията по демобилизацията на войските на Русия и Турция и установяването на мир между тези страни.

Способността на английското правителство да осуети на Цариградската конференция опитите за налагане реформи в Европейска Турция[11] създаде доста лъжливо самочувствие всред туркофилите в кабинета. Всред тях се формираше убеждението, че Англия сама е в състояние да се справи с вмешателството на Русия в Източния въпрос и същевременно, че Русия ще срещне повече враждебност, отколкото приятелство от страна на другите европейски държави. Дори и либералите като Гладстон и Гренвил смятаха, че „няма държава, която ще съдействува на руските домогвания, с изключение на САЩ"[12]. Дотолкова, доколкото в Англия разбираха, че главната цел на войната е освобождението на България, тези констатации, направени в края на 1876 г., звучаха само месеци по-късно доста непредвидливо. И двете предположения се оказаха несъстоятелни. При издаването на имперския указ за обявяването на войната от 24 април 1877 г. само Англия изрази официален протест, позовавайки се на т. 9 от Парижкия мирен договор.[13] Останалите държави, дори и Австро-Унгария, бяха предварително неутрализирани по дипломатически път. Очакванията на Дизраели, че възприемането на въоръжения вариант за разрешаването на кризата от руска страна ще стрес-

[9] *R. Blake*, ibidem, p. 620.
[10] *Ив. Панайотов*, Англия и Русия в навечерието на Руско-турската война, с. 22.
[11] *Хр. Христов*, Българският въпрос на Цариградската конференция ...., с. 87.
[12] The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville, vol. I, Oxford, 1962, p. 18—19.
[13] *Ив. Панайотов*, България в Източната криза. . ., с. 13.

не умерените дейци в кабинета и либералите от парламентарната опозиция, се оказаха засега лъжливи. Искането на Дизраели от 9 май 1877 г. за морска демонстрация срещу руската военна инициатива бе внезапно, но решително отхвърлено от кабинета, и то от такива дейци като Солсбъри.[14]

Неуспехът на Дизраели да въвлече целия кабинет в своите антируски крайности не означаваше неутрализация на замислените от него военни авантюри в началото на войната. Още през ноември и декември 1876 г. заедно с някои военни експерти от Военното министерство и Адмиралтейството той обмисля практически стъпки на противодействие от английска страна в случай на форсиране на Дунав от руската армия. В британския генерален щаб е замислена военна операция, насочена срещу евентуалното руско преминаване отвъд Балкана.

През есента на 1876 г. на Дизраели е представен исканият проект за изпращане на морски експедиционен корпус за завземането на Галиполи и северните фортификационни укрепления на Цариград. По изчисления на Военното министерство за целта са необходими 46 хиляди морски пехотинци от британския средиземноморски флот. Дизраели смята, че този корпус може да бъде изпратен дори без Англия да обяви война на Русия, като се принуди турското правителство да поиска военна помощ от Великобритания.[15]

Тактическите проекти за военно вмешателство на Англия в предстоящата война са съпроводени с много по-активни дипломатически комбинации на консервативното правителство. Дизраели и кралица Виктория правят много по-широки перспективни обобщения в случай на успешна война на Русия с Турция. Ако според тях Русия не бъде възпряна от войната, то политическите последствия ще обхванат много по-голям географски диапазон по отражения. На първо място ще бъде възстановен Свещеният съюз — кошмарът на английската дипломация след разгрома на Наполеон, при което Германия ще вземе Холандия, Франция — Белгия, Австро-Унгария ще излезе в много силна позиция в западната част на Балканския полуостров и през Солун или албанските брегове също може да стигне до Средиземно море. Единствен ефективен път за предотвратяването на такова едно развитие би могло да бъде завземането от страна на Англия на Черноморските проливи, което в стратегическо отношение да дублира предназначението на Малта и Гибралтар. Варна, Батуми и Синоп следва да бъ-

[14] *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави. . . , с. 117.
[15] *W. Monypenny, G. Buckle*, ibidem, vol. VI, p. 103—106.

дат британските отбранителни ванпостове, които винаги да притискат сегашните и бъдещите опити на Русия да излезе от Черно море.

До известна степен тези перспективи не бяха чужди и на опозиционната либерална партия, която водеше тогава яростна кампания срещу външната политика на правителството. Либералите около Гладстон, Гренвил и Фостър допускаха руска военна акция върху територията на Европейска Турция само до балканската разграничителна линия. В писма до Гренвил от 8 ноември (ст. ст.) 1876 г. Гладстон споделя мнението на консерваторите, че Босфорът трябва да премине в английски ръце по време на войната.[16] Условното съгласие на либералите за свободна ръка на Русия в Северна България бе придружавано винаги с искането Русия да окаже дипломатическа подкрепа на Англия при паралелна окупация на Египет като компенсация.[17]

Въпреки че бе частично уведомен за Райхщадското съглашение и будапещенските конференции, Дизраели погрешно разчиташе на сближение с Австро-Унгария като най-ефективен инструмент за неутрализацията на Русия. Това стана очевидно още в началото на войната. В един таен меморандум по Източния въпрос до Австро-Унгария, предаден по канала на английското посолство в Цариград[18] на 3 май 1877 г., английското правителство предложи комбинирани действия между двете сили срещу предстоящата руска военна намеса.

Този меморандум свидетелствува, че противно на мнението на най-авторитетния биограф на Дизраели Робърт Блейк Англия в общи линии била запозната за воденето на руско-австрийските преговори. Стремейки се да намали ефекта от тези споразумения, Андраши уверил Дерби, че „Австро-Унгария никога няма да позволи образуването на голяма славянска държава на Балканите, но че тя няма да таксува като казус бели, ако бъдеща автономна България прехвърли границите на Балкана". Последната декларация засягаше най-чувствително английската позиция, която приемаше преминаването на Балканите като враждебна срещу Англия постъпка, понеже размерите и статутът на България зависеха от обхвата на бойните действия.

В отговор Дерби уведоми Австро-Унгария, „че Англия никога няма да започне втора Кримска война без съюзник. Ан-

[16] The Political Correspondence, vol. I, No 25, p. IA.
[17] Пак там.
[18] Този меморандум, чието копие се съхранява в архива на Лайорд в Британския музей, не бива да се смесва с официалния меморандум, предаден от Форин офис до Андраши в края на май 1877 г.

драши секретно уведоми Форин офис, че неговото правителство не би се възпротивило, ако Англия окупира Галиполи, за да защити застрашените си интереси на Изток"[19], но отмина с мълчание английската покана за координация. Взаимните опити за въвличане в директен конфликт с Русия между Виена и Лондон продължиха и след избухването на войната.

След обявяването ѝ движението в Англия против източната политика на консервативния кабинет променя своя характер. От кампания на вестници, от речи по митингите и проповеди на свещениците то все повече придобива физиономия на определена политическа концепция за позицията на Англия в новата фаза на Източния въпрос. Растящото безпокойствие, с което Англия посреща войната, многото гласове за пряка военна намеса в подкрепа на Турция обаче не пречат на кабинета да бъде единен в становището си за своята условна неутрална позиция.

Изпратената на 6 май 1877 г. от името на Дерби (Дизраели бе болен) нота-отговор до руското правителство[20] внася успокоение в щаба на руската освободителна армия. В нея Великобритания декларира, че тя ще смята своите интереси за застрашени само ако военните действия се разпространят до Персийския залив, Суецкия канал, Константинопол и Проливите. Тази нота, която е далеч по-умерена от крайностите на Дизраели и кралицата, отразява широкия диапазон на различните мнения и борби в Англия по въпросите на Изтока. Разделението в кабинета съществуваше още в началото на Източната криза, негативната реакция на английското обществено мнение, обструкциите на парламентарната опозиция и най-вече споменатата трансформация на движението в защита на българите обясняват засега това поведение на правителството, което отхвърля настоятелното искане на министър-председателя за превантивна английска акция към Дарданелите.[21]

От друга страна, предишната популярност на Гладстон в Англия стремително намалява. Той вече не е само обаятелна персонификация на моралната природа на политика, но и безкритичен поддръжник на Русия, която вече воюва на балканския и кавказкия боен театър. Първите три месеца от войната русофобите в Англия вдигат тревога, граничеща с истерия. Кралицата драматично писа, че ще сложи короната си, ако Русия навлезе в Цариград.

Неизоставените идеи на Дизраели да въведе Англия не-

[19] British Museum, Additional MSS., Layard Papers, 31962 (3450), p. 148.
[20] British and Foreign State Papers, vol. LXVIII (1877), p. 871.
[21] *R. Blake*, ibidem, vol. VI, p. 622.

посредствено във войната внасят значителна объркаост в английските планове за противодействия срещу Русия. Концепцията на първия министър за незабавни действия по море срещу Русия бе споделяна единствено от военния министър Х. Харди, но не и от военноморския министър. Под влияние на по-умерените Дерби, Солсбъри и лорд Керн постепенно английският министерски съвет възприема изпитаната изчакателна позиция на въоръжен неутралитет. Тази позиция бе отразена в отговор на Дерби от 1 май на руския циркуляр от 19 април, съобщаващ за началото на войната. В него, макар и да липсваха преки заплахи или условия, се изтъква, че английското правителство приема известието за войната „с найдълбоко съжаление" и запазва правото си „на допълнителни самостоятелни решения по въпроса поради това, че е невъзможно да се предвидят последствията от действията на Русия"[22]. Последната фраза на този документ заемаше изключително значение в английската политика и пропаганда. По-нататък британският кабинет посредством пресата или дипломатическата поща все по-определено игнорираше истинската цел на войната — освобождаването на България, и насочваше вниманието на европейската общественост и дипломация само към Цариград като единствената точка на руските военнополитически цели. „За нас е особено важно — с присъщия му откровен цинизъм нареждаше Дизраели до Лайард — да убедим другите сили, че не реорганизацията на християнските области в Турция, а овладяването на Цариград преставлява главната цел на тази война. Така ние ще накараме да млъкнат и нашите креслювци и забравят много скоро неотдавнашните турски жестокости на Балкана.[23] Като имаме пред вид, че още на 30 декември 1876 г. всички английски представителства на Балканите бяха уведомени с общ циркуляр, че „даването на политическа автономия на България е опасност, понеже тя е средство за изпълнение на панславизма — основна концепция на Русия спрямо славянските държави"[24] , можем да заключим накъде бяха канализирани сега усилията на английската политика. Призракът на руската заплаха за Цариград ставаше най-ефективния аргумент в арсенала на английската политика.

От всички съществуващи или нововъзникнали проблеми на политическата обстановка и политическото бъдеще на Балканския полуостров, които бяха обект на дискусии, преговори, ноти, военни прогнози и коментарии в печата, въпросът за

[22] British and Foreign State Papers, vol. LXVIII (1877), p. 840.
[23] British Museum, Add., MSS., Layard Papers, vol. CCXXXII, p. 179.
[24] Public Record Office, FO, 78 (2687).

съдбата на Цариград външно най-много занимаваше Англия по времето на цялата война. Английската дипломация представяше войната на Русия срещу Турция като война за Цариград, за окупацията на Проливите и господство на Русия в този интересуващ всички държави район. В същност дори и за английските военни експерти, които бяха категорични в крайното си заключение, че Русия ще спечели тази война, бе ясно, че от тактическо-оперативна гледна точка превземането на Цариград само чрез атака по суша е трудно осъществима оперативна задача.[25]

Тревогата, която бе вдигната в Лондон за съдбата на Цариград, имаше целта да отдалечи границите на бъдещото държавно образуване на Балкана колкото се може по-далече от Проливите. Видена в близка историческа перспектива, българската държава — естественият стратегически хинтерланд на Проливите от север, можеше да стане ключ за „ключа за Индия", а съюзническите отношения между Русия и България, в които тогава никой не се съмняваше, автоматически се превръщаха в значителен фактор за положението в цяла Източна Европа. Едно от първите нареждания, които Лайард получи при заемането на поста си в Цариград, бе един меморандум, озаглавен „Относно опитите на Русия да завземе България"[26]. Нареждането изтъкваше улесненията, които руската армия ще получи при преминаването на руските войски през Дунава от страна на местното население, „което има вековни проруски симпатии". По-нататък се изтъкваше, че цел на английската политика е „руската армия да заеме колкото се може помалко територия, населена с българските поданици на султана".

Тези опасения се споделяха и от най-активните противници на тогавашната политика на правителството. Дори и Гладстон, който настойчиво искаше автономията на Босна, Херцеговина и България още през октомври 1876 г., напомняше, че ако се наложи руска окупация на балканските провинции на Турция, тя следва да бъде „временна и в малък мащаб".

Именно поради това още преди падането на Плевен английското правителство поставя на предварително разглеждане въпроса за времето на престоя на руските войски в българските земи и особено техния размер. По този въпрос то срещна пълното съдействие на Австро-Унгария. И двете страни още през средата на 1877 г. се бяха договорили за координирани действия с цел незабавното изтегляне на руските войски от Бъл-

[25] The Political Correspondence, vol. I, No 18, p. 13.
[26] British Museum, Add. MSS., Layard Papers, 39161, vol. XXXI (f. 164).

гария, „което ще направи невъзможно установяването на Русия там". Андраши и Дизраели бяха единодушни в мнението си, че е много важно дали Русия ще евакуира своите войски от България незабавно след войната.[27] Дизраели заплашително напомни на Андраши, че „ако на българите се даде териториално-културна автономия, то тяхна следваща стъпка ще бъде националната независимост". Това според него „отваря бъдещия път на Русия към Цариград"[28].

На 14 юни чрез Шувалов императорското правителство анулира предишното си становище по разделянето на България и локализирането на бойните действия до старопланинския масив.[29] Този път застъпниците на твърда позиция спрямо Русия взеха надмощие. На 17 юли Дерби изпраща застрашителна нота, в която Англия оттегля предишната си декларация за условен неутралитет.[30] В потвърждение на тази декларация английската средиземноморска ескадра, отведена в морето по време на есенните бури, бе въведена отново в пристанището Безика. Четири дни след това под впечатлението на успешния поход на ген. Гурко през Дунава кабинетът взема решение за евентуално обявяване на война в случай на завземането на Цариград от руската армия. Това бе нова стъпка към засилващата се универсална конфронтация на Англия срещу Русия.

Консервативният кабинет съзнателно размахваше пред Европа и Турция призрака на руския флаг над цариградските стени, за да осуети една друга, много по-възможна перспективна реалност — създаването на голяма българска държава. „Вие разбирате — напомняше на Лайард Дизраели по повод императорската декларация от 14 юли, — че създаването на голяма България при сегашните обстоятелства и по настоящия начин би могло да бъде най-голямото завоевание на политиката на Русия на Изток през нашето време."[31] Така, предупреждавайки демонстративно Русия срещу окупацията на Цариград, „дори и тя да бъде наложена от временни военни съображения"[32], английската политика търсеше друг ефект от тази декларация, а именно ограничаването на историческото решение — създаването на голяма България. Тези два въ-

[27] *Ed. v. Wertheimer*, Graf Julius Andrasy, Sein Leben und seine Zeit, Stuttgart, 1913, B. III, S. 31.
[28] PRO, FO, 78 (687), PRO, FO, 7 (4583).
[29] Обяснение за тази промяна в стратегията на царизма вж. *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави. . ., с. 117—118.
[30] *G. Temperley, L. Penson*, Foundations of British Foreign Policy, Pitt to Salisbury, Cambridge, 1938, No 140.
[31] British Museum, ADD. MSS., Layard Papers, 38934, f. 85(5), p. 179.
[32] *G. Temperley, L. Penson*, ibidem, No 140, p. 189.

проса — българският и цариградският, бяха винаги целенасочено поставени от английската дипломация в общ план и естествено зависещи един от друг.

Въпреки опитите на руския посланик в Лондон да внесе успокоение, че Русия няма да решава сама въпроси от международно значение, изкуствено подклажданото възбуждане непрекъснато растеше. Декларацията на Александър II, издадена в щаба на Главната квартира, в смисъл, че Русия обещава автономия на Северна и Южна България, обединени в едно цяло, бе прието с рязко отрицание не само от русофобския, но и от целия английски печат. Дори пробългарски по времето на Априлското въстание вестници, като „Дейли нюз", „Манчестър гардиан" и най-либералния „Северно ехо", не подкрепиха руската политика. Английските русофоби изтъкнаха, че с Русия е безсмислено да се водят дипломатически преговори, защото тя не изпълнява предварително поетите ангажименти и затова на нея не може да се вярва.

Решението руската армия да мине отвъд Балкана бе временна причина за нов опит за координация между Англия и Австро-Унгария. Макар че не искаше и да чуе за обща военна контраофанзива срещу Русия поради несъгласието на Германия и основателни опасения от съкрушителен контраудар по суша, Австро-Унгария гледаше с нарастваща враждебност военните успехи на Русия. Андраши поддържаше лансираната от Лондон идея за установяването на тайна програма между двете страни.

Предпазливата склонност на Австро-Унгария към тази алтернатива бе силно подклаждана от Биконсфилд. Цялата проста комбинация на неговите дипломатически кроежи по време на войната се свеждаше до осигуряването на австроунгарската армия като аргумент в дипломатическите маневри на английската дипломация. „Нашият съюз — бе казал той на Бойст през май 1877 г. — е за мен въпросът, който решава всичко по-нататък."[33] Във втората си беседа с Бойст, два дни по-късно, Дизраели бе още по-определен: „Ние трябва да бъдем единни в намерението си да не допуснем Русия да премине Балкана."[34] Дизраели представя общ план, според който на Русия трябва да бъде връчен ултиматум за спирането на бойните действия заедно с изпращането на британската флота в Галиполи и окупацията на Румъния, евентуално Сърбия от австроунгарската армия. Отговорът на Бойст на плана на Дизраели бе типичен за англо-австрийските отношения по време на войната.

[33] *Ed. Wertheimer*, S. 31.
[34] Ibidem.

Според него Австро-Унгария не е склонна да поеме какъвто и да било ангажимент по отношение на Русия, защото вече е обещала на Англия своя неутралитет.[35] Основната тактическа цел на английската дипломация в Европа по времето на Руско-турската война — съюз с Австро-Унгария срещу Русия, въпреки частичната охота на Виена към такава комбинация не бе осъществена. Най-ясен в обяснението на австроунгарската позиция бе Фридрих фон Холщайн, който уведоми в частно писмо от юни 1877 г. Биконсфилд, че „Австро-Унгария може да подкрепи Англия, но никога няма да действува вместо нея"[36]. При тази обстановка английското правителство си наложи максимална доза сдържаност по отношение на руските действия на Балканите. Главното съображение в тази позиция на английското правителство бе подозрението, че по отношение на Балканите има предварително споразумение в рамките на Съюза на тримата императори — една от малкото загадки за Форин офис и Адмиралтейството по времето на войната.

Австро-английските диалози чак до края на войната стояха обаче в сферата на т. нар. „морално споразумение". Главната причина за това бе обстоятелството, че общата неприязън, с която и двете страни гледаха на успехите на руското влияние на Балканите, се простираше до различни географски обхвати и до различни политическо-национални проблеми. Така например Андраши се обяви против идеята на Дерби за уголемяването на Румъния[37], която в плановете на последния следваше да стане разединителен елемент всред славянството. Това възражение се дължеше на факта, че разширяването трябваше да бъде осъществено за сметка на Буковина и Седмиградско. По-късно въпреки голямото недоволство на Биконсфилд Австро-Унгария не се противопостави и на влизането на Румъния и Сърбия във войната.[38]

Но въпреки че между тези страни не бе постигнато никакво писмено споразумение, Австро-Унгария бе главният партньор на английската европейска политика по времето на войната.

Когато установяваме последователната антируска политика на консервативното правителство през цялата война, не бива да пренебрегнем факта, че тя бе осъществявана с пословичното за английската дипломатическа практика разнообразие в средствата. Енергичната съпротива срещу руската кампания

[35] *Д. Йоцов*, цит. съч., с. 73—74.
[36] The Holstein Papers, Edited by N. Rich, vol. III, Cambridge, 1958, p. 361.
[37] *Ed. Wertheimer*, B. II, S. 34.
[38] Ibidem, S. 48.

на Балканите не изключваше преките контакти на Лондон с Петербург.

Непрекъснатите беседи между Шувалов и Солсбъри, между Лофтус и Горчаков, мисията на полковник Узлей,[39] за която бе държан в неведение целият кабинет с изключение на кралицата и Дизраели, преследваха една и съща цел — ограничаването на диапазона на действие на руската армия, както в предишните руско-турски войни, и англо-руско споразумение относно териториалните промени след войната, които да са близки до английското схващане за предохранителен териториален пояс пред Проливите.

Първоначалните бързи успехи на руската армия, нереализирането на споразумението с Австро-Унгария внесоха силна тревога в Лондон. От средата на юли 1877 г. английското правителство премина към предизвикателната позиция на въоръжен неутралитет, включващ различни мерки и начинания, като гласуването на допълнителни военни разходи, изпращането на нови военни експерти в турската армия, държане в постоянна бойна готовност 20 хиляден пехотен корпус на о-в Малта, прехвърлен от Индия, който следваше да бъде изпратен в Галиполи или при нужда пред самия Цариград, по-нататъшна концентрация на средиземноморската флота, изпращане на отделни бойни единици от морската групировка, охраняваща бреговете на Ламанш, и др. Тези войнствени прояви на Англия по турските брегове имаха малко общо с първоначалната сдържана декларация на Форин офис при обявяването на войната. В тогавашните военни и политически наблюдатели постепенно се създаваше впечатлението, че Англия е готова да предприеме сама действия срещу руското напредване на балканския плацдарм. Точно в този момент дойдоха сведенията за временните неуспехи на руското оръжие при Плевен. Затягането на обсадата окуражи английските дипломати, които набързо изоставиха идеята за военна съпротива срещу руската армия, която без континентален съюзник криеше толкова опасности. Усилията на английското правителство бяха насочени сега към използуване на тактическия момент. Те се простираха на първо място към осуетяването на нови бойни действия — т. нар. втора кампания. Въпреки вътрешните различия в британския кабинет[40] през есента на 1877 г. бе постигнато съгласие Англия да преустанови военните си демонстрации до изхода на плевенската битка. Съчетавайки изчаквателния

[39] За мисията вж. *R. Blake*, цит. съч., с. 627—628.

[40] *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави. . . , с. 121.

метод с искане от Петербург за отстъпки по териториалните последици от войната, Англия използуваше оптимално временната криза в руското настъпление.

Падането на Плевен (декември 1877 г.), разгромът на турската армия при Шейново (януари 1878 г.) и откриването на пътя на руската армия към Южна България и Одринско предизвикаха истински шок всред британското правителство.

Дизраели предложи на кабинета фантазьорски планове за английска атака срещу руските позиции на фронт от Средна Азия до Каспийско море и от Черно море до Тифлис, които никой не възприемаше сериозно. Дори и военните окачествиха такива планове като неосъществими.[41] Но ако тези войнствени намерения на Дизраели оставаха в сферата на абстрактните желания, то политическият курс, възприет от последния, не бе така безуспешен. Продължителната успешна защита на Плевен от турската армия даде възможност за частична консолидация на английските консерватори.

След падането на Плевен значението на дипломатическата дейност по уреждането резултатите от войната нарасна неимоверно много. Без да придаваме онова значение на битката при Плевен, както това прави Дж. Тейлър, обявявайки я за „една от немногото битки, които измениха хода на историята"[42], можем да констатираме, че тази битка засили много позициите на политическото туркофилство в Англия и задълго отложи решаването на възлови проблеми от Източния въпрос. Паническият страх от мълниеносно слизане на руската армия към Проливите стигна своя връх. Въпреки настъпилата министерска криза в английския кабинет[43] неговите действия след падането на Плевен са много по-координирани, а исканията на Дизраели за по-твърда политика спрямо Русия намират по-голяма почва и подкрепа.

Успехите на руското оръжие след падането на Плевен принуждаваха английското правителство да бърза с поставянето на въпросите за бъдещия мир между воюващите страни, който според него следваше да има международен характер. Важно място в тези нови инициативи заемаха статутът, размерите и примерното устройство на българската държава. Още преди да бъде сключено примирието между Русия и Турция, британското правителство сондираше Виена за „евентуалните мерки, които могат да бъдат възприети от Европа, така че

[41] British Museum, Add. MSS., Gladstone Papers, 44226, F. 77, p. 279.
[42] *А. Дж. Тейлор*, Борьба за господство в Европе, 1848—1918 г., М., 1959, с. 269.
[43] За тази криза вж. *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави. . . , с. 132—133.

България да стане истински независима държава, при което руската опасност за Цариград да стане по-малка".[44]

С присъщото ѝ делово хладнокръвие английската дипломация проектираше не само съпротивата си по териториалните размери на новата държава, но и вече предвиждаше евентуалните мерки за бъдещото отстраняване на Русия в тази област. Вероятно и най-консервативните представители на Биконсфилдовите принципи в английската външна политика бяха обсъждали думите на един от най-силните им опоненти в Англия — Алфред Остин, който още през декември 1876 г. бе предупредил кабинета: „Сигурен съм, че България ще има най-високо положение в славянския свят на Балканите."

От средата на декември 1877 г. между Горчаков и Дерби бяха разменени поредните две писма, изпълнени с мъгливи условия относно базата за прекратяването на действията. Английското правителство заплашваше, че „ще възприеме каквато и да е линия на поведение, която ѝ налагат обстоятелствата", и в установяването на мира. В отговорите на Горчаков се признаваше международният характер на Цариград и Проливите, но в същото време се посочваше, че „Русия може да бъде принудена да продължи военните операции в съответствие с правото ѝ на воюваща страна"[45]. Паралелно с това обаче английското правителство поднови варианта за военни действия срещу Русия. След плевенската битка султан Абдул Хамид неведнъж бе уверяван от Лайард, че Англия ще изпрати кораби и десантни части в Галиполи. Английската дипломация постави условия за „някои териториални отстъпки в качество на гаранции" в полза на Англия,[46] което по-късно доведе до Кипърската конвенция.

От края на декември Англия поде нова инициатива за възприемане нов метод при уреждането на руско-турския конфликт. Чрез своя посланик в Петербург А. Лофтус тя съобщи своята идея да бъде посредник между Русия и Турция в преговорите за мир.[47] Тази посредническа роля бе обяснена от Лайард на английския представител в Сърбия Уайт по следния начин: „Ние не трябва да позволим страхът, обхванал сега турците, да ги направи прекалено отстъпчиви в бъдещите преговори с московците. Това, що се отнася особено до устройството на новите територии на Европейска Турция."[48] Но княз

[44] *B.M.*, Add. MSS., Layard Papers, 38953, F. 85(5), p. 77.
[45] Цит. по *О. Б. Шпаро*, цит. съч., с. 139—140.
[46] Вж. повече в *О. Б. Шпаро*, Захват Кипра Англией, М., 1974.
[47] *Н. С. Киняпина*, Внешняя политика России второй половины XIX века, М., 1974, с. 169—170.
[48] B. M., Add. MSS., Layard Papers, 39939, F. 126(5), p. 189.

Горчаков в съгласие с императора отхвърли искането за вмешателство в руско-турските отношения.

Тогава английската дипломация постави условията за предварително обсъждане условията на примирието от Великите сили.

На 5 януари 1878 г. от името на своето правителство Лофтус уведоми царското правителство, че договорът между Турция и Русия може да бъде действителен само ако бъде признат от всички държави, подписали Парижкия мирен договор от 1856 г. и Лондонския трактат от 1871 г.[49] В същото време във Виена бе изпратена нова нота от Форин офис, която предупреждаваше правителството, че „установяването на голяма славянска държава на Балканите под руска опека завинаги би решило Източния въпрос в интерес на Русия".

По-нататък в нея се изтъкваше, че „Англия досега изпълняваше сама задълженията си на крепител на европейското равновесие на Изток, но тя повече няма намерение да действува вместо Австрия"[50]. Това заплашително предупреждение този път подействува на Австро-Унгария.

Много скоро след английската инициатива последва нотата на Андраши до царското правителство, в която се възразяваше против освобождението на цяла България. Тя изтъкваше единомислието на Австро-Унгария с Англия за европейска регламентация на териториалните промени от войната. Така въпреки неуспеха на Англия да въвлече Хабсбургската империя в антируска коалиция по този въпрос Англия имаше непрекъснато подкрепа на Виена.

По времето на започналите преговори за примирие между Русия и Турция английското правителство направи последен опит и предотврати двустранното споразумение. На 21. I. 1878 г. Дизраели направи пореден опит за сключването на съюз с Австро-Унгария.[51] Въпреки че запази тези опити в тайна не само от Русия, но и от Германия, Андраши отказа всякакви ангажименти под предлог, че не желае да нарушава Съюза на тримата императори.[52] Този отказ е последван от сключването на Одринското споразумение на 31 януари, което е осъществено без консултация с трета държава.

В деня на подписването на примирието командуващият английската флота в Средиземно море адмирал Хорнби бе вече получил заповед от Кърн да премине с три бойни единици

[49] *О. Б. Шпаро*, цит. съч., с. 142.
[50] PRO, FO, 7 (3768).
[51] *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави. . . , с. 135.
[52] *Ed. Wertheimer*, ibidem, B. II, S. 41.

Дарданелите и застане при входа на Босфора. Демонстрацията бе направена без консултацията на турския султан, въпреки че в палатата на общините нейният председател С. Норткот заяви, че такова съгласие е получено предварително.[53] Няколко часа след този отговор адмирал Хорнби по настояване на Лайард преустанови започналото навлизане на корабите в Босфора. Тази опасна военноморска демонстрация имаше задачата да предупреди Русия, че Англия не е изоставила своята идея за военна намеса, и едновременно с това искаше и от двете страни условията на примирието. Когато на 8 февруари условията бяха получени в Лондон, шест английски броненосеца се насочиха към Цариград. Шест дни по-късно въпреки протестите на Портата малката английска ескадра премина през Проливите.[54] На 22 февруари английските кораби спряха на 100 км от Цариград, в залива Мундания, и проведоха учение по прехвърлянето на пехота на брега. Намиращото се пред заплаха от две страни турско правителство побърза да подпише примирието с Русия няколко дни по-късно, на 3 март. Враждебните провокации на Англия по същество улесниха уплашеното турско правителство да приеме условната капитулация.

Дръзкото влизане на английската флота бе окачествено от царя като „плесница за нас“[55]. В Петербург очакваха „нов неизбежен разрив с Англия“. В средата на март се обсъждаше перспективата за война с Англия и дори с Австро-Унгария.[56] „Колкото повече обсъждахме нашето военно положение, толкова повече то ни се виждаше в неприятен вид. Колкото и да ни се искаше да не допуснем неприятелски флот в Босфора, оставаше ни съмнението възможно ли е това с настоящите ни сили“[57] — спомня си Милютин.

Пред руското правителство стояха две алтернативи — съмнителното посредничество на Германия или преки преговори с главния враг — Англия. Разочаровано от двуличното поведение на Бисмарк, който бе извънредно доволен от напрежението между Русия и Англия,[58] руското правителство предпочете да се обърне под строг секрет към самата Англия. Тази постъпка, макар и да бе осъдена от някои горещи панслависти в Петербург, бе напълно оправдана от тактическа гледна точка.

По това време царското правителство още не знаеше, че

[53] Handsard's Parliamentary Debates, vol. CCXXXVII (1878), p. 535.
[54] *О. Б. Шпаро*, цит. съч., с. 146.
[55] Дневник Милютина, т. III, с. 19.
[56] Пак там, с. 21—22.
[57] Пак там, с. 26.
[58] *М. П. Покровский*, Дипломатия и война царской России XIX-го столетия, М., 1924.

Солзбъри бе представил проект, одобрен от Дизраели и кралицата, за сключване на двустранен таен договор между Англия и Турция, който предвиждаше последната да отвори Проливите само за британските кораби срещу задължението Англия да поеме отбраната на турските черноморски брегове и балканските провинции на империята.[59] Със започването на преговорите между Русия и Англия бе предизвикано растящото недоверие на Турция към правителството на Дизраели, което съзнателно протакаше отговора на предадените чрез Лайард проектодоговори и едва в средата на юни даде отрицателен отговор.[60]

В очертаващите се условия на дипломатическа изолация на Русия английското правителство отново осъществи активна конфронтация против успехите на Русия, санкционирани в Сан-Стефано. Главната база на тази политика бе основателното предположение, че Русия не може да продължи войната, от една страна, и че тя няма да получи предишната подкрепа от Австро-Унгария и Германия, от друга. По правилната констатация на Тейлър символ на англо-руската борба отново стана България.[61]

Главните усилия на Лондон сега се съсредоточаваха към свеждането на Санстефанска България до незначителна по територия турска автономия[60а], стеснена отвъд Балкана. Английските искания изключваха излаз на България на Егейско море на запад от устието на Струма. П. Шувалов с огорчение съобщава в Петербург, че „английските искания са още по-неблагоприятни и от австрийските по отношение на България"[62]. Така, използувайки мнимата заплаха за Цариград и Мала Азия, английската дипломация успя до известна степен да осуети главната цел на руската освободителна акция — образуването на голяма българска държава, която би могла да стане важен фактор на руската политика на Изток.

По нареждане на Александър II граф Шувалов, който отдавна минаваше за англофил и противник на славянофилите в Русия, в началото на май се върна в Лондон, за да съобщи отстъпките, които Русия е готова да направи на Англия по Санстефанския мирен договор. От четирите точки на програмата за ревизия три се отнасяха пряко за България.[63]

[59] *L. Penson*, The Principles of Lord Salisbury's Foreign Policy, The Cambridge Historical Journal, vol. V, No I, 1935, p. 88.
[60] *B. M.*, Add. MSS., Layard Papers, 39137, p. 43—57.
[60а] *A. L. Kennedy*, Salisbury, Portreit of a Statesman, New York, 1971, p. 116.
[61] *А. Дж. Тэйлор*, цит. съч., с. 272.
[62] *Дневник Милютина*, т. III, с. 57.
[63] *Г. П. Генов*, Българският въпрос на Цариградската конференция, в Сан-Стефано и Берлин. — БИБ, т. I, 1929, с. 345.

Англо-руските споразумения за България, отразени в Лондонския протокол от 20 май 1878 г., станаха основата на разискванията и решенията на Берлинския конгрес. Това принудително отстъпление на руската дипломация се дължеше и до известна степен на незатихналите опасения от евентуалното споразумение между Австро-Унгария и Англия.[64]

Голяма отговорност за сравнително бързото приемане на английските предложения носи самият Шувалов, който не одобряваше войната и бе привърженик на англо-руското споразумение по Източния въпрос. Самият Шувалов още преди сключването на мира през януари 1878 г. свободно говореше в Лондон, че „Русия е на границата на своите възможности в пари и хора, че постоянната блокада е пагубна за нейната южна търговия"[65], което впечатляваше и подтикваше към непримиримост английските държавници.

След неколкократни изкуствени заплахи за война Англия успя да санкционира бъдещото разделяне на България. „Англия — пише Тейлър — извоювала победа под звуците на лекомислени песнички, притежавайки флот, състоящ се от музейни експонати, при отсъствие на сухопътна армия и без надежден континентален съюзник."[66] Без да споделяме изцяло преувеличените констатации на английския историк, можем да отбележим, че използувайки противоречията между Русия и нейните немски съюзници, английската дипломация без сериозни рискове изпълни значителна част от своята предварителна програма след форсирането на Дунав.

Така, както обикновено се случваше през XIX в., крайното разрешение на принципни проблеми на Източния въпрос отново не мина без активното, а в някои случаи и определящо съучастие на английската дипломация. Пътят от Сан Стефано до Берлин мина през Лондон. Негативната, враждебна позиция на Англия спрямо създаването на българската държава излезе непосредствено на дневен ред. Тази линия бе продължена след заемането на поста министър на външните работи от лорд Солзбъри на 28 март 1878 г. От четирите направляващи пункта, които по схващанията му следва да бъдат изходна точка в английската политика през неговия мандат, на първо място стоеше задачата „да се действува против създаването на голяма българска държава, като се стремим да стесним колкото се може повече нейните граници"[67].

[64] Съображенията на руското правителство за преговори и отстъпки на Англия вж. в *Хр. Христов*, Цит. съч., с. 165—174; *Ив. Панайотов*, България в Източната криза. . . , с. 18.
[65] The Political Correspondence, vol. I, № 100, p. 65—66.
[66] *А. Дж. Тейлор*, Цит. съч., с. 273.
[67] *G. Cecil*, Life of Robert, Marquis of Solsbury, London, 1921, p. 213.

Много скоро след Сан Стефано пропагандният шум за безопасността на Суец и Индия беше прекратен. Отхвърляйки Санстефанския договор като несъответствуващ на английските интереси, Англия бързо изостави и юридическите доводи на договорите от 1856 и 1871 г. Истинските мотиви на това поведение изрази с поразителна откровеност експремиерът лорд Дерби. В един разговор с Шувалов след подписването на англо-руския протокол той направи следното заявление: „Ние имаме само две възражения против нашия договор — едно против големите размери на България и другото против вашето влияние, което следва да бъде заменено с наше."[68] Тази фраза е най-лаконичният израз на цялата английска политика по времето на войната. Тя би могла да бъде същевременно показател за нейните насоки в бъдеще.

* * *

Когато в заключение следва да хвърлим ретроспективен поглед върху англо-руските отношения по време на войната специално със оглед на българския въпрос, можем без особени усилия да констатираме следните общи положения. На първо място стои констатацията, че враждебността в тези отношения представлява логическо продължение на принципно противоречивите възгледи, стремежи и методи на двете страни по целия Източен въпрос. Основни изрази на тази враждебност бяха противоположните намерения на Англия и Русия по два въпроса — бъдещето на България и статута на Проливите. Цялата пропагандна врява на английските консерватори, неколкократното влизане на британската военноморска ескадра в Мраморно море, шумната треска по въоръжаването, граничеща до военна истерия. Фантазиите за руския флаг над стените на Цариград и заплаха за турската национална независимост, за Индия и Суец само прикриваха и служеха на тази тактическа цел. Английското правителство бе първият активен опонент на всички позитивни проекти относно размерите, търговския излаз, устройството и суверенните права на българската държава. На Берлинския конгрес неговите представители изявиха тази позиция в завършен вид. Дълго време и най-запалените англофили в Европа не можеха да отрекат, че Англия бе най-активният противник на славянската освободителна кауза.

Каква е крайната равносметка на успехите и неуспехите на Англия в това отношение. Наистина суровата реалност на

[68] Цит. по *О. Б. Шпаро*, Цит. съч., с. 158.

дипломатическата изолация на Русия в края на войната, опасността от възраждането на Кримската коалиция, трудното положение на разположената на Балканите руска армия, отсъствието на руски военен флот в Черно море принудиха Русия да се съобразява с някои от условията на подкрепяната от Австро-Унгария Англия. Но колкото и компромисни да бяха решенията за резултатите от тази победоносна за Русия война, колкото и да бяха орязани границите на новата национална формация, Англия не успя да предотврати главното последствие от войната — раждането на България. Колкото и изобретателни да бяха английските методи в задържането на естествения исторически процес на Балканите, образуването на държавата България остава единствената главна алтернатива в разрешаването на Източния въпрос.

Английската политика на враждебност и политическа конфронтация срещу българското националноосвободително движение, на антируски коалиции и подкрепа на Турция бе претърпяла очевиден крах. Това наложи търсенето на нови пътища и нов подход в реализацията на английската политическа програма на Балканския полуостров след Берлинския конгрес.

АНГЛО-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ И СУДЬБА БОЛГАРИИ ВО ВРЕМЯ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877—1878 ГГ.

А. ПАНТЕВ

(Резюме)

Враждебность англо-русских отношений во время войны представляла прямое и логическое предолжение принципиально противоположных мнений двух стран по Восточному вопросу весь XIX век. Основное выражение этих противоречий во время войны концентрировалось в противоположных целях двух стран по двум основным вопросам — границы Болгарии и режима Проливов. Англия была не только главным носителем территориального консерватизма по всем вопросам касающих османскую собственость на Балканском полуострове, но и основным противником определения исторических и этнических границ болгарской державы.

Используя в качестве политического и морального аргумента близость болгар с Россией, консервативное правительство Сольсбери провело серию военно-дипломатических акций с целью сорвать создание болгарского государства, а когда это стало невозможнным — для минимального территориального обособления болгар. Вопреки этой открытой конфронтации между целями войны и английскими усилиями для ограничения ее последствий и результатов, почти все договорные соглашения перед и во время войны были осуществлены посредством предварительных контактов между Петербургом и Лондоном, которые часто имели характер ангажементов на государственном уровне. Путь от Сан-Стефано к Берлину прошел через Лондон. Неспособность английской дипломатии предотвратить создание болгарской державы принудило ее руководителей искать другое алтернативное решение в реализации английской политической программы на Балканском полуострове после Берлинского конгресса. В этом и состиотся самостоятельное место болгарского вопроса в англо-русских отношениях.

THE ANGLO-RUSSIAN RELATIONS AND THE DESTINY OF BULGARIA DURING THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1877—1878

A. PANTEV

(Summary)

The animosity in the Anglo-Russian relations in the course of the war was a logical and direct consequence of the principally contradictory views of the two countries regarding the Eastern question during the entire 19th century. A basic expression of these contradictions during the war were concentrated in the controversial aims of the two countries concerning two main problems — the boundaries of Bulgaria and the regime of the Straits. England was not only the main supporter of the territorial conservatism regarding all the problems connected with the Ottoman possessions on the Balkan Peninsula, but also the chief opponent for the delineation of just historical and ethnical frontiers of the Bulgarian State.

Using as a political and moral argument the proximity of the proximity of the Bulgarians with Russia, the conservative government led by Solisbury carried out a series of military and diplomatic actions in order to frustrate the creation of the Bulgarian State, and when this proved impossible — for a minimun territorial differentiation of the Bulgarians. But in spite of this open confrontation between the aims of the war and the British efforts for setting bounds to its consequences and results, almost all the contractual agreements prior to and during the war, were realized by way of preliminary contacts between St. Petersburg and London, which often acquired the character of engagements on a state level. The road from San Stefano to Berlin also passed via London. The inability of British diplomacy to prevent the creation of the Bulgarian State compelled its leaders to look for another alternative decision for the realization of the British political programme on the Balkan Peninsula after the Berlin Congress. In this actually consisted the independent place of the Bulgarian Question in the Anglo-Russian relations.

РОЛЯТА НА РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ЗА ПРОВАЛЯНЕ ПЛАНОВЕТЕ ЗА ТУРСКА И СМЕСЕНА ОКУПАЦИЯ НА ЮЖНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1878—1879 Г.

И. Козменко

В историческата литература е отминат с мълчание въпросът за това, как руската дипломация след Берлинския конгрес се е стремяла и фактически е отстранила заплахата от навлизане на турски гарнизони в Южна България и е попречила на осъществяването на смесена окупация след изтеглянето на руските войски през април 1879 г. За да се разбере значението на голямата победа на руската дипломация в сложната и напрегната международна обстановка, ще се спрем най-напред на онези членове на Берлинския договор, които заплашвали непосредствено безопасността на Южна България. Ако в договора били твърде неопределени членовете, които се отнасяли до устройството на Южна България, то всичко, засягащо националните чувства на българите и засилващо властта на султана, било формулирано много точно.

Главната цел на западните държави и особено на Англия била колкото се може по-скоро да възстанови властта на султана в Южна България. Съвършено ясно е, че преграда за това била съпротивата на българското население срещу реакционните решения на Берлинския конгрес. Именно срещу това протестно движение били насочени трите — за разлика от много други — необикновено точни членове — XV, XVI и XVII. Първият от тях предоставял на султана право да издига по морските и сухопътните граници на областта военни укрепления и да поддържа войски. По такъв начин България щяла да бъде стегната с обръч от турски гарнизони. Разбира се, присъствието на турски гарнизони на границата със Северна България представлявало опасност и за бъдещето на княжеството.

Вътрешният ред трябвало да се опазва от местната стража[1] и милиция. На пръв поглед изглеждало, че това е в интерес на населението, но офицерите от стражата и милицията трябва-

[1] Според френската терминология „gendarmerie".

ло да се назначават от самия султан; съвършено ясно е, че той би назначавал само угодни нему лица. Единственото задължение на султана било да не изпраща в Южна България нередовни войски.[2] Редовните войски не трябвало да се разквартируват по домовете на местното население.

Член XVI давал право на генералгубернатора на Източна Румелия да вика отомански войски, „в случай че вътрешното или външното спокойствие на областта било заплашвано от някаква опасност". Съвършено ясно е, че за генералгубернатора — лице, назначавано от самата Порта (чл. XVII) със съгласието на държавите-гарантки, било много лесно в онази напрегната обстановка през 1878—1879 г. да извърши провокации и предизвика инциденти, които могат да послужат като повод за навлизане на турски войски.[3]

Вероятно не е случайно обстоятелството, че тези три члена вървят един след друг, при това членът за назначаването на генералгубернатора е последен, макар че самият той като носител на властта е вече споменат в чл. XVI. Тези членове трябвало да осигурят военната и политическата власт на султана, както било формулирано това от английския министър председател Биконсфилд на четвъртото заседание на Берлинския конгрес. Но съществувал и още един опасен за Южна България въпрос, повдигнат на Берлинския конгрес — въпросът за така наречената *смесена окупация*.

На петото заседание на конгреса австро-унгарският канцлер Андраши се изказал за минимални срокове на руската окупация (6 месеца).[4] Той предложил след нейното завършване да се въведе смесен контингент от войски на европейските държави на брой от 10 до 15 хил. души под контрола на учредената съгласно чл. XVII от Берлинския договор Европейска комисия за Източна Румелия. Разбира се, смесената окупация трябвало да осигури контрол от страна на западните държави върху Южна България и да помогне за реставрирането на турския ред.

Руският представител на конгреса П. А. Шувалов се изказал против смесената окупация, посочвайки опасността от възможни колизии между войниците от различни националности и сложността да се управляват войските. Той бил подкрепен от Бисмарк. Но Андраши заявил, че между войските на различните страни ще съществува съгласие, и провокирайки,

[2] Тук е повлияло опасението от ново клане, подобно на онова по време на разгрома на Априлското въстание 1876 г.

[3] Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917, М., 1952, № 27, с. 190.

[4] Вместо две години по Санстефанския договор.

добавил, че вярва, че и руското правителство е заинтересовано от възможността да се освободи с помощта на смесената окупация от сериозната отговорност за спокойствието на Южна България.[5]

Въпросът за смесена окупация не бил формулиран като член от договора. Но, както ще видим по-нататък, той неведнъж бил повдиган от английска страна и станал предмет на дълги и мъчителни преговори в Лондон между руския посланик Шувалов и английските министри.

След конгреса руското правителство си поставило за задача колкото се може повече да облекчи участта на българите: то взело мерки за по-бързото изработване на конституция за Северна България, руските комисари в Европейската комисия направили всичко, за да бъде нейното устройство най-либерално и да съответствува колкото е възможно на интересите на българите. Съобразно с инструкциите на правителството те се стремели да приближат колкото може повече учрежденията на Северна и Южна България, имайки пред вид перспективата за съединение и изхождайки от неестествеността и нетрайността на клаузите, разработени от Берлинския конгрес. Едно от най-важните мероприятия на руското правителство било създаването на въоръжени сили на Княжество България и Южна България, което обусловило защитата на националните интереси на българите и в значителна степен определило по-нататък провала на реакционните планове на Англия и отстъплението на Портата.[6]

Но ако всички тези проблеми се решавали и обсъждали от руското временно окупационно управление, от командуването на руската армия, частично от делегатите в Европейската комисия за Източна Румелия, то преговорите за турските гарнизони, смесената окупация и генералгубернатора се водели предимно от руските посланици—в Лондон П. А. Шувалов, в Цариград А. Б. Лобанов-Ростовски и канцлера А. М. Горчаков, а така също от генерал Н. Н. Обручев, изпратен от Александър II със специална мисия в Цариград през април 1879 г. Преговорите имали голямо принципно значение, тъй

[5] Протокол № 5 на Берлинския конгрес. Вж.: Blue Books Turkey 39, (1878), London, 1878.

[6] *И. В. Козьменко*, Первоначальные проекты Тырновской конституции.— сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига под ред. Л. Б. Валева и др., М., 1953, с. 222—261; Русская делегация в Европейской комиссии по Восточной Румелии (1878—1879 гг.). — сб. Вопросы первоначального накопления капитала, М., 1972, с. 187—196; *В. Д. Конобеев*, Борьба болгарского народа за национальную независимость в период русско-турецкой войны 1877—1878 и против решений Берлинского конгреса.— сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига, М., 1953, с. 71—138.

като смесената окупация, навлизането на турски гарнизони и назначаването на турски чиновник на поста генералгубернатор, готов да употреби оръжие срещу българите, можели да сведат до нула всичко, което било вече направено и се правело за държавното устройство на освободена България.

Преговорите по тези въпроси заели сравнително неголям период от време — от октомври 1878 до май 1879 г. При това трябва да отбележим, че трите въпроса често били обсъждани заедно, понякога централен ставал един от тях, след това го сменял друг. Веднага ще напомним, че те се водели при крайно неблагоприятна за Русия обстановка на изостряне на англо-руските противоречия заради Средна Азия и особено заради Афганистан. Положението се усложнявало от присъствието на английска флота в Проливите до април 1879 г., от трудните преговори с Портата за сключване на окончателен мирен договор и най-накрая от обстоятелството, че против Русия били всички западни държави, а съюзът между Лондон и Виена по всички балкански проблеми бил очевиден.

Английското правителство и особено министър-председателят Биконсфилд се гордеели със своето творение — Берлинския договор, възхвалявали го като „велико дело, което ще бъде оценено в бъдеще", което уж даже спомагало „за създаването на нова ера за сближаването на Русия и Англия". Английското правителство се смятало за творец на мира в Европа.[7]

Руското правителство и дипломация прекрасно съзнали нетрайността на това създаване на Берлинския ареопаг. Шувалов писал на заместник-министъра на външните работи Н. К. Гирс на 24 ноември (6 декември) 1878 г., че англичаните „ще съжаляват за тази комбинация", която „. . . реже на две единна националност, давайки на едната й част независимост, отказвайки я на другата". „В Берлин аз също охарактеризирах едната част на България с епитета *„доволна България"* и другата *„недоволна България"*.[8]

През ноември 1878 г. английското правителство поставило въпроса за смесена окупация след изтеглянето на руските войски. Шувалов напомнил, че идеята за смесена окупация не е била приета от Конгреса като нещо задължително, а само в случай, че организацията на княжеството и Източна Румелия не бъде извършена за девет месеца или в течение на една година.[9] Но министърът на външните работи Солзбъри възра-

[7] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1878, д. 81, т. 1, л. 201. Шувалов-Гирсу, 15/27 ноября 1878 г.
[8] Пак там, д. 81, л. 217. Курсивът е в оригинала — И. К.
[9] Пак там, д. 80, т. 1. Шувалов-Гирсу 15/26 ноября 1878, л. 23.

зил, че смесената окупация е единственото средство против „хаоса“, който ще настъпи след изтеглянето на руските войски, и главното „единственото средство да се запази за султана това, което му е оставил Договорът“.[10] В донесенията на Шувалов неведнъж се изказвали опасения, че смесената окупация „ще се разпространи върху цяла Европейска Турция и неизбежно ще се превърне в постоянна“.[11]

В разговора си с Шувалов Солзбъри постоянно повдигал този въпрос, макар да знаел, че това не съответствува на становището на петербургския кабинет, „затова се опитваше винаги да го държи над главата ми подобно на дамоклев меч“ — писал Шувалов.[12] По същото време Солзбъри цинично заявил, че Англия няма намерение винаги да се противи на обединението на България. „*Това е въпрос на време.* Ние искаме да бъде изпълнен Берлинският договор и *Източна Румелия да просъществува няколко години.* За постигането на този резултат е необходимо българите да знаят, че ако те се разбунтуват след изтеглянето на нашите войски, неминуемо ще се подложат на окупацията на смесени войски.“[13] Така английският министър разкрил своите планове за усмиряване недоволството на българите, смятайки погрешно, че те ще се подчинят покорно на волята на западните държави. Шувалов отбелязвал, че английските министри живеят с плана за окупация, за тях той е „единствената панацея“.[14]

Но английското правителство преувеличавало до известна степен готовността на другите държави да подкрепят тази идея. Германия дала да се разбере, че няма да изпрати свои контингенти. Франция също не бързала да подкрепи Англия. Тя била загрижена за своите вътрешни работи. Австро-Унгария се колебаела. Портата не приветствувала навлизането на смесени войски в Източна Румелия. Окупацията би била съпроводена с големи разходи за правителствата.[15] Затова английското правителство трябвало да се откаже временно от тази комбинация.

Тогава през декември 1878 и януари 1879 г. то започнало

[10] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1878, д. 80, л. 124. Шувалов-Гирсу 15/26 ноября 1878, 124.
[11] Пак там, т. 1, л. 213—213 об. Шувалов-Гирсу 15/27 ноября 1878.
[12] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. III, М., 1967, № 219, с. 349.
[13] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. III, М., 1967, № 219, с. 349. Курсивът е в оригинала.
[14] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 6 об. Шувалов-Горчакову, 3/15 января 1879 г.
[15] Пак там, л. 6 об. — л. 10 об.

да форсира въпроса за бързото назначаване на генералгубернатор.

Защо това било така важно за Англия? Назначаването на генералгубернатор трябвало, първо, да подчертае властта на султана над Южна България, второ, той трябвало да замени руската администрация преди разработването на Органически устав за Източна Румелия и на последно място, ако той действително би бил назначен и би пристъпил към своите задължения, би могъл да се възползува от вълненията сред българите и да повика турски войски.

В едно от писмата на Горчаков до Шувалов се казва: „Действително за генералгубернатора няма нищо по-лесно от предизвикване на безредици, които биха го подтикнали да доведе в Румелия турски войски."[16]

Инспирирана от английското правителство, Портата се опитала да назначи за генералгубернатор на Източна Румелия Рустем паша — бивш генералгубернатор на Ливан. При това тя побързала да заяви, че този избор бил уж получил одобрението на всички държави, включително и на Русия.[17]

Но това не отговаряло на действителността. Руският посланик в Цариград заявил пред Портата, че тъй като Органическият устав не е изработен и утвърден, то Рустем паша би могъл да стане генералгубернатор само частично („in pertibus"), на което турският министър на външните работи Каратеодори паша отговорил, че неговото правителство е направило това, за да даде възможност на Рустем паша да се запознае предварително с работите, които му предстои да ръководи.[18]

В донесението си до Горчаков от 18/30 декември А. Б. Лобанов писал, че тази мисъл била внушена на Портата от английския посланик с надеждата, че може би ще се намери начин да му се предаде (т. е. на генералгубернатора — И. К.) администрацията, преди да е завършила работата на Европейската комисия.[19]

Лобанов решително заявил в Цариград, че руското правителство не се кани да отзовава руските временни власти преди окончателното организиране на румелийската администрация, предвидена от Берлинския договор, макар че не е заинтересовано от продължаване срока на пребиваването на руското

[16] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 285, с. 446.
[17] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1878, д. 32, т. II, л. 237. Лобанов-Горчакову. 14/26 декабря 1878 г.
[18] Пак там, л. 237 об.
[19] Пак там л. 238.

управление, ако това не е предизвикано от външни обстоятелства.[20]

Руското правителство не приело кандидатурата на Рустем паша, известен с жестокото си управление в Ливан. Освен това известието за неговото назначаване веднага предизвикало резки протести от страна на българите.[21] Руският генерален консул в Пловдив А. Н. Церетелев, който бил едновременно и представител на Русия в Европейската комисия, съобщил, че беседите с местните жители са го убедили в необходимостта постът генералгубернатор да бъде зает от човек, енергичен и ползуващ се с подкрепата на държавите.[22]

На 20 декември 1878 г. Горчаков съобщил на Лобанов, че е съгласен с доводите му против кандидатурата на Рустем паша. Горчаков отбелязал, че френското правителство побързало да се избави от Рустем паша, но ако този чиновник не е бил добър в Ливан, то как може той да бъде подходящ за така сложната обстановка в Източна Румелия.[23]

Ветото на руското правителство предизвикало недоволство у англичаните и Портата. В беседа с Шувалов Солзбъри иронично отбелязал като единствено препятствие това, че Рустем паша е католик, и намекнал за Полша, където наместникът не бил такъв. Според него много било важно назначаването на генералгубернатора да се състои колкото се може по-бързо, за да се убедят българите, че „Европа изпълнява договора и съществуването на Румелия е факт".[24]

По такъв начин английският министър все още смятал, че българите ще приемат безропотно този „факт". Междувременно кандидатурата на Рустем паша увиснала във въздуха. Портата не се решила да го изпрати в Източна Румелия.

Тогава английското правителство, претърпяло вече фиаско със смесената окупация и назначаването на Рустем паша, започнало да настоява за по-бързото навлизане на турски гарнизони и тяхното разполагане по границите на Източна Румелия.

В края на януари 1879 г. Солзбъри говорил за това с Шувалов и го попитал: „. . . защо разглеждат като катастрофа това, че генералгубернаторът на Румелия може да повика на

[20] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1878, д. 32, т. II, Лобанов-Горчакову 14/26 декабря 1878 г.
[21] АВПР, ф. ГА-У-$А_2$; д. 992, л. 409. Церетелев-Гирсу 13/25 декабря 1878 г.
[22] Пак там. л. 350. Церетелев-Лобанову 1/25 декабря 1878 г.
[23] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 284, с. 373.
[24] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 19—21 об. Шувалов-Горчакову от 13/25 января 1879 г.

помощ турски войски?“ И веднага започнал да се пазари с руския посланик, че ако русите се съгласят с това, то Източна Румелия ще може да просъществува само ни повече, ни по-малко от 5—10 години. „За това време — според Солзбъри — „турчинът“ ще отслабне, а „българинът“ ще покаже доколко е способен да се самоуправлява и използува политическите си права. По такъв начин независимостта и единството на България ще се осъществят няколко години по-късно, а Европа тогава няма да пречи на признаването ѝ.“[25] Шувалов отговорил на английския министър, че това е рисковано, тъй като няма гаранции дали след 5—10 години симпатиите на Европа към България не ще изчезнат. Що се отнася до каквото и да било въвеждане на турски войски, то според Шувалов това е опасна мярка, тъй като тя ще предизвика възмущение не само в България и Русия, но даже и в Англия, където част от населението храни симпатии към християните, отказвани им от правителството.[26]

Шувалов бил много разтревожен от настойчивостта на английското правителство по въпроса за въвеждането на турски войски под един или друг предлог в Южна България и писал на Горчаков, че този проблем заслужава „цялото наше внимание“. Той смятал, че англичаните могат да сключат сепаративно съглашение с Портата „през задната врата“. „Ще съобщят в Цариград, че трябва да се използуват първите малки безредици, за да навлезе турската армия.“[27] Великите държави ще я подкрепят, както са подкрепили кандидатурата на Рустем паша. На Шувалов станало известно, че в тази насока вече се водят преговори в Париж и Виена.[28]

За да се смекчи впечатлението от изпращането на турски войски в неотдавна освободените от техния гнет области, английската страна предлагала да се прикрепи към всеки турски офицер един европейски, който би могъл да предотврати възникването на ексцеси.[29]

Тревожните сигнали на Шувалов за опасността от навлизането на турски войски веднага били взети под внимание от петербургския кабинет. Върху цитираното донесение на Шувалов от 30 януари/11 февруари Александър II написал: „Всичко това е по-лошо, отколкото може да бъде и особено краят“, т. е. именно предупреждението за опасността от навлизане на

[25] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 40—40 об. Шувалов-Горчакову 13/25 января 1879 г.
[26] Пак там, л. 42 об.
[27] Пак там, л. 44—44 об.
[28] Пак там, л. 45.
[29] Пак там, л. 45 об.

гарнизони.[30] Горчаков писал през тези дни на Шувалов, че не иска да „говори за комбинацията с турски гарнизони в Румелия. Нейното неудобство е преди всичко в това, че тя формално противоречи на Берлинския договор."[31]

Руската дипломация разгърнала борба против опасността в най-различни направления.

Макар че Европейската комисия за Източна Румелия не била задължена да обсъжда този въпрос, който не влизал в нейната компетентност, било важно да се въздействува върху западните делегати. В телеграма на Министерството на външните работи до Лобанов от 13 февруари 1879 г. се казва: „След като чуждите комисари засегнат в своите частни беседи клаузата на Берлинския договор за турски гарнизони на Балканите, княз Церетелев да се ограничи с отговора, че този въпрос може да се отнесе към областта на преките отношения между кабинетите и може да бъде решен само от тях. Одобрявайки напълно позицията на нашия генерален консул при подобни обстоятелства, ние можем само да го молим да предава като информация всичко, което неговите чуждестранни колеги му съобщават по дадените въпроси."[32]

Но Церетелев не само предавал информация. В беседите си със западните комисари той доказвал несъстоятелността на плана за въвеждането на турски гарнизони. Френските делегати Ринг и Вернони първи осъзнали основателността на неговите доводи, изхождайки от създалата се напрегната обстановка в Южна България. Те сами заявили на Церетелев: „. . . що се отнася до турските гарнизони, ние вече отдавна се примирихме с това, че те не могат да бъдат въведени, без да се провокират стълкновения, и че е необходимо държавите да постигнат съгласие с руското правителство, за да формулират въпроса за материалната сила, която би могла реално да поддържа

[30] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 30 об. Шувалов-Горчакову 13/25 января 1879 г.

[31] Ссвобождение Болгарии. . . , т. III, № 285, с. 446.

[32] Пак там, № 284, с. 443—444. На 14 януари 1879 г. на въпроса на Церетелев трябва ли комисията да се занимава с въпросите за гарнизоните и да се старае да повлияе на избора на бъдещия генерал-губернатор Лобанов отговорил: „. . . от гледна точка на строгата законност не може да не се признае, че по въпроса за гарнизоните Комисията не е компетентна; той се отнася до нея само дотолкова, доколкото влияе върху запазване реда и спокойствието в страната, а следователно и върху целите на онази задача, изпълнението на която е възложено на Комисията. Основавайки се на това последното, тя може при завършване на работите да изрази своите пожелания по този повод." АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1878—1880, д. 3303, л. 678.

властта и ефективно да защити населението“[33]. Френските делегати само се оплакали, че министърът на външните работи на Франция Вадингтон не обръща внимание на техните донесения. Церетелев предполагал, че в същия дух като френската била информацията до германското и италианското правителство от техните представители в комисията.[34] Английският комисар в комисията Друммонд-Волф — яростен противник на Русия и освобождението на България — отначало всячески пропагандирал въвеждането на турски гарнизони, след това по инструкция от Лондон предложил да се придаде към всеки турски гарнизон европейска военна комисия. Церетелев иронично отбелязал, че тогава към всеки турски войник трябва да се придадат двама европейски, та единият да го защищава от българите, а другият — да защищава българите от него.[35]

През февруари 1879 г. Церетелев съобщил на Лобанов, че Ринг смята въпроса за гарнизоните за въпрос на „живот или смърт“[36]. Даже австро-унгарският делегат се съгласил със същото мнение, а германският и италианският съобщили на своите правителства за трудностите при разквартируването на гарнизоните. „Най-после — писал Церетелев на 28 февруари/12 март — самият сър Г. Друмонд-Волф вече неведнъж призна, че е крайно трудно или почти невъзможно да се изпълни тази клауза на Берлинския договор, и неднократно заявявал за своята готовност да обсъди всякакви наши предложения, насочени към постигането на съгласие по този въпрос.“[37]

Те вършели това под впечатлението на мирните засега, но настойчиви искания на българите да ги оставят на спокойствие и тяхното твърдо намерение да вземат решителни мерки против завземането на балканските проходи от турците.

Тази воля на народа била ярко изразена в обръщението на Пловдивския комитет „Единство“ към българския народ от 8 януари 1879 г. Ще отбележим, че подобен род възвание съвсем не било единствено.[38] Церетелев съобщавал, че даже най-умерените българи са единодушни в намерението да се окаже въоръжена съпротива срещу навлизането на турски войски. „Ако ще има турски войски в нашата страна, те рано или късно ще ни нападнат — казват българите. Затова по-добре е да се започне решителна борба, преди те да са стъпили в Балкана

[33] АВПР, ф. ГА-У-$А_2$, 1879, д. 992, л. 22 об. Церетелев-Гирсу 11/23 января, № 73.
[34] Пак там, л. 23.
[35] Пак там, л. 69.
[36] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 300, с. 470.
[37] Пак там, с. 470.
[38] Пак там, № 248, с. 393—395.

,и да са ни обкръжили." Церетелев молел Ринг, като най-трезво оценяващ положението, да окаже въздействие върху своите колеги.[39]

Очевидно под влиянието на Ринг френският посланик в Цариград Фурние започнал рязко да критикува Портата. Той казал на Лобанов, че „империята е загубена"[40]. Той сам заявил на турските министри, че Източна Румелия е изгубена за Портата и че „присъствието на турски гарнизони не ще бъде гаранция за властта на султана, а ще ускори кризата, която ще откъсне тази провинция от империята"[41].

А засега Шувалов предложил отвличаща маневра в дипломатическата борба против член XVI на Берлинския договор. В донесението си до А. М. Горчаков от 16/28 февруари 1879 г. той отново посочвал опасността от въвеждане на турски гарнизони и подчертавал, че ако по-рано се страхувал от смесената окупация, то сега смята, че навлизането на турски гарнизони е по-страшно. Против него ще бъде трудно да се протестира, тъй като то съответствува на договора. „Ние ще бъдем единствените, които ще издигнат глас."[42] Ако гарнизоните навлязат, вече ще бъде трудно да се отстранят, а те не ще станат „елемент на реда" и ще предизвикат страстите на населението! „Можем ли ние, пролели вече веднъж нашата кръв, да разрешим да бъдат потиснати българите втори път?"[43]

Затова той предлагал този път руското правителство да излезе с предложение за смесена окупация като най-малката от всички злини, още повече, че тя може да бъде сведена към много малък контингент и бързо прекратена поради липса на средства у правителствата. „Струва ми се че трябва да се вземе инициативата в наши ръце, да се направи демарш, с помощта на който би могло да се обърне против Европа *оръдието** на смесената окупация, което неотдавна тя искаше да насочи срещу нас."[44]

Шувалов добре знаел, че по-рано тази идея не беше намерила твърде енергична подкрепа от страна на Франция, Германия, Италия и даже Австро-Унгария, която беше заета със своите работи в Босна и Херцеговина, и затова смесената оку-

[39] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 300, с. 471.
[40] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 40, л. 7. Лобанов-Горчакову 26 декабря/6 января 1879 г. В Париж тогава не вземали под внимание мнението на Ринг. Вж. по-горе, с. 174.
[41] Пак там, л. 36—37. Лобанов-Горчакову 27 января/8 февраля 1879 г.
[42] Пак там,д. 79, л. 63.
[43] Пак там, л. 64.
* Подчертаното от мен — И. К.
[44] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 66—68.

пация не би била такова бедствие, каквото би било нахлуването на турската армия, а ако Европа се откаже от нея — това означава, че „тя признава Румелия като достатъчно организирана и самостоятелна, за да бъде предоставена на самата себе си“[45].

Издигайки това предложение, Шувалов, разбира се, вземал под внимание и настроението на общественото мнение в Англия, отнасящо се враждебно към изпращането на английски войски на Балканите. Още по времето, когато самото английско правителство издигало тази идея, либералната опозиция се изказала против нея. Тя смятала, че Берлинският договор нищо не е донесъл на Англия. „Русия взе всичко, което искаше, а вие (т. е. консерваторите) останахте без линия на Балканите, тъй като самите турци признават, че са безпомощни да я защищават.“[46] Либералите упреквали консерваторите за това, че те са върнали на султана „илюзорна Румелия“, в която той няма никаква власт.[47]

Характерно в това отношение било изказването на водача на либералите Харкур (Harcourt), който заменил оттеглилите се от активна дейност Гренвил и Гладстон. В речта си по време на обяд на Асоциацията на либералната партия, състоял се през януари 1879 г., Харкур осъдил подкрепата на гнилия турски режим, чиято империя се разпада на части. Той казал, че „идеята за смесена окупация е признание за провала на Берлинския договор“. „Вие сътворявате договор, за да удовлетворите народа, а след това изпращате войски, за да забиете със сила този договор в гърлото му“. „Това не е решение заради мира, аз мисля, че то е пълно с възможност за бъдеща война.“[48] И през януари, а и по-късно общественото мнение на Англия се изказвало против изпращането където и да било на английски войски, тъй като двете войни срещу Афганистан и Капската колония в Африка отнемали много средства и всякакви нови разходи предизвиквали недоволство.[49]

От февруари 1879 г. преговорите в Лондон и Цариград придобили твърде напрегнат характер и засягали едновременно три въпроса — смесената окупация в руски вариант, турските гарнизони и назначаването на генералгубернатор на Източна Румелия.

[45] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 70 об.
[46] Пак там, л. 93—94. Шувалов — Горчакову 9/21 января.
[47] Пак там.
[48] Пак там, д. 79, приложение к письму Шувалова—Горчакову от 8/20 января 1879 г. (печатный материал вырезка из газеты).
[49] Пак там, Бартоломей—Горчакову 14/26 марта 1879 г., л. 238—243.

Едновременно в Европейската комисия в Пловдив Церетелев водел конфиденциални преговори със западните си колеги, основавайки се на реалната обстановка в Северна и Южна България, където страстите кипели, бушувало възмущение срещу реакционните планове за чужда интервенция, особено с участието на турски войници, проявявала се решимост да се влезе в бой за свободата.

В края на февруари — началото на март за Петербург трябвало да замине новият посланик на Великобритания Дюферин. Шувалов му предал мнението на руския кабинет за смесената окупация като средство за предотвратяване връщането на турските войски в Южна България, което можело да доведе до сериозни безредици и проливане на кръв.[50]

От записката на Горчаков до Александър II от 25 февруари/9 март 1879 г. научаваме, че Дюферин изказал идеята на Солзбъри за подчиняване на турските гарнизони на командуването на европейски офицери в беседата си с Горчаков.

А. М. Горчаков отговорил, че никакви войски на Портата не могат да бъдат изпратени през Източна Румелия към границите на областта преди окончателната делимитация от съответните европейски комисии.

По-нататък станало дума за Рустем паша. А. М. Горчаков отбелязал, че последният е нарушавал Устава на Ливан във вреда на християните, че неговото присъствие в Румелия само ще предизвика изостряне на обстановката.[51] Смесената окупация не била засегната в първите беседи, тъй като А. М. Горчаков и Н. К. Гирс били нейни решителни противници. Но Александър II и военният министър Д. А. Милютин подкрепили предложението на Шувалов.

На съвещанието при Александър II на 6 март 1879 г. било решено да се формулира циркулярна депеша в смисъл „да се даде съгласие за привеждане в изпълнение предвидената от Берлинския конгрес мярка за осигуряване на Източна Румелия след изтеглянето на руските войски". На 6 март 1879 г. Н. К. Гирс изпратил този циркуляр на руските посланици във Виена, Берлин, Лондон, Париж и Рим.[52]

Така в интерес на българите руското правителство предварително издигало план, който трябвало да се провали — отвличаща маневра, която не се среща така често в историята на

[50] АВПР, ф. Канцелария МИД, 1879, д. 79, л. 81—88 об. Шувалов—Горчакову 20 февраля/4 марта 1879 г. Приложение—Шувалов—Дюферин.
[51] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 285, с. 445—449.
[52] *Д. А. Милютин*, Дневник, т. III, с. 124—125; Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 312, с. 490.

дипломацията и била свързана с несъмнен риск в случай на грешка.

Същевременно Шувалов и управляващият руското посолство в Лондон Бартоломей продължавали преговорите за смесената окупация. Сега английското правителство поставяло условия — предварително съгласие от страна на Портата за участие в окупацията и разполагане на турски гарнизони по периферийните области.[53]

В донесението си от 12/14 март 1879 г. Бартоломей посочва, че смесената окупация, както и по-рано, е непопулярна в Англия.[54] Станало му известно също така, че Портата би предпочела даже удължаване на руската окупация, тъй като тя все едно ще бъде ограничена от срока и контрола на Европа, а окупацията без нейно участие може да продължи дълго.[55]

Лобанов съобщавал от Цариград, че Германия, Франция и Италия *нямат намерение да изпратят свои войски*.[56] На 5 март 1879 г. Д. А. Милютин записал в дневника си: „Досега само Австрия и Англия изявиха желание да изпратят свои контингенти; останалите одобряват нашето предложение по принцип, но се отклоняват от участие в окупацията. Ние пък не можем да допуснем австро-английска окупация; не можем да допуснем и турски войски, тъй като главната цел на нашето предложение се състои именно в това да не се допусне навлизането им в пределите на Източна Румелия.“[57]

Ставало ясно, че въпросът за смесената окупация се проваля, но Солзбъри още се държал за него и издигал мисълта за назначаването на една от държавите в ролята на мандатарий, който има право да изпраща войски в Източна Румелия от името на Европа.[58]

Същевременно Портата започнала да отстъпва от позициите си. Тя заявила на руския посланик, че „смята смесената окупация за безполезна и желае да я избегне“,[59] и уверила, че „няма намерение да изпраща свои войски в Румелия или да се разполага на Балканите“[60].

[53] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 196. Бартоломей-Гирсу 9/21 марта 1879.
[54] Пак там, л. 200.
[55] Пак там, л. 201.
[56] АВПР, ф. ГА-У-$А_2$ 1879, д. 559, л. 282—283. Лобанов—Горчакову, 19/31 марта 1879. Подчертано от мен — И. К.
[57] АВПР, ф. ГА-У-$А_2$, 1879, д. 559, л. 282—283. Лобанов—Горчакову 19/31 марта 1879; *Д. А. Милютин*, Цит. съч., т. III, с. 127. Подчертано от мен — И. К.
[58] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 160 об. Бартоломей—Горчакову 27 марта/8 апреля 1879.
[59] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 40, л. 173.
[60] Пак там, 40, 173.

С какво да се обясни фактът, че турското правителство започнало да прави подобни изявления? Какво го заставило да се откаже от смесената окупация и даже от навлизането на свои войски?

В известна степен смесена окупация без участие на османски войски засягала самолюбието на Портата.

Но все пак главната причина за нейното негативно отношение било това, че турското правителство по-добре от английското съзнавало безплодността на подобни мероприятия. Това било разяснено много добре в нотата на турското министерство на външните работи от 19/31 март 1879 г., изпратена на министрите на външните работи на държавите-сигнатарии на Берлинския договор.

За разлика от английското правителство Портата не смятала, че смесената окупация ще облекчи положението в Източна Румелия и ще предотврати „избухването на бунт против султана". Нотата на Портата констатирала пълния крах на клаузите на Берлинския договор. В нея се съдържало признание на факта, че населението на Южна България не приема договора и бурно протестира против него, че финансовото управление на областта „се оказало извън пределите на властта на Европейската комисия", въпреки че според чл. XIX трябвало да премине към нея. Наистина Портата се опитала да прехвърли цялата вина за уж „изкуствените вълнения" и разпалването на „лоши страсти" върху временното руско управление, но това било само жалко подражание на нейните английски покровители, които така често прибягвали до подобни клевети, за да оправдаят краха на Берлинския договор.

Самата Порта пък, отказвайки се от смесената окупация, говорела за това, че вече е осигурена организация на Източна Румелия „в либерален дух" и ѝ е дадена автономия. В нотата се посочвало „размирното настроение" на населението и се изказвали опасения, че „присъствието на чуждестранен окупационен корпус ще даде повод за тълкувания, които ще бъдат в разрез с предлаганата цел на окупацията. За размирниците би било най-леко да оценят тази крачка като доказателство за слабостта на империята и желанието на Европа да измени условията на Берлинския договор."[61] Това заявление на Портата било израз на нейното безсилие. То било резултат на упоритата борба на българския народ против решенията на Берлинския конгрес — било във формата на демонстрации, мирни петиции или в силните вълнения през февруари — март 1879 г.

[61] В нотата на Турция се споменава за разяснения на английския представител при Портата Молет за целите на окупацията.

в Хасково, Чирпан, Ямбол и особено в Сливен, когато българите оказвали съпротива на директора на финансите А. Шмит и не му позволили да завземе местните каси. Страстите кипели и в Търново, където делегатите не искали да приемат конституцията, докато не бъде гарантирано спокойствие.[62]

Отразила се и упоритата работа на руската дипломация, която убедила Портата в необходимостта да се съобразява с реалната обстановка.

След като Портата се отказала от смесената окупация, руското правителство, разбира се, повече не настоявало за приемане на неговото предложение, издигнато с намерение да бъде провалено. Пристигналият в Петербург главнокомандуващ руските войски Е. И. Тотлебен потвърдил, че „румелийските българи толкова са станали самостоятелни, че турците не ще успеят вече и да навлязат в Източна Румелия"[63].

Отстъплението на Портата по същество избило оръжието от ръцете на английското правителство. Бартоломей писал на Горчаков на 1/13 април: „Идеята за смесена окупация, както и мисълта за държава-мандатория сега се струва на Солзбъри като че ли излишна."[64]

Но ако плановете за смесената окупация се оказали съвършено неизпълними, то стремежите да се осъществи навлизането на турски гарнизони ставали още по-безплодни.

В донесение до Лобанов от генералгубернатора на Източна Румелия А. Б. Столипин от 11 април ст. ст. 1879 г. се съобщава за разговорите на последния с българи от различни среди: „. . . желанията на всички без изключение се свеждат само към едно: *да няма* гарнизони и *въобще* турски войски и чиновници в Румелия". „Гарнизони няма да има, прекъснах ги аз — пише Столипин, — тъй като Турция въпреки цялото си желание да изпрати войски на Балканите не е в състояние да направи това."[65] Любопитно е, че в разговорите си с българите Столипин, призовавайки ги към спокойствие, им разкривал хода на преговорите, предприети от руска страна, за да се заобиколят членове XV и XVI, така опасни за България.[66]

Същевременно Портата се стараела да се ограничи само с устни уверения в преговорите си с руския посланик, без да дава поне малко осезателни гаранции за тяхното изпълнение. Тя

[62] *Горан Тодоров*, Временното руско управление в България през 1877—1879, С. 1958, с. 348—374.
[63] *Милютин*, Цит. съч. т. III, с. 131.
[64] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 79, л. 214.
[65] АВПР, ф. ГА-У-$А_2$ 1879, д. 559, л. 333 — об. — 353. Курсивът е в оригинала.
[66] Пак там, л. 333.

се стремяла външно договорът да не бъде нарушен и да не бъде подкопан авторитетът на султана. Зад това, разбира се, се криел и таен замисъл — да запазят и използуват някой ден правата си по чл. XV и XVI. Изглежда, Портата се надявала, че преговорите на английския посланик в Петербург Дюферин ще ѝ помогнат. Действително последният се опитал да представи отказа от заемане на балканските проходи като отстъпка на *английското правителство* на желанията на руския кабинет. Горчаков парирал, че „предложението на лорд Солзбъри трябва да се разглежда не като отстъпка на желанията на Русия, а като план, който английският кабинет издига вместо плана, предложен от Русия.* Впрочем по-голямата част от тези предложения са вече приети от самата Порта . . . тя сама заяви, че няма намерение да окупира Балканите."[67] Позоваването на Портата правело безсмислени действията на английския кабинет в нейна полза.

След този енергичен отпор от руска страна Англия и Портата започнали всячески да забавят отказа на Портата от приложението на чл. XV и XVI. Те се опитали да го заменят с внезапното си решение да дадат гаранции за изпълнението на договора и за всякакви привилегии и автономия на Източна Румелия.

Трябва да напомним, че руската дипломация настоявала за подобни гаранции на Берлинския конгрес, но не получила подкрепата на западните държави, които заявили, че самият договор е подобна гаранция.[68]

Какви обстоятелства повлияли сега на английското правителство, че то било готово да се съгласи с предложението на руското правителство за даване на гаранции?

В донесението си до Горчаков от 27 април 1879 г. Шувалов посочвал, че вътрешното положение в Англия става неблагоприятно за управляващите кръгове и „дефицитът в бюджета" бърка в кесията на английския еснаф. Сегашният момент може да се характеризира като период на ликвидация на миналото. Кабинетът търси с всички средства уреждането на висящите над него проблеми в Румелия, Афганистан и Африка. При такова положение, чувствувайки, че губи почва под краката си и че общественото мнение не е на негова страна, правителството е склонно да бъде по-сговорчиво във външните си отношения.[69]

* Т. е. за смесената окупация.

[67] Запис на преговорите на Горчаков с Дюферин от 25 март ст. ст. 1879.— Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 333, с. 523—524.

[68] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 93, с. 171—172.

[69] АВПР, ф. Канцелария МИД, 1879, д. 79, л. 204—206.

Въпросът за гаранциите бил засегнат от Дюферин в разговорите му с Горчаков. Той уверил последния, че британското правителство иска да внуши на Портата, че привилегиите, дарявани на Румелия, трябва да бъдат уважавани. От своя страна Горчаков уверил английския посланик, че руското правителство не ще подкрепи борбата на румелийското население срещу договора. . . , ако действително бъде дадена гаранция за спазване автономията на Южна България.[70] Разбира се, уверения от подобен род се давали от руска страна с цел да се получат гаранции от страна на Англия и Портата. Изказвайки се привидно за строго спазване на Берлинския договор, руското правителство в действителност не само не провеждало никакви мероприятия за задържане на движението за съединение, но с раздаването на оръжие и обучаването на българите по военно дело, с помощта на формиране на националната държавност само създавало предпоставки за бъдещото обединяване на Северна и Южна България, а значи и за нарушаването на Берлинския договор. В разговора си с английския посланик Дюферин Гирс обяснил, че „императорското правителство не вижда нищо противозаконно в съществуването на гимнастически дружества в България и Източна Румелия, тъй като тези дружества са си поставили целта да подготвят младежта за военна служба". И това се казвало в навечерието на получаването на гаранции от Англия и Портата. За никого не било тайна, че гимнастическите дружества били огнища на съпротивата срещу Берлинския договор и центрове, където се подготвяло Съединението.[71]

На 17/29 март Дюферин заявил на руския министър на външните работи, че британското правителство „в най-енергична форма ще подтикне Портата към уважаване и поддържане на административните права . . . на Източна Румелия"[72].

Горчаков с удовлетворение приел това изявление и изразил пожеланието Портата да бъде известена писмено едновременно от руския и английския кабинет относно техните намерения да подтикнат Портата да спазва автономията на Източна Румелия. Размяната на ноти между кабинетите била направена на 16 април н. ст. 1879 г.[73] По същото време Портата получила техните идентични ноти и на свой ред изразила готовност да спазва правата на населението в Южна България.

На 16/28 април Лобанов съобщил в Министерството на

[70] Blue Books Turkey № 4, (1879), London, № 2.
[71] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 354, с. 553—554. ГирсЮЛобанову 7 апреля 1879 г.
[72] Turkey 4, № 6.
[73] Turkey 4, № 8, 9, 10.

външните работи, че „Портата твърдо и безусловно е решила да уважава привилегиите на Източна Румелия“[74].

Но преговорите за гаранциите не заставили руската дипломация да отстъпи по въпроса за турските гарнизони. Тя, както и преди, продължавала да настоява пред Портата, отказът ѝ от навлизането на войски да приеме някаква по-осезаема и задължаваща я форма.

Във връзка с това много важно било окончателно да се споразумеят за кандидатурата на генералгубернатора, т. е. онова лице, което можело да повика на помощ отомански войски. Ние вече казахме как се провалило назначаването на Рустем паша.

В донесенията на Лобанов от март 1879 г. все по-често започва да се появява името Алеко Богороди (Александър Богоридес) — турски чиновник, българин по произход, бивш посланик на Портата във Виена. По това време той живеел в Париж, където се бил оттеглил след конфликта с великия везир Ехдем паша. Той бил с проанглийска ориентация и Лобанов мислел, че именно това обстоятелство ще помогне да се съгласува неговата кандидатура с английското правителство.[75] Важно било и това, че далечните роднински връзки на Богориди със Софроний Врачански, един от най-видните дейци на Българското Възраждане, правели тази фигура приемлива и за българите.

Затова Алеко Богориди бил предложен от руското правителство за поста генералгубернатор на Източна Румелия. Портата и Англия се съгласили с руската страна и през април 1879 г. той бил назначен от Турция за генералгубернатор на Източна Румелия.[76] При пристигането си в Цариград в началото на май Алеко Богориди уверил Лобанов, че той ще съгласува всички свои действия с желанията на съотечествениците си и по-скоро ще подаде оставка, отколкото да повика турски войски.[77] Така бил разрешен още един важен за Южна България въпрос.

Сега било необходимо да се постигне някакво по-точно или обвързващо по някакъв начин Портата задължение по отношение на турските гарнизони.

Заключителен акорд на всички преговори по този повод

[74] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 367, с. 574—575. Към писмото на Лобанов е приложена нотата на Портата от 16/28 април за готовността да се спазва автономията на Южна България.
[75] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 40, л. 140—160.
[76] Пак там, л. 173. л. 179; Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 335, с. 552—553.
[77] АВПР, ф. ГА-У-$А_2$, 1879, д. 559, л. 358—367.

била мисията на ген. Н. Н. Обручев през май 1879 г. На 13 април ст. ст. Александър II изпратил до султан Абдул Хамид лично послание, което трябвало да му бъде връчено от Н. Н. Обручев. В посланието се изразявала увереност, че двете правителства ще спомагат за умиротворяването на Изтока.[78]

Н. Н. Обручев пристигнал в Цариград на 21 април/3 май и връчил обръщението на руския император на султана. В разговора, състоял се между тях, той заявил, че появата на турски войски в Румелия би подкопала общественото спокойствие. Султанът уверил Обручев в своите най-добри чувства към руския цар. По донесението на Лобанов, който присъствувал на тази среща, „от султана било невъзможно да се получи нещо друго освен уверения за дружба и мъгливи обещания"[79]. Последвали още дълги разговори на Обручев и Лобанов със султана и великия везир. Чак на следващия ден след заседанието на Министерския съвет пред Лобанов било направено устно изявление: „Генерал Обручев може да обяви от името на Високата Порта, че продължавайки да си запазва правата, тя в настояще време няма никакво намерение да въвежда свои войски в Източна Румелия."[80]

Портата отказала да потвърди това свое намерение в някаква друга, по-задължаваща я форма, но и подобно изявление било много важно, още повече, че то трябвало да бъде включено в текста на прокламация на руския император към населението на Южна България. Самата Порта може би щяла да се съгласи с по-точно фиксиране на своите уверения, но се страхувала от британското правителство. Последното много се бояло Турция да не се съгласи да подпише тайно съглашение с Русия. Солзбъри питал с тревога посланика в Цариград Лейърд за това в писмо от 13 май, посочвайки, че се носят най-противоречиви слухове. Лейърд отговорил, че няма никакво съглашение, което потвърдила и речта на Обручев в Пловдив.[81]

На 25 април/7 май Обручев пристигнал в Пловдив и там прочел обръщението на Александър II към населението. Той се обърнал към народа с реч, включваща формулата на Портата. Обручев уверил, че тя няма намерение да се възползува от правата си. „Комбинацията за гарнизони на Балканите, породена от недоверието на държавите към новия ред на Балканския полуостров, ще отпадне вероятно от само себе си."[82]

[78] Освобождение Болгарии. . . , т. III, № 363, с. 568.
[79] Пак там с. 610.
[80] Пак там, с. 611.
[81] Turkey № 5 (1879), № 1—2.
[82] Ссвобождение Болгарии. . . , т. III, № 375, с. 614—615 и бележките към документа.

При това той се стараел да успокои населението и го призовавал „да остави всякаква мисъл за въоръжени демонстрации“[83]. Но едновременно с това Обручев подчертавал навсякъде, че в случай на заплаха румелийците са въоръжени с руско оръжие и могат да дадат отпор, ако възникне опасност. Той посетил почти всички градове на Южна България и навсякъде бил посрещан възторжено, макар, разбира се, да не можел да въдвори спокойствие напълно. Стремежът към обединение не угасвал.

В донесението си до Александър II от 25 април (ст. ст.) 1879 г. Обручев съобщавал, че опасенията на населението още не са съвсем разсеяни. Възможността от поява на турски войски на Балканите е предмет на слухове и съмнения.[84]

Мисията на Обручев завършила със серия сложни преговори на руската дипломация в Лондон, Цариград и Петербург. Най-опасните за Южна България членове на Берлинския договор били фактически ликвидирани. И по-късно Портата никога не се осмелила да се възползува от тях. Още повече, че и българската, и руската страна се намирали в постоянна бойна готовност в случай на нахлуване.

Много важни документи за подготовката за отбраната на Южна България през 1878—1879 г. бяха публикувани от съветските историци В. Д. Конобеев, Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина през 1969—1970 г.[85] Изследването на документи от съветските архиви разкри нова интересна страница на *съвместните* действия на българския Народен комитет на отбраната и руските военни специалисти — най-опитни офицери и генерали по изработването на съвместен план за отбрана на Южна България, в случай че след изтеглянето на руските войски все пак турски гарнизони навлязат в България. Тази военна подготовка и разработка на планове едва ли можела да остане незабелязана от западната и турската дипломация и ги заставила да капитулират не само по въпроса за турските гарнизони, но и за смесената окупация. Бойната готовност на българите и русите оказала помощ и на руската дипломация в нейните сложни преговори, а по-късно попречила на Портата да наруши постигнатата договореност.

Успехът на преговорите бил определен преди всичко от

[83] АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1879, д. 93, л. 3.
[84] Пак там, л. 4.
[85] *В. Д. Конобеев, Н. В. Зуева и Е. М. Шатохина*, Из истории борьбы за национальную автономию Южной Болгарии в 1878—79 гг. Организация народной обороны. — сб. Юбилей дружбы, Кишинев, 1969, с. 5—36; Организация на народната отбрана на Южна България 1878—1879 г. — б. Освобождението на България, С., ДВИ, 1970, с. 220—295.

това, че руската страна действувала в съответствие с интересите на населението на Южна България, изхождала от реално създалата се обстановка в страната, отчитала сложността на вътрешното положение както на турската империя, обезсилена от войната, така и на Великобритания. Най-накрая руската дипломация правилно оценила порочността на системата на Берлинския договор и неговата недълговечност.

Това било голяма победа в сложната и понякога крайно неблагоприятна за Русия ситуация. Плановете за чуждата окупация на Южна България след изтеглянето на руските войски през април 1879 г. били провалени, а това станало най-важният фактор за последвалото съединение на Северна и Южна България през 1885 г.

РОЛЬ РУССКОЙ ДИПЛОМАТИИ В СРЫВЕ ПЛАНОВ ТУРСКОЙ И СМЕШЕННОЙ ОККУПАЦИИ ЮЖНОЙ БОЛГАРИИ В 1878—1879 ГГ

И. В. КОЗЬМЕНКО

Резюме

Русское правительство после Берлинского конгресса, официально заявляя о намерении строго соблюдать Берлинский трактат, в действительности, как это показывают новые архивные данные, приложило все усилия для того, чтобы облегчить прежде всего участь Южной Болгарии и фактически ликвидировать особенно угрожавшие ей статьи XV, XVI трактата, предусматривавшие размещение турецких гарнизонов на северных границах Ю. Болгарии. В обстановке крайней враждебности со стороны Англии и Австро-Венгрии русская дипломатия повела трудную, маневренную борьбу за то, чтобы, опираясь на мощное движение протеста болгарского народа против берлинских решений, доказать английскому и турецкому правительствам несостоятельность попыток реставрации власти Оттоманской Порты в Южной Болгарии, опасность возникновения кровопролития, готовность болгар защищать свою свободу до последней капли крови.

Над Южной Болгарией нависла еще и угроза смешанной оккупации после ухода русских войск в апреле 1879 г. Эту идею горячо отстаивала Англия, настаивая на участии в ней Турции. Этот вариант был решительно отвергнут русским правительством. В конце концов, понимая обостренность обстановки в Болгарии, и под влиянием неоспоримых аргументов Порта сама сняла вопрос о необходимости смешанной оккупации. После долгих переговоров она же согласилась дать устное заверение о том, что не будет вводить свои гарнизоны в Южную Болгарию.

И, наконец, к весне 1879 г. русская дипломатия добилась от Великобритании согласия на предоставление Ю. Болгарии гарантий исполнения Органического статута Южной Болгарии.

Успех русской дипломатии явился результатом того, что она опиралась на действия болгарского народа, вооруженного русским правительством и готового дать отпор в случае полной реставрации власти Порты, или ввода ее войск на территорию Ю жной Болгарии.

THE ROLE OF RUSSIAN DIPLOMACY IN KILLING PLANS FOR TURKISH AND MIXED OCCUPATION OF SOUTH BULGARIA IN 1878—1879.

V. KOZMENKO

(Summary)

The Russian government after the Berlin Congress, officially speaking about the intention to abide strictly to the Berlin treaty, in reality, as the new archive data show, applied all its efforts on the first place, to ease the fate of South Bulgaria and actually liquidate most of all the threatening clauses XV and XVI of the Treaty, which provided for stationing of Turkish garnisons at the northern borders of South Bulgaria. In the situation of eztreme hostility from England and Austro-Hungaria, Russian diplomacy fought a hard, maneuvering battle in order to prove to the English and Turkish governments, leaning on the powerful protest movement of the Bulgarian people against the Berlin decisions, the inconsistability of the attempts for restoration of the Ottoman Portas rule over S. Bulgaria, the danger of bloodshed, the readiness of Bulgarians to defend freedom to the last drop of blood.

There also was a danger of a mixed occupation of South Bulgaria after the departure of Russian troops in April 1879. This idea was strongly defended by England, which insisted on Turkish participation. This version was resolutely rejected by the Russian government. Finally, understanding the aggravated situation in Bulgaria and under the influence of unquestionable arguments, Porta itself took off the question of the necessity for a mixed occupation. Afrer long talks, she agreed to give verbal assurances not to introduce its garrisons into South Bulgaria.

And, at the end, in the spring of 1879, Russian diplomacy secured from Great Britain and agreement to give S. Bulgaria guarantees on the fulfillment of the Organic status of South Bulgaria.

The Russian diplomacy success is a result of leaning on the actions of the Bulgarian people, armed by the Russian government and ready to give a rebuff in case of full restoration of the Porta's rule or introduction of its troops into the South Bulgarian territory.

БЪЛГАРО-РУСКИ ВРЪЗКИ И ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

БЪЛГАРИТЕ В РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА И ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIX В.

И. С. ДОСТЯН

В историческата литература отдавна е прието да се смята, че почти до средата на XIX в. България е била малко известна на европейската общественост, че за българите като един от големите славянски народи, за езика и националните им особености малко са знаели и в Русия.[1] Забележителен напредък в това отношение настъпва в края на 20-те и началото на 30-те години. Той правилно се свързва с издаването през 1829 г. на книгата на Юрий Иванович Венелин „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам", която предизвиква остра полемика, привлича общественото внимание към българите и слага начало на сериозното изучаване на историята, езика и културата на този народ.

Заслугата на Венелин в историята на Българското възраждане за разпространяването на знания и представи за българите, в развитието на руско-българските обществени и културни връзки е неоспорима. Той пръв на всеослушание заявява, че българите са многоброен южнославянски народ, представляващ значителна част от населението на европейските владения на Турция, и че те живеят не само в Долна Мизия, област, която на всички европейски карти от онова време се наричала „България".

Но може ли дейността на Венелин да се разглежда като спонтанно, неочаквано възникнала? Или тя е била до известна степен подготвена от предшествуващото развитие на руско-балканските връзки, от сведения за България и българите в руската „читателска публика". В какво са се състоели тези

[1] За това вж.: *К. Иречек*, История болгар, Одесса, 1878, с. 652—654; *М. Дринов*, Поглед върху произхождението на блъгарский народ и началото на блъгарската история. — Трудове на М. Дринов, т. I, С., 1909, с. 62—63; *Б. Пенев*, История на новата българска литература, т. III, С., 1933, с. 583—589; *Н. С. Державин*, История Болгарин, т. III, М.—Л., 1947, с. 111—112.

знания и какво е пречело за разпространяването на правилни и по-пълни сведения за този народ?

На такъв род въпроси би могла да даде отговор до известна степен руската литература и публицистика, засягаща съвременното положение, националните особености и историческото минало на българския народ, която е била издадена до появяването на цитирания труд на Ю. И. Венелин.

Българите по-късно привлекли вниманието на руската общественост от първите десетилетия на XIX в., отколкото такива балкански народи като гърци, сърби, черногорци, молдовани и власи поради редица причини. Немаловажно значение има руската правителствена политика по отношение на българите, която през цялата първа половина на XIX в. не била достатъчно активна. Изиграло роля и това обстоятелство, че в българските земи още не избухвали масови въоръжени въстания, подобни на националните революции в Сърбия и Гърция, които привличат вниманието на европейските правителства и общественост. Макар и да е добре известно, че българският народ оказвал активна съпротива на османското владичество и участвувал в тези въстания, българите като че ли не се били още изявили. Всред тях липсвал привилегирован слой и висше духовенство, много малко са образованите национални дейци, а именно тези обществени групировки имат най-големи възможности да установят политически и културни връзки със славянска държава от същата вяра.

От първите години на XIX в. южните славяни започват да предизвикват общественото внимание в Русия не само като важен политически фактор във войните с Турция, Франция, а потенциално и с Австрия, но и като народи с един и същи произход с руснаците, близки тям по език и култура, до известна степен и по исторически традиции.

Това не било случайно, тъй като след Великата френска революция настъпва нов етап в националното развитие на повечето европейски народи, който се съпътствува от формирането на национално самосъзнание. У някои образовани руски дейци това се съпровождало от укрепване на общославянско самосъзнание — представата за етническо, езиково и културно-историческо родство на славяните.

От началото на XIX в. датират първите стъпки на славяноведението в Русия. Непосредствен тласък за това дали политическите събития, практическото съприкосновение на руските и славянските народи по време на наполеоновите войни.[2]

[2] *А. Н. Пыпин*, Русское славяноведение в XIX в. — Вестник Европы, 1889, т. IV, с. 238—240.

Въпреки че в руско-балканските обществено-политически и културни връзки, както и по-рано, преобладавали гърците, повече от преди започнали да привличат внимание сърбите и черногорците. В руския периодичен печат от началото на XIX в. могат да се открият съобщения за събитията в Европейска Турция, статии и бележки за сръбското въстание и Карагеорги, за черногорците и т. н. (предимно във „Вестник Европы").

Какви са могли да бъдат източниците за познаване на България и българите у образованите и любознателни руснаци от онова време?

Редките издания на византийски автори, книгата на Мавро Орбини, преведена на руски при Петър I, давали някои сведения за средновековната история на българите, за техните отношения с Киевска Русия. От европейските историци на XVIII в. имали значение трудовете на А. Л. Шлецер, И. Тунман, И. Х. Енгел (последните двама автори били привърженици на мнението за татарския произход на българите). Но по-голямо разпространение получил очевидно трудът на Йован Раич „История разных славянских народов, найпаче болгар, хорватов и сербов . . .", чийто първи том бил издаден в Петербург през 1775 г. Той включвал книга втора под наслов „За българския народ".[3]

Противно на някои историографи Раич доказвал, че българите са „в същност клон от славянския народ", и излагал тяхната история до времето на поробването им от турците. Като вземал за основа гръцки историци, той разказвал за онези далечни времена, когато българите имали мощна и обширна държава, заплашваща съседите си, като при това съгласно своята обща концепция обяснява упадъка на българската държава с липсата на съгласие и единомислие, „безпорядъка" и разприте, пренебрегването на „общата полза".

В края на книгата Раич давал кратка характеристика на особеностите на българския народ и земите, които населява. Неговата представа за българите като физически здрав народ, предан на православната вяра, но прост по нрави и непросветен, е характерна за онова време. „Този род български — пише Раич — е среден на ръст, здрав телом, с неизучен ум, с прости нрави, постоянен във вярата и с оскъдни богатства". Оскъдния живот на българите той обяснява с „ограбването им от турците".[4]

[3] *И. Раич*, История разных славянских народов, найпаче болгар, хорватов и сербов. . . , СПб., В тип. чужестранных единоверцев, 1795, с. 207—317.

[4] Пак там, с. 316.

Територията на съвременното заселване на българите Раич ограничава в бившата Долна Мизия с южна граница покрай Стара планина. Изброените от него „най-големи и важни градове на българите" също така се отнасят само за тази област.

В руската публицистика от първите години на XIX в. не се откриват никакви материали за България, нейното население, историческо минало и съвременно положение. Но интерес към тази тема се забелязва в хода на Руско-турската война 1806—1812 г., конкретно през 1809—1811 г., когато руските войски водят сражения в земите на Северна България. В списанията от онези години се появяват статии и бележки за хода на бойните действия против турците. Във връзка с това вниманието привлича именно тази част от българската територия, която се наричала „България".

През пролетта на 1810 г. във „Военный журнал" била публикувана статия „Стратегически разсъждения за първите действия на русите оттатък Дунава през 1810 г. с исторически и статистически забележки от служещия по разквартируването майор в оставка и кавалер Чуйкович".[5] Забележителни в нея са именно „забележките" (коментарии) на Чуйкович, който, както се разбира от контекста, току що се е върнал от балканския фронт, лично е пребивавал в придунавската част на България, в някои нейни градове и като офицер по разквартируването специално е събирал сведения за земите, където са се водили военни действия или биха могли да се водят в бъдеще.[6]

В коментариите си към поменатата статия Чуйкович дава някои интересни сведения за България, за нейните градове и крепости — София, Шумен, Варна, Силистра, Тутракан, Разград. Понякога съобщава за числото на къщите или жителите им, националната им принадлежност и т. н. По негови сведения България има милион и половина население и е разделена на четири пашалъка или окръга (Сердикски, Никополски, Видински и Силистренски). Тази област е планинска и гориста, има плодородна почва, изобилствува с „всякакъв вид плодове", особено с грозде, но жито малко се сее. За българския народ Чуйкович очевидно знае съвсем малко. „Българите изповядват гръцката вяра, езикът им е доста подобен на сла-

[5] Военный журнал, 1810, кн. 4, с. 78—96.

[6] За отбелязване е, че благодарение на опита и сведенията, получени през време на тези военни походи, години по-късно, в 1821 г., полковникът от Главния щаб Чуйкович разработил оперативен план за очакваната тогава нова война с Турция, в който той предлага да се използуват сърби и българи (вж. за този план: *В. Д. Конобеев*, Българското националносвободително движение, С., 1972, с. 190—191).

вянското наречие" — пише той, като оставя открит въпроса за принадлежността на българския език към „славянското наречие".[7]

След известно време във „Вестник Европы" в отдела „Московски записки" също така се разказва за България. Авторът на тази статийка явно е взел някои данни от Чуйкович, като добавя и още други, например за Свищов, току-що завзет от руските войски, за Русчук (Русе). Но той се интересува не само от военните действия, градовете, броя на жителите им, тяхното търговско и стопанско значение, но и от някои научно-исторически въпроси. В статията се говори, че България е получила своето наименование от българите — народ, дошъл от бреговете на Волга и поселил се там в края на VI в., за Переяслав (Преслав), където живял киевският княз Светослав Игоревич, за Переяславце и местонахождението на тези градове.[8]

Авторът на бележката във „Вестник Европы" имал някои познания върху историческото минало на българите. Твърде възможно е да я е писал редакторът на това списание, славистът М. Т. Каченовски. Но той не казва почти нищо на читателите си за съвременните българи, за условията им на живот, езика им и пр.

Отечествената война от 1812 г. и задграничните походи, водещата роля на Русия в освобождението на европейските народи от тиранията на Наполеоновата империя — всичко това стимулирало развитието на патриотизма, „националната гордост на великорусите", на руското национално самоосъзнаване.

Десетилетието, настъпило след завършването на наполеоновите войни и мирното уреждане на Европа, било важен етап в историята на руското обществено движение, когато се сформирала идеологията на дворянските революционери. Този процес се съпровождал от нарастването на интереса към националната история и в частност към въпроса за произхода на руския народ и неговата държава, който не би могъл да се разглежда без изучаване на етногенеза на всички славянски народи, произхода и образуването на езиците им, развитието на държавността у тях и т. н.

Н. М. Карамзин в „История государства Российского" пише за многобройността и смелостта на славяните, разселили се „от Балтийско до Адриатическо море, от Елба до Морея и Азия и за загубването на независимостта от почти всички тях . . .". „И само един от тях, изпитал бедствия, учудва

[7] Военный журнал, 1810, кн. 4, с. 90—96.
[8] Вестник "Европы", 1810, ч. 53, № 19, с. 232—233.

сега света с величието си — продължава той. — Другите, като запазили името си в Германия, древна Илирия, в Мизия, се подчиняват на чуждоземни владетели, а някои от тях са забравили дори бащиния си език." По-нататък Карамзин говори за Кубрат и Аспарух, за завоюването на Мизия от последния и основаването там на силна българска държава, като защищава теорията за неславянската принадлежност на прабългарите.[9] Но многобройните читатели на „История на руската държава" могли да заключат, че българите са по произход полуславяни, полутюрки и че земите между Дунав и Балкана са тяхна етническа територия от древността и до времето на Карамзин.

Успоредно с „отечествознанието" в Русия започва да се развива славяноведение, в центъра на вниманието на което по това време били славянските езици и славянската старина. Важно значение в тази насока имало откриването и публикуването на паметниците на ранната славянска писменост — резултат от работата на кръжока на канцлера Н. П. Румянцев.[10]

В 1813 г. К. Ф. Калайдович открил в Московската синодална библиотека списък на трудовете на Йоан Екзарх Български. Десет години след това този забележителен паметник на българската литература от началото на X в. бил издаден от него и изследван.[11] Книгата на Калайдович „Йоан Екзарх Български", въпреки че първоначално не била оценена по достойнство от всички слависти, привлякла вниманието на образованите руски хора към средновековната литература и култура на българите, като неволно напомняла за техните съвременни потомци.

Но въпреки общия интерес и съчувствие на руското общество към славяните и към всички балкански народи българите все още оставали в сянка. В списанията от онова време — „Сын отечества", „Вестник Европы, „Отечественные записки", „Северный архив" и др., се появявали статии, преводни и оригинални, всякакви материали и съобщения за събитията в Европейска Турция, за Карагеорги и сърбите, за „унгарските славяни", молдованите и власите. Немалко се пишело за Али паша Янински, а от началото на 1821 г. вниманието се пре-

[9] *Н. М. Карамзин*, История государства Российского, кн. 1, СПб., 1813, с. 29—30, 275—276, 286—287.

[10] Вж. за това подробно: *А. А. Кочубинский*, Начальные годы русского славяноведения, Одесса, 1887—1888.

[11] Пак там, с. 95—139; *К. Ф. Калайдович*, Йоанн Экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетия, М., 1824.

хвърлило на въстанието в Гърция и в Дунавските княжества. Българите се споменавали главно във връзка с разглеждането на произхода на славяните, преселването им на Балканския полуостров, появяването там на българите (прабългарите), дошли от бреговете на Волга и Кама, а също така в трудовете за славянските езици и техния произход.

В статиите на списанията по славянско езикознание преобладава представата, изхождаща първоначално от чешкия славист Й. Добровски, че българският език е „развалено сръбско наречие".[12] М. Т. Коченовски предполагал, че този език бил някога развален от „чуждоплеменни българи" и затова по негово мнение най-силно се отличава от църковнославянския. По аналогия с разпространените тогава термини „славяно-росси", „славяно-сербы" той употребявал названията „българо-славяне", „булгаро-славянское наречие".[13]

Толкова по-голямо значение има появяването през 1825 г. в списанието „Северный архив" на обширна статия под заглавие „Краткое обозрение народов славянского племени, обитающих в Европейской части Турецкой империи", подписана от С-д-ов.[14]

За съжаление до неотдавна никой от нашите слависти не бе обръщал внимание на тази забележителна статия, характеризираща познанията и представите за южните славяни в Русия от средата на 20-те години на XIX в. Г. К. Венедиктов при проучване заниманията на руския славист П. И. Кепен по български език установил, че тази статия принадлежи на перото на Алексей Матвеевич Спиридов — внук на героя от Чесменската битка — 1773 г., адмирал Г. А. Спиридов, син на историка М. Г. Спиридов и брат на декабриста М. М. Спиридов.[15]

А. М. Спиридов бил широко образован и „свободомислещ" човек, привърженик на премахването на крепостното право, на въвеждане на конституционна монархия, но за разлика от своя брат — декабриста, той отхвърлял революционните методи за борба със самодържавието.[16] А. М. Спиридов служил в руското генерално консулство в Букурещ и се намирал в

[12] *Д. Языков*, Начертание славенской истории (Из Шлецеровой Allgemeine Nordische Geschichte). — Сын Отечества, 1814, ч. 14, № 20.
[13] *К. (М. Т. Каченовский)*, О славянском языке вообще и в особенности о церковнославянском. — Вестник Европы, 1816, ч. 89, с. 241—263.
[14] Северный архив, 1825, № XIV, с. 85—117; № XV, с. 191—234.
[15] *Г. К. Венедиктов*, Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. Вж. настоящия сборник.
[16] Обществено-политическите възгледи на А. М. Спиридов могат да се проследят въз основа на някои запазили се материали от неговото лично творчество.

Дунавските княжества от 1818 до 1821 г., а след това година и половина-две живял в Херманщат (Трансилвания), където се преместили сътрудниците на руското консулство след скъсването на дипломатическите отношения с Портата. В Молдавия и Влахия той, разбира се, е могъл да общува със сърби, българи, албанци и други представители на народите от Европейска Турция.

Когато вече се намирал в Херманщат, Спиридов проявявал интерес към българския език, знаел за съществуването на различни негови наречия и лично общувал с някои намиращи се в този град българи. Когато се върнал в Петербург, той сътрудничил в „Библиографические листы", издавани от П. И. Кепен, и в някои други руски списания.

Спиридов смятал преди всичко, че „войнствените славянски поколения, населяващи Турската империя", през 1821 г. не се вдигнали на борба за своето освобождение, за да се присъединят към гърците. Причините той се опитал да разясни на руските читатели, а именно—„общото, неизменно предубеждение на всички славянски народи, живеещи в Турция, против гърците".[17] Той разказал за историческите корени на това явление, за ролята на гръцките фанариоти и „пастири на гръцката нация", които „отдалечавали лъчите на просвещението от народите на славянското племе". „Разбира се, би било несправедливо и неразумно да се смятат всички гърци без изключение виновни за нещастията, постигнали славяните — продължава авторът на статията; — омразните им постъпки трябва да се приписват изключително на гърците, живеещи в Цариград, и на онези, които *дори и сега* са храненици на пашите и другите чиновници на Портата." Но предубеждението на „необразованите славяни", твърди авторът, неволно се разпростира върху всички гърци. Трябва да се отбележи, че Спиридов видимо не разполагал със сведения за активното участие на българите в гръцкото въстание.[18]

България е обрисувана от Спиридов като благодатна страна в природно отношение, предлагаща на жителите си „богато поле за трудолюбие". Той разказва за угоените стада от биволи и друг рогат добитък, милионните стада овци, за богатите реколти пшеница и царевица, за сочните и вкусни плодове, за едрите зеленчуци, за изобилния дивеч в горите и т. н. Пред читателя се показва картина на един истински райски кът,

[17] Северный архив, 1825, № XIV, с. 86.
[18] Пак там, с. 89—91. За участието на българите в Гръцкото въстание вж.: *Н. Тодоров и В. Трайков*, Българи—участници в борбите за освобождението на Гърция 1821—1828 (сб. документи), С., 1971.

„който в мир и тишина трябва да е бил един от най-превъзходните в Европа“. Но романтичната окраска на тази картина веднага се заличава: икономическото процъфтяване на страната е невъзможно поради вътрешната политика на Портата, действуваща със средствата на „общия и частен деспотизъм“, който се стреми „единствено да напълни султанската хазна“, а освен това е невъзможно поради разграбването на страната при преминаването на турските войски от Анадола и Румелия към брегoвете на Дунава.[19]

Самите българи авторът обрисува като физически здрави хора, „снажни, представителни и високи“, но малко тежички, „по-способни за земеделска работа, отколкото за бързите и повратливи движения, изисквани от войника“. Жените-българки не са така красиви, но „очите им са хубави и пълни с живот“. Опитвайки се някак да обобщи националния характер на българите, като един от славянските народи, Спиридов пише: „Народ по природа храбър, но непредприемчив, предпочитащ спокойния селски труд пред военния занаят, впрочем готов да се защищава до последна капка кръв, ако го нападнат или раздразнят с дръзки постъпки, особено против женския пол.“ Подчертава се трудолюбието и прилежанието на българите, чиято „домовитост“ има преимущество пред стопанствата на другите славяни, намиращи се под турска власт.[20]

Слабата привързаност на православните българи към църквата Спиридов обяснява с това, че повечето духовни пастири са гърци, а низшето духовенство „не е достатъчно образовано“. Приелите мохамеданството не спазват религиозните обреди и почти не го разбират. „Българите, като съвършено лишени от всякаква просвета, нямат дори и черковни книги на собствения си език. Въпреки това те не са лишени от природни дарби за учение и онези от тях, които, напущайки отечеството си, се посвещават на търговия и други занаятия, леко научават разни езици, науки и изкуства.“[21]

Ето как се описва в статията спецификата на социалните отношения в България: „Българите населяват едни доста големи градове и селища, но никъде може би няма такова равенство в имуществата, както при тях. Причината е, че всеки българин е едновременно строител на дома си, стопанин и в случай на нужда — войник, макар да принадлежи и към духовенството.“[22] „Онези българи, които повече от другите имат склонност към търговия (а такива има доста много), напущат оте-

[19] Северный архив, 1825, № XIV, 198—199.
[20] Пак там, с. 195, 198, 199.
[21] Пак там, с. 197—198.
[22] Пак там, с. 194, 195.

чеството си и се заемат с голяма изгода да въртят промишлени занятия във Влахия (Влашко), Молдавия, Сърбия, Трансилвания, Унгария, Австрия и Русия. Но тук по-голямата част от емигрантите предпочитат пред търговските занимания селския труд: наемат имоти, земя, лозя, гори; развъждат рогат добитък, овци, пчели, овощни градини; варят ракия и пр. Търновският митрополит се почита като духовен глава на българите, но тъй като обикновено той е грък, народът не му се доверява и си избира старейшини, които стават посредници между българите-християни и османските власти. Старейшините (имат се пред вид очевидно чорбаджиите — И. Д.), макар и да са уважавани от турците, все пак биват жестоко наказани, щом не предадат изискуемите се данъци и такси, впрочем крайно тежки. Българите, християните имат, както и сърбите, свои сдружения, но само частни или местни, а не общи."[23]

Авторът подчертава приликата на българите с другите славянски народи: техните обичаи „носят следи от славянската древност", техният обществен строй е отчасти аналогичен със сръбския, облеклото им прилича на малоруското, а езикът е „българско наречие на славянския език", доста различно в разните краища на страната и примесено с други езици — турски, италиански, латински.[24]

Когато описва националния характер на българите, особеностите на положението им под турска власт и т. н., ясно личат симпатиите на Спиридов към този народ, съчувствие към неговите тежки страдания в условията на „деспотичната" система на управление. Подчертават се демократичните, патриархални черти на българския обществен строй, „имущественото равенство", липсата на социални привилегии. Това е характерно за разпространената сред някои руски прогресивни обществени дейци от 20-те години на XIX в. представа за славяните като етническа родствена общност.

По такъв начин А. М. Спиридов за първи път подробно и сравнително вярно разказва за българите на страниците на едно от популярните списания в Русия. Неговата статия вероятно се основава не толкова на литературни източници, колкото на сведения и лични впечатления, получени при общуване с балкански емигранти в Дунавските княжества, а след това и в Трансилвания.

Много от онова, което Спиридов съобщава за народите, населяващи Европейска Турция, не съответствувало на действителността. Той не определя вярно етническата принадлежност

[23] Северный архив, 1825, № XIV, с. 89—91, 200—201.
[24] Пак там, с. 193—194. За интереса на Спиридов към българския език и представите му за него вж.: *Г. К. Венедиктов*, Цит. съч.

на някои от тях, например албанците, молдованите и власите смятал за славяни „по произход“, а за други разказвал малко и неточно. Но като цяло статията му дава по-верни и конкретни сведения за балканските народи, отколкото съчиненията на аналогична тема на някои европейски автори, чиито преводи понякога публикували руските списания.[25]

Отчитайки, че именно за българите в средата на 20-те години в Русия било известно твърде малко, можем да предполагаме, че от статията, поместена в „Северный архив“, читателите са получили много по-ясна представа, отколкото са имали преди за този южнославянски народ; узнали са за сложните българо-гръцки взаимоотношения, за всичко онова, което малко по-късно придава на църковния въпрос такава важност в историята на националното възраждане на българите. Но статията на Спиридов, както и по-преди, оставяла неизяснен въпроса за съотношението на регионалното наименование „България“ с реалното разпространение на българския етноним. В нея се имала пред вид предимно „същинска България“ в тогавашното географско понятие — област, граничеща на север с Дунав, а на юг с Балкана, макар да се споменавали и българите, живеещи в Румелия, заселени около Филипопол и „забравили езика на прадедите си“, „разложките преселници“; говорело се също така за българи, живеещи в Албания, и български преселници в Русия, Молдавия и Влашко.[26] Ясно е, че авторът е имал най-конкретни сведения за северната част на българските земи и слаба представа за останалата им част.

Статията на Спиридов дава възможност да си представим равнището и характерните особености на знанията за балканските народи и конкретно за българите в средата на 20-те години. Тя принадлежи на перото на образован, прогресивно настроен и близък по своите убеждения до декабристките кръгове човек, който се отнасял със симпатия и съчувствие към балканските народи и в частност към българите и тяхното националноосвободително движение. За съжаление не се е запазил отзив за тази статия, който би позволил да се съди за нейното въздействие върху руските читатели.

Може да се смята, че през първата четвърт на XIX в. в значителна степен били подготвени условията за разширяването на руско-българските обществени и културни връзки. Но явен напредък в това отношение настъпва през време на Руско-турската война от 1828—1829 г. и в последвалия я период. Именно тогава започнала да съзрява най-после представата, че

[25] Вж. например: Статистическое обозрение обитателей Турецкого государства. Соч. *Ж. Б. Сея*, Московский телеграф, 1825, ч. 2, № 5.
[26] Северный архив, 1825, № XIV, с. 193—196.

българите са оня славянски народ, който повече от другите турски християни се нуждае от помощ от страна на Русия.

Във втората половина на 20-те години и особено след началото на войната с Турция в руския периодичен печат и в отделни издания се публикували повече, отколкото по-рано, материали за съвременното положение на балканските народи. При това гръцката тема, както и преди, оставала преобладаваща. Но, както и преди, по-голямата част от литературата за Турция и нейните поданици не била оригинална, основана на собствени впечатления, на лично опознаване на страните и народите, които се описвали. Издавани били главно преводни компилации, често пъти само извадки или със съкращения и допълнения по преценка на издателите. Годините 1823—1829 били особено изобилни в това отношение. Именно от такъв вид книги и статии в списания е било възможно да се почерпят някои сведения за българите и българските земи, станали театър на военните действия и затова привличащи особено вниманието на читателите в Русия.[27]

Най-солидна в това отношение била книжката „Оттоманская империя или Обозрение Европейской Турции. . .", в която сведенията за българските земи на авторитетния в онова време географ и публицист Конрад Малт-Брюн се допълвали с материала, почерпан от съставителя от немските енциклопедии, от съчиненията на Ф. Пуквил и др.[28] В нея ясно се изразява разпространената в края на 20-те години представа за балканските владения на Османската империя, за живеещите там народи и по-специално за българите.

След „Общего физического и статистического описания Европейской Турции" в тази книжка се дава „частно описание" на нейните области. При това според Малт-Брюн се посочва, че административното деление на турските владения на еялети не отговаря „нито на физическото положение на страните, нито на особеностите на живеещите в тях народности" и затова по-целесъобразно е да се приеме „разделението, възприето от европейските географи". Това означавало, че Балканите

[27] Новейшие исторические, политические и географические сведения о Турецкой империи, заимствованные из достоверных путешествий и исследований исторических, ч. I—III., М., 1828; Оттоманская империя или Обозрение Европейской Турции. . . , М., 1828; *И. Гурьянов*, Взгляд на Турецкую империю в теперешнем ее состоянии, М., 1828; *М. Ладыженский*, Взгляд на Европейскую Турцию и окрестности Константинополя, СПб., 1828; Молдавия, Валахия и Булгария. — Московский телеграф, 1828, т. 20, № 8; *Кс. П.* (Кс. Полевой), Взгляд на состояние Турецкого государства. — Московский телеграф, 1829, ч. 28, № 16, 17.

[28] Оттоманская империя. . ., с. 3.

се делели на области, съответствуващи на „историческите провинции". Понякога те съвпадали с реално съществуващите политически, административни или национални разграничения, което се отнасяло например за Молдавия, Влашко, Босна и отчасти за Сърбия. България обаче според мнението на Малт-Брюн била само „етнографско наименование", а такива области като Румилия (Ромелия, Романия), Македония „нямали вече нито политически, нито етнографски смисъл."[29]

В края на 20-те години представите за „държавното историческо право" на гърците върху значителна част от балканските земи, в това число и онези, в които преобладавало българско население, оставали достатъчно солидни. Героичната борба на гръцкия народ за свое национално освобождение не ги разрушавала, а по-скоро ги укрепвала.

При това Европейска Турция представлявала извънредно сложен в демографско отношение конгломерат, който бил все още много слабо изучен. В тези условия действувала присъщата на човешките представи асоциация на областните наименования с етнонима. Етническа територия на българите считали, както и по-рано, областта, наименувана „България". При описването пък на земите, лежащи на юг от Балкана, за този народ или въобще не се говорело, или се споменавало като за част от населението, равна по брой с гърците, албанците и турците.[30]

Характеристика на българския народ се давала при описанието на провинцията, наречена „България": „Многобройните ѝ жители са в по-голямата си част християни с гръцко вероизповедание, говорят свое славянско наречие и отчасти новогръцки език. Тук обаче мюсюлманите са повече, отколкото в Сърбия. България е плодородна страна, макар да е планинска, но не е обработена" — писал Ксенофонт Полевой в „Московский телеграф", предпочитайки навярно поради някакви съмнения изобщо да не споменава етнонима „българи".[31] „Тази хълмиста земя, чиито тучни долини се простират към

[29] *C. Malte-Brun*, Précis de géographie universelle, t. III; Новейшие... сведения о Турецкой империи..., ч. II, с. 82.

[30] Най-големият авторитет Малт-Брюн, на когото неведнаж се позоваваме на руски език, писал например, че в северозападната част на Румелия между склоновете на Хемус се простира страна, съвсем неизвестна на новите пътешественици — Загора, населена с българи от IX в., че долините на Родопите са населени с „български, албански и може би тракийски племена", а в Македония има „много български и албански племена, които водят пастирски живот" (Оттоманская империя..., с. 78—79, 94).

[31] Московский телеграф, 1829, ч. 28, № 17, с. 77. В дадения цитат се повтарят сведения из „Journal des voyages", публикувани по-рано в: „Новейшие сведения о Турецкой империи", ч. III, с. 155.

Дунав, се обитава сега от славяни, маджари и българи, чиито брой стига до 1 800 000; от 866 г. по-голямата част от тях принадлежат към гръко-руското вероизповедание и имат трима епископи, ръкополагани от цариградския патриарх" — се казва в „Османската империя„, чийто съставител малко видоизменил и допълнил Малт-Брюн, но не можал да разясни с какво се отличават славяните от българите. Споменаването пък на „маджари" в България било очевидно грешка.[32]

М. Ладиженски, описвайки България и нейните жители, за разлика от други автори подчертава голямата разлика между западната и източната част на провинцията. Първата от тях като че ли е „почти необитаема, там българите, занимаващи се със скотовъдство, водят чергарски и уединен живот в мрачните долини, образувани от стръмните и високи склонове на планината", но в източната част на провинцията българите, които се занимават със земеделие, изглеждат „съвсем друг народ", деятелен и трудолюбив. Тук накратко се разказвало и за етногенеза на българите; те са дошли от брегoвете на Волга, „смесили се с местните славянски жители, които имат един и същи произход със сърбите и босненците, и днес говорят почти еднакво наречие с тези два народа".[33]

Тюркско-татарската теория за произхода на „дунавските българи" се излагала по-подробно и обосновано от съставителя на книжката „Оттоманская империя", чиито данни Малт-Брюн допълнил със сведения, почерпани очевидно от немската енциклопедия. „Близкото съседство на славяните с българите и техните общи походи — писал той — са били причината тези два различни народа да се смесят: последните, понеже били по-малобройни от покорените славяни, малко по малко забравили своя език и славянският станал преобладаващ в Придунавска България."[34] Характерно е, че версията за „прабългарите-славяни", някога изтъквана от Мавро Орбини и Йован Раич, не се споменава от нито един автор, а тюркско-татарската теория се излага като безспорна.

От цялата литература, засягаща българска тема, която излязла в Русия по време на Руско-турската война, трябва особено да отбележим превода на книгата за пътешествието из Европейска Турция на английския дипломатически чиновник Robert Walch — Роберт Валш (Уолш). Това е единственото от издадените в Русия описания, чийто автор, човек наблюдателен, макар и не винаги достатъчно осведомен, разказва за Бъл-

[32] Оттоманская империя, с. 224—225.
[33] *М. Ладыженский*, Цит. съч., с. 22—23.
[34] Оттоманская империя, с. 229.

гария и българите, като се основава на лични впечатления.[35] Вероятно затова измежду редица други книги за Турция и населяващите я народи Ю. И. Венелин е обърнал именно на нея внимание и е използувал някои сведения на Валш за българите.[36]

Валш пропътувал стария международен път, който води от Цариград през Люле Бургас, Айтос, Шумен, Разград, Русе и по-нататък към Букурещ. Той видял само малък брой български градове и селища, намиращи се по този път, т. е. съвсем малка част от България. Но дори и това, което могъл да види, се оказало неочаквано — български селища пътешественикът започнал да среща още много преди изкачването към гребена на Балкана (Ерекли, Девлет-Агач, Факия), а големият град Селимно (Сливен) се оказал населен почти само с българи. Но Валш смятал Румелия за гръцка област и големия брой българско население в нея се опитва да обясни с неотдавнашното преселване на „енергичното племе" на българите зад пределите на Балкана. По негово предположение за това спомагала политиката на турското правителство, което „се старае да поощрява промишленото производство на тези трудолюбиви земеделци". Малко по-нататък, като описва границите на областта „България", Валш отбелязва, че жителите ѝ са прелели извън пределите ѝ, „заели са значителна част от Румелия, чието население е било почти изтребено" в разприте между турците и гърците. „Броят на тези мирни и трудолюбиви земеделци постепенно се увеличава — пише Валш — и може да се предрече, че те ще заселят в непродължително време всички необработени и степни пространства, които се простират на юг от Балкана и между планините и морето".[37] По този начин за английския пътешественик, напълно уверен, че Румелия е исторически гръцка област, не оставало нищо друго, освен да обясни големия брой български селища в Румелия като неотдавнашна миграция на българите в гръцки национални земи.

Валш описва с голяма симпатия и съчувствие българите, техния бит, национални особености, а българския език определя като едно от славянските наречия. Все пак, както и други познавачи на Турция, той изхожда от затвърдилото се схва-

[35] *Р. Вальш*, Путешествие по Турции из Константинополя в Англию через Вену (перевод с французского), Спб, 1829. Името на автора Robert Walch, транскрибирано на бълг. език е Уолш, но в статията се разглежда негова книга в руски превод, поради което е възприета фамилията Вальш, така, както е на руски език.

[36] *Ю. И. Венелин*, Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном отношениях к россиянам, М., 1829, с. 248—253.

[37] *Р. Вальш*, Цит. съч., с. 134, 166—167.

щане, че българите са земеделци и овчари, „прости, приветливи и услужливи“, много трудолюбиви — „съвсем изгубили оня войнствен дух, с който някога се отличавали техните прадеди“.[38]

* * *

Ако обобщим всичко, което се е писало за България и българите в руската литература и публицистика в края на 20-те години, може да се забележи, че тези материали били шаблонни, оскъдни и противоречиви. По-ярки и достоверни сведения успял да събере и напише няколко години по-рано А. М. Спиридов. Но неговата статия в „Северный архив“ не се използувала и предприемчиви „съчинители“ бързали да задоволят читателския интерес към балканските народи, нараснал под влияние на войната с Турция, като провеждали и компилирали чуждестранни познавачи на Османската империя. Последните в по-голямата си част съставяли трудовете си въз основа на всевъзможни, понякога остарели и недостоверни литературни източници.

Такива автори, дори и онези, които сами пътували през европейските провинции на Турция, съобщавали редица конкретни сведения за топографията, икономиката и търговията в балканските владения на султана, за градовете и броя на населението им (истина е, че тези данни понякога били неточни и произволни), но те почти не познавали турските поданици, които живеели извън градовете, далеч от оживените международни пътища, и имали смътна представа за тях.

Немалка роля играело и литературното оформление на такива съчинения. Според господствуващия в онова време романтичен стил Европейска Турция и нейните обитатели били обвити с воала на източна екзотика. България например бивала обрисувана като „благословена земя“, изобилна във всичко и необикновено плодородна; Румелия се наричала „една от най-прекрасните страни на света“, в чиито планини са се настанили пастирски племена, още недокоснати от цивилизацията.

В представите за българите и техните национални особености постепенно се закрепил примитивен стереотип: те са трудолюбиви, мирни, покорни и съвсем неуки. Към това трябва да се добави още един нюанс; българите се обрисували пред читателите като народ, който е възникнал за разлика от другите южни славяни по пътя на смесването, при това смесване

[38] Пак там, с. 167.

в неясни пропорции от тюркско-татарски и славянски елементи. А тъй като за етнографските особености, нравите и обичаите на българите се знаело малко, неволно се създавал образ на народ, който, макар и да говори славянски език и да изповядва православие, не е „чисто славянски".

Такива сведения и представи за България и българите могла да получи руската „читающа публика" по времето, когато за пръв път се появили работите на Ю. И. Венелин.

Наистина самият Венелин представял нещата малко подругояче: той писал, че българите са предадени на пълно забвение, че дори не ги причисляват към славянските народи, че руските публицисти ги премълчават.[39] Но тези твърдения, както видяхме, не отговарят напълно на действителността. Те се обясняват отчасти с непълно познаване на съвременната публицистика за балканските народи, и, изглежда, са своеобразен и чин по-сигурно да се привлече вниманието и съчувствието към българския народ.

Скоро някои български дейци и по-точно В. Е. Априлов подхващали твърдението, че именно Венелин „открил" българите — забравеният от всички и дори изобщо неизвестен преди това на съвременниците народ.[40] Впоследствие тази представа била възприета от славяноведите и историците и се утвърдила в техните научни трудове.[41]

Разбира се, за българите като един от южнославянските народи, имащ свой език, знаели и преди появяването на книгата на Венелин, а в Русия благодарение на българските колонии в южните ѝ краища и в дунавските княжества знаели повече, отколкото в Западна Европа. Тези познания били оскъдни и не винаги достоверни, достъпни само за тесен кръг от дипломати и образовани хора, но те все пак представлявали някаква система от затвърдени представи, своего рода стереотип. Тъкмо той трябвало да бъде преодолян, разчупен, за да се създаде понятие за българите, което повече да отговаря на реалното състояние на нещата.

Именно такава задача се паднала на Венелин и да я осъществи е било може би по-сложно, отколкото просто да „изведе на сцената едно неизвестно задунавско славянско племе, и да запознае с него братята му от същата вяра."[42]

[39] *Ю. И. Венелин*, Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам, т. I, с. 7, 10.

[40] *В. Е. Априлов*, Денница ново-болгарского образования, Одесса, 1841, с. 1—4.

[41] Вж например: *И. И. Срезневски*, Очерк книгопечатанья в Болгарии. Журнал Министерства народного просвещения, 1846, № 9; *К. Иречек*, История болгар, с. 652—654.

[42] Така оценявал заслугите на Ю. И. Венелин *В. Е. Априлов*, Цит. съч., с. 3-4.

БОЛГАРЫ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ПЕРИОДИКА ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ XIX в.

И. С. ДОСТЯН

(Резюме)

В статье дается обзор материалов русской литературы и публицистики, касающихся современного положения, национальных особенностей и исторического прошлого болгарского народа, которая вышла до появления в 1829 г. труда Ю. И. Венелина „Древние и нынешние болгары".

Интерес к болгарской тематике наметился в период русско-турецкой войны 1806—1812 гг. При общем сочувствии российского общества к славянам, находившимся под властью Турции, болгары в первых десятилетиях XIX в. оставались в тени, о них было известно меньше, чем о таких народах, как сербы и черногорцы.

Большое значение для распространения знаний о славянах имело появление в 1825 г. в журнале „Северный архив" обширной статьи А. М. Спиридова, которая дает возможность представить уровень и характерные особенности знаний о болгарах в середине 20-х годов.

В первой четверти XIX в. были в значительной мере подготовлены условия для расширения русско-болгарских общественных и культурных связей, но очевидный сдвиг в этом отношении наметился лишь во время русско-турецкой войны 1828—1829 гг., когда в России было издано немало книг и статей (преимущественно переводов и компиляций), посвященных Турции и балканским народам. Знания о болгарах в это время не отсутствовали, но оставались еще скудными и не всегда достоверными, начали превращаться в своего рода стереотип. Преломить и преодолеть эти представления, восстановить реальное понятие о болгарах предстояло Ю. И. Венелину.

BULGARIANS IN THE RUSSIAN LITERATURE AND PERIODICAL PRESS IN THE FIRST DECADE OF THE XIX C.

I. S. DOSTIAN

(Summary)

The article makes an overview of materials from Russian literature and published press, conserning the contemporary state, national peculiarities and historical past of the Bulgarian people, which was printed before the appearance in 1829 of the study of Y. I. Venelin' Anciant and Contemporary Bulgarians'.

The interest in the Bulgarian theme was noted during the Russo-Turkish war of 1806—1812. With the overall sympathy of the Russian society for the Slavs under the Turkish rule, Bulgarians of the first decades of the XIX c. remained in dark. They were less known than such peoples as Serbians and Tchernogortzi.

Of great importance for the dissemination of knowledge about Slavs was the appearance in 1825 in the' Northern Archives' journal of an extensive article by A. M. Spiridonoff, which allowed envisioning the level and the characteristic peculiarities of the knowledge about Bulgarians in the middle of the 20-s.

In the first quarter of the XIX c., conditions were set for the strengthening of Russo-Bulgarian public and cultural ties in a considerable way, but an obvious change was noted only during the Russo-Turkish war of 1828—1829, when many books and articles were published in Russia (mainly translations and compilations), dealing with Turkey and the Balkan peoples. The knowledge about Bulgarians were not lacking at that time, but remained meager and not always certain, it started turning into a stereotype. To interpred and overcome these notions, to restore the real understanding of Bulgarians was the mission of Y. I. Venelin.

ПЪРВА СТРАНИЦА В ИСТОРИЯТА НА ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ РУСКИ УЧЕНИ

Г. К. ВЕНЕДИКТОВ

1. Научното пътешествие на Петър Иванович Кепен (1793—1864), което той предприема през 1821—1824 г., има голямо значение за пробуждане в Русия на интерес към славянските народи, към дейността на славянските учени и литератори. Историкът на руското славянознание А. А. Кочубински пише: „Пътешествието на енергичния Кепен из Австрия, из нейните славянски земи, представлява своего рода епоха в развитието на славянознанието у нас, с разнообразни последствия в близкото и по-далечното бъдеще.“[1] По време на пътешествието си Кепен се интересува от различни страни в живота на славяните, среща се с много славянски дейци. Между неговите занимания по време на пътешествието е и запознаването му със славянските езици. Още И. И. Срезневски отбелязва, че Кепен е първият учен в Русия, който се е интересувал от всички славянски езици.[2] Той проявил жив интерес и към българския език, за което свидетелствуват бележките му, публикувани в изданията от 20-те — 30-те години на миналото столетие или запазени в неговите писма от същото време. Известни са малко такива бележки. Те неведнъж вече са били цитирани и анализирани в различни изследвания във връзка с характеристиката на българските материали в „Додатак к Санктпетербургским сравнительним рјечницима свију језика и нарјечија, с особитим огледама Бугарског језика“ на Вук Караджич (Виена, 1822)[3].

[1] *А. А. Кочубинский*, Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев. Начальные годы русского славяноведения. Одесса, 1887—1888, с. 199.
[2] Юбилей П. И. Кеппена, СПб, 1860, с. 3.
[3] По-подробно за това вж.: *Н. М. Петровский*, О занятиях В. Копитаря болгарским языком. — Списние на БАН, кн. 8, 1914, с. 57 и сл. От работите, специално посветени на научните връзки на П. И. Кепен и Вук Караджич, вж. особено: *Г. Добрашиновић*, Петар Иванович Кепен и Вук, „Анали Филолошког факултета“ (Београдски универзитет), књ. 4, Београд, 1964, „Вуков зборник“ I.

При това се е отбелязало, че П. И. Кепен е „несъмнено първият руски учен, който обърнал внимание на говоримия български език“[4].

Новите данни, които се привеждат тук, позволяват да се изясни по-подробно въпроса за занимания на П. И. Кепен с българския език. Тези данни са взети от „Пътни бележки“ — дневника, който П. И. Кепен водил по време на пътешествието. Дневникът се пази в Архива на Академията на науките на СССР в Ленинград.[5] По различно време към него вече са се обръщали изследователите, които са подчертавали голямото значение на пътните бележки на Кепен за проучване историята на славянознанието и на руско-европейските научни и културни връзки.[6]

Независимо от значителната си историко-славяноведческа стойност дневникът на П. И. Кепен е все още слабо проучен. Публикувани са само няколко кратки фрагмента от него. Така Л. Б. Модзалевски в 1922 г. печата откъс за срещата на Кепен с Гьоте във Ваймар.[7] В началото на 60-те години С. Г. Потепалов дава кратки извадки от дневника, отнасящи се до срещите и разговорите на Кепен с видни дейци на науката и културата — с Вук Караджич, Лукиян Мушицки, Ян Колар, Франц Палацки, Йосиф Добровски, Вячеслав Ханка, Йосиф Юнгман и др.[8] По-рядко материалите от дневника са използувани широко от биографа на П. И. Кепен — неговия син Ф. П. Кепен.[9]

В настоящата статия ние ще разгледаме само тези записки в дневника на Кепен, които се отнасят до българския език и българите. Те са от времето на неговото пребиваване в село Херманшат в Трансилвания (сега Сибиу, СР Румъния), където Кепен пристига на 21 юли (2 август) и където престоява един месец, до 21 август (2 септември) 1822 г.

Това, че в дневника на Кепен има бележки за българския език, е известно отдавна от публикуваното писмо на В. Ко-

[4] *Ст. Романски*, Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски и В. И. Григорович. — Списание на БАН, кн. 54, 1937, с. 107—108.
[5] Архив АН СССР (ЛО), ф. 30, оп. 1, ед. хр. 137—139.
[6] Вж: *Л. Б. Модзалевский*, Дневники П. И. Кеппена. — Вестник АН СССР, 1922, № 12, с. 69; *С. Г. Потепалов*, Путешествие П. И. Кеппена по славянским землям. — Сб. Из истории русско-славянских литературных связей XIX в., М. — Л., 1963, с. 9; *О. Ласли П. И. Кеппена* в истории русско-славянских культурных связей в 20—30 гг. XIX в. — Вопросы славянского языкознания, вып 6, М., 1962, с. 180—181.
[7] *Л. Б. Модзалевский*, Цит. съч., с. 70.
[8] *С. Г. Потепалов*, Путешествие П. И. Кеппена по славянским землям, с. 12 и сл.
[9] *Ф. П. Кеппен*, Биография П. И. Кеппена. — Сборник Отделения русского языка и словесности, т. 89, № 5, 1911, с. 51—96.

питар до Вук Караджич, носещо дата 29 ноември 1822 г. В писмото Копитар съобщава, че му се удало да убеди Кепен да изхвърли от статията „Uber Völker — und Länderkunde in Russland[10] „най-грубите недостатъци" („die gröbsten Missgriffe"), отнасящи се до българския език, но че „*в ръкописния дневник на неговото пътешествие,* който, разбира се, той някога ще издаде, *всички споменати недостатъци* са останали" (к. м.— Г. В.).[11] Какви именно най-груби недостатъци по отношение на българския език са били зафиксирани в дневника на Кепен, Копитар пряко не споменава. Самият Кепен използува частично дневниковите бележки за българския език в цитираната статия и по-късно в статията „Чуждестранна литература".[12] Че в дневника се съдържат някакви бележки за българския език, до известна степен може да се съди също така по биографията на П. И. Кепен, написана от неговия син. Говорейки за работата на Кепен в Херманщат, биографът посочва (без някакви подробности), че „между различните . . . научни въпроси" той се интересувал и от българския език.[13] С. Г. Потепалов не споменава тези интереси в статията си за пътешествията на П. И. Кепен.[14] В „Указател към пътешествието на П. И. Кепен по славянските земи (Срещи със славянски учени и литератори)", приложен към друга статия, той посочва, че срещите, които Кепен е имал през август 1822 г. в Херманщат, „не са съществени в светлината на нашата тема"[15]. В Херманщат Кепен действително не е имал срещи с видни славянски дейци и затова неговото пребиваване там не е имало същото значение за установяване на руско-славянски културни връзки, каквото е било пребиваването му в славистическите центрове от онова време (Виена, Прага и др). Обаче в историята на руско-българските научни връзки едномесечният престой на Кепен в този град несъмнено заема важно място: тук е станало първото запознанство на руския учен с живия български език и с живеещите тук българи-емигранти и още първите му наблюдения над този език привличат вниманието на такива известни филолози като В. Караджич и В. Копитар.

[10] Тази статия е публикувана в Jahrbücher der Literatur, Bd. XX, Wien, 1822.
[11] Вукова преписка, кн. 1. Београд, 1907, с. 205. Вж. също: *Н. М. Петровский*, О занятиях В. Копитаря болгарским языком, с. 59.
[12] Вж. Библиографические листы, № 40, 12, апр. 1826, с. 599.
[13] *Ф. П. Кеппен*. Цит. съч., с. 66.
[14] *С. Г. Потепалов*, Путешествие П. И. Кеппена по славянским землям, с. 15.
[15] *С. Г. Потепалов*, О роли П. И. Кеппена в истории русско-славянских культурных связей, с. 211.

2. Ние не притежаваме конкретни данни за това, с какви сведения за българския език е разполагал П. И. Кепен, отправяйки се на пътешествие, но сме уверени, че тези сведения не са могли да не бъдат извънредно оскъдни даже за това време. В началото на XIX в. в Русия (и не само в нея) за съвременните българи въобще било известно малко, а за живия български език учените нямали в същност никаква представа. В руския печат на тази тема нищо не се пише. Не случайно, като говори за състоянието на разработката на славянските езици в Русия през първите две десетилетия на XIX в., С. К. Булич не привежда никакви данни за българския език.[16] Може само да се предполага, че някакви данни за него Кепен е могъл да получи от Вук Караджич по време на неговото пребиваване в Петербург през 1819 г. По това време Караджич вече знае някои неща за отликите на българския език от сръбския[17] и би могъл да сподели наблюденията си — макар и в най-общ вид — с Кепен, с когото той се запознава тук и чийто дом посещава.[18] Самият Кепен по това време вече се интересува от диалектология и събира материали за руски речник,[19] така че при взаимния интерес към езиците и диалектите в разговор между двамата би могло да стане дума и за българския език.

Първите сведения за съвременния български език славянската филология дължи, както е известно, на Вук Караджич, който публикува през 1822 г. във Виена, отначало във вестник „Новине Србске", а после и в отделна брошура своя „Додатак к Санктпетербургским сравнительним рјечницима". Кепен, тръгнал на пътешествие от Петербург на 29 октомври 1821 г., би могъл следователно да се запознае с „Додатак" по пътя и най-вероятно във Виена, където пристига през февруари 1822 г. Тука Кепен живее до края на май и се среща с Вук Караджич, който тук би могъл да му подари своя „Додатак". По-късно, вече през юли, те се срещат в с. Панев (край г. Тимишоара, сега в СР Румъния), където Кепен идва при Караджич по негова покана.[20] Възможно е в такъв случай екземпляр от „Додатак" Кепен да е получил от Караджич и в с. Панев. Но едва ли можем да се съмняваме, че намирайки се

[16] *С. К. Булич*, Очерк истории языкознания в России, т. 1 (XIII—1825), СПб., 1904, с. 1141—1228.
[17] *В. Стојанчевић*, Вукова знана о Бугарској и Бугарима. — Вуков зборник, Београд, 1966, с. 374—375.
[18] *С. Г. Потепалов*, Путешествие П. И. Кеппена по славянским землям, с. 9.
[19] *С. К. Булич*, Цит. съч., с. 998—999.
[20] За тези срещи на Кепен и Караджич вж: *Ф. П. Кеппен*. Цит. съч., с. 58.

във Виена, Кепен е обърнал внимание на излизащите във вестник „Новине Србске“ български материали на Караджич и че се е запознал с тях още преди излизането на „Додатак“ в отделна книжка. Във всеки случай безспорно е, че в Херманщат Кепен пристига, притежавайки вече тази книга — както се вижда от публикуваните по-долу записки в дневника.

3. Да се обърнем към бележките на Кепен за българския език.

На 24 юли (5 август) 1822 г., т. е. на четвъртия ден след пристигането си в Херманщат, Кепен е на обед у намиращия се също тук Пини — генералния руски консул в Букурещ. На обеда се среща с Алексей Матвеевич Спиридов.[21] „Между

[21] За А. М. Спиридов е известно малко (вж: *П. Н. Петров*, Для немногих. — Сборник случайных заметок по генеалогии и геральдике, топографии, истории, археологии, словесности и искусству СПб., 1875, с. 70; История родов русского дворянства, т. I, СПб., 1886, с. 389; Азбучный указатель имен русских деятелей, имеющих быть помещенными в „Биографический словарь“, издаваемый Императорским Русским историческим обществом, ч. II, СПб., 1888, с. 296). Спиридов произхожда от старинен дворянски род. Най-известен руски деятел от този род е неговият дядо адмирал Г. А. Спиридов, прославил се с победата над турския флот в Чесменския бой (1770 г.). Баща му М. Г. Спиридов, известен като историк, е издал в края на XVIII и началото на XIX в. редица т. нудове върху историята на руското дворянство. А. М. Спиридов вероятно е вторият син в семейството, което имало шестима синове и една дъщеря. По някои данни той е роден около 1780 г., починал при Николай I. Помладият му брат Михаил Матвеевич е видян декабрист. (По подробно за него вж: *М. И. Смирнов*, Памяти декабриста Спиридова (1 25—1925). — Доклады Переславль-Залесского на чно-просветительского общества, вып. 13, Переславль-Залесский, 1925, с. 1—19.) За дейността на самия А. М. Спиридов е известно, че е имал чин статски съветник (в дневника на Кепен той е наречен „надворным советником“), при Александър I служи в Московската поща и през 1817 г. изпълнява секретно поръчение според едни данни— в Бухара, според други—в Букурещ. От дневника на Кепен е известно, че през август 1822 г. той се намира в Трансилвания, в Херманщат. Започналото тук запознанство продължава в Русия. За това говори участието на Спиридов в „Библиографические листы“. В специалното „Предисловие“, написано по случай края на първата годишнина от излизането на списанието, Кепен „с отлична благодарност“ назовава „лицата, благоволили да ме почетат с изпращане на статии или известия за поместване в тези листове или помогнали ми в моите трудове с благонамерени съвети и с доставяне на различни сведения“. В числото на назованите лица е и „А. М. Спиридов, сега в СПб.“ (*П. Кеппен*, Материалы для истории просвещения в России, т. II. — Библиографические листы 1825 года, СПб, 1826, с. 2). Този факт, че през 1825—1826 г. Спиридов живее в Петербург, където по това време живее и Кепен, както и сътрудничеството им в едно списание дават достатъчно основание да се твърди, че в Петербург те са се срещали. Какво конкретно е било участието на Спиридов в „Библиографические листы“ на Кепен, трудно може да се каже, защото в самото списание няма никакви данни за това.

прочим он (А. М. Спиридов — Г. В.) сказал мне — записва в дневника си Кепен, — что булгарский езык имеет 6 наречий, и обещал познакомить меня с одним булгарским священником“ (л. 70 об.).[22]

На 1 (13) август 1822 г. Кепен записва: „Сегодня по рекомендации А. М. Спиридова думал заняться булгарскими наречиями с одним булгарским священником; но А. М. в ответ мне пишет: „Булгарский поп три дни (по-нататък думата е нечетлива — Г. В.); вчера я посылал к нему, узнал, что уехал в Кронштад (сега Брашов, СР Румъния — Г. В.); он слывет русским, теперь, когда узнал, что бывших архиереев в Валахии объявили фирманлиями, спешит в Валахию, чтобы турецкою милостию добиться преосвященства. (Фирманлии те, за коих головы Порта платит известную сумму денег.) — Между тем я у г. Катов застал булгарина Дмитр. Ив. Мустакова, который однако знал, кажется мне, о булгарском языке не слишком много. Он говорил только, что булгаре, живущие в соседстве с серб ми, употребляют много сербских речений, и что те, которые говорят терновским наречием, могут понимать всех прочих булгар, не редко друг друг с трудом только поним ющих. Я обещался сообщить ему Вука Стефановича Дод так . . .“ (Пак т.м).

В записк та от 11 23) августа 1822 г.: „Г. доктор Малой Валах и Ферари . . . , зная, что я занимаюсь древностями, привел ко мне булгарина, продавшего римские монеты. Он принес их с собою 508 и оставил их у меня для выбора“ (л. 89).

Записка от 15 (27) августа 1822 г.: „Дм. Ив. Мустаков[23] уверял меня, что додат к Вука Стефановича о булгарском языке кас ется только того наречия, которое употребляется на сербской границе. Он и соотечественники его не довольны тем, что Вук вводит в их язык никому не понятные и бесполезные буквы ѣ, é, ѡ, ѣ ѣ.[24] Пишет *шт* вместо *щ*, которое болгар всегда произносит как *шт*, напр. *башта — баща, отец*. Так напр. Вук пишет Ђурђевдень вместо *Гюргiовденъ* (день св. Георгия)“ (л. 93). Редом с двете последни фрази в полето

[22] Тук и по-долу в текста листата са посочени по „Пътни бележки“ от 1822 г. [Архив АН СССР (ЛС), ф. 30, оп. 1, ед. хр. 136].

[23] В „Пътни бележки“ тук има „звездичка“, под която на същата страница е написан следващият текст: „Мустаков имеет великое влияние на Булгарию. Он предан России. Один из трех братьев российский купец. Примером доверенности к нему служит то, что по совету Мустакова однажды булгары послали 12 поверенных в Константинополь, с жалобами о притеснениях, а оттуда прислано было столько же человек для сношений с Росс (ийскою) Миссиею в Букареште.“

[24] Тези букви са написани в полето; в текста първоначално са били буквите: *нь (н), кь, ль*.

е написано: „Мустаков с Сапуновым и еще каким-то третьим булгаром думают сочинить Булгарскую грамматику."

Записка от 16 (28) август 1822 г.: „Сегодня был у меня Мустаков. Он один из тех, которые лучше прочих знают булгарской язык. Даже новейшие переводы св. писания на б[олгарский] язык Сапунова[25], сообщаемы были ему окончательно для рассмотрения и одобрения. Он сказал мне, что древние булгарские грамоты есть в главном булгарском монастыре Рыле (Иоанна Рыльского). Рыла недалеко города Самокова при реке Искоре (текущей в Дунай). Хрисовул короля Шишмана (. . . века?).[26] Егумен сего монастыря обещался сообщить ему древнюю рукопись, содержащую историю Булгарии. Если она уцелеет, то Мустаков обещался сообщить мне об оной подробнейшие сведения. Он сам желал бы быть моим сопутчиком, если бы я когда-либо счел обозреть монастыри и церкви в Булгарии.

Между прочим я узнал от г. Мустакова, что булгары не употребляют буквы *у*, но 8, а букву *щ* выговаривают как *шт*, однако несколько потверже нежели *шт*, которое также иногда употребляется, напр., в слове *штъркъ (аист — storch* по печатному списку слов № 80).

Буква џ, произносимая *дж*, употребляется только в иностранных словах, напр., *хаџи* (т. е. *хаджи*).

Буква ѣ (твердый знак с ударением) произносится как гортанный *о* или *а*: род *ы* [Буква] ъ в конце без ударения произносится так, как российский твердый знак, а с ударением и в конце слова тогда как *ы*. Это то же, что волоское ѧ . . . Любопитнее всего то, что Мустаков уверяет, будто бы брат его, в 1812 году принужденный удалиться из Москвы к Волге, находил там селения, коих жители говорили еще языком к булгарскому и одевались почти так же, как и нынешние булгаре. Это стоило бы исследовать. В добавок ко всему М. (т. е. Мустаков — Г. В.) сообщил мне список 360 булгарских слов тех самых, которые избраны Ив. Осип. Потоцким и Клапратом для собрания слов и сравнительных словарей" (л. 93—93 об.).

На полето срещу началото на тази дълга бележка от 16 (28) август е вписано: „N. B. На булгарск[ий] язык переведены: Псалтырь Петром Сапуновым (из Габрова в Булгарии), который переводит теперь кн[игу] Премудрости Саломона, будет напечатана по подписке, если удастся. Евангелие перев[одит или =ел?] на булгарск[ий] язык Феодосий, архимандр[ит]

[25] Презимето „Сапунов" е написано над реда (може би по-късно).
[26] Така е в „Пътни бележки". На полето срещу това място е написано: „Шишман", в XIII—XIV веке".

Бистрицкий, грек, с каким-то природнейшим булгарином по поручению СПб. Библейского общества."

На полето на л. 93 об. се намира следващата приписка: „Булгары. Главные города в Булгарии Тернов, Хазан, Варна (Варина — где-то за Балканом, называемым Эмусом) . . .

Харпак по булгарски Крапак.

Половинная часть булгар магомедане; сии живут ближе к Дунаю, а християне ближе к Балкану и за сими горами. Так что около Дуная, может быть, из 10 селений одно христианское, а около Балкан из 10-и только одно исповедает магометанскую веру."

Бележките на езика, както се вижда, се отнасят до следните въпроси: 1) за диалектите (наречията) в българския език, 2) за отношението на българите към правописа на Вук Караджич, приложен към българския език, 3) за произношението на някои звукове и букви и 4) списък на 360 български думи. Бележките са направени от Кепен или направо по думите на Дмитрий Мустаков, или в резултат от разговор с него, т. е. също не без неговото влияние. За да оценим, както трябва, мястото и значението на приведените бележки на Кепен за българския език, ще разгледаме всеки от споменатите въпроси поотделно.

4. В записките на Кепен фактически за пръв път пряко се поставя въпросът за значителното диалектно разделение на българския език. Естествено Кепен, който не знае този език, ще запише не собственото си, а мнението на други по този въпрос. А. М. Спиридов му е съобщил, че българският език се разпада на шест наречия (очевидно по думите на „един български свещеник", с когото той обещава да запознае Кепен). Д. Мустаков, още преди да види материалите в „Додатак" на Караджич, е казал на Кепен, че само българите, говорещи търновското наречие, добре разбират другите българи, а те самите нерядко трудно се разбират един друг. Като се запознал с материалите в „Додатак", той уверявал Кепен, че последните засягат българския език не цялостно, а „само тези наречия, които се употребяват на сръбската граница". Мустаков, изглежда, не е казал на Кепен колко са според него българските наречия (иначе Кепен и това би отбелязал в дневника), но е ясно, че ги вижда не по-малко от две — търновското и, както той предполагал, пограничното със Сърбия наречие, представено от материалите в „Додатак". Трябва да се подчертае също, че Мустаков при това е посочвал (сигурно в обща форма) значителността на диалектните различия, нерядко затрудняващи взаимното разбиране на българи, родени в различни области.

Съобщението на Спиридов за наличието на шест български наречия очевидно твърде много е заинтересувало Кепен. За това може да се съди от бележника, че на „1/13 август той по препоръка на А. М. Спиридов *мислел да се заеме с българските наречия* с един български свещеник" (к. м. — Г. В.). За съжаление поради неочакваното заминаване на този свещеник от Херманщат срещата на Кепен с него не се е състояла и Кепен вероятно не е могъл да се заеме по-обстойно с този въпрос.

Интересът на Кепен към диалектите в българския език, проявен в Херманщат, не е случаен. Него въобще го интересуват местните различия на всички славянски (и не само славянски) езици. Към този въпрос той се обръща в беседите си със славянските учени, литератори и други дейци. За това убедително говорят дневниковите му записки за деленето на сръбския и словашкия, а също на унгарския и немския език.[27] Не без основание може да се твърди, че още преди срещата с българите в Херманщат през август 1822 г. у Кепен, вече познаващ „Додатак" на Караджич, може да се е зародил естественият въпрос и за диалектното разнообразие на българския език. С това, изглежда, може да се обясни фактът, че още в първата си записка, направена в Херманщат за този език, Кепен счита за нужно и интересно за себе си да отбележи съобщението на Спиридов за шестте български наречия. Предположението на Кепен за диалектното разнообразие на българския език, още смътно и неясно, възникнало у него *priori* във връзка с получени — от сведущи в своите езици филолози — сведения за разчленението на сръбския, словашкия и други езици, като че ли намира потвърждение още в първия разговор за българския език в Херманщат.

По разбираеми причини (от позицията на съвременните знания за българския език) записките на Кепен имат значение не само като първите известни ни сведения за диалектното разнообразие на българския език. За да ги оценим, както трябва именно в това отношение, трябва да припомним, че през 20-те години в научната литература не само не се споменава за наречията на българския език, но даже не всички филолози смятат българския за самостоятелен славянски език. Достатъчно е да се позовем на мнението на патриарха на славянската филология Йосиф Добровски, който отнася българския език към числото на сръбските наречия. И едва Вук Караджич в своя „Додатак", опирайки се на твърде оскъдни данни, получени главно в разговорите му с познати българи от Разлог, а също от ограничено число известни на него печатни ново-

[27] *С. Г. Потапов*, Путешествие П. И. Кеппена по славянским землям, с. 12—13.

български книги, посочва самия факт на съществуващи диалектни различия в езика на българите и привежда отделни примери за тези различия. Но Вук Караджич още не говори пряко за отделни наречия в българския език, за разпадане на този език на някакво число наречия.[28]

5. Приведеното по-горе мнение на Д. Мустаков, че българският език в „Додатак" на В. Караджич принадлежи само на жителите на пограничната със Сърбия област, Кепен излага в края на своята статия „Über Völker-und Länderkunde in Russland". Тази статия той написва (в краен случай — завършва) в Херманщат и тя излиза същата година.[29] Там се казва: „Все още не ни достигат сведения за много славянски езици. Едва наскоро усърдния лексикограф Вук Стефанович (Караджич) ни даде нещо за българския език; обаче и то, както ме уверяваха сведущи българи, предпочитащи търновския диалект пред другите, се отнася главно за това наречие, на което говорят близо до границата със Сърбия. Доколко е прав първият или последните, може да се реши само след най-близко изследване."[30] От писмото на В. Копитар до В. Караджич (29. XI. 1822 г.), цитирано по-горе, е известно, че Копитар убеждава Кепен да извади от статията си някакви бележки за българския език.[31] От това следва, че в първоначалния вариант на статията, с който Копитар се запознава преди публикуването ѝ, е имало и други бележки на херманщатските българи и (или) на самия Кепен за българския език. Възможно е тук да са били включени също и бележки, невписани от Кепен в дневника, с които Копитар също се запознава след връщането на Кепен от Трансилвания във Виена, а тези бележки, които се намират в дневника, може би са били изложени в статията по-пространно.

Като оставим настрана тези и други възможни предположения, ще подчертаем, че казаното в статията на Кепен за българския език много не се харесало на В. Копитар. Той явно бил засегнат от непочитателното според него отношение на непознатите му и въобще неизвестни херманщатски българи

[28] По-подробно за това вж: *Г. К. Венедиктов*, У истоков болгарской диалектологии. — В памет на проф. Ст. Стойков, С., 1974, с. 141—144.
[29] Вж: Jahrbücher der Literatur, Bd. XX, Wien, 1822, с. 1—27. В края на статията е посочено: „Hermannstadt in August, 1822".
[30] Пак там, с. 25. Същото Кепен повтаря по-късно и в статията си „Иностранная литература": „Българите, родени в околностите на Търново, древната столица на българските крале, предполагат, че напечатаните в „Додатак" известия са заимствувани от техните съотечественици, обитаващи в пределите на Сърбия" (Библиографические листы, № 40, 12 апр. 1826, стлб. 599).
[31] Вукова преписка, кн. 1, с. 205.

към труда на Караджич, чиято езикова реформа самият той поддържал, а интереса към българския език и фолклор не само поощрявал, но в известна степен и насочвал.[32] Мнението на българите, което Кепен излага в статия, предназначена за публикация в авторитетно списание, Копитар възприема като тяхно усъмняване в достоверността на българския характер на материалите в „Додатак". Сам уверен в неоснователността на такова съмнение и нежелайки то по някакъв начин, дори косвено, да хвърли сянка и върху неговото научно реноме, Копитар се постарава да убеди Кепен да извади от статията най-грубите неточности, както нарича приведените мнения на херманщатските българи. Неговите старания обаче нямат пълен успех, тъй като Кепен не във всичко му отстъпва. „Макар и да го убедих (Кепен — Г. В.) да изхвърли най-грубите неточности — пише той на Вук Караджич в споменатото писмо, — все пак остана, че Вашата българщина се е сторила на херменщатските българи не истинска, а такава, която като че ли е приложима около границата със Сърбия. От това Вие виждате, че той е искал да каже нещо приятно и на нашите приятели."[33] Следователно Кепен независимо от старанията на Копитар оставя в окончателния текст на статията мнението на своите познати българи за локалния (граничен със Сърбия) характер на българските материали в „Додатак".

Неотстъпчивостта на Кепен по този въпрос е твърде показателна. Тя свидетелствува, че до времето на разговорите му с Копитар той е имал вече по всяка вероятност твърдо убеждение за наличието на няколко български наречия (диалекти). Такова убеждение у него би могло да се изгради преди всичко въз основа на самостоятелно сравняване на материалите в „Додатак" с тези, които му предоставя Д. Мустаков (списък на 360 български думи), и също така вследствие думите на този българин за търновското наречие (диалект) в сравнение с другите, в това число и с разложкото. Подобно убеждение може да бъде подкрепено и от съображение от по-общ характер: известното на Кепен от други разговори диалектно разделение на сръбския, словашкия и други езици би трябвало да го навежда на мисълта за разделение и на българския език, още повече, че по това време той вече разполага с някои данни за диалектни различия в този език.

В своята статия Кепен не се изказва пряко за съществуването на няколко (най-малко на две — търновско и разложко) наречия или диалекти, ограничава се с позоваване на

[32] *Н. М. Петровский*, Цит. съч., с. 30.
[33] Вукова преписка, кн. I, с. 205.

цитираното мнение на „сведущи българи“ за материалите в „Додатак“ и със заключението, че „най-близко изследване“ на българския език ще определи кой е прав — Караджич или тези „сведущи българи, предпочитащи търновския диалект пред другите. Очевидно през август 1822 г., когато пише статията, и малко по-късно, след отпечатването ѝ Кепен не се смята толкова компетентен, че да направи решително толкова отговорно заключение,[34] въпреки че вътрешно вече е убеден в диалектното разчленение на българския език. В писмо от 18/30 ноември 1822 г. до Вук Караджич той обяснява своята позиция така: „Като чужденец в тази област аз не се осмелих да решавам нищо.“[35] Но той е смятал за важно да съобщи, че мнение за няколко български наречия съществува. Ето защо в същото писмо той пише: „Надявам се, дружбата ни да не пострада от това, че не премълчавам мнението на тези, които признават повече от едно българско наречие. Досега Вие единствен сте писал за този език; нека и други се опитат да обнародват мнението си.“[36]

Доколко важен е изглеждал на Кепен този въпрос, личи от нетърпението му да узнае мнението на Караджич. „Обаче — продължава той в цитираното писмо — аз желая да науча Вашето мнение по тази работа колкото може по-скоро и Ви моля да избързате с Вашето писмо и да го предадете на пощата с моя адрес, тъй като аз мисля да остана тук (във Виена — Г. В.) още четири седмици.“[37] Караджич не забавил отговора си. В писмо от 14/26 декември 1822 г., написано на руски, той в същност потвърждава мнението на тези (и Кепен включително), които предполагат наличието на български диалекти, макар че в писмото си говори за местни различия, а не за местни диалекти на българския език. Той пише: „Без да се съмнявам в местните различия на българското наречие, съм казал в „Додатак“ — Г. В.), че при събирането на тези опити са ми

[34] Показателно е, че в статията Кепен се позовава само на българите, а не споменава А. М. Спиридов, който пръв в Херманщат му съобщава за шестте български наречия. Кепен не е разполагал с данни, които биха отхвърлили или подкрепили това напълно конкретно твърдение, и затова, изглежда, не споменава за него в статията (дали в първоначалния ѝ вариант се говори за това, не ни е известно). Той се ограничава само да съобщи мнението на българите, което изглеждало за самия него и трябвало да изглежда и за читателите, че заслужава повече внимание и доверие. Ние знаем как се отнася към мнението на българите В. Копитар и няма защо да се съмняваме, че отношението му към твърдението на Спиридов, ако беше приведено в статията на Кепен, би могло да бъде по-доброжелателно.

[35] Вукова преписка, кн. 3, Београд, 1909, с. 555.

[36] Пак там.

[37] Пак там, с. 556.

помогнали българите от пределите на Разлога."[38] А малко по-горе той посочва: „Аз самият съм уверен, както и признах в моята книжка („Додатак" — Г. В.), че тя не е съвършено известие за цялото сегашно българско наречие и единствено за това я издадох, та незнаещите нищо за българското наречие да могат да имат някакво понятие за него, а знаещите повече да я поправят и да научат и мене."[39]

По-определено за диалектното разчленение на българския език Караджич не се е изказвал. След три години и нещо Кепен ясно формулира тезата за наличието на ред наречия (диалекти) в този език. „Всичко това само доказва — пише той, — че в българския език съществуват различни наречия, достойни за изследване."[40] Това е първото съобщение в печата за диалектното разделение на българския език.

6. Във връзка с разглежданите сведения за диалектното делене на българския език трябва да се отбележи, че в същата статия „Чуждестранна литература" Кепен изказва и много важното положение за възможна българо-македонска приндлежност на езика на най-древните преводи на богослужебните книги. Като посочва наличието на „различни наречия" в българския език, „достойни за изследване", той пише: „Дали не трябва към тях да се причисли това (може би най-древно наречие на църковните книги), което . . . неотдавна е открито в Македония?"[41] Все още неясността на това положение, формулирано във вид на въпрос-предположение поради оскъдността на данни, ще стане напълно очевидна, ако припомним, че тогава, в средата на 20-те години на XIX в., не само още не се поставя въпросът за това, на какво именно наречие на старобългарския език са били направени първите славянски преводи на богослужебните книги, но още не бил решен и общопризнат отго-

[38] Вукова преписка, кн. 3, Београд, 1909, с. 556.
[39] Пак там.
[40] Вж: Библиографические листы, № 40, 12 апр. 1826, стлб. 599.
[41] Пак там. За това наречие Кепен научава съвсем наскоро от Й. Добровски и веднага уведомява своите читатели: „Що се отнася до българо-сръбско-македонското наречие, г-н Д(обровски) остава на своето мнение, като ни уведомява, че в Македония. . . неотдавна е открито славянско наречие, неизвестно още на най-новите езиковеди. Твърдят, че то повече от другите било сходно с езика на древните славянски паметници (с езика на църковните книги?" („Библиографические листы", № 37, 25. февр. 1826, стлб. 539). Кой утвърждава най-голямото сходство на българското наречие в Македония с езика на най-старите славянски паметници на писмеността — Й. Добровски или някой друг (други), — П. И. Кепен де отбелязва. Прави впечатление обаче фактът, че ако тук той привежда мнението на неназовани учени, то в статията „Иностранная литература" излага това мнение по-скоро като собствено предположение, макар да препраща към цитирания тук откъс.

ворът на по-общия въпрос — езикът на кой славянски народ ляга в основата на езика на тези преводи. Както е известно, по това време съществуват и различни теории за произхода на този език: моравски (К. Ф. Калайдович), панонски (В. Копитар) и „илирийски" — отначало старосръбски, а по-късно — сръбско-българско-македонски (Й. Добровски). Само А. Х. Востоков изказва мнение за старобългарска основа на езика на тази писменост.[42] Лаконично изказаното през 1826 г. предположение на Копен за българо-македонската диалектна локализация на този език представлява щастлива догадка, поразителна за онова време, като се има пред вид с колко оскъдни материали за такова заключение е разполагал той.

7. Да разгледаме сега отношението на херманщатските българи към графиката и ортографията, приложени от Вук Караджич към българските материали.

Както се знае, в „Додатак" Караджич прилага към българския материал графиката и ортографията, които е прилагал и в своите сръбски издания. Причината за този избор той сам обяснява в „Додатак" със следното: „Българите, които нямат своя литература, пишат по славянската ортография, без да се грижат кой знае колко за истинското произношение на буквите и думите; а аз бих искал тези думи никой никъде да не може да чете другояче освен така, както говорят българите; затова ги написах по моята ортография" (с. 4). В съответствие с това той и изменя църковнославянското изписване на българските думи в ръкописа, който използува при съставянето на „Додатак-а".[43] Така той изхвърля краесловния *ъ*, вместо *ы* навсякъде пише *и (риба, син — сынъ)*, вместо *я* пише *иа (иазик)*, вместо *щ* — буквосъчетанието *шт (огнище)*, вместо

[42] В писмо до граф П. Н. Румянцев от 1. V. 1822 г. той подчертава важността на българските материали в „Додатак" на Караджич за потвърждаване на това мнение. Характеризираният от Караджич „български диалект — пише той, твърде различен от сръбския, е запазил по-големи сходства с църковнославянския, което и подкрепя моята догадка за тъждеството на църковнославянския език със стария славянобългарски" (Переписка Востокова в повременном порядке, СПб., 1873, с. 29). Срв. с това мнението на някакъв си „полуучеи човек" („надрикњига", както го нарича Вук Караджич в писмо до В. Копитар от 9 XII. 1822), според когото „българският език е по-добър и по-близък до славянския, отколкото сръбският". Наистина в края на 1822 г., когато е написано това писмо, неизвестният „полуучен човек" по думите на Караджич вече се придържа към друго мнение, а именно че „българското наречие е най-лошото от всички славянски наречия и най-отдалеченото от славянския език" (Вукова преписка, кн. 1, с. 208).

[43] По-подробно за това вж.: *Н. М. Петровски*, Цит. съч., с. 43—46; *Ст. Стойков*, Вук Караджич и българският език. — Български език, 1967, кн. 4—5, с. 297.

ѣ (под ударение) пише *è (млѣко, снѣг, рѣка, лѣто)* и т. н. Той въвежда и букви от сръбската азбука; *љ (људе, љубо́в, љива́да), њ (соњ, дењ, коњ), ћ (ће́рка, зе́ће), ђ*(о́ђињ).

Приетата от Вук Караджич графика (и ортография) за българския език не се харесва на херманщатските българи. Това е хронологически първото известно ни отрицателно отношение на българите към реформата на сръбския филолог. За него досега можеше да се съди по цитираното вече писмо на В. Копитар до Вук Караджич от 29. XI. 1822 г., където се казва: „Неговият (т. е. на Кепен—Г. В.) българин е шпионинът Мустаков, протестиращ против Вашата ортография *шт, љ, њ, ђ, ћ,* макар че сам пише *огниште* . . . Разбира ли този човек азбуката? Той пише *ѧмъ . . ., изи́къ . . , не́кѧтъ . . ., сарцѐ . . ., замъѧ . . ., свињѧ, за́ицъ, петѐлъ, дарво̀, трѧвъ́ . . ., зарно̀, цвѧтъ . . ., ко́рѧнъ, яицѐ, млѧко, мисо́, хлѧбъ́. . ., etc.* Дали той не изговаря ѧ по влашки като *je, é.*“[44] Сега, като знаем записките на Кепен, можем да съдим за недоволството на българите от графиката и правописа на Караджич по-подробно.

Преди всичко оказва се, че от графиката и правописа на Караджич е недоволен не само Д. Мустаков, но и други българи. Сега е известна и причината за тяхното недоволство—непонятността и безполезността за българския език на ред букви. В записките на 15 (27) август 1822 г. е казано: „Той (Д. Мустаков — Г. В.) и съотечествениците му са недоволни от това, че Вук въвежда в техния език неразбираемите за никого и безполезни *ђ, é, љ, њ, ћ.*“[45]. В числото на „неразбираемите за никого и безполезни“ за българския език букви освен сръбските *ђ, ћ, љ* и *њ,* както виждаме, е посочена и буквата *é.* Възражението срещу използуването на тази буква не е съвсем ясно, тъй като я е употребявал и самият Мустаков — това се вижда от приведените в писмото на Копитар примери (*сарцé, петѐлъ,* и др., но също и *яйцѐ,* с *è*). Вероятно в дневника на Кепен има грешка: вместо *é* би трябвало да бъде *è,* с който знак Караджич обозначава *е* широко, произнасяно като френското „е-отворено“ („Додатак . . .“, с. 4). В такъв случай недоволството на българите изглежда по-разбираемо; те са възразявали против *è,* защото Караджич пише тази буква на място-

[44] Вукова преписка, кн. 1, с. 205. — Думата *зарно́* в писмото, което е на немски, Копитар машинално предава с латиница.

[45] Тези букви, както се каза по-горе, са написани в полетата на дневника вместо зачеркнатите в текста *нь* (*њ*), *кь, љ.* Изглежда, поправките в тази записка са направени от Кепен след поредната беседа с Д. Мустаков, състояла се на другия ден, 16 (28) август, когато между другите въпроси са се обсъждали и някои въпроси за графиката и произношението на отделни български звукове (за това вж. по-долу).

то на *ѣ* в тези думи, в които неговите познати българи от Разлог са произнасяли *е* широко[46], а в същото време Д. Мустаков (родом от Габрово) и другите българи от Източна България в тези думи произнасят звука *'а*, който те според примерите в същото писмо на В. Копитар *(мл҃ко, цв҃тъ)* обозначават с буквата ҃.

Българите не одобряват и това, че Вук Караджич „пише *шт* вместо *щ*, което българинът винаги произнася като *шт*“ (например *башта* — *баща*), а така също изписването на *ђюрђ офден*[47] вместо *Гюргіовденъ*, както трябва според тях да се означи „денят на свети Георги“.

Мнението на Д. Мустаков и неговите земляци в Херманщат за графиката и правописа на Караджич в „Додатак“ Кепен не привежда в статията си, публикувана във виенското списание „Jahrbücher der Literatur“, но безспорно е, че в първоначалния вариант под някаква форма е било споменато тяхното отрицателно отношение към буквите *љ*, *њ*, *ђ* и *ћ* и писането на *шт* вместо *щ*. Това се изяснява от същото писмо на В. Копитар до Караджич от 29. XI. 1822 г., където се казва, че Д. Мустаков протестира срещу изброените четири сръбски букви и писането на *шт*. Тъй като Копитар не споменава в писмото си за никакви други „протести“ на познатите на Кепен, а в дневника на Кепен други забележки по графиката и ортографията на Караджич няма, то може да се заключи следното: първо, в началния вариант на статията на Кепен е била посочена ненужността само на буквите *љ*, *њ*, *ђ*, *ћ* и изписването *шт*. и, второ, забележките за тези букви тъкмо са били „най-грубите недостатъци“, за които Копитар в писмото си съобщава, че му се удало да убеди Кепен да ги изхвърли от статията.[48] Не е ясно само дали в статията е била спомената сред другите и буквата *ѐ*, срещу която херманщатските българи според записките на Кепен също са възразявали. Копитар в писмото си не я споменава. От това може да се заключи, че или буквата *ѐ* в първоначалния текст на статията на Кепен не е приведена, или е приведена, но отрицателното становище към нея Копитар не е сметнал за „недостатък“ на автора на статията.

Възниква въпросът: защо Кепен, който не се поддава на натиска на Копитар в разгледания по-горе въпрос за локал-

[46] *Ст. Стойков*, Цит. съч., с. 293.

[47] Тази дума е употребена с такова изписване в една от народните песни, публикувани в „Додатак“, с. 44.

[48] Срв. с това и бележката на Копитар, че в ръкописния дневник на Кепен *„всички* гореспоменати неточности са останали“ (к. м. — Г. В.). От това следва, че други забележки („неточности“) за графиката освен посочените в писмото в статията не е имало.

но-диалектния характер на българските материали в „Додатак", му отстъпва по отношение на графиката и ортографията? Обясненията могат да бъдат различни. Възможно е на Кепен да му е било неудобно да упорствува във всичко пред мастития филолог и той да е решил да „пожертвува" по-малко съществено — графиката, за да „спаси" в статията си по-важната за него мисъл за диалектното разделение на българския език, още повече, че в спора за ползата или безполезността на дадени букви за българския език той едва ли е имал свое определено мнение. Друго обяснение: Кепен е изключил бележките за графиката на Караджич може би защото не е искал да се намесва в публичен спор за сръбските букви *ђ, ћ, љ, њ*, при това на страната на противниците на ортографическата реформа на Караджич. Че Кепен не е искал да усложнява с това своите отношения с Караджич, подсеща и писмото му до сръбския филолог от 18 (30). XI. 1822 г., в което с известно желание да се извини той пише по повод приведеното от него в статията му за виенското списание мнение за диалектното разделение на българския език: „*Надявам се, дружбата ни няма да пострада* от това, че аз не премълчавам мнението на тези, които признават повече от едно българско наречие" (к. м. — Г. В.).[49] Кепен е ценял добрите си отношения с Караджич и, изглежда, не е искал да ги помрачава със съобщение за отрицателно мнение спрямо неговата графика в своя статия.

8. В дневниковите бележки на Кепен намираме също така интересни бележки за произношението на някои български звукове (и звукосъчетания) и за употребата на някои букви. Тези бележки са направени по думите на Д. Мустаков и въз основа на собствени на Кепен наблюдения.

Така, позовавайки се на мнението на Д. Мустаков, Кепен забелязва, че българите пишат не буквата *у*, а [8] и че „буквата *џ*, произнасяна *дж*, се употребява само в чужди думи, напр. *хаџи* (т. е. *хаджи*)". Двете букви — *у* и *џ* — са използувани от Караджич в българските материали на „Додатак", така че и тази бележка на Мустаков е насочена фактически срещу Караджич. Любопитна е забележката на самия Кепен за произношението на буквите *щ* и *шт*. Той пише, че българите я „изговарят като *шт*, но малко по-твърдо, отколкото *шт* (вероятно *шт* в руски език? — Г. В.), което също понякога се употребява, напр. в думата *штъркъ*". Впечатлението за „по-твърдо" произношение на *шт* се е създало у Кепен очевидно поради това, че той е обърнал внимание на произношението на *шт* в съчетание с *ъ*. За това говори приведената като

[49] Вукова преписка, кн. 3, с. 555.

илюстрация на такова именно произношение дума *штъркъ*. Особено интересна е бележката на Кепен за произношението на характерния български звук ъ (у Кепен — за произношението на буквата ъ). Това е първата, известна на нас артикулационна характеристика на звука, непривичен за руския слух (особено в ударена позиция). Кепен не е могъл да не му обърне внимание, слушайки българската реч. В дневника за него е написано: „Буквата ъ́ (твърд знак с ударение) се произнася като гърлено *о* или *а*: род *ы*. [Буквата] ъ в края без ударение се произнася както руския твърд знак (т. е. да се разбира, че въобще не се произнася? — *Г. В.*), а с ударение и в края на думата — като *ы*. То е като „волоското" (т. е. — влашкото — румънското — Г. В.) ѧ." Виждаме, че Кепен в общи линии правилно характеризира звука ъ като среден между *о* и *а*, близък до руското *ы* (за сходството или даже за тъждеството на българското ъ и руското *ы* са писали руските пътешественици и по-късно).

Такива са кратките бележки на Кепен за някои звукови особености на българския език. Това са бележки на първия руски учен, който специално наблюдава живата българска реч.

9. Интересни и важни подробности са фиксирани в дневника на Кепен относно списъка на 360 български думи, получен от него в Херманщат. За този списък Кепен съобщава сам покъсно в статията „Иностранная литература": „Пребивавайки в Херманщат, ние имахме възможност да се възползуваме от грамотността на един, намиращ се тук българин [роден в Грабово (т. е. Габрово — Г. В.), близо до Терново или Тырново], за да съставим друг, неголям списък (от 360) български думи."[50] Без съмнение този списък е един от „няколкото езикови образци", които Кепен взема със себе си във Виена от Херманщат и за които съобщава на Вук Караджич в писмото си от 18(30). XI. 1822 г.[51]

Понеже в цитирания откъс от статията в „Библиографические листы" фамилията на този българин не се съобщава, а пак там, малко по-долу, Кепен говори, че в Херманщат се запознал и с Мустаков, но не посочва инициала му, то действително не става съвсем ясно кой именно е помогнал на Кепен да състави интересуващия ни списък от 360 български думи.

[50] Библиографические листы, № 40, 12 апр. 1826, стлб. 598, под л. Първия списък на български думи, публикувани в „Додатак" на Караджич, Кепен споменава пак тук в текста.

[51] Вукова преписка, кн. 3, с. 555. Тук Кепен пише, че други „образци от езика" ще му бъдат изпратени допълнително. Що за образци са могли да бъдат те и дали ги е получил Кепен, не знаем.

Н. М. Петровски пише, че Кепен „вероятно . . . е познавал Димитър Мустаков“[52]. Сега, като сравним цитирания текст от „Биографические листы“ с бележката в дневника, се убеждаваме, че този списък съобщава на Кепен именно Димитър Мустаков. Макар в съответната записка да не е посочена пълната фамилия, а само инициалът М., от контекста съвършено логично следва, че под този инициал се има пред вид Д. Мустаков (срв. например думите „в добавък към всичко“ това, което тук, по-горе, му говорил именно този Мустаков).

До известна степен неясно е друго — по какъв начин, в какъв вид Кепен получава от Д. Мустаков споменатия списък думи. Работата е в това, че думите „М(устаков) ми съобщи“ в дневника и „ние имахме възможност да се възползуваме от грамотността“ на един българин (т. е. същия Мустаков) „за съставяне“ списък на български думи могат да се разберат различно: първо, че Мустаков е предал на Кепен вече готов списък или, второ, че Мустаков е съобщил на Кепен българските съответствия на думите, които Кепен сам е записвал. Макар че въз основа на двата текста — и печатния, и ръкописния (в дневника) — може да се говори по-скоро, че Кепен сам е направил списъка по думите на този българин, по-склонни сме да мислим, че Кепен е получил този списък от Мустаков вече в по-малко или повече завършен вид. За потвърждение ще приведем едно убедително според нас съображение. Във вече цитираното писмо до Караджич от 29. XI. 1822 г. Копитар, възмутен от отношението на Мустаков (Димитър) към графиката и ортографията на Караджич, възкликва: „Разбира ли този човек азбуката? Той пише *ямъ . . . , изи́къ*“ и т. н. (вж. по-горе, с. 226). Приведените тук от Копитар 17 български думи, които „пише“ Мустаков (а не Кепен!), липсват в записките от дневника. Следователно Копитар би могъл да ги препише само от един от „няколкото езикови образци“, които Кепен е донесъл със себе си и му показал във Виена. Това, че става дума именно за списък на специално подбрани думи, се изяснява от състава на тези думи — почти всички с изключение на четири — *замъ^, за́ицъ, зарнѡ* и *цв^тъ*, са приведени (разбира се, в друга транскрипция) в „Додатак“ на Вук Караджич. А това, че списъкът е направен от ръката на Д. Мустаков, а не на Кепен, става ясно от думите на самия Копитар: „Той (т. е. Мустаков — Г. В.) пише“, а не диктува, казва и др. Едва ли Копитар, недоволен от това, че Кепен публикува мнението на херманщатските българи за българщината на Караджич в „Додатак“, ще започне да деликатничи и

[52] *Н. М. Петровский*, Цит. съч., с. 62, под л. 5.

няма да назове Кепен, та да покаже неговата некомпетентност, ако списъкът на думите беше написан от ръката на Кепен. Трябва да се има пред вид и такова съображение: Кепен, който не знае български език, е трябвало да предпочете материал „от първа ръка", а не в собствения си запис, за да се избягнат неточности и грешки, още повече, че такава възможност му се представя в лицето на Д. Мустаков.

Много интересна записка в дневника е, че съобщеният от Д. Мустаков списък на български думи включва „същите, които са избрани от Ив. Осип. Потоцки и Клапрот за списък на думи и сравнителни речници". От това следва, че Д. Мустаков е привел българските съответствия именно на думите от този списък, а не на списъка в „Додатак" на Караджич, получен от него, както добре се вижда в дневниковите бележки, от Кепен. Какъв е този списък на И. О. Потоцки (граф Ян Потоцки) и издателя Клапрот, ние не знаем. Може да се каже, че той е бил по-голям от списъка в „Додатак": 360 думи срещу 285 думи, включително и 12 числителни, в „Додатак". Между думите, които липсват в списъка на Караджич, тук, изглежда, са и цитираните по-горе *замъ^, за́ицъ, зарнд, цв^тъ*, чиято транскрипция от Мустаков също предизвиква недоволството на Копитар. По-горе беше вече цитирана думата *штъркъ*, с която Кепен илюстрира особеното (по-твърдо) произношение на *шт*. До тази дума в скобки освен превода ѝ на руски *аист* и немски *Storch*, е посочено: „по *печатния* списък на думи № 80" (к. м. — Г. В.). В списъка на българските думи в „Додатак" думата *штърк* въобще липсва, а под № 80 е дадена *самовила*. Ако и тази дума е написана от Мустаков като българско съответствие на руск. *аист* или нем. *Storch* в споменавания от Кепен списък на думи на Потоцки и Клапрот, от това естествено произтича, че този списък някъде е бил напечатан и че Кепен и Мустаков са го имали на ръка и са работили с него.

Запазил ли се е списъкът на 360-те български думи, получени от Кепен, или не, а ако се е запазил, къде се намира сега — ние не знаем. Във връзка с това уместно е да се напомни, че на състоялия се през 1964 г. симпозиум, посветен на столетието от смъртта на Вук Караджич, Поленакович изказва предположение, че този списък се намира между ръкописните материали на Караджич, които се съхраняват в архива на Сръбската академия на науките и изкуствата.[53] В краткото описание на два списъка с български думи в този архив

[53] За това вж. *Г. Добрашиновић*, Петар Иванович Кепен и Вук, с. 127, бел. 18 под л.

Дж. Игнятович посочва[54], че и двата са написани от ръката на Караджич и с неговото правописание с отражение на източнобългарското произношение (например *коляно, мляко, мъш, куса, любов* и др.). В един от тези списъци има 150 думи, носещи номера от 1 до 256 и разположени тематично (родствени отношения, части на тялото, небесни тела и географски понятия, домашни сечива, глаголи и лични местоимения). Номерацията на думите и особено тяхното тематично разположение, съвпадащо изцяло с разположението на думите в петербургските „Сравнителни речници" и „Додатак" на Караджич, свидетелствуват, както ни се струва, че този списък има отношение към споменатите трудове. Другият списък, както отбелязва Дж. Игнятович, съдържа 360 номерирани думи (толкова, колкото и споменатият в дневника на Кепен списък на Потоцки и Клапрот), записани на руски и български език. В края на този списък е посочено името Гечо Бороолу — българин от Ловеч. Дж. Игнятович предполага, че тези думи Караджич вероятно е записал „със своята ръка от този българин". Времето на съставянето на двата списъка не е означено. По-подробното им изследване може би ще ни даде отговор имат ли някакво отношение към съставянето им Кепен и неговите познати херманщатски българи.

По мнението на Г. Добрашинович съвпадението на броя на думите (360) и наличието на руски думи, при това в първата колонка на списъка, са „солидна подкрепа" на предположението, че този списък в архива на Вук Караджич е преписан от списъка на Кепен.[55]

10. Между другите бележки в дневника на Кепен, засягащи българския език, трябва да се отбележи преди всичко съобщението за намерението на Д. Мустаков, П. Сапунов и на още някакъв българин „да съчинят българска граматика". Това, доколкото ни е известно, е първото съобщение, че български дейци възнамеряват да съставят граматика на родния си език. Досега сведенията от такъв характер се отнасяха към 1824 г., когато организираното от българите в Брашов (разположен близо до Херманщат) „Филологическо общество" си поставя като една от своите цели издаването на българска граматика. Инициативата за това важно начинание принадлежи очевидно на Василий Ненович.[56]

[54] Ђ. *Игњатовић*, Прилог проучвању у Вукових веза са Бугарима. — Ковчежић, Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, књ 6, Београд, 1965, с. 74—75.

[55] *Г. Добрашинович*, Български материали в архива на Вук Караджич.— Литературна мисъл, 1975, кн. 6, с. 47.

[6] *М. Арнаудов*, Българското книжовно дружество в Браила, С., 1966,

Любопитни са също така бележките на Кепен за познанията на българския език от неговия информатор Д. Мустаков. Първото впечатление е неблагоприятно: Мустаков се сторил на Кепен човек, който знае „за българския език не твърде много“ [записката от 1(13) август]. Скоро обаче мнението на Кепен се променя и след две седмици, на 16(28) август, т. е. вече след разговорите между тях за българските материали в „Додатак“, Кепен записва, че Д. Мустаков е „един от тези, които по-добре от останалите познават българския език“. Даже най-новите преводи на Светото писание на български език, направени от Сапунов, му били съобщавани за окончателно „разглеждане и одобрение“. Последното съобщение на Кепен представлява голям интерес за изучаване литературната дейност на българите в началото на 20-те години на XIX в.[57]

11. В заключение не може да не се кажат още няколко думи за Алексей Матвеевич Спиридов, който веднага след пристигането на Кепен в Херманщат му съобщава за наличието на шест български наречия и обещава да му окаже съдействие в неговите занимания с българския език.

Нямаме някакви конкретни сведения за непосредствени контакти на А. М. Спиридов с българи освен споменатото в дневника на Кепен познанство с един български свещеник. Може само да се предполага, че пътешествувайки из Влахия и Трансилвания, където по това време живеят доста българи-емигранти, той с неговите интереси към балканските народи едва ли е пропускал възможността да общува с тамошните български жители.

Обширната статия на А. М. Спиридов „Кратък преглед на народите от славянското племе, обитаващи европейската част на турската империя“, публикувана през 1825 г.[58], доказва

с. 10. Съобщението за това начинание е публикувано още през 1824 г. Вж.: *П. Берович (П. Берон)*, Буквар с различни поучения (Брашов), 1824, с. 141.

[57] Тук не се спираме на по-нататъшната дейност в областта на българското просвещение на Д. Мустаков, бивш агент на сръбския княз Милош Обренович. Отбелязваме само, че през 30-те години той взема участие в изграждането на първото българско училище в Габрово, бил е един от директорите на това училище, съдействува за издаване на български книги в Сърбия.

[58] Вж.: Северный архив, СПб, 1825, № 14, с. 85—117; № 15, с. 191—234. Тази статия е подписана „С-д-въ“ (№ 15, с. 234). За авторството на А. М. Спиридов авторитетно свидетелствува П. И. Кепен: „За българите, заселили се в Румелия, Албания, Влахия и Молдавия, споменава А. М. Спиридов в кратък преглед на славянските народи, обитаващи европейската част на турската империя“ (Библиографические листы, № 40, 1826, стлб. 599, под л.), с препратка към № 15 „Северный архив“, 1825 г. Тук е допусната само случайна (може би печатна) грешка в преп. на с. 19 вместо 193, от която започва разказът за българите. Авторството на

интереса му към живота на балканските народи. В статията се посочва, че борбата на гърците срещу турците е приковала вниманието на Европа към Балканите и че е дошло време да се обърне поглед и към съдбата на славянските народи, стенещи под турския гнет. „Сега, когато вниманието на Европа е обърнато към борбата на гърците с техните завоеватели, когато помръква славата на тази държава, някога така страшна за славянските държави; когато се организира вследствие безпримерни подвизи ново управление по местата, където в продължение на три века властта на силния над слабия е била единствен закон. . . — не е ли време русите по-близо да се запознават и със славянските племена, намиращи се под гнета на османлиите, изповядващи правата вяра, но не взели участие в подвизите на елините?“[59] Като се спира на историческите причини за хладината на славяните към гърците и на „общите черти, доказващи едноплеменността на албанци, черногорци, сърби, босненци, българи, влахи и молдовани“, Спиридов дава кратко описание на териториите, заемани от всеки народ, поминъка и условията за живот, характеризира нравствените качества на тези народи, равнището на образованието им и т. н. На българите посвещава 9 страници (№ 15, с. 193—201), рисува ги като много трудолюбиви, пестеливи, смели и красиви външно хора. Поради ограниченото място тук няма да се спираме по-подробно на първата такава характеристика на съвременните българи, която днес, изглежда, е съвсем забравена от изследователите. Ще спомена само забележката на Спиридов за българския език, тъй като тя непосредствено се отнася към темата на настоящата статия: „Българското наречие на славянския език е различно и по местожителства е развалено и примесено с други. Българите, които живеят в Румелия и около границата ѝ, употребяват много турски думи и изрази, близо до Дунав — латински или италиански, навлезли във влашкия и молдавския език, така че нерядко се случва на двама българи, дошли от противоположни страни, съвсем да не се разбират един друг, макар да говорят на един език. Трябва да се отбележи, че много българи, които са се заселили около Пловдив и други места, почти са забравили езика на прадедите си и са приели турския, но не са се отказали от своята вяра и християнското богослужение се извършва на славянски, който и самият свещеник често едва го разбира. Обратно, в самата България, около Варна и Пазарджик, има

А. М. Спиридов, подкрепено от Кепен, който внимателно подготвя материали те за „Библиографические листы“, а и лично познава и сътрудничи със Спиридов, не подлежи на съмнение.

[59] Северный архив, 1825, № 14, с. 85—86.

много жители от същото племе, които са приели мохамеданството, но говорят на славянско наречие и почти не разбират турски."[60]

Не можем да кажем доколко писаното в цитираната статия на А. М. Спиридов за българите отразява негови собствени наблюдения и сведения, получени в разговори с тях. Това се нуждае от специално проучване. Ние искахме само да обърнем внимание върху факта, че в началото на 20-те години на XIX в. едновременно с Кепен (а може би и преди него) от живия български език се интересува и друг руски пътешественик — А. М. Спиридов.

Това са първите сведения, с които в Русия започва изучаването на живия български език.

[60] Северный архив, 1825, № 15, с. 193—194.

ПЕРВАЯ СТРАНИЦА В ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА РУССКИМИ УЧЕНЫМИ

Г. К. ВЕНЕДИКТОВ

(Резюме)

В августе 1822 г., совершая путешествие по славянским землям Австрийской империи, П. И. Кеппен (1793—1864) посетил Г. Германштадт (теперь г. Сибиу, СР Румыния), где встретился с Д. Мустаковым и другими проживавшими там болгарами. В неопубликованном путевом дневнике П. И. Кеппена содержатся интересные сведения о живом болгарском языке, почерпнутые им из его собственных наблюдений над этим языком или переданные им со слов его собеседников. Замечания П. И. Кеппена касаются следующих вопросов: диалектное расчленение болгарского языка и местные диалектные различия; отношение болгар к графике и орфографии, приложенной Вуком Караджичем к болгарским материалам в его „Додатак'е к Санктпетербургским сравнительним рјечницима" (1822); произношение некоторых звуков (в частности характерного болгарского звука ъ) и употребление отдельных букв; список 360 болгарских слов, полученный П. И. Кеппеном в Германштадте; намерение болгар составить грамматику родного языка. Эти замечания, с одной стороны, говорят об интересе самого П. И. Кеппена к живому болгарскому языку, а с другой стороны, представляют собой первый шаг в изучении этого языка русскими учеными вообще. Изложенные в статье материалы из дневника П. И. Кепенна свидетельствуют также о бесспорном интересе самих болгар к проблеме родного языка в начале 20-х годов прошлого столетия.

THE FIRST PAGE IN THE HISTORY OF BULGARIAN LANGUAGE STUDY BY RUSSIAN SCIENTISTS

G. K. VENEDIKTOV

(Summary)

In August 1822, making a journey through the Slavic lands of the Austrian empire, P. I. Keppen (1793—1864) visited the city of Germanstadt (now Sibiou, SR of Roumania), where he met D. Mustakoff and other Bulgarians living there. P. I. Keppen's unpulished travel diary contains intersting information about the living Bulgarian language, drawn from his own observations of this language and conveyed by him from the words of his company. P. I. Keppen's notes deal with the following questions: the dialect articulation of the Bulgarian language and local dialect differences; attitude of the Bulgarians towards the drawing and spelling, added by Vouk Karadgich to the Bulgarian materials in his „Dodatak to the Sanct Petersburg comparative riechnichima" (1822); pronunciation of some of the sounds, in particular the characteristic Bulgarian sound „ъ", and use of some letters; a list of 360 Bulgarian words obtained in Germanstadt by P. I. Keppen; the intention of the Bulgarians to put together the grammer of their native tong. These notes, from one side, show Keppen's interest in the living Bulgarian language, and from the other, present the first step in the learning of the language by Russian scientists at all. The materials published in the article from the diary of P. I. Keppen witness the unquestionable interest of the Bulgarians themselves in the problems of their native tong in the beginning of the 20-s of the last century.

ПЪРВИЯТ ПЕЧАТЕН ПРЕВОД НА ЕВАНГЕЛИЕТО НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

РУМЯНА РАДКОВА

Една от най-ранните печатни новобългарски книги е преводът на Евангелието на Матея, направен от архимандрит Теодоси Бистрички и отпечатан през 1823 г. от Руското библейско общество (РБО) в Петербург. Това общество се създава в 1812 г. и в продължение на повече от десет години активно работи за издаването и разпространението на Библията[1] на езика на различните народностни групи не само в Руската империя, но главно сред славянския свят и народите на Балканите.

Независимо че РБО по същество е реакционна организация, свързана с най-ретроградните среди на правителството и Светия синод на руската църква, нейната дейност специално за превеждането и издаването на Евангелието[2] на новобългарски, сръбски, новогръцки и албански език има обективно положително значение за съответните народи. Специфичните политически и духовни условия в Османската империя, при които са поставени те, забавят в известна степен културното им развитие. В края на XVIII и началото на XIX в. в балканските страни в различна степен започва процес на формиране на литературен език, на оживено книгоиздаване, на изграждането на национална култура. Една от най-ранните възрожденски прояви на балканските книжовници е превеждането и издаването на богослужебните книги на говорим народен език. Независимо от проникването на прогресивните идеи на Просвещението, които все по-силно завладяват умовете на балканските културни и просветни дейци от това време, те крепят народностния дух и са средство за разграничаването на българите и другите народи от иноверния политически завоевател. Затова издаването на богослужебните книги на съответните езици е не толкова проява на религиозно преклонение, колкото

[1] Библията е сбор от свещените книги на юдизма и християнството. Първата ѝ част е Старият завет, а втората Новият завет.

[2] Евангелие — общо название на християнските съчинения, в които се описва „земният живот“ на Исус Христос.

акт с национално значение. В тази светлина дейността на РБО на Балканите може да се прецени като положителна.

За българите преводът и издаването на Новия завет в Петербург е от особено значение. Подтиснат политически и лишен от духовна свобода, българският народ е до такава степен изолиран от останалия свят, че неговото име се среща много рядко дори в научните среди. В края на XVIII в. по инициатива на Екатерина II започва издаването на сравнителни речници на различните езици под редакцията на акад. Пал ас. Една от задачите на изданието е да систематизира и покаже на учените изследователи богатството и разнообразието на славянските езици. В тези речници българският език липсва, тогава считан погрешно за диалект на сръбския език. Дори до 30-те години на XIX в. представите за него сред славистичните среди са твърде смътни.

В дейността си по издаването на Библията на езиците на съответните народи в Османската империя РБО опознава българите и организира превеждането и издаването на Новия завет, който е първата книга, отпечатана за българите в Русия. В процеса на подготовката на изданието, макар и тесен кръг духовни и светски лица в Русия научават за българите и техния език. По същото време и в научните руски славистични среди се появяват първите научни сведения за малкия народ, живеещ отвъд Дунав.[3]

Дейността на РБО досега неведнъж е била обект на проучвания главно с оглед на мястото и ролята на тази организация в руската история. Руските буржоазни изследователи А. Пипин, Н. Стелецки, И. Чистович и др. в трудовете си засягат най-общо връзките с балканските народи.[4] Единствено Н. Петровски и М. Попруженко се спират по-специално на въпроса за първия печатен превод на Новия завет на български.[5]

През последните няколко десетилетия историята на РБО отново е обект на проучвания, главно в работите на някои аме-

[3] *Вл. Францев*, Первые русские труды по изучению славянства, преимущественно южного. — Сб. Прослава на Освободителната война 1877—1878. С., 1929, с. 37.

[4] *А. Н. Пипин*, Религиозныя движения при Александре I, Петроград, 1916; *Н. Стелецкий*, Князь А. Н. Голицин и его церковно государственная деятельность, Киев, 1901; *И. А. Чистович*, История перевода библии на русском языке, ч. 1—2. Спб.. 1873.

[5] *Н. М. Петровски*. К вопросу о первом печатном переводе Нового Завета на новоболгарский язык. — Изв. Отделения Русского языка и словесности АН, т. XXII, кн. 2, 1917; *М. Попруженко*, Очерки по истории Возрождения болгарского народа. — ЖМНПр, ноем. 1902, с. 3—20; *М. Попруженко*, Дополнение к первому очерку. — ЖМНПр, октом. 1903, с. 345—346.

рикански учени.[6] Използувайки оригинални английски документи от дейността на Британското библейско общество, Дж. Кларк направи пълно изследване на дейността на това дружество и успоредно с това проследи историята на РБО, което е непосредствено свързано с английското.[7] На конгреса на славистите през 1953 г. Кларк поднася интересно съобщение за усилията на РБО и ББО по издаването на Новия завет на български, изградено върху документи и литература.[8]

Поради липсата на документална база балканските историци и литературоведи не са изследвали детайлно въпроса. Разбира се, в настоящото съобщение не са посочени големия брой материали, обнародвани в някои страни и особено в България, в които този въпрос се разглежда най-общо и без научна документация.[9]

Настоящата работа цели да проследи подготовката за превеждането и отпечатването на Евангелието от Матея на български език през 1823 г., като успоредно с това се изнасят нови факти от дейността на РБО на Балканите. Тя е изградена върху архивните материали на Руското общество от Държавния исторически архив в Ленинград, които допълват фактите, изнесени от американските учени според документацията на ББО.

* * *

Френската революция разтърсва дълбоко абсолютичния феодален строй на стара Европа. Идеите за свобода, братство и равенство революционизират масите в много страни на стария континент. Реакционните правителства на европейските монар-

[6] *J. Zacek*, The Russian Bible society and the Catholic Church. Canadian Slavic Studies, vol. 5 (1971), p. 35—50; *Judith Cohen Zacek*, The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church. Churche History XXXV, 4 Decem. 1966, 411—437; *J. Zacek*. The Russian Bible Society 1812—1826, New York, 1964, 3. VII. Diss. Culumbia university.

[7] *J. Clarke*, Bible societies, american missionaries and the national revival of Bulgaria, New York, 1971.

[8] *J. F. Clarke*, The Russian Bible society and the Bulgarians. — Harvard Slavic Studies. III The Hague, p. 67—103.

[9] *Ив. С. Марковски*, История на българския синодален превод на Библията (с оглед към българските преводи в миналото). Год. на Соф. унив., Богосл. ф-т., т. IV, 1926—1927; *Р. Милева*, Новобългарските преводи на библейските книги. С., 1927; *Н. Начов*, Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806—1877 г. — Сб. БАН, кн. XXV, 1923; *А. Теодоров-Балан*, Български книгопис, С., 1893, № 304; *Н. Бобчев*, Стогодишнината на една книга. — сп. Отец Пансий, г. 8 (1928), с. 88—93; *С. Томов*, Българска евангелистка литература. — Юбилеен сборник Самоков, С., 1909, и др.

хии и буржоазна Англия побързват да се обединят срещу революционна Франция. Започналата през 1792 г. война не донася желания за реакцията успех. С победоносния марш на френската армия напредва и активната пропаганда на идеите на революцията. Неуспехът на политическите мерки кара регресивните умове в буржоазна Англия, в Русия и другите абсолютични феодални монархии да търсят подходящи форми за тяхното ограничаване по идеологически път. Особено подходящо средство се оказва съзнателното подсилване на религиозната екзалтация в английското общество. Тя се заражда в средата на XVIII в. първоначално като противодействие на идеите на свободолюбивите мислители в страната, но в същото време е насочена и против догматизма и схоластиката на английската официална църква. Най-характерна проява на тази екзалтация е методизмът, който е и протест срещу сухия формализъм на господствуващата църква. Реакционните сили в Англия умело поемат и използуват това движение за своите цели, като го засилват и подкрепят, за да могат успешно да го противопоставят на революционизиращите идеи на Френската революция. Не случайно в самия разгар на революцията в Англия се разрастват особено мисионерството и евангелистката пропаганда. В 1794 г. в Лондон се основава Мисионерско общество с разнообразни секции, една от основните задачи на което е проповядването на Библията на езичниците. Това общество веднага е последвано от подобни дружества — Шотландското (1796 г.) и Холандското (1797 г.). В първите години на XIX в. методисткото движение преминава в Америка, където се създават няколко мисионерски общества: Голямо американско дружество, Общество на баптистите, Общество на методистите, Епископално и др.

Това религиозно движение, възникнало като чисто английско, се оказва много удобно за реакцията в Европа и тя съзнателно започва да улеснява проникването му в страните на стария континент. Твърде рано то намира почва за развитие в протестантска Германия. Мисионерски общества се основават в Базел, Берлин, Хамбург, Дрезден и др.

При дейността си в протестантските страни мисионерите започват да чувствуват нужда от библии за проповядването на идеите си. Тази необходимост става основен мотив за създаването на специално библейско общество. Инициативата за неговото учредяване принадлежи на английския свещеник Черл който заедно с Джозеф Хюст на 7 март 1804 г. създава в Лондон „Британско и чуждестранно библейско общество“.[10] Дру-

[10] Дружеството има свои предшественици, които поради обек тивните

жеството веднага получава одобрение от Лондонския епископ, който назначава за негов президент лорд Тейнсмут. Сред найдейните му членове-основатели са Джон Оуен, Джозеф Хюс, Жак Патерсон и Р. Пинкертон, които обикалят цяла Европа, за да пропагандират идеите на дружеството. Обществото си поставя за цел повсеместното разпространение на Библията.

За изключително кратко време дружеството основава филиали в много страни. Най-напред негови последователи се намират в Англия и нейните колонии, а по-късно и сред реакционните среди на цяла Европа. Към средата на първото десетилетие на XIX в. дружествата развиват активна дейност, която оказва влияние върху обществения живот на много европейски държави.

Твърде скоро след основаване на Британското библейско общество (ББО) дейността му достига до Русия. Още в първите години от управлението на Александър I се основава мисионерска колония в Карас, за проповядването на християнството сред кавказките народи. От 1810 г. ББО разпространява дейността си във Финландия, а през 1812 г. (на 6 декември) Александър I подписва „акт за учредяване на библейското общество" в Петербург.[11] Главен инициатор е английският мисионер пасторът Патерсон, който се свързва с княз А. Н. Голицин — управляващ духовните дела и вероизповеданията в Русия, и чрез него ходатайствува пред императора за организиране на дружество. Императорът натоварва княз Голицин да състави проектоустава на Руското библейско общество. Освен вътрешнополитическите условия в Русия и активизирането на реакцията за бързото и успешно създаване на Библейското общество не остават без значение и увлеченията на А. Н. Голицин по мистицизма.[12]

Цялата по-късна дейност на РБО се подчинява на реакционната вътрешна и външна политика на царизма и се преплита с подготовката и изпълнението на неговата роля в „Свещения съюз". Затова и кризата в този съюз през 1824 г. означава фактически край на обществото, въпреки че то вегетира до 1826 г.

условия не успяват да достигнат неговите мащаби на действие. Това са Дружеството за разпространение на християнското учение от 1698 г., Дружеството за разпространение на Евангелието вън от Англия (1701 г.); Шотландското дружество за разпространение на християнското учение (1709); Библейското общество за армията и флота (1780 г.) и др.

[11] *А. Н. Пипин*, Религиозныя движения при Александре I.

[12] За него вж. Русский биографический словарь; Княз Александр Николаевич Голицин и его время. — Русский архив XL, 1902, № 3; *И. А. Чистович*, Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия Духовных училищ, СПб, 1894.

В организационно отношение РБО се ръководи от изпълнителен комитет, в който влизат видни сановници и представители на висшето духовенство, начело с княз Голицин. Веднага след създаването си Комитетът на обществото възнамерява: 1) да отпечата Библията на няколко чужди езика; 2) да закупи от Светия синод славянски библии или издания на разни езици (когато се отнася за малки количества или когато няма възможност за отпечатването им в Русия) и 3) да пристъпи към разпродажбата или подаряването им сред различните народи и народностни групи най-напред в рамките на Руската империя, а след това и сред целия славянски свят.

Британското библейско общество подпомага материално Петербургското и му оказва съдействие чрез своите мисионери Патерсон и Пинкертон. Политическите събития съдействуват за укрепването на връзките между двете дружества. Съвместните действия на Англия и Русия срещу Наполеон и засилването на реакцията допринасят за разширяването на дейността им. През 1814 г. руският император посещава Лондон, където му се представя делегация на ББО — акт, който още повече затвърдява отношенията между двете дружества.

Първоначално Петербургското общество закупува библии на чужди езици от подготвените издания на ББО. Постепенно новото дружество укрепва и изготвя определена програма за подготовка на свои издания не само на славянски, но и на други езици. На 4 септември 1814 г. дружеството се преименува в Руско библейско общество (РБО).

Като една от първите му самостоятелни прояви в издаването на Библията на чужди езици е проектът за стереотипно издание на новогръцки език. Нуждата от Новия завет на този език се чувствува доста отдавна.[13] В 1810 г. ББО издава свой превод, в който старо- и новогръцкия език са дадени в паралелни стълбци.

На едно от първите заседания през 1813 г. Комитетът на РБО разисква въпроса за необходимостта от разпространението на Новия завет на новогръцки сред южните руски губернии, където има многобройно гръцко население. Решава се да се закупят няколко хиляди екземпляра от изданието на ББО, които обаче се оказват недостатъчни. По това време (1814 г.) гръцкият патриарх със специална грамота разрешава четенето на Новия завет[14] на новогръцки вместо употребяваните дотогава в богослужението книги на старогръцки. Тогава се ражда проектът на РБО да се изготви с помощта на ББО руско

[13] Κακουλιδη' Γιατη μεταφραση τησ καινησ διαθηκησ Ιστορια' κριτικ; αποψεισ, βιβλιγραφια. Θεσσαλονικη 1970, ρ. 10.

[14] Новият завет представлява съвкупност от книги, в които се излага

стереотипно издание. „Неоспоримо е, че Русия, която е получила светлината на Евангелието от Гърция, е задължена от своя страна да служи на единоверците си, като им доставя книгите на Евангелието на техен език“[15], гласи мотивировката на комитета.

Към края на 1814 г. изданието е готово. Почти веднага след разпространението му в Левант започват да се получават оплаквания от качеството на превода, чийто език се оказва твърде остарял. Това налага РБО да помисли за подготовката на ново издание с по-издържан превод. Към инициативата се присъединява и ББО, което чрез мисионерите си започва усилено да търси подходящ преводач. Със съдействието на пастора Уилямсон от Смирна то се свързва и преговаря с йеромонах Икономос, свещеник на патриарх Григорий. Но Икономос отказва и предложенията се отправят към Иларион Критски, препоръчан лично от патриарх Григорий V.[16]

Около подготовката на превода на новогръцки английският мисионер Пинкертон обикаля няколко пъти Европейска Турция. В едно от тези пътувания през 1816 г. той научава за пръв път за българите. В изводите на отчета си за това пътешествие, направен пред Комитета на РБО, Пинкертон пише: „При пребиваването си в Кишинев аз говорих с Екзарха и с арменския архиепископ Григорий за Свещеното писание у българите. И двамата бяха на мнение, че от всички народи на славянското племе нито един не страда така от липсата му, както българите. Езикът им толкова се е изменил в сравнение с корена, че те почти не са в състояние да разбират свещените книги на славянски, а имат и малко екземпляри от тях. По тази причина аз предложих на Екзарха да се преведе Новият завет на новобългарски език и той горещо одобри, стига да се намерят средства за нуждите на това издание.“[17] Кишиневският митрополит, който пръв насочва мисионерите към българите, съобщава на Пинкертон, че в Букурещ би могло да се намери подходящ преводач. Той дори споделя, че „един от тамошните епи-

цялата история на Новозаветната църква и основите на нейното учение. Книгите на Новия завет се разделят на три групи: 1. Исторически. Към тях принадлежат четирите евангелия (на Матей, Марко, Лука и Йоан) и Деянията на апостолите. 2. Учителни. Те включват седемте съборни послания на апостолите и 14-те послания на апостол Павел. 3. Пророчески. Към тази група се причислява Апокалипсисът или откровението на Йоан Богослов.

[15] *А. Н. Пипин*] Религиозныя движения. . . , с. 36.

[16] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 189.

[17] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 65, л. 159, т. 2.

скопи вече е превел някои църковни книги на употребявания сред българите език“[18].

Пинкертон е крайно заинтересуван от това съобщение, тъй като дотогава не е предполагал за съществуването на българите, и веднага съобщава в Комитета на ББО откритието си. В Лондон правилно оценяват възможностите, които се откриват за проникване и работа сред българите. Британското общество веднага отпуска 200 фунта стерлинги награда като поощрение за превеждането и отпечатването на Новия завет на български. Пинкертон алармира и Комитета на РБО и настоява той да поеме тази задача, като предлага да се свърже с Кишиневския митрополит и от името на РБО да му възложи подбора на подходящ преводач.

Почти по същото време митрополит Гаврил, митрополит Кишиневски и Хотински, вицепрезидент на Бесарабското отделение на Руското библейско общество, изпраща писмо до Петербург, в което потвърждава, че българите са единоверци, които имат крайна нужда от свещените книги на роден език, защото трудно разбират старославянския.[19] Оказва се, че нито кишиневският митрополит, нито Комитетът на РБО знаят нещо повече за българите, освен че са „единоверен и съседен нам народ“. Гаврил Кишиневски поема ангажимента да издири подходящ преводач, но годините минават, а конкретни резултати няма.

През 1819 г. Р. Пинкертон прави нова голяма обиколка в Европа и през октомври с. г. посещава Цариград, където трябва да проследи работата по превеждането на Библията на турски език и подготовката за изданието на новогръцки език. Мисионерът се среща с патриарх Григорий V, който го запознава с преводача на новогръцки Иларион Критски. В разговорите Иларион Критски споделя, че е подготвил петото послание към коритяните, и се надява с помощта на още двама духовници до три месеца, т. е. към началото на 1820 г., да завърши работата си по целия превод на Новия завет. Тъй като работата е напреднала, Пинкертон (от името на ББО) и Иларион Критски подписват договор за превода не само на Новия, но и на Стария завет.[20] Пинкертон осигурява издаването им в Цариград. Мисионерът незабавно предупреждава комитетите и на двете дружества ББО и РБО, че издаването на Новия завет на новогръцки ще се забави въпреки успеш-

[18] Пак там. Вероятно става дума за Софроний Врачански.
[19] *А. Н. Пипин*, Религиозныя движения. . . , с. 53.
[20] Старият завет представлява сбор от свещените книги на първата, дохристиянска част на Библията.

ната работа на преводачите, тъй като са необходими около три години за сверяването на превода, редактирането и отпечатването му.[21]

В османската столица Р. Пинкертон се заема с организирането на превода на Новия завет на арменски и албански език. Преводът на албански е възложен на Евангели Мекси, родом от Аргирокастро в областта Лабава, който е получил образованието си в Янина и специализирал медицина в Неапол.[22] Д-р Мекси е препоръчан за преводач от висшите духовни власти, а сам патриархът Григорий определя двама албански свещеници, които да подпомогнат работата по превода.[23]

При срещата и разговорите на Р. Пинкертон с Е. Мекси лекарят му показва подготвен за печат ръкопис на граматика на родния си език. Английският мисионер се уверява, че Мекси е отличен познавач и на новогръцкия език, на който е превел съчинението на абат Флери „За обичаите на юдеите и християните", издадено в два тома във Венеция.[24] В отчета за срещата си Пинкертон настоява комитетът да помисли върху предложението на Мекси преводът на албански да бъде отпечатан заедно с новогръцкия, направен от Иларион Критски, в успоредни стълбци, което се налага от обстоятелството, „че има много гърци, които несъвършено разбират албански, и албанци, които знаят малко гръцки език. По този начин те ще бъдат свободни да разбират светата истина на Евангелието. . "[25]

Тъй като албанският език още не е обработен и няма граматика, Пинкертон смята, че би било добре преводът да се напечата с гръцки букви. Разбира се, гръцката азбука е недостатъчна, за да предаде някои характерни звуци на албанския

[21] Подробности за работата на Иларион Критски като преводач вж. В. Σφυροερα, Ιλαριων Σιναιτης ο Κρισ (1765—1838) και αι δνο επιστολαι του περι της μεταφρα σεως των αγιων γραφων Αθηαι, 1970; Δοκιμιον εκκλησιαστηκης ιστοριασ υπο Α. Δοιμηδοσ Κυγιακου, Αθηναι 1872, ρ. 305—306.

[22] Тези ограничени данни за него черпим от отчета на Р. Пинкертон (вж. ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 65, л. 392) и от D. S. Shv"τε ri— Snkrimet Snoipenë vitet 1332—1850, Tïranë, 1965, p. 139. Смята се, че е следвал по застъпничеството на Али паша Тепеделски медицина в Италия и е бил препоръчан от него лично на Фердинанд Бурбонски. По традиция семеството Мекси се занимава с обработване на албанския език и събиране на фолклорни материали. От тази фамилия е и Апостол Мекси, учител на Георг фон Хан.

[23] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 65, л. 392—393.

[24] Дн. S. SHViεRiθi в книгата си Snkrimet Snθipe nëvitet 1332—1850, с. 129, твърди, че Мекси превежда съчиненията на абат Флери на албански, докато те излизат на новогръцки, както съобщава Р. Пинкертон след срещата си с Мекси и личното запознаване с преводите.

[25] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 65, л. 385.

език, поради което д-р Мекси е прибавил пет гласни звука. Използувайки тази система, той е превел петата глава от Евангелието на Матея и първата от Евангелието на Йоана и е запознал Пинкертон с успехите от работата си. „По такъв начин това важно дело вече е получило началото си“ — съобщава мисионерът в Петербург.[26]

В Цариград Пинкертон трябва да уреди и превеждането на Новия завет на турски език и отпечатването му с гръцки букви. След много консултации той успява първоначално да склони секретаря на патриарха Александър Петрополис да се заеме с превода. Няколко дни по-късно, при разговора си с руския посланик в Цариград граф Строганов, Пинкертон съобщава, че е намерил нов подходящ преводач — това е Фонтон, пръв съветник в руското посолство, който незабавно е започнал работа и превел част от Евангелието на Матей, при това на чист турски език, а не на смесица от арабски и персийски. Според уверенията на някои учени ориенталисти, с които се е съветвал Пинкертон, Фонтон е много способен и е изготвил великолепен превод.[27]

По същото време (октомври 1819) Пинкертон получава писмо от известния словенски учен Копитар, с когото поддържа връзки около превода на Новия завет на сръбски, че работата върви успешно и че голяма част от ръкописа е почти готова. По препоръката на Копитар за преводач на сръбски език е ангажиран В. Ст. Караджич. През 1819 г. той се намира в Петербург, където уточнява договорните си отношения. Срещу възнаграждение от 5000 рубли Караджич се задължава да преведе, а по-късно и да контролира печатането на Новия завет. Издаването на превода трябва да се осъществи във Виена или Офен. Ръководството на РБО държи отпечатването да стане в Австрия, за да може впоследствие книгата да се разпространява и сред сърбите, живеещи в границите на австрийската империя. Британското библейско общество също обещава да подпомогне подготовката на превода, като направи постъпки за печатане във Виена. При тези условия Вук Караджич дава съгласието си за работата и подписва договор.[28]

Както е прието, печатането на всеки превод става след одобрението на съответните висши духовни власти на народите, за които е предназначено изданието. За сръбския превод

[26] През 1824 г. излиза Евангелието на Матей на говорим албански език с гръцки букви под заглавие Το κατα μεθαιον (Ευαγγελιον) του κιριον και Σωτηρος Ημω Ιησου Χριστου. Корфоσ 1824.
[27] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 65.
[28] Пак там, ед. хр. 121, л. 25.

РБО предлага да се вземе мнението на сръбския митрополит в Австрия Ст. Стратимирович. Това решение предизвиква недоволството на Вук Караджич, който предупреждава РБО, че митрополит Ст. Стратимирович е в звание не в Сърбия, а в Унгария. Поради зависимостта на духовната му област от Австрия, където Библията не може да се печата на друг език освен латински, не може да се очаква от него одобрение на превода. Авторът предлага преглеждането да бъде поверено на черногорския митрополит или някой друг духовник, но в пределите на Османската империя, а печатането да стане в Лайпциг или Петербург.[29]

Относно отпечатването на Новия завет на румънски Комитетът на РБО решава да направи издание по съществуващото вече от 1688 г., печатано в Букурещ с кирилски шрифт. Поправката и коректурите се възлагат на княз А. К. Ипсиланти. През 1819 г. излиза от печат Новият завет на румънски.

* * *

Както се вижда, ББО и РБО до 1819 г. подготвят издания на Новия завет на езиците на почти всички народи на Балканите. Пинкертон следи хода на новогръцкия и сръбския превод и възлага изготвянето на преводите на албански и турски език. Единствено за превода на български език все още само се кроят планове. Сам Пинкертон признава пред Комитета на РБО, че „българският език е един от славянските диалекти, за който ние досега все още нищо не сме направили“[30]. По този въпрос Р. Пинкертон разговаря с патриарх Григорий V, който „назначи сам един архимандрит на име Теодосий от Бистрицкия манастир до Букурещ“[31]. Документите категорично сочат, че кандидатурата на Т. Бистрички за преводач на български е поставена по внушението на цариградския патриарх.

Фактът, че организации като РБО, зад която стоят руските правителствени среди и сам императорът Александър I, и ББО се интересуват от българите, кара цариградския патриарх да бъде дипломатичен и въпреки някои съображения да даде съгласието си за превеждането на Новия завет за българите. Още по това време в Цариград започват да съзнават опасността от проникването и нарастването на протестантската пропаганда в източноправославния свят, но по политически причини не могат да се противопоставят активно. Запазените по-

[29] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 121.
[30] Пак там, л. 394.
[31] Пак там, л. 395.

късни материали свидетелствуват, че цариградските патриарси преценяват активността на ББО и неговата безобидна на пръв поглед дейност като първа стъпка за навлизането на протестантски мисионери на Балканите.

За да уреди подготовката на превода на Новия завет на български, английският мисионер Пинкертон се готви да пътува за Търново, а оттам за Букурещ. За съжаление той се разболява тежко и вместо за българските земи се отправя за Одеса.

На 17 юли следващата 1820 г., без да се е срещал лично с Теодосий Бистрички, Р. Пинкертон прави официално предложение на Комитета на РБО да утвърди Теодосий като преводач на новобългарски. Според него би трябвало да се натоварят руският генерален консул в Букурещ Пини и кишиневският митрополит Гаврил да контролират отблизо работата.[32] Комитетът приема предложението като много подходящо и писмено моли Пини да наблюдава преводача, като „вложи старание, за да може преводът да бъде завършен и изпратен за преглеждане на българския митрополит"[33].

Кишиневският митрополит също се задължава активно да участвува в подготовката на превода, но главно на втория етап — при печатането, като „снабди типографията си с всичко, което е нужно за най-удобното отпечатване на това издание"[34].

Както генералният консул Пини, така и митрополитът Гаврил вземат твърде присърце и подпомагат с голямо старание подготовката на превода. Те непрекъснато поддържат връзка с Комитета на РБО и докладват за хода на работата.

Почти веднага българите, живеещи в Румъния, научават за намеренията на РБО да издаде на родния им език Новия завет. В желанието си да се включат и подпомогнат дружеството в работата му те се опитват да се свържат чрез пощенския експедитор в Букурещ Яковенко с кишиневския митрополит и да го информират още в самото начало, че „преводът, който се готви от означения архимандрит, не може да бъде добър, защото архимандритът не е българин, а грък и даже от разговора с него те са се уверили в съвършено слабото му познаване на българския език"[35].

Генералният руски консул Пини е посетен от Петър Сапунов като представител на българите. Той връчва на консула

[32] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 155, л. 73.
[33] Пак там.
[34] Пак там, л. 74.
[35] Пак там, л. 155.

„направен от него превод на Новия завет, молейки го да го представи, където трябва“[36]. Заедно с това чрез Яковенко П. Сапунов изпраща на Григорий Кишиневски началната страница от своя превод с молба да се сравни от вещ познавач по-български език с превода на Т. Бистрички и да се прецени кой от двата е по-добър. Пини и Яковенко съобщават на комитета, че П. Сапунов е съгласен дори да замине за Кишинев, за да следи непосредствено работата по печатането, в случай че се одобри неговият превод.

Явно е, че мисълта за издаването на Новия завет на български език не е чужда на българските интелигенти, живеещи зад границите на родината си. В началото на XIX в. в Брашов и Букурещ работят доста активни групи от интелигенти. Те развиват оживена културно-просветна дейност и имат интересни планове за бъдещето. Наред с дискусиите около формирането на литературния български език, те предвиждат и засилване на книгоиздателската дейност.[37] В плановете им е включено превеждането на Новия завет на новобългарски. Затова реакцията срещу избора на грък за преводач е твърде спонтанна. Те търсят начин да предупредят Комитета на РБО и го предпазят от грешка при тази отговорна и сложна задача.

През второто десетилетие на XIX в. превеждането на богослужебните книги на новобългарски език е въпрос с национално-политически характер и надхвърля рамките на религиозен спор или пропаганда, както при повечето народи. През XVIII в. започва процесът на формирането на националното самосъзнание. По това време българите още по-активно подкрепят своите храмове и манастири не толкова ръководени от верски чувства, колкото от желанието чрез тях да се разграничат от политическия си господар. В този си стремеж те укрепват църквата като общохристиянска институция, независимо че тя прокарва духовната власт на гръцките фанариоти. От друга страна, фактът, че нашият народ няма духовна свобода, го подтиква пак чрез средствата на църквата да се изтъкне като самостоятелна, отделна нация. От XVIII и началото на XIX в. българските църкви и манастирите стават своеобразни центрове, в които се използуват всички форми за подчертаване на националния момент.[38]

При намесата на РБО българските културни дейци съзнават

[36] Пак там, л. 155.
[37] *М. Бур.* Писмата на книгоиздателя В. Н. Ненович в Будапещенските архиви (1824—1826). ИЛИ, 1972, т. XXII.
[38] *Радкова, Р.* Националното самосъзнание на българите през XVIII в. Сб. Българска възрожденска нация РС., 1980, с. 178—238

отлично, че един сполучлив превод, направен със съдействието на РБО и разрешението на патриарха, би облекчил усилията им. Те единодушно подкрепят идеята за изданието и се стремят да подпомогнат намирането на най-подходящ преводач.

Комитетът на РБО не оставя без внимание тревогата на българите и възлага на Гаврил Кишиневски да уговори с Търновския митрополит преглеждането и съпоставянето на преводите на П. Сапунов и Т. Бистрички.[39]

Между задълженията на Гаврил Кишиневски е да проучи има ли в българските земи книги с граждански букви или се използуват издания само с църковнославянски шрифтове. Този факт е от особено значение, за да се подготви типографията в Кишинев за издаването на превода. Кишиневският митрополит твърде бързо събира необходимите сведения и на 11 ноември 1820 г. докладва, че преводът може да се издаде в 3000 екземпляра тираж, набран само със славянски шрифт, тъй като в българските земи дотогава не е употребяван друг.[40]

Митрополитът обрисува подробно и състоянието на типографията. От дългата употреба литерите в кишиневската печатница са изтрити, а за отливането на нови са необходими най-малко пет месеца. За 3000 екземпляра липсва достатъчно хартия, а пресите трябва да се преработват, което ще забави печатането и ще се отрази върху качеството на изданието. Предполага се, че затруднения ще се срещнат и при подвързването на книгите, тъй като в Кишинев няма подходящи майстори, и отпечатъците ще трябва да се изпращат в Киев, което ще оскъпи книгата.

Един от най-трудните въпроси в подготовката на печатането се оказва липсата на подходящо лице, което да следи набора на книгата. Освен Петър Сапунов не може да се намери друг българин или знаещ български, който изявява желание да се настани в Кишинев и да преглежда коректурите. Поради тези технически трудности кишиневският митрополит моли Комитета на РБО да преразгледа решението си и вместо в Кишинев да прехвърли печатането на Новия завет на български в Петербург. Той съобщава, че Петър Сапунов е съгласен „да поеме това задължение и да се установи за тази цел в Петербург“[41].

Комитетът дълго обсъжда въпроса, като решава да не се конкретизира мястото на отпечатването на превода, преди кишиневският митрополит да препоръча за печат един от двата превода — на Теодосий Бистрички или на П. Сапунов.

[39] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 155, л. 116.
[40] Пак там, л. 118.
[41] Пак там, л. 119.

През февруари 1821 г. генералният консул в Букурещ Пини съобщава в Петербург, че преводът на Т. Бистрички е готов и авторът е започнал преписването му.[42] Почти едновременно чрез руския извънреден посланик в Цариград Г. А. Строганов е изпратена част от превода на П. Сапунов на търновския митрополит Иоаким за преценка. Независимо че работата по превода е доста напреднала, в Кишинев още се колебаят за ползата от издаването на Новия завет на новобългарски.

През юли с. г. Бесарбският комитет на РБО прави ново предложение пред Комитета на РБО. Според него населението на вътрешността на българските земи употребява повече турски език отколкото родния си език. Дори богослужебните книги, които са на славянски език, не се разбират добре. Затова Бесарабският комитет предлага Новия завет за българите да се издаде на турски език със славянски букви и като начало да се изпробва ефектът с издаването само на Евангелието на Лука. За главен организатор на това издание е предложен арменският архиепископ в Бесарабия арх. Серафим.

Английският мисионер Патерсон посещава специално Кишинев и докладва в РБО, че „голяма част от българите не разбират друг език освен турски"[43]. Патерсон смята, че би било добре българите да получат „свещеното писание на родния си език, но ще правим сега за тях това, което е във възможностите ни. Давайки им свещеното писание на езика, употребяван между тях, ние можем да породим желание да узнаят езика на предците си"[44] — пише той. След продължителни разисквания Комитетът на РБО решава да издаде Новия завет на турски със славянски шрифт в 1000 екземпляра, за да види резултатите. Лутанията и колебанията показват колко малко известен е българският народ и неговият език в началото на XIX в. Дори библейските дружества, които специално се интересуват от народностните групи в Европа и техните езици, не могат с положителност да установят езика, на който говорят българите, и срещат големи трудности при намирането на подходящ преводач и условия за издаването на Новия завет на български.

* * *

Събитията на Балканите от 1821 г. се отразяват крайно неблагоприятно върху подготовката на издаването на Библията

[42] Пак там, ед. хр. 164, л. 17.
[43] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 164, л. 62.
[44] Пак там.

на новобългарски и гръцки език. В заседание от 18 юли 1821 г. Комитетът на РБО констатира: „Българският превод, както и всички други предложения за Турция съвършено са спрени заради сегашните обстоятелства и могат да се възобновят, след като се възстанови спокойствието."[45] Два месеца по-късно, през септември с. г., Пини, който поддържа непрекъсната връзка с Теодосий Бистрички, съобщава, че поради събитията в Турция арх. Теодосий не може да изпълни желанието на Комитета и да изпрати превода си на търновския митрополит за сравнение с този на П. Сапунов, защото няма сведения за съдбата на търновския митрополит и се предполага, че и той е сред жертвите на гръцкото духовенство в Османската империя. Пини предава молбата на архимандрит Теодосий преводът му да бъде представен направо в Комитета на дружеството в Петербург. При това Теодосий Бистрички се отказва от 200 лири, обещани от ББО като награда за труда му, и изявява желание да надзирава сам печатането на превода си, без да иска за това средства от РБО.[46]

Тези много изгодни условия и отстъпки, които предлага Теодосий с единствената цел да получи правото да отпечата своя превод, решават въпроса в негова полза. Комитетът разпорежда да се изпрати на Бесарбския комитет на РБО преводът на бистричкия архимандрит, за да се преценят качествата му, и този комитет окончателно да реши дали ще се печата той, или ще се наложи предложението за издаването на Новия завет на турски език със славянски букви.[47]

Почти по същото време е завършен преводът на Новия завет на сръбски език от Вук Караджич и сравнен от Копитар с гръцкия и латинския образец.[48] Ръкописът се получава през пролетта на 1822 г. и Комитетът го препраща за одобрение на архиепископ Димитър Бесарабски.

Междувременно на заседание на Комитета на РБО от 12 май 1822 г. се решава през текущата година да започне печатане на Новия завет на български в 5000 тираж по превода на Т. Бистрички и отпада предложението за издание на турски със славянски букви. Това налага да се извика в Петербург авторът, за да следи коригирането и печатането. Чрез княз

[45] Пак там.
[46] Пак там, л. 70.
[47] Пак там. Преводът на П. Сапунов излиза през 1828 г. в Букурещ при непосредственото съдействие на угровлахийския митрополит Григорий. Вж. *Хр. Кодов*, Към историята на Сапуновия превод на св. Евангелие.— сп. Родина, г. II, 1939, кн. 2, с. 70 и сл.
[48] *Л. Стојановић*, Живот и рад Вука Стеф. КарадЖића, Београд Земун, 1924, с. 198.

Голицин решението е съобщено лично на императора, а генералният консул в Букурещ Пини е натоварен да извести автора за поканата на комитета, като му предостави и средства за пътуването.[49] Няколко месеца по-късно, през август, министърът на външните работи граф Неселроде съобщава, че Теодосий Бистрички се намира в Германщад. За да му се предаде решението на РБО, за там заминава специален куриер и по него се изпращат 250 червона за разноски.[50] Отсъствието на преводача забавя работата и затова едва през декември 1822 г. започва печатането на Новия завет на български.

Според протоколите на комитета преводът, направен от Теодосий, е четен пробно в българските църкви в Бесарабия и е посрещнат добре от тамошните българи. Духовните власти, т. е. Гаврил Кишиневски, са направили сравнение с оригиналния текст и намират превода за точен и сполучлив.

Група българи от Брашов обаче изпращат писмо до комитета, в което протестират срещу одобрението на този превод. Те изказват благодарност за грижите на Комитета на РБО да издаде Новия завет на родния им език, но заедно с това споделят опасенията си, че преводът не е изпълнен с „подобаващ успех" от арх. Теодосий, и то главно защото той не е българин и не познава граматиката на този език. Те поясняват на ръководителите на РБО, че архимандритът е съставил превода „с помощта на един българин, който знае само езика на своето село"[51].

Отричайки направения превод, българите от Брашов предлагат трима свои сънародници, известни с ерудицията и патриотизма си, които владеят граматическите правила не само на българския език, но и на руски език. Това са Михаил Кифалов, Атанас Ненович и Васил Ненович. Последният предлага и образец на нов превод, който се изпраща в комитета за отзив.

Вместо трудът да се предаде за мнение на незаинтересовано лице, ръководителите на обществото го връчват на арх. Теодосий Бистрички, който е побързал да пристигне в Петербург. Той обяснява поведението на българите не с желанието им да се направи възможно най-добър превод, а с лични чувства и интереси. Архимандритът отхвърля всякаква критика на превода си, упреквайки от своя страна авторите на писмото в крайна неграмотност, защото са подписали изложението си до комитета на гръцки език.

[49] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 182, л. 24.
[50] Пак там, л. 50.
[51] Пак там, л. 83.

Теодосий Бистрички изтъква като довод за своята правота и факта, че при превода на Библията не е достатъчно познаването само на езика, на който ще се превежда книгата, но е необходимо и отличното владеене на оригиналния език, на който тя е написана първоначално, т. е. гръцкия. Той подчертава, че дотогава на български език не са издавани книги и затова не е обработена граматиката му, а липсват и единни правила, които да се спазват от книжовниците при издаването на книги на този език. В различните райони, в които живеят българи, се употребяват различни наречия и затова само с просто заимствуване от говоримия език не може да се постигне съвършен превод. Тъй като българският език е коренно наречие на славянския език, то арх. Теодосий, за да получи уеднаквяване, „е приел за своя превод граматическите правила на славянския език“[52].

Комитетът на РБО, който вече е разпоредил да започне работата по печатането на превода, не се вслушва в тревожните предупреждения на българите и техните молби и подготовката на издаване на превода на Т. Бистрички продължава.

По това време в комитета се получава писмо и от английския мисионер Патерсон, който също е разтревожен за качествата на превода на Бистрички.[53] Той укрепва автора в липса на познания на граматическите правила на български език и остаряла ортография. Патерсон предлага да се намали тиражът от 5000 на 3000 и да се отпечата само Евангелието на Матея за проба. Той съветва комитета да изпрати превода за сверка на В. Ненович. Тази бележка кара комитета отново да преразгледа въпроса и най-накрая да разреши отпечатването на Евангелието на Матея на новобългарски само в 2000 екземпляра.

На 4 октомври 1823 г. в заседанието на РБО се докладва, че са готови 2000 екз. от това евангелие. Оттук нататък съдбата на изданието е твърде неясна. Засега са открити от него само три екземпляра. Единият се съхранява в библиотеката на Казанския университет, а останалите два в библиотеката на АН на СССР в Ленинград.[54]

[52] Пак там, л. 83.

[53] *J. Klarke*, Bible societies, american missionaries and the national revial of Bulgaria. . . , p. 94—95.

[54] За тях съобщават *Н. Петровски* (в цитираното съчинение) и *А. Селищев*, К изучению старопечатных болгарских книг, По поводу „Описа“ проф. В. Погорелова, С., 1923; Slavia Casopis pro slovanskou filologii, Rocnik V, 1926—1927, p. 250—266. Напоследък към запазените екземпляри от тази ранна българска книга проявява научноизследователски интерес Г. К. Венедиктов от Института по славяноведение и балканис-

Предположението, че като некачествен преводът е спрян и унищожен, не е правдоподобно, защото би намерило отражение в протоколите и материалите на Комитета на РБО.[55] Трудно е да се приеме и предположението, че целият тираж е унищожен по-късно, след разпространението на превода по заповед на Цариградския патриарх. Забраната би била валидна в неговия духовен диоцез, т. е. за българските земи, но в такъв случай биха се запазили екземпляри в Русия или Англия, със съдействието на чиито библейски дружества се отпечатва преводът.

Спорно е и дали Петър Берон, който в своя „Буквар с различни полученија" от 1824 г. споменава за превода и го окачествява като много лош, е успял да го види след напечатването му.[56] Неговият съвременник Атанас Стоянович в „Священное цветообраніе" съобщава: „В 1821 лето Российското Библейско Общество обяви в Отчетат си на това лето, че преводът на Новия Завет на Болгарският язык прие край и сас похваление камто переводчикат ся обеша да содействува редно сас духовныти отцы нашего народа, за да се преведе и петхиат Завет на природниат наш язык. А в 1823 лето обяви Отчетат на реченото Общество, чи вече преводат ся прие к напечатанію пят тысящ екземпляров, заради това и переводчикат благоговейнейший Архимандрит Господин Теодосий Егумен Бистрицанского монастыря в Волохии грек родом, с благопристойна оучтивост ся призва в Санктпетербург за да получи достойното наслаждение на своят си труд, но сега ето чи ще настъпи 1826 и не произыде на свет тойзи перевод."[57] Кипиловски съобщава, че пет години по-рано, т. е. в 1821 г., „един почтенный купец, родом болгарин, именем Петър Сапунов, ведно сас покойнаго преподобнаго отца Серафима Ескизагорчанина, и той родом болгарин, като ся побудиха от крайно любородие, опраздниха ся, та преведоха сичият Новый завет на болгарският наш язык и издадоха обявление за напечатание, но по какви обстоятелства незнам, дори сега техниат труд ся находи иощи непроизведен на свет."[58] Явно, че Кипиловски, който

тика при АН на СССР. Нему изказвам специална благодарност за предоставения ми фотос от първата страница на Евангелието.

[55] *М. Г. Попруженко*, Очерки по историн возрождения болгарского народа.— ЖМНПР, Спб; ноябрь 1902; *А. Теодоров-Балан*, Български книгопис, № 304.

[56] *Буквар с* различны поучения, собрани от Петра Х. Беровича, Брашов, 1824. Послесловие.

[57] Священное цветообраніе или сто и четыре священный истории избранный из ветхиат и новыят завет . . . переведеный от Атанаса Стояновича Котлянина. В Будин 1826. Предговор.

[58] Пак там.

е сред активните културни български дейци зад граница и се интересува от всяка новоизлязла българска книга, още не е видял Новия завет на български през 1826 г. в превод на Т. Бистрички. Склонни сме да приемем, че липсата на повече екземпляри от руското издание на Новия завет на български е по-скоро резултат на нещастен случай. Готовата продукция на Петербургската типография е била складирана в хранилищата на Светия синод в столицата, които през 1823 г. са залети при наводнение. Почти всичко, което се е намирало в тях, е било унищожено. Вероятно сред пострадалите книги са били и готовите за експедиция преводи на Евангелието на Матей на български.

По времето, когато е под печат Новият завет на български, към края на 1823 г. се получава в Петербург и сръбският превод. Преценката на Бесарабското отделение на РБО начело с Филипович и специално на митрополит Леонтий, някогашен белградски митрополит, грък, който по това време е сръбски духовен глава в Бесарабия, е, че преводът не е добър и не може да се печата. Те упрекват В. Караджич, че използува латински букви и много турцизми, което ще бъде във вреда на ортодоксалната църква. Заключението е потвърдено и от бесарабския архиепископ Димитрий, който предлага преводът да се даде за поправка на митрополит Леонтий, архиепископ Филипович и Атанас Стойкович, професор в Харковския университет и писател от славяносръбската школа.[59]

До Вук Караджич славяносръбският език като смес от руския език на църковните книги и сръбския е задължителен за сръбските книжовници. Авторите и поддръжниците на славянския език смятат обикновения говорим народен език за вулгарен и неподходящ за книжовна изява. Борбата за създаването на книжовен сръбски език на базата на говоримия език се подема от Вук Караджич. С превода си на Новия завет той дава основните положения на новия сръбски литературен език. Стойкович, както и висшите сръбски духовни власти, които преглеждат неговия труд, не могат да оценят революционните по дух промени в областта на граматиката на сръбския език, които книжовникът прилага.

В борбата около издаването на превода на Новия завет на Вук Караджич се сблъскват двете течения в сръбския литературен живот от началото на XIX в. От една страна са привържениците на славяносръбската школа, а от другата радетелите за реформирането на езика. Караджич не само настоява за

[59] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 182, л. 85. За Стойкович вж. *Т. Байцура*, Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века, Братислава, 1971, с. 48—49.

въвеждането на живия народен език в литературата, но извършва и правописна реформа, според която трябва да „се пише, както се говори". Привържениците на славяносръбската школа виждат в новия правопис нарушение на славянското православно предание и традиция. Въвеждането на йота се счита за приближаване до латинската азбука, с която неразривно се свързва и католичеството. Противниците на Караджич са толкова силни в консерватизма си, че неговите книги и промени в правописа дълго се считат за ерес и официално е забранено издаването на неговите трудове в Княжество Сърбия.

Съобразявайки се с отрицателното мнение за превода на В. Караджич, Комитетът на РБО решава да покани в Петербург Атанас Стойкович, за да поправи колкото е възможно ръкописа и да наблюдава печатането му. Той обаче не го поправя, а преработва основно и фактически прави нов превод. Ръкописът му е изпратен отново за мнение на митрополит Леонтий и Димитрий Кишиневски и Хотински, които го одобряват.[60] През 1824 г. преводът на Новия завет на сръбски излиза, но от името на Атанас Стойкович.[61] Паралелно с него и Караджич издава в Лайпциг части от своя превод под заглавие „Огледи Светаго писма на српском језику". Целта му е не само да даде на сърбите Новия завет на чист народен език, но и да покаже на своите противници, че народният език е годен да изрази и „висши материи". В. Караджич се противопоставя не само теоретически, но търси средства практически да наложи своите виждания, с което поставя основите на сръбския литературен език.[62]

Почти същите въпроси възникват и около превода на Новия завет на новогръцки език. Някои среди в гръцкото общество обвиняват Иларион Критски, че не е способен да се справи успешно с поетото задължение. Агентът на ББО в Цариград К. А. Ливен е длъжен да обясни на Комитета на РБО, че новогръцкият език е в процес на оформяне и няма все още строго определени общоприети граматически правила. Писателите се различават един от друг по стил и всеки има свои последователи и привърженици. Ливен предлага да се направи още един превод на новогръцки освен този на Иларион Крит-

[60] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 198, л. 20.
[61] Пак там, ед. хр. 289, л. 70. Ръкописът на В. Караджич с поправките на Атанас Стойкович се намира в Националната библиотека в Будапеща.
[62] Още през 1819 г. в бр. 68 и 69 на „Српски новине" излизат от печат части от Светите писма. Вж. Библиографски преглед књижевних послова Вука Стеф. Караџића, Београд, 1888, с. 10.

ски, „който граматически би бил различен от превода на Иларион и би получил разпространение между хората, които не са негови последователи“,[63] и смята, че превод, изготвен от Икономос, не би бил излишен. Комитетът на РБО натоварва Икономос да състави образец на свой превод и да го представи за мнение. Решава се да не се пристъпва към печатането на който и да е от двата превода без съпоставка помежду им.[64]

По това време в дейността на РБО настъпва криза и към края на 1824 г. то фактически престава да функционира, независимо че официално е закрито едва в 1826 г. Работата по издаването на новогръцкия превод на Новия завет преминава почти изцяло в ръцете на ББО, с чиито средства той е издаден през 1827 г. в Корфу в успоредни стълбци с албанския език.[65] Албанският превод е отпечатан със съдействието и активната редакторска намеса на епископ Григорий Гирокастрит.[66] Той е изготвен на южен диалект и все още не почива на законите на литературния албански език. Самият факт, че преводът е изготвен от Е. Мекси и одобрен от Гирокастрит, показва, че обработката на албанския език е в начален етап най-вече в южните области на страната.

Издаването на Новия завет на албански език е събитие с голямо значение за културната история на този народ. Това е първият сполучлив опит да се парират усилията на гръцките фанариоти в стремежа им да наложат своя език в албанските земи и венец на усилията на редица албански книжовници като Папа Тотаси, Григорий Драчки и даскал Тодри да преведат и издадат Библията на роден език.

* * *

Работата на РБО за превеждането на богослужебните книги на български, а и до голяма степен на новосръбски, албански и новогръцки има обективно положителна роля. За повечето от тези народи за пръв път се поставя въпросът за превеждането на Новия завет на разбираем народен език, както е при българите и албанците. Този акт за времето си е по-нататъшен

[63] ЦГИА, ф. 808, оп. 1, ед. хр. 189.
[64] Пак там.
[65] В това издание албанският превод е изготвен от Е. Мекси и обхваща целия Нови завет.
[66] *Григорий Гирокастрит* е активен участник в Гръцкото въстание от 1821 г., за което е затворен от турците за две години. След излизането си от затвора той прекарва известно време в Корфу и от 1827 г. е назначен за главен епископ на Атина.

тласък в развитието на идеята за национална просвета и предпоставка за известно демократизиране на църквата. Поради специфичните условия в българските земи дейността на РБО стимулира развитието на прогресивните възрожденски тенденции в българското общество, при което е започнал процесът на формирането на нацията и националното самосъзнание и се създава буржоазна национална култура. Издаването на Новия завет на български задълбочава и изостря споровете около изграждането на единен книжовен език, който да обедини нацията на езикова основа, и подсилва националното осъзнаване.

Независимо че готовите отпечатъци не достигат до българите както в Бесарабия, така и в пределите на Османската империя, събитията около подготовката на превода и издаването раздвижват българската интелигенция. С пробуждането на националното чувство в българите се явява и необходимостта да имат книгите на Светото писание на своя роден език — това е едно косвено признание за съществуването на даден народ и неговия език. Както посочват документите, този въпрос е особено важен за българите, живеещи зад граница, и те сами вземат решение да осъществят издаването на подобен превод, преди още за това да помисли РБО. През 1819 г. Петър Сапунов има готов превод на целия Нов завет, а през 1822 г. българите от Брашов предлагат за преводачи М. Кифалов, В. Ненович и А. Ненович, които също вече се погрижили да подготвят превод на Евангелието. Комитетът на РБО обаче се намира под силното влияние на препоръката на патриарх Григорий V, който твърде умело насочва дружеството към свой доверен човек за преводач.

Около превеждането и издаването на Новия завет на български доста хора в Русия и Англия се заинтересуват от българите и техния език. От духовните среди въпросът се пренася и в научните. Така почти едновременно с отпечатването на няколкото народни песни от В. Караджич през 1816 г. и почти 6 години преди излизането на неговия „Додатак към Петербургските сравнителни речници" се заговаря, че българският език е различен от сръбския, напълно самостоятелен и сроден с останалите славянски езици.

Грижата около издаването на превода на Новия завет на български е фактически първият контакт в областта на културните отношения между българите и официално признатото от руското правителство и покровителствувано от него дружество РБО. За превода са алармирани Светият синод на руската църква, императорът Александър I и княз Голицин като управляващ духовните дела и вероизповеданията, както и кон-

сулите и дипломатическите представители на Русия в Цариград и Букурещ. Така името на българите и въпросът за техния език излизат извън сферата на духовенството, личните контакти и благотворителността и стигат до гражданските среди и власти в Русия, като се прави опит за целенасочено и организирано подпомагане на българите. При тези контакти по-активна е руската страна, докато българите не са обединени, действуват разпокъсано, по-скоро спонтанно. Те все още нямат авторитетни представителства, които да влязат в преговори от подобен род. Затова и усилията им остават без последствия и се обясняват като плод на субективни чувства.

ПЕРВЫЙ ПЕЧАТНЫЙ ПЕРЕВОД НОВОГО ЗАВЕТА НА БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Р. РАДКОВА

(Резюме)

В начале XIX века углубляется процесс формирования национального самосознания в болгарском обществе, тесно переплетаясь с национальным религиозным самосознанием. Активно используется тенденция переустройства церкви на национальной основе прежде всего посредством выдвижения национальных религиозных центров, введения говоримого болгарского языка в богослужение, перевода основных богослужебных книг на болгарский язык.

Во втором десятилетии XIX века в среде болгарской буржузии и интеллигенции, живущей в Бухаресте, зарождается идея изготовления печатного перевода Нового завета на болгарский язык. Это решение совпадает по времени с инициативой Русского Библейского Общества (РБО) подготовить и издать подобный перевод.

В статье раскрыта история разыскивания подходящего переводчика миссионером РБО Пинкертоном, ход работы и трудности, с которыми Комитет Общества сталкивается при отпечатывании. С помощью новооткрытых материалов РБО в ЦГИА в Ленинграде раскрыто противодействие, которое болгары из Бухареста оказывают переводчику Теодосию Бистричкому, которому РБО возложило подготовку перевода из-за его греческого происхождения.

Подготовка и осуществление перевода раскрыты в сравнительном плане с работой РБО по отпечатанию Нового завета для других балканских народов: греков, сербов, албанцев и турок.

Новый завет на болгарском языке не отпечатывается в целом, а в 1823 году выходит в Петербурге только Евангелие Матея. По невыясненным достаточно причинам, перевод не доходит до болгарских земель.

Независимо от реакционной сущности РБО, его деятельность в издании Библии на говоримом языке балканских христиан имеет в то время объективное положительное значение для развития процессов национального осознавания.

THE FIRST PUBLISHED TRANSLATION OF THE NEW TESTAMENT IN BULGARIAN

R. RADKOVA

(Summary)

Towards the beginning of the 19th century the process of the formation of the national self-awareness of the Bulgarian people had begun to be intensified. This process was closely interwoven with the religious self-consciouness o fthe nation. The tendency for the reconstruction of the Church on a national basis began to be utilized more and more actively, and in the first place by means of setting up of national religious centres, the introduction of the spoken language in the Devine Services and the translation of the basic liturgical books into Bulgarian.

During the second decade of the 19th century, the idea had sprung up amidst the Bulgarian bourgeois and intelligentsia circles, living in Bucharest, to translate and publish the New Testament into Bulgarian. This decision coincided in time with the initiative of the Russian Biblical Society (RBS) to prepare and to publish such a translation, as well.

The article deals with the vicissitudes and difficulties incurred by the missionary of the RBS Pinkerton, charged to prepare the Bible for publication. According to newly discovered archival materials of the RBS in Leningrad, we can the reaction of the Bulgarians living in Bucharest against the translator Theodosi Bistrichki, entrusted by the RBS to prepare the translation, due to the latteer's Greek origin.

The preparation and realization of the translation is revealed in a comparative plan as regards the work of the RBS to publish the New Testament for the other Balkan nations, as well — Greek, Serbian, Albanian and Turkish translations.

The Bulgarian translation of the New Testament, prepared by the RBS, was not published completely. Only the Gospel according to St. Matthew was published in St. Petersburg in 1823. According to still very obscure reasons this translation never reached the Bulgarian churches.

In spite of the reactionary nature of the Russian Biblical Society, its activity in the publication of the Bible in the spoken languages of the Balkan Peninsula Cristian population had for the period an objective and positive importance in supporting the development processes of the national self-awareness of these peoples.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРЕСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИ В РУСИЯ В НАЧАЛОТО НА XIX В. (1800—1806 г.)

В. П. ГРАЧЕВ

Масовото преселване на балканските народи от Европейска Турция отдавна интересува учените от различни страни. Поголямо внимание обаче му се отделя във връзка с разработката на демографските въпроси на Балканския полуостров въобще и на България в частност. Независимо че актуалността на посочения проблем нараства, досега той остава неравномерно и слабо проучен в своята цялост. Сравнително по-добре е изяснена историята на българските колонисти в Русия[1] и отчасти във Влахия[2]. В същото време досега остават неразкрити по

[1] Това се обяснява с наличието на достатъчно число архивни и публикувани материали: вж. *сборник* документи „Устройство задунайских переселенцев в Буджаке и деятельность А. П. Юшневского", изд. *К. П. Крыжановская, Е. М. Русев*, Кишинев, 1957. Към най-важните изследвания се отнасят следващите трудове: *А. А. Скальковский*, Болгарские колонии в Буджаке и Новороссийском крае, Одесса, 1848; Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области, Одесса, 1852; *С. С. Иванов*, Краткий очерк болгарских колоний в Бессарабии. — Записки бессарабского статистического комитета, т. III, Кишинев, 1864; *А. Клаус*, Наши колонии, СПб, 1869; *Г. Занетов*, Българските колонии в Русия.— Периодическо списание на българското дружество в Средец, год. IX, Средец, 1895; *Г. Г. Писаревский*, Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в., М., 1909; *А. Защук*, Бессарабская область. — Материалы для географии и статистики России, СПб, 1864; *Н. П. Батюшков*, Бессарабия. Историческое описание, СПб., 1892; *Йов. Титоров*, Българите в Бесарабия, С., 1918; *Н. С. Державин*, Болгарские колонии в России, С., 1914; *И. И. Мещерюк*, Первое массовое переселение болгар и гагаузов в Бессарабию в начале XIX в. — Известия молдавского филиала АН СССР, 1954, Кишинев, № 3—4; Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар в 1812—1828 г., Кишинев, 1957; Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в южной Бессарабии (1808—1856 г.), Кишинев, 1970, и др. Разгърната характеристика на историографията вж. в посочените трудове на *И. И. Мещерюк*.

[2] *Ст. Романски*, Българите във Влашко и Молдава. Документи, София, 1930; *C. N. Velichi*, Emigrarea bulgarilor în Tara Românіasca în timpul razbolului russo-turk din 1806—1812. Romanoslavica, t. VIII, Bucureşti 1963: La contribution de l'emigration bulgare de Valachie á la renaissance politique et culturell du peuple bulgare 1762—1850, Bucareşt, 1970, и др.

същество и предизвикват сериозни разногласия въпросите, които се отнасят до причините, влиянията, пътищата, формите и оценките на масовата емиграция на българското население. Показателен е фактът, че първата и засега единствена специална работа по споменатите въпроси се появява едва в 1974 г.[3]

Това се обяснява преди всичко с недостига на фактически данни, особено за началния период от епохата на Българското национално възраждане.

Като има пред вид нарастващия интерес към този важен проблем и като взема под внимание недостатъчното количество фактически данни за цялостното му осветление и специално за периода 1800—1806 г., авторът на предлаганата статия е стигнал до убеждението, че е необходимо да запознае специалистите и читателите, които се интересуват от проблема, с тези нови и малко известни факти, открити от него в архивите на СССР, и успоредно с това — да сподели своите мисли по някои от спорните въпроси.[4]

Преминавайки към характеристика на вътрешните и външните фактори за пораждане причините за масова българска емиграция през 1800—1806 г. и определяне нейните конкретни форми и пътища, необходимо е да се отбележи, че въпреки забележимия през последните 10—15 години прогрес в изучаване на магистралните проблеми,[5] външната политика на Русия на Балканите и политическата ситуация в областите на Европейска Турция досега остават недостатъчно изследвани. Но особено остро този недостатък се чувствува при характеристика

[3] *Ст. Дойнов*, Българската емиграция от втората половина на XVIII в. и първото десетилетие на XIX в. в земите на север от Дунава. — Сборник в чест на академик Д. Косев, С., 1974, с. 81—90.

[4] Част от изследвания от нас фонд в АВПР, ЦГВИА и др. архиви на СССР вече са били прегледани от някои съветски (Н. И. Казаков, В. Д. Конобеев, Г. С. Гросул и др.) и чуждестранни (Щ. Атанасов, А. Виану и др.) историци, но материалът по интересуващите ни въпроси или въобще не е използуван, или е използуван частично за изясняване на сродни въпроси от периода. Сравнително по-широко и по-пълно съответният материал е представен в работите на В. Д. Конобеев. Ползувайки се от случая, авторът благодари на Е. М. Заблудовская, която му е помогнала в превода на някои трудни за разчитане френски текстове.

[5] През посочения период са публикувани документите „Внешняя политика России XIX — начала XX века". Серия первая, 1801—1815 г., т. 1—VIII, М., 1960—1972 (по-подробно вж: *А. Л. Нарочницкий*, Политика России на Балканах в 1801—1812 г. в свете новой документальной публикации. — Первый конгресс балканских исследований, София, 26 авг. — 1 септ. 1966 г. Сообщения советской делегации, Москва, 1966, с. 6—7, и редица специални изследвания, сред които най-важни са: *И. С. Достян*, Россия и балканский вопрос, М., 1972; *Г. С. Гросул*, Дунайские княжества в политике России 1774—1806 г., Кишинев, 1975 и др.

на политическата ситуация в Румелия и другите населени с българи области на Европейска Турция.[6]

Като характеризираме накратко външнополитическата ситуация, ние бихме искали да обърнем внимание на това обстоятелство, че през разглеждания период от началото на 1800 г. до началото на Руско-турската война през ноември 1806 г. територията на Балканския полуостров не е арена на войни, които Турция би водила със съседните държави, в това число и с Русия. Още повече, че агресивните планове на Наполеон по отношение на Османската империя принуждават Русия не само да пази мирни отношения с Портата, но да сключи с нея и отбранителен съюз, поради който Русия е принудена да сдържа преждевременните по мнение на тогавашното правителство избухвания на националносвободителното движение на Балканите.[7] Следователно основните причини за масовата емиграция на българите през 1800—1806 г. напълно очевидно съзряват под влияние на вътрешни процеси през дадения период в Османската империя. Що се отнася до руската външна политика по този въпрос, тя претърпява в различно време промени и настоящото изследване не си поставя за задача да я разглежда в нейната цялост и развитие.

В съществуващата историография с право се смята, че краят на XVIII — началото на XIX в. за Османската империя е период на вътрешни неуредици, феодален смут и кърджалийски метежи. Но най-остро тези процеси се проявяват през 1800—1808 г., когато стават по свидетелство на съвременници

[6] По въпроса най-интересни според нас са статиите на *В. Мутафчиева*, Феодални размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в., Сб. „Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962)". С., 1962, и *В. Мутафчиева, Ал. Виану*, Феодалните размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX век и тяхното отражение във Влахия, „Българо-румънски връзки и отношения през вековете", т. I, С., 1965, с. 193—251. В тези статии е обстоятелствено разгледана и в основни линии вярно оценена съществуващата историография по въпроса. В тази връзка В. Мутафчиева не без основание отбелязва, че съществуващата в историографията схема на политическите отношения в областите на Европейска Турция от времето на трудовете на Ранке вече не може да задоволи съвременните изследователи, тъй като в нея липсват важни компоненти на действителните политически взаимоотношения (вж: Сб. „Паисий Хилендарски . . .", с. 177) и не винаги вярно е определена ролята и значението на вече известните компоненти. По-специално в историографията досега е застъпено идващото от народната традиция известно надценяване ролята на кърджалиите и подценяване значението на междуособните борби на местните аяни и тяхната опозиция по отношение на централната власт (Сб. Българо-румънски връзки . . ., с. 201—202). Тези наблюдения на Вера Мутафчиева ни се струват твърде важни и заслужаващи особено внимание. Според нас те могат да бъдат потвърдени и от материали от руски дипломатически източници.

[7] *И. С. Достян*, Россия и балканский вопрос, с. 44—45.

причина не само за масово бягство на християнското население на Османската империя, но застрашават и съществуването ѝ въобще като държава.[8]

Едно от важните според нас доказателства за вътрешнополитическото положение в Румелия и в турската империя въобще се намира в съобщенията на руския посланик в Турция В. С. Томара от 1/13 април 1800 г. Той осведомява император Павел I, че избухналият в Турция метеж е предизвикан от същите причини, които са пораждали и предишните вълнения.[9] Сегашното положение на Портата, пише той, „е достойно за съжаление", а причина за избухналото с нова сила недоволство, както и по-рано, са „противозаконните новости (нововъведения — В. Г.) и лошото управление".[10] Запознавайки императора с водачите на метежниците, В. С. Томара обръща особено внимание на това, че румелийските аяни винаги са били в съюз с главатарите на кърджалийските отряди[11], а главатарите на последните „са не прости разбойници, а аяни, лишени от местата си по време на видинската война, главният предводител — Халил-паша — е бивш управител на Хотинската рая, лишен от правата си и заточен в Родосто".

Действията на метежниците се ръководели от известния бунтовник Пазвантоглу. Но самите те, подчертава В. С. Томара, ни най-малко не се смятат за разбойници и цялата вина за опустошенията прехвърлят върху правителството на Портата, тъй като „деянията им произтичали не от своеволие или користолюбие, а целели да подтикнат обкръжения с лоши съветници владетел (Селим III — В. Г.) към промяна на незаконните нови разпоредби. . ." В своето послание до султана разбунтуваните аяни искали Селим III да ги признае за верни поданици и добри мюсюлмани, „загрижени за благосъстоянието на

[8] *А. Ф. Миллер*. Мустафа паша Байрактар. Османская империя в начале XIX века, М. — Л., 1947.

[9] Предишните метежи, съобщава В. С. Томара, „са твърде сходни със сегашните произшествия". С помощта на такива бунтове били свалени някои от предшествениците на настоящия султан Селим III, (АВПР, ф. Сношения России с Турцией, 1800 г., д. 913, л. 1—4. Томара, В. С. Павлу I. 1/13 апреля 1800 г.)

[10] Пак там.

[11] *В. С. Томара* пише, че в края на март — началото на април 1800 г. разбунтуваните румелийски аяни, в чието разпореждане били 3-хилядна войска, преминават Балкана, съсредоточават се в село Инджик (при Родосто) и очакват там пристигането на 2-хилядната армия на кърджалиите (даалиите), които наскоро са разбити от верни на правителството войски от другата страна на Балкана и се придвижват към г. Родосто. По пътя си кърджалиите разграбват Бургас, Лозенград и съседните им села (пак там).

империята и за връщането на румелийските аги на предишните им места“[12].

Отначало турското правителство е извънредно разтревожено, обаче след изтеглянето на метежниците от с. Инджик в Купри то е обхванато от предишното безгрижие, въпреки че разоренията били толкова големи, че по пощенските пътища в района на Силиврия не остават жители.[13] От други съобщения на руски дипломати става ясно, че изпращаните от правителството на Портата войски за потушаване на метежа откровено симпатизирали на метежниците и най-често отказвали да се сражават с тях, а понякога минавали на тяхна страна. При създалата се ситуация бунтът бързо се разраснал и обхванал нови райони. През май 1801 г. изпълняващият длъжността на руския консул в Галац преводачът П. Ренски съобщава на генералния руски консул в Яш В. Ф. Малиновски, че разорението на Румелия от кърджалиите от време на време се усилва. „Досега това зло вилнееше около Русчук и други места по горната част на Дунава — пише той, — в Адрианопол и Месемврия беше спокойно. Но сега, както се вижда, и там е дошло нещастието.“[14]

От размирените земи към областите, още необхванати от феодална анархия, и извън пределите на империята потичат потоци бежанци, които търсят спасение от грабежите, разбойничествата, физическото унищожение. В съобщенията на руските дипломати се намира едно от първите споменавания за българските бежанци — в гореприведеното донесение на П. Ренски. Той съобщава, че на 16 май 1801 год. от Месемврия (Несебър) в Галац пристигат два кораба, на които се намирали 200 български бежанци. Мнозинството от тях съставлявали жени и деца. За тяхното неочаквано появяване в Галац преводачът на руската дипломатическа служба П. Ренски разказва на В. Ф. Малиновски с такива изрази: „Не е възможно да си представи човек горестното състояние на този нещастен народ. Когато слезнаха на брега, хората се отдадоха на мъката си: едни плачат, че са загубили жените и децата си, жени плачат за загубата на мъжете си, а най-много — децата, които са се спасили, побягвайки с чужди хора, но са загубили родителите си и завинаги са останали сираци. Тези нещастници са мислели, че ще намерят тук спокойствие, и това ги е окуражавало, но скоро са разбрали, че грешат.“ Турският чиновник

[12] Пак там.
[13] АВПР, ф. Сношения России с Турцией, 1800 г., д. 913, л. 70—71, В. С. Томара — Павлу I, 16/28 апреля 1800 г.
[14] АВПР, ф. Консульство в Яссах, 1801 г., д. 18, л. 22—23. П. Ренский— В. Ф. Малиновскому, 17 мая 1801 г.

(тофекчибаши) в Галац, научавайки за пристигането на бежанците, заповядва веднага да бъдат натоварени на същите кораби и отправени обратно, защото той имал специален ферман за връщане на бежанците от Румелия.

По молба на молдавския началник (прокалаб) и пребиващите в Галац търговци турският чиновник все пак разрешава на бежанците да слезнат на брега и временно да се настанят в домовете на гражданите до окончателното решение за по-нататъшната им съдба.

Между другото на 21 май 1801 г. от същата Месемврия в Галац пристига нова група бежанци от 200 семейства. Една част от пристигналите по-рано живеели близо до Константинопол, селото им било изгорено от кърджалиите. Много от жителите на селото били изклани, други се укрили в столицата, останалите през Месемврия пристигнали в Галац. Другите бежанци се оказват жители на селата, разположени близо до Адрианопол. Преразказвайки събраните от тях сведения, П. Ренски съобщава на В. Ф. Малиновски: когато жителите на тези села разбрали, че не могат да се спасят от разбойниците, разпродали цялото си имущество, оставили къщите си „. . . и тръгнали с лодка към Варна, за да се качат на кораби и да дойдат в тукашните места". По-късно от разказите на нови бежанци Ренски успява да състави по-пълна картина на събитията, ставащи в околностите на Адрианопол.

През май 1801 г. тук се събират около 10 хиляди кърджалии и между тях „твърде много християни, които в началото на погрома изгубили жените и децата си, цялото си имущество, се присъединили към разбойниците". Само през май 1801 г. кърджалиите разоряват повече от 200 села, от които Ренски изброява само „най-многолюдните": Чока-дервент, Халково, Гомулово, Гуляли-буюлак, Кучун-буелак, Попово-село, Мешалия, Пиша-кьой, Ичамен, Кара-бунар, Факия, Кьозъл-клиси, Илмалия, Ески-полос, Бедра.[15]

Някои от жителите на тези села се укриват в укрепените места, а „. . . други бродят по планини и гори, но най-много са избитите". Адрианопол и другите укрепени селища не могат да поберат притока бежанци, тъй като са пренаселени и не достига продоволствието. Обстановката се усложнява от факта, че почти всички околни села са разорени — няма откъде да се набавят продукти. И затова спасяващите се „. . . от убийство нещастници, като не намират подслон, отново трябва да попаднат в ръцете на разбойниците или да измрат от

[15] Имената на изброените села се възпроизвеждат съответно на изписването им в източника (В. Г.).

глад в горите". Тръгналата към Галац група бежанци е пресрещната от основния кърджалийски отряд и докарана пред главния предводител Кара Феиз, който веднага заповядва да се унищожат всички пленници. Но животът на бежанците бил запазен благодарение на настойчивите молби на билюкбашията Енжи-Станчо (самият той християнин). Като ги изпраща от лагера, Енжи-Станчо посъветвал хората да бягат по-далече, в по-безопасни места, защото главатарите били заповядали: „. . . всички местни християни да бъдат умъртвявани, имотите им — разграбвани, та да не останат в ръцете на турците-непријатели или след време да не би други християни да се съюзят с местните жители като единоверци против турците."[16]

През август 1801 г. кърджалийски грабежи са фиксирани в околностите на Месемврия и Варна, а през декември по сведения на В. Томара — „даалиите продължават да опустошават брега на Черно море".[17] Християнското население на Румелия страда и от междуособните разпри на местните властници — аяните. Например по същото време военачалникът Гюрджи Осман паша, който воюва с кърджалиите, се скарва с главния сераскер на Румелия Хаки паша. За да прекрати спора на двамата знатни велможи, правителството на Портата нарежда на първия да извърши дислокация на войските си в Андола. Но Гюрджи Осман не желаел да остави Румелия, докато на войските му не бъдат изплатени заплатите. Без да дочака удовлетворяване на исканията си, разгневеният паша заповядва да вкарват жителите в обградено със стени място и да ги държат там, докато не се съгласят да платят поисканата от тях сума.[18] През януари 1802 г. кърджалиите начело с Кара Феиз, Инджe войвода (християнин) и Манаф Ибрахим грабят в околностите на Свищов. Движейки се към Филипопол, те по сведения на В. Ф. Малиновски причиняват „страшни разорения на живеещите по брега на Дунав". Всички околни села и помалки селища са „напълно опустошени, жителите — принудени да търсят убежище, едни в градовете, други — в планината"[19]. Не остават по-долу и войските на бунтуващите се аяни, които във връзка с битката през февруари 1802 г. опожаряват няколко селища в района на Силистра.[20] Към лятото на 1802 г.

[16] АВПР, ф. Консулство в Яссах, 1801, д. 18, л. 28—29, П. Ренский—В. Ф. Малиновскому, 30 мая 1801 г.
[17] АВПР, ф. Канцелярия, 1801, д. 2218, т. III, л. 324, В. Томара—Александру I, 16/28 декабря 1801 г.
[18] Пак там, с. 323.
[19] АВПР, ф. Главный архив (по-нататък: ГА), 1—9, 1802, д. 4, л. 169. В. Ф. Малиновский, В. П. Кочубею. 30 января /11 февраля 1802 г.
[20] АВПР, ГА. 1—9, 1802, д. 4, л. 172. В. Ф. Малиновский, В. П. Кочубею, 7/19 февраля 1802 г.

по свидетелство на П. Ренски „от Букурещ до самия Видин няма почти нито едно село, всички жители се крият по горите, но и там нямат спокойствие. Султанските войски ги нападат, ограбват и им причиняват непоносими обиди.“[21] Към края на 1802 г. метежите обхващат долното устие на Дунав[22], а през април—май на 1803 г. по думите на генералния руски консул в Яш А. А. Жерве „междуособиците на аяните в България, Румелия и около Дунав, грабежите на кърджалиите Кара Феиз, Манаф Ибрахим и други се разпространяват навсякъде. „Жителите от всички области на Турция бягат от разоренията, причинявани от споменатите войски. . . При това крайно тежко положение на Румелия българите и други тамошни жители преминават във Влашко, бягайки от варварството и непоносимите искания на воюващите там партии, които грабят и палят селищата, без да щадят ни най-малко народа.“[23]

През август на 1803 г. „жителите на Силистренско — по сведения на руския консул в Букурещ Л. Кирико — преминават масово във Влахия, за да избягнат лудориите на кърджалиите на Манаф и русчукските войски, които без всяко уважение грабят бедния народ“[24]. Обаче през май 1804 г. „разбойническите пълчища“ в Румелия според преценката на новия руски пратеник в Турция А. Я. Италински „били нарочно обезсилени през изтеклата зима с различни приключения, унищожили много най-храбри крадци“ и сега Портата „се старае съвършено да ги изкорени“.[25] Обаче старанията на правителството не винаги довеждат до желания резултат. През юли 1804 г. кърджалиите на Кара Феиз отново нападат Татар Пазарджик, подпалват града и разграбват околните села. Жителите на района са принудени да се крият по бреговете на Дунав, а част от тях се изселват на другия бряг, във Влахия.[26]

Едно от главните „приключения“, случили се през изтеклата зима на 1803—1804 г., безспорно е въстанието на сърбите срещу белградския еничарски гарнизон. Отначало правител-

[21] АВПР, ф. Консульство в Яссах, 1802, д. 46, л. 219—220. П. Ренский В. Ф. Малиновскому, 22 июня 1802 г.

[22] „Надолу по Дунава, към брега на Черно море в Румелия досега беше навсякъде спокойно, но сега там са се възобновили междуособните борби“ (АВПР, ф. Консульство в Яссах, 1802 , д. 47, л. 55. П. Ренский — Жерве, А. А., 4 декабря 1802 г.).

[23] Пак там, 1803, д. 52, л. 25—27, „Записка бухарестских и задунайских известий (по-нататък: „Записка . . .“), сост. А. Жерве от 26 апреля 1803 г. и от 25 мая 1803 г.

[24] Пак там, д. 63, л. 151—152, Л. Кирико — А. Жерве. 5 августа 1803 г.

[25] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 2241, ч. II, л. 639—641. А. Я. Италинский — А. А. Чарторыйскому, 2/14 мая 1804 г.

[26] АВПР, ф. Консульство в Яссах, д. 97, л. 221, об. „Записка . . .“, Л. Кирико до 15 июля 1804 г.

ството на Портата се зарадвало на това въстание и дори оказало въоръжена подкрепа на сърбите, тъй като разчитало да използува това стихийно възмущение за свои интереси — за подчиняване на бунтуващите се аяни и кърджалии. Във връзка с това А. Я. Италински информира помощник-министъра на външните работи на Русия А. Чарторийски по следния начин: „Известията за успехите на сръбското оръжие срещу белградските дахии (еничари-чиновници) предизвикват у Портата голямо удоволствие и тя продължава да дава тайна подкрепа на този храбър народ.'[27] Вземайки пред вид успехите на сърбите срещу разбунтуваните еничари, Портата изпраща във Видин при Пазвантоглу митрополит Венедикт и доктор Ламбро с брат му, които по сведения на Л. Кирико трябвало да предизвикват между жителите на Видинската област недоволство против Пазвантоглу, „както направили белградските сърби срещу дахиите"[28]. Въпреки че замисленатa от Портата авантюра не успява, през март 1805 г. българите от съседните със сърбите райони по свидетелство на Л. Кирико „. . . се готвят да въстанат срещу непоносимия гнет, който понасят от гамошните турци, следвайки примера на белградските сърби", а на някои места вече „ . . започва съпротива срещу Пазвантоглу, но Реджеп ага Оршовски се старае да я спре".[29]

Опасявайки се от нападение на сърбите, Пазвантоглу още през първата десетдневка на март 1805 г. бързо започва да набира ново попълнение във войската си и по свидетелство на генералния консул в Яш И. Ф. Болкунов „заповядал да направят строг обиск на българите във Видински окръг и да им се изземе всякакъв вид оръжие"[30]. В средата на април 1805 г. българи от някои краища на Видински окръг се разбунтували срещу един от началниците на Пазвантоглу, който едва успял да ги успокои с „бързо задоволяване на всичките им искания"[31]. Но в края на април 1805 г. българи, като убили няколко чиновници (субаши) на Пазвантоглу, минали в Сърбия.[32] Успехите на сърбите забележимо активизират българското население в съседните райони и Пазвантоглу, опасявайки се от нови въста-

[27] Пак там, л. 641 об.
[28] АВПР, ф. Консульство в Яссах, д. 97, л. 395. Л. Кирико — А. А. Жерве, 1 декабря 1804 г.
[29] Пак там, д. 122, л. 117, Л. Кирико — И. Ф. Болкунову, 20 марта 1805 г.
[30] АВПР, ф. ГА. 1—9, д. 5, ч. 1, папка 4, л. 4, 6. И. Ф. Болкунов — Чарторыйскому, 5 и 10 марта 1805 г.
[31] АВПР, ф. ГА. 1—9, д. 5, ч.1, папка 4, л. 8—9, „Записка . . . „И. Болкунова.
[32] АВПР, ф. ГА, 1—9, д. 5, ч. 1, папка 6, л. 3, об. „Записка . . ." И. Болкунова.

ния, по думите на Л. Кирико „намалява паричните данъци“[33]. Откритите въоръжени протести на българското население принуждават турското правителство и разбунтувалите се паши да правят непознати дотогава отстъпки, но повличат след себе си и засилване на репресиите, които на свой ред стават причина за по-интензивно преселване на българите от родните места. Във връзка с това Л. Кирико отбелязва в съставената от него на 28 май 1805 г. „Записка за букурещките и заддунавски новини“: „Значителен брой от разорените български семейства били принудени да оставят имуществото си отвъд Дунав и да търсят спасение за живота си. При преминаването си във Влашко те били хванати от турските митничари по средата на Дунав и били лишени от последните си вещи, та останали почти голи.“[34]

Критическата ситуация в империята принуждава турското правителство да прави отстъпки не само на въставащите християнски народи, но и на бунтуващите се румелийски аяни, които желае по всякакъв начин да помири. Известно време правителството на Портата успява да помири главните водачи на двете враждуващи партии, Пазвантоглу и Терсеникли-оглу. Обаче съществуващото между тях съгласие по наблюденията на Л. Кирико „поражда доста съмнения у влашкото правителство: те двамата подтискат християнските народи и всячески се стараят да не допуснат съединението на българите с воюващите сърби, принуждават ги към покорство и ги възпират от изселване“[35].

В края на 1805 и през 1806 г. междуособните борби на румелийските аяни се разгарят с нова сила: „В същност междуособиците на турските аяни никога не са преставали, те се засилиха, когато Портата за поддържане на низам джедида отправи в Адрианопол около 110-хилядна войска, в това число — редовна, под началството на Кади паша.“[36] Неуспехът на Кади паша да подчини аяните на Портата, убийството на Терсеникли-оглу и други обстоятелства по израза на Италински способствуваха за разделянето на аяните на партии и засилиха между тях борбите, които сега продължават“[37]. В междуособните си стълкновения аяните с по-голямо ожесточение и коварство разоряват и опожаряват християнските села, прина-

[33] АВПР, ф. Канцелярия, д. 5103, л. 23, пак там, ф. Консулство в Яссах, д. 122, л. 287—288, „Записка . . . “
[34] АВПР, ф. ГА, 1—9, д. 5, ч. 1, папка 6, л. 170, „Записка . . .“ Л. Кирико от 28 мая 1805 г.
[35] АВПР, ф. Конс-во в Яссах, д. 122, л. 180; Кирико-Болкунову, 28 июня 1805 г.
[36] АВПР, ф. Пос-во в Константинополе, 1806, д. 49, л. 428; Италинский — Будбергу 2/14 ноября 1806 г.
[37] Пак там.

длежащи на съперниците им. Така например постъпва и браилският управител, който по думите на генералния руски консул в Яш И. Ф. Болкунов, „желаейки да предизвика ненавист към своя съперник, подпалва тайно изоставените жилища на християните (от своето владение — В. Г.), та да изглежда, че това се прави от хората на Терсеникли-оглу“[38]. Доведеното до отчаяние българско население започва да оказва въоръжена съпротива. През февруари 1806 г. турските власти по свидетелство на И. Ф. Болкунов „заповядват целият християнски народ в Румелия от Пазарджик до София да бъде обезоръжен“, а Пазвантоглу „е твърде зает с военни действия срещу сърби и българи“. Едновременно с това — продължава Болкунов — той се опитва с ласкателства да привлече „към себе си князете на Неготинската покрайнина, облича ги с шуби и соболеви шапки, позволява им да убиват всеки турчин, който ги безпокои“[39].

В същото време и при най-малко подозрение за връзка със сърбите веднага се издава заповед за избиване не само на жителите на бунтовните села[40], но и на най-знатните представители на местната и църковната администрация.[41] Независимо от хитростите и жестокостите на Пазвантоглу обаче през пролетта и лятото на 1806 г. българското население продължава да оказва въоръжена съпротива на грабежите и насилията, причинявани от кърджалиите и разбунтуваните аяни. При първа възможност то се присъединява към сръбските въстаници,[42] а при липса на друг изход преминава зад Дунав, във Влахия и Молдавия. След появяването на руски войски на

[38] АВПР, ф. 1805, д. 136/1, л. 88; Болкунов—Италинскому, 17 мая 1805.
[39] АВПР, ф. Канцелярия, д. 1878, л. 7—9 об. „Записка . . .“ И. Болкунова.
[40] В същата „Записка бухарестких и задунайских известий“, в която се съобщава за събитията до 23 февруари 1806 г., И. Болкунов пише, че Пазвантоглу се е разпоредил да се проведат репресии в няколко неспокойни села (пак там).
[41] В края на февруари — началото на март 1806 г. Пазвантоглу се опитва да залови оберкнеза на Неготин, който бил принуден да бяга при сърбите. Обвинявайки К. Ипсиланти в съучастничество, Пазвантоглу поисква от последния да му изплати сума в 2000 кесии (или 1 мил. пиастри), която уж представлявала стойността на имението на неготинския оберкнез (АВПР, ф. Канцелярия, д. 1877, л. 10. И. Болкунов—Меендорфу, 10 марта 1806 г.).
[42] На 16 март 1806 г. И. Ф. Болкунов съобщава на А. Я. Будберг, че към движещите се от Неготинската покрайнина към Берковица сърби „. . . по пътя се присъединяват и българи от видинските области“ (АВПР, ф. ГА 1—9, 1804, д. 5, ч. II, п. 3, л. 30). През юли 1806 г., по сведения на Л. Г. Кирико са въстанали седем християнски селища, които преминали към сърбите с цялото си имущество (АВПР, ф. Консульство в Яссах, д. 141, л. 30, Л. Г. Кирико — И. И. Михельсону, 12 юли 1806 г.).

територията на Дунавските княжества потокът от бежанци в тези области се засилва, особено след 1809 г., когато руското военно командуване обявява, че преминаващите от десния на левия бряг на река Дунав българи ще се заселват на територията на Влахия, Молдавия и Бесарабия в обособените колонии, неподвластни на правителството на Дунавските княжества, и ще бъдат освободени за известно време от всякакви данъци.[43]

Прегледаните от нас материали за съжаление не съдържат точни статистически данни за общия брой на българските бежанци, емигрирали от пределите на турската империя в Русия през периода 1800—1806 г.[44]

[43] Според поименния списък на българските преселници, утвърден на 26 ноември 1810 г. в Букурещ от А. Коронели, през 1809 г. само в Молдавия и Бесарабия са се преселили 732 български семейства, минали от десния бряг на Дунав. Общият брой на преселниците възлиза на 679 семейства, в които 1922 мъже и 1738 жени, т. е. всичко 3660 човека. ЦГВИА, ф. 14 209, оп. 5 165, д. 18, св. 63, л. 24—36). Историята на преселването на дадената група е по-подробно разгледана в работите на И. И. Мещерюк.

[44] В ЦГВИА на СССР е запазен документ под названието „Перечневой список о числе задунайских переселенцев", който дава възможност да се състави някаква представа за числеността на българските бежанци, емигрирали в Дунавските княжества от края на XVIII в. до 1812 г. Според този документ тук временно пребивават 20 316 български семейства, наброяващи 87 037 човека в следващите градове и райони:

	Семейства	Мъже	Жени
В Букурещ и околностите му	4047	8834	8843
В Малка Влахия	3639	7859	7579
В Турно	5250	11 336	11 636
В Търговище, Плоещ и околностите им	364	898	780
В Гюргево	1301	2878	2771
В Яломицки и отчасти в Илфовски окръг	2678	5786	5547
В Браила, Галац и околностите им	413	731	626
В Бесарабия и граничещите с нея земи	2624	5776	5157
Общо	20 316	44 098	42 939

(ЦГВИА, ф. 9190, оп. 166, св. 34, л. 14). За пръв път този документ е използуван от Н. И. Казаков в гореспоменатия труд, където той привежда само общия брой на преселниците, без да посочва географското им разпределение. Пак там той изказва съображението, че при подготовката на Букурещкия мирен договор от 1812 г. всички те са заселени в Бесарабия (*Н. Казаков*, Русско-болгарские связи. . . . , с. 47). Между другото известните досега документи още не позволяват да се направи точен извод нито за броя, нито за района на преселване на дадената група българи,

Пътищата на другите групи български бежанци в Русия ще се опитаме да проследим в следващия раздел на статията.

* * *

Преди да минем към въпроса за пътищата на преселване на другите групи българи в Русия, трябва да отбележим, че за разлика от Австрия Русия няма постоянен договор с Турция за безпрепятствено преминаване на поданици от едната държава в другата.[45] Освен това, както се отбелязва по-горе, през дадения период Русия е заинтересувана от съюз с Портата и се стреми да поддържа с нея дружески отношения. Тя, доколкото е възможно, се старае да избягва конфликтните ситуации. С това се обяснява до известна степен фактът, че през 1800—

тъй като не всички от тях през 1812 г. пожелали да се преселят в южните области на Русия. Следователно гореприведената статистика отразява само в относителна степен числото на българските преселници в посочените райони на Влахия и Бесарабия. За това свидетелствува и историята на съставянето на тези документи. Известно е, че регистрация на дадената група преселници е извършена през 1810—1811 г. В списъка се включвали: „. . . и тези българи, които се намират във Влахия вече 30 години ЦГВИА, ф. 14 209, оп. 6/166, д. 17, св. 34, л. 41—46). След съставянето им списъците били предадени на А. Коронели, който ги изпратил на Красномилошевич през март 1812 г. В архива на А. Коронели остава само и извлеченият от тези списъци екстракт", който получава названието „Перечневой список о числе задунайских переселенцев" (ЦГВИА, ф. 9190, оп. 166, св. 34, л. 14).

[45] От края на XVIII в. до сключването на Букурещкия мир през 1812 г. право на свободно преселване в Русия получават два пъти само жителите на Молдавия и Влахия — в продължение на едногодишен (според Кючук кайнарджийския, 1774 г.) и четиринадесетмесечен срок (според Яшкия мирен договор, 1791 г.). След изтичане на установените в договорите срокове преселването продължавало, но вече като тайно бягство) *Г. С. Гросул*, Дунайские княжества. . . ., с. 27—28). Преселването на християни от други заддунавски области в Русия въобще не се предвижда с никакви договори през посочения период. Това непрекъснато причинява неприятности на руските дипломатически представители в Турция, на което те неведнъж обръщат внимание на своето правителство. На пример през юни 1802 г. В. С. Томара убеждавал Александър I да направи отстъпка на Портата, като разреши заминаването на мюсюлмани от Русия. Тази мярка според Томара щяла да неутрализира стигащите до турските министри слухове за тайното преселване на българи в Русия, „. . . тъй като цялата Порта заедно не може да даде на никого формалното позволение да се пресели. . ." (АВПР, ГА II, 1802, д. 2, л. 4—5. В. С. Томара — Александру I, 16/28 июня 1802 г.). По друг начин този въпрос е решен с Австрия. Руският генерален консул в Яш И. Ф. Болкунов в донесение от 17 май 1805 г. пише на А. Я. Италински в Константинопол по този повод: „Известно е, че в договор между Австрия и Портата е разрешен двустранен свободен преход на жители — от едната империя в другата, поради което досега не е имало никакви рекламации (АВПР, ф. Пос-во в Константинополе, 1805, д. 136/I, л. 89. Болкунов—Италинскому, 17 мая 1805 г.).

1806 г. основният поток бежанци от Отоманската империя, в това число и българи, се отправя към Австрия (особено към Банат), към Влахия и Молдавия. Получили най-строго нареждане да не изострят отношенията с Портата, руските дипломати са принудени да се въздържат от намеса във въпросите на преселването. Това е особено забележимо по време на царуването на Павел I.

Както се каза по-горе, спасяващите се от грабежи, насилия и физическо унищожение жители на Румелия се отправяли към най-близките укрепени градове или крепости. Но тъй като те били вече препълнени от дошлите по-рано бежанци, то новодошлите били принудени да се крият в планините и горите на черноморското крайбрежие, откъдето най-често ги прибирали капитаните на минаващите търговски съдове, които, рискувайки, докарвали бежанците не само в по-безопасни райони на турската империя, но и в пристанищата на съседни държави.

Руският посланик в Турция В. С. Томара в донесенията си от Константинопол неоднократно обръща внимание на император Павел I на възможността за преселване на заддунавските бежанци в южните области на Русия. Но Павел I не се решава открито на такава мярка, като знае болезнената реакция на Портата по въпроса. В такива условия В. С. Томара може да препраща от Константинопол в Одеса само малки групи български бежанци. Новият цар, макар и да продължава съюзническите отношения с Портата, е склонен да провежда по-гъвкава политика в това отношение. Отговаряйки на едно от посланията на В. С. Томара, Александър I в рескрипт от 16 юни 1802 г. пише, че след като е научил за бедственото положение на християните в Румелия, е готов да изпрати там част от руските войски, ако за това помоли самото правителство на Портата, и едновременно с това одобрява действията на В. С. Томара, който по собствено усмотрение съдействува за препращането на български бежанци в Русия.

В споменатото писмо младият император пише на своя посланик в Константинопол: „Вашите разпореждания за отправяне в черноморските пристанища на българите, криещи се от разорение и преследване, аз напълно одобрявам, като Ви препоръчвам да не изпускате обстоятелствата за преселване на колкото може повече от тези жители в Русия, изразходвайки, ако се наложи, и повече от отпуснатата Ви за доставяне на всеки човек сума, още повече, че в сегашния случай човечността повече от интереса налага тези нещастни християни да намерят пристанище.“[46] Едновременно с това царят нарежда

[46]Внешняя политика России XIX и начала XX века, т. I, М., 1960, с. 232—233.

на новоросийския граждански губернатор Миклошевски: „Сегашните неуредици и разорения в Румелия дават средство да се придобият за Новоросийска губерния немалко число българи и други християни, спасяващи се към брегoвете на Черно море. Но тъй като подобна мярка не може да се осъществи напълно, освен ако първите преселници получат от правителството всичко от първа необходимост относно продоволствие, устрояване съобразно със състоянието и желанието на всеки, то Ви нареждам да предприемете най-сигурни мерки, та всичко да бъде извършено, както го мисля, и в полза на поверената Ви губерния."[47]

Като се уверява в правилността на предишните си постъпки и като получава поддръжката на императора, В. С. Томара предприема по-енергични мерки за извозването на българските бежанци в Русия. Преди всичко той съгласува с Александър I план за действие, в случай че турското правителство научи за минаването на бежанците в Русия, и протестира по този повод.[48] Александър I приема плана на В. С. Томара и от своя страна на 15 август 1802 г. изпраща на султан Селим III писмо.[49] В. С. Томара, който си е осигурил възможност за дипломатическа маневра, съобщава на своите подчинени — консулите в Молдавия и Влахия — за полученото разрешение да се отправят български бежанци тайно от турските власти за поселване в Русия. Същевременно от състава на руската дипломатическа мисия в Константинопол той определя двама чиновници, които да откриват бежанци по местата, където те най-много се събирали, и да им съобщават за възможността да се заселят в Русия. В случай на съгласие чиновниците определят мястото и времето за събиране и качване на подготвените по-рано за тази цел кораби. Първата част на задълженията се възлага на служещия в руската мисия българин Янаки Димитров, син на Пропинец[50], а втората на статския съветник

[47] АВПР, ф. ГА. II—I, 1802, д. 2, л. 1. Александр I—Миклошевскому. 16 июня 1802 г.

[48] Пак там, л. 4—5. В. С. Томара — Александру I. 16/28 июня 1802 г.

[49] В това писмо руският монарх пише на Селим III, че той „с покруса е научил за неуредиците в Румелия", това го подтикнало да даде на султана редица практически съвети, които биха способствували за преодоляване на безпорядъка в страната. Тези съвети, подчертава по-нататък Александър I, не били свързани с никаква изгода за Русия. Между другото, намеква по-нататък Александър I, при създалата се ситуация „. . . другите съседи на Отоманската Порта може би биха намерили (изгода — В. Г.), като приемат хората, способствуващи за анархията и прогонвани от турските области. . ." (Внешняя политика России XIX и начала XX века. . ., т. I, с. 276).

[50] Заместилият В. С. Томара на посланическата длъжност в Турция А. Я.

Фродинг[51]. Споменатите лица именно осъществяват изпращането на бежанците от Константинопол. Изпращането на бежанци от другите райони се възлага на руските консули във Влахия и Молдавия. В отделни случаи това се възлага на собствениците на плавателните съдове, наемани в Константинопол от Фродинг или от споменатите консули.[52] За съжаление не ни се удаде възможност да открием документи, позволяващи да се установи общият брой на българските преселници, отправени в Русия по море за целия този период от 1800 до 1806 г. Ние разполагаме само с частични сведения, от които става ясно, че през периода 1800 — юли 1802 г. включително само на руски търговски кораби са превозени 561 човека, а повече от 1000 български бежанци са подготвени за отпътува-

Италински съобщава на 17/29 август 1804 г. на А. А. Чарторийски, че „за да се внуши на българите желание за преселване, за изпровождането им на съдовете", той „използува" специални хора, един от които служи „усърдно и вещо, често рискувайки живота си" (АВПР, ф. ГА. II—I, 1802, д. 2, л. 12). В друго донесение от 11/16 февруари 1805 г. А. Я. Италински още веднъж обръща внимание на това обстоятелство, но с по-определени изрази: „За издирване на българите, желаещи да сменят прискръбното си положение в тази империя, за подкрепяне намерението им да се преселят в Русия, за предоставянето на възможност да се качат на съда, без да бъдат забелязани от турците, аз използувам отдавнашния служител на мисията, изпитания и верен българин Янаки Димитров, син на Пропинец." Отбелязвайки постоянния риск за живота му при изпълнение на дадената задача, А. Я. Италински ходатайствува пред руския двор Янаки Димитров да бъде произведен в „регистраторски чин" и да му се определи заплата 400 пиастри годишно (АВПР, ф. Посолство в Константинополе, 1805 г., д. 41, л. 95—96. Италински—Чарторыйскому 4/16 февраля 1805 г.). На 16 28 май 1805 г. Италински вече благодари на Чарторийски за оказаното внимание на молбата му, поради което Александър I повишава Янаки Димитров Пропинец в чин колежки регистратор и издава заповед главното пощенско управление да „му изпраща по 400 пиастра годишно от пощенските доходи на константинополската мисия". Определените за Пропинец пари за 2 месеца били начислени по лично нареждане на министъра на финансите граф Василиев през май 1805 г. (пак там д. 42, л. 328). Срв. *В. Д. Конобеев*, Българското националноосвободително движение, С., 1972, с. 86.

[51] В задълженията на Фродинг „като непосредствен началник на търговските шкипери, притежаващ всички необходими за това знания и усърдие", влиза наемането на съдове и намирането на шкипери (АВПР, ф. ГА II—I, 1802, д. 2, л. 4—5, Томара, В. С. — Александру I, 7 августа 1802 г).

[52] От 1802 г. по съобщение на А. Я. Италински „капитаните и притежателите на съдовете. . . нямат никакво участие" в организацията на препращането на българите в Русия. Тяхното участие в това сега се ограничава с откарването до руското пристанище, за което получават определеното в договора заплащане за всеки превозен човек. Тази сума те получават безусловно след връщането на съда и след представянето на документ, взет от нашите (руските — В. Г.) карантинни власти, че са доставили наистина всички настанени в съда (от Константинопол — В. Г. (хора) пак там, л. 12).

не по море. Следователно имаме основание да предполагаме, че от 1800 до 1802 г. в Русия се преселват не по-малко от 1500 човека.[53]

Следващите две години само от Константинопол в различни руски черноморски пристанища са отправени 2171 човека за заселване в Русия.[54] При това през 1803 г. са превозени 442 души, а през 1804 г. — 1729 души.[55]

По месеци броят на превозените българи се разпределя така:

през 1803 г.		*през 1804 г.*	
май	— 13 души	март	— 86 души
август	— 87 души	април	— 155 души
септември	— 94 души	май	— 159 души
октомври	— 161 души	юни	— 371 души
ноември	— 87 души	юли	— 265 души
		септември	— 670 души
		октомври	— 23 души

Както вече се отбеляза, организирането на групите за преселване, качването им на корабите и довеждането им до руските черноморски пристанища става тайно от турската администрация и с риск за живота на занимаващите се с това хора. Финансирането на превоза е възложено на руския посланик в Константинопол и на консулите в Дунавските княжества, които изплащат на капитаните по договор 12 пиастри за всеки превозен човек. Покрай това на тях допълнително им се заплаща за купуване на продукти, бъчви за вода и друг инвентар, необходим при превозването на преселниците. От края на навигацията или за времето, докато се очакват попътни

[53] В депеша от 16/28 юли 1802 г. В. С. Томара съобщава на Александър I: „Изпращането на българи-преселници от Румелия в черноморските пристанища продължава успешно. Досега на различни търговски руски кораби са превозени 561 човека, числото на подготвените за преселване надминава 1000 души“ (АВПР, ф. ГА II—1, 1802 г., д. 2, л. 4).

[54] В донесение от 4/16 февруари 1805 г. А. Я. Италински съобщава на А. А. Чарторийски: „В течение на по-миналата 1803 г. и миналата 1804 г. аз изпратих от Константинопол в Одеса и други наши морски пристанища български семейства за поселване в Русия, всичко 2171 души от двата пола. За превоз и прехранване на тези хора по споразумение със шкиперите трябва да се плати 27 452 пиастри 20 пар.“ (Пак там, л. 15—17. Италинский — Чарторыйскому, 4/16. февр. 1805 г.).

[55] „Генеральная ведомость от отправленных из Константинополя на разных купеческих судах к Одесскому и другим крымским портам переселенцев болгар в течение 1803 и 1804 годов с показанием, когда именно в каком числе душ и сколько кому из шкиперов заплачено здесь в Константинополе и в России денег.“ Италианский — Чарторыйскому 1/13 февраля 1805 г.; Там же, л. 18—23.

кораби, българските бежанци, пожелали да се преселят в Русия, били настанявани в околните на Константинопол села или в неговите предградия от същите чиновници на руската мисия, която поемала всички разходи за издръжката на бежанците и се грижела за тяхната безопасност.[56]

Сведения за броя на българските преселници, превозени до Русия на кораби по Черно море през периода от 1805 до 1806 г., за съжаление не ни се удаде да открием.

Втори поток български преселници в Русия се отправя по суша през Влахия, Молдавия и Бесарабия. Но през периода от 1800 до 1806 г. по този път възникват доста осезаеми пречки, които до края на 1806 г. ограничават проникването на българи в пределите на Русия.

Както вече се отбеляза по-горе, за първата група български бежанци, появили се в Галац, се споменава едва през май 1801 г. Но още през януари 1801 г. правителството на Портата изпраща на влашкия и молдавския владетели ферман, в който настоятелно изисква да се набират войници измежду бежанците българи и албанци, за да бъдат изпратени срещу отрядите на Пазвантоглу (в които, трябва да се каже, се намира голям брой от същите българи и албанци). По данни на руските консули в Яш и Букурещ на молдавския владетел се нареждало да събере от тях 6 хиляди, а на влашкия владетел — 15 хиляди души.[57] През февруари 1801 г. споменатото набиране на войски от българи и албанци започва и в двете княжества и по свидетелство на В. Ф. Малиновски „обхваща свободни и неуредили жителството си тук (в Молдавия — В. Г.) хора"[58].

Нахлуването на Пазвантоглу във владенията на влашкия княз през 1802 г. също предизвиква масово бягство на влашки жители. Заедно с жителите-кореняци бягат и българи. Главният поток бежанци сега се отправя към пределите на Австрийската империя. Само от пет области на Малка Влахия през 1802 г. в Банат се преселват повече от 15 хиляди семейства. Австрийските власти им осигуряват временни привилегии и ги освобождават от някои данъци.[59] Масовото бягство на населението в земите на Дунавските княжества принуждава Портата в началото на 1802 г. да настои не само за връщането на новите бежанци, но и на тези, които живеят зад Дунав вече повече от 10 години.[60]

[56] Пак там, л. 23
[57] АВПР, ф. Консулство в Яссах, д. 46, л. 305. „Записка. . . ", ф. ГА 1—9, 1801, д. 4, л. 5. Малиновский—Павлу I, 26 января/7 февраля 1801 г.
[58] Пак там, л. 17.
[59] Пак там, 1802, д. 46, л. 259 об. „Записка. . ." Л. Кирико до 26 июля 1802 г.
[60] Пак там, л. 305. „Записка. . ."

До средата на 1802 г. притокът на български бежанци в Русия през Влахия и Молдавия е незначителен, тъй като руските консули в Дунавските княжества и граничните власти, придържащи се към старите инструкции, не се намесват в преселническите въпроси. След съгласуването на тези въпроси с царя консулите в Молдавия и Влахия предприемат по-активни мерки за организиране препращането на български бежанци, пожелали да се заселят в южните области на Русия.

В донесението си от 13 септември 1802 г. П. Ренски уведомява генералния консул в Яш, че в Галац е пристигнала група български бежанци, състояща се от 16 семейства, които веднага след пристигането си му заявили, че желаят да се заселят в Русия. В същото заявление те се обърнали към него с неотложна за времето си молба да получат от местната администрация разрешение да не бъдат включвани в списъка на данъкоплатците.[61] П. Ренски, не знаейки как да постъпи в подобен случай, поисква инструкции от генералния консул в Яш. Скоро назначеният на тази длъжност А. А. Жерве в писмо от 18/30 октомври 1802 г. в съгласие с инструкцията на В. С. Томара нарежда: всички пристигащи български бежанци да се отпращат „. . . по море в Одеса, като за тази цел се наеме кораб, но всичко това да става с всичката възможна предпазливост и без разгласяване, за да не се възбуди ни най-малко подозрение у турците или у тукашното (молдавското — В. Г.) правителство". За в бъдеще на пристигащите бежанци „трябва да се оказва всякаква подкрепа в превоза — [само] на тези, които от Румелия и от други места пожелаят (да заминат — В. Г.) в Русия . . .". Тези и всички други българи трябва с всички удобства да бъдат изпратени в Русия.[62]

От следващата преписка става ясно, че нито през октомври, нито през ноември 1802 г. П. Ренски така и не успява тайно от турците и молдавските власти да препрати българите в Одеса, тъй като в Галац през това време няма нито един подходящ морски съд, а в Исакча и Тулча турците щателно оглеждат всички пристигащи тук кораби. Тъй като през ноември 1802 г. навигацията приключва и времето за изпращане вече е пропуснато, то Ренски е принуден да настани българските бежанци отчасти в града, отчасти в околните села, където те живеят до май 1803 г.[63] По съвет на П. Ренски през май 1803 г. българските бежанци заявяват на молдавските власти, че искат да заминат за Русия по търговски работи, и на 16 май

[61] АВПР, ф. Консульство в Яссах, 1802, д. 47, л. 47—48. П. Ренский — А. Жерве, 13 сентября 1802 г.
[62] Пак там. А. Жерве — П. Ренскому, 18/30 октября 1802 г.
[63] Пак там, л. 47—48. Ренский — Жерве. 23 октября и 9 ноября 1802 г.

1803 г. без особени усложнения минават границата в района на дубосарската карантина, откъдето са напътени към избраните от тях места за заселване. По повод на този случай А. А. Жерве съобщава на канцлера А. Р. Воронцов: „По такъв начин би било възможно, без да се компрометира някой, да се преместят в Русия няколко хиляди от този много полезен в земеделието и неуморимо трудолюбив народ, да се засели голямата част от новопридобития край, ако тук господар беше княз Ипсиланти, с когото по този въпрос съм беседвал, пребивавайки в Букурещ, и имам неговото доверие. От Мурузи не може да се очаква такава услуга. Той с голяма неохота върши за нас и това, което е напълно в реда на нещата."[64]

Предложеният от Жерве вариант за препращане на български бежанци в Русия при конкретното си осъществяване се оказва слабо ефективен. До 16 септември 1803 г. на А. Жерве с голям труд се удава да изпрати в Русия едва 80 семейства и 30—40 семейства са подготвени за заминаване.[65] Между това правителството на Портата през септември 1803 г. издава заповед на аяните от пограничните области с всички средства да спират потока български бежанци и със сила да ги връщат от Дунавските княжества. На владетелите на двете княжества за пореден път било наредено да върнат всички бежанци обратно. Молдавският владетел известява на руския генерален консул в Яш, че той по думите на Жерве „не ще може да се откаже от връщането, ако не на всички бежанци, то в краен случай на една част от тях". Едновременно А. Мурузи се разпорежда да се удвоят пограничните с Русия кордони и забранява пропускането на български бежанци.[66] Независимо от тези мерки на А. А. Жерве все пак се удава да препраща в Русия малки групи българи с помощта на „верен човек" от Дубосар, който предварително подготвял всичко необходимо, за да може, както се изразява Жерве, „нелегално да превозва тези хора през Бесарабия"[67]. Влашкият владетел К. Ипсиланти по същия повод отначало се оплаква на А. А. Жерве, по израза на последния, „от злоупотребите, направени по повод на издадените от Портата везирски писма до аяните на близките до

[64] АВПР, ф. ГА II—I, 1803, д. 2, л. 6: Жерве— Воронцову, 16 мая 1803 г.
[65] Във връзка с това А. Жерве съобщава на А. Я. Италински: „От този момент, когато започнах да изпълнявам задълженията си, поети от мен по този предмет, аз се опитвам да покрия действията си с най-дълбока тайна, за да не предизвикам някакво подозрение у княза" (А. Мурузи — В. Г.) (АВПР, ф. Посолство в Константинополе, 1803, д. 1668, л. 263—265; Жерве — Италинскому, 16 сент. 1803 г.).
[66] Пак там.
[67] Пак там.

Влахия области за връщане на излезлите от Турция хора", но след това се опитва да уреди този въпрос с аяните по мирен начин. Той изпраща своя чиновник (диван ефенди) при русчукския аянин Терсеникли-оглу и го моли мирно да изведе от границите на княжеството отряда никополски турци, които излавяли там българите и насила ги връщали обратно.[68] През март 1805 г. Пазвантоглу също изпраща в Крайова въоръжен отряд от 30 човека начело с аяна от Рахово, който поисква връщането на 80 семейства български бежанци. Без да срещне възражение от страна на местните власти, той заминава обратно, като оставя 4-ма души да контролират изпълнението на заповедта.[69] През април 1805 г. същият аянин по думите на Л. Кирико — „насилствено принудил повече от 300 семейства да заминат за Видинска област"[70]. По-късно, продължава Кирико, той поисква от влашкия владетел „. . . вещите, добитъка и житото, засято от тези хора". За да усмири неутолимия аянин, К. Ипсиланти бил принуден да изпрати в Рахово отряд войска, към който по пътя се присъединяват околни жители. Последните — пише Кирико —„почти се разбунтували против Пазвантоглу, искайки връщането на прогонените по-рано хора, които се оказали не 300, а 400 семейства". След това по израза на Кирико „Пазвантоглу уважава до крайност българите в своя окръг, позволява им да строят църкви и им оказва всякаква помощ за това"[71].

Обстоятелствата принуждават българите настойчиво да търсят защита в пределите на Русия и те неведнъж молят за това руското правителство, което дава указание на херсонския военен губернатор дук дьо Ришельо да намери по-ефикасни, но тайни начини за преминаване на български бежанци в пределите на Русия по суша. В съответствие с това губернаторът Ришельо разработва през октомври 1805 г. проект на документ под название „Ордер начальникам пограничных дел", в който нанася поправки, и го отправя за утвърждаване от министъра на вътрешните работи В. П. Кочубей. В точка 9 на предишната инструкция се казвало, че всички излизащи от границите на Турция трябва да се връщат на турските власти при първо поискване от тяхна страна. В проекта на новата инструкция се прави уговорката, че бежанците трябва да се връщат само тогава, „когато няма начини те да бъдат

[68] АВПР, ф. ГА I—9, 1802, д. 7, папка 22, л. 16 об.:, „Записка. . ." до 27 июня.
[69] АВПР, ф. Конс-во в Яссах, 1805, д. 122, л. 123, Кирико — Болкунову, 28 марта 1805 г. ;
[70] Пак там, д. 122, л. 180, Кирико — Болкунову, 28 июля 1805 г.
[71] Пак там.

укрити". В тези случаи, когато „необходимостта ви заставя да задоволите настоятелните искания на турските власти, то преди всичко се обърнете към военния губернатор и чакайте неговото решение".Заедно с това на началниците на граничните застави се нарежда: „съвсем скромно и тихо да се внушава на българите, живеещи около Дунав, а особено на тези от Оршовска и Галацка област и от земите на крепостите Измаил и Килия . . . какви са изгодите, с които се ползуват заселилите се в Русия техни съотечественици; когато те покажат или се забележи у тях склонност да се преселят, тогава, за да укрепне и се засили това желание, да им се извести, че като минат в Русия, биха могли да се възползуват от следните изгоди: безопасно лично и имуществено пребиваване в Русия, няма да бъдат закрепостявани, а ще се подчиняват единствено на короната, ще бъдат освободени от военна повинност, ще имат възможност за най-изгодно поселване, където изберат земя да построят домовете си, ще бъдат облекчени във всичко и подпомогнати за първоначалното си благоустрояване, хазната няма да предявява към тях искания. След това, ако те изкажат окончателно желание за преминаване на наша страна, то тогава, като се уговорите с тях за времето и за начина, по който ще стане преселването, съобщете подробно за всичко това на военния губернатор, който ще ви даде крайното решение."[72]

Започналата скоро след това Руско-турска война през 1806—1812 г. и завладяването на Дунавските княжества от руските войски прави ненужни разработените от херсонския губернатор предложения за осигуряване условия за тайно прехвърляне на български бежанци от пограничните райони в южните области на Русия.[73]

* * *

Като направим обща преценка на разгледания материал, стигаме до следните изводи.

Основните причини, принудили българското население да бяга в пределите на съседните държави и Дунавските княжества през периода 1800—1806 г., произлизат преди всичко от вътрешната криза, обхванала икономическия и полити-

[72] АВПР, ф. Канцелярия, 1805, а. 5117, л. 6—18. Дюк де Ришельо — В. П. Кочубею, 18 октября 1805 г.

[73] Историята на българските преселвания в Русия през периода 1807—1812 г. е изяснена в споменатите по-рано работи на Н. И. Казаков, В. Д. Конобеев, И. И. Мещерюк и др.

ческия живот на Османската империя. Междуособните борби на крупните феодали-паши и групиращите се около тях помалки феодали-аяни, враждебното отношение на повечето от тези феодали към политиката на султан Селим III и неговите реформи, грабежите и разбойничествата на кърджалийските банди, които постоянно се пораждат от военните реформи и се поддържат от различните феодални групировки, рязкото нарастване на данъците и извънредните налози както от страна на правителствените власти, така и от сепаратистично настроените местни паши, постоянната заплаха от икономическо разорение и физическо унищожение—всичко това, общо взето, в периодите на най-силно изострена криза създава непоносими условия за елементарно съществуване на трудовото предимно християнско население в повечето области на Европейска Турция и по-специално в Румелия.

Масовият поток от български бежанци, напускащи границите на Османската империя и спасяващи се от физическо изтребление през периода 1800—1806 г., не би трябвало да се приравнява с преселването на обикновени колонисти по различни причини. Преди всичко затова, че прогонвани от родината си поради произвола и анархията, с които не може да се справи централното правителство на Портата, българските бежанци не могат да избират нито мястото, нито условията за новото поселване. В дадената обстановка най-приемлив вариант се оказва преселването в границите на Дунавските княжества.

Русия също е заинтересувана да приеме чуждестранни колонисти, които тя заселва в южните области при по-изгодни, отколкото в Дунавските княжества условия. Тези условия са публикувани в печата и издадени в отделна прокламация през 1800 г. За българските преселници се осигуряват допълнителни привилегии, което несъмнено повишава заинтересоваността на българите. Обаче международната обстановка и усилената охрана на руско-турската граница съществено затрудняват преминаването на български бежанци в Русия. Първо, за разлика от Австрия Русия няма с Турция договор за обмяна на преселници, второ, през периода 1800—1806 г. руското правителство е крайно заинтересувано от съюз с Турция и се предпазва от изостряне на отношенията си с нея; трето, за да преустановят минаването на български бежанци в Русия, верните на Портата власти, бунтуващите се аяни и владетелите на Дунавските княжества засилват пограничните гарнизони и поставят допълнителни гранични кордони. Поради посочените причини преселването на българи в Русия става тайно и общият брой на преселниците в сравнение с

емиграцията в Дунавските княжества е относително неголям. Понеже минаването през Дунавските княжества е затруднено, основният поток на преселващите се в Русия българи минава по море до черноморските пристанища на Русия, накъдето бежанците са насочвани от чиновниците на руската дипломатическа мисия в Константинопол и намиращите се в Дунавските княжества руски консули.

Когато се преценява емиграцията на българите през периода 1800—1806 г. във всички съседни държави от гледна точка на влиянието и върху различни страни от икономическия и политическия живот на Османската империя въобще и върху развитието на българското националноосвободително движение в частност, трябва да се признае, че интересуващото ни явление съдържа както негативни, така и позитивни компоненти и следователно всяка еднозначна оценка би била непълна и погрешна.

От една страна, изтичането на значителна част от производителните сили и на непримирими противници на класовото и националното подтисничество без съмнение отслабва редовете на потенциалните борци на националноосвободителното движение в страната и снижава бойното напрежение на предстоящите битки.

Но, от друга страна, би било несправедливо да не се държи сметка за това, че масовото изселване допринася за създаване на български колонии и на емигрантски центрове на чужда територия, които не прекъсват връзките си с България и с българското националноосвободително движение. Преселените вън от Турция българи имали възможност да действуват свободно от турските власти и поради това да вземат активно и в някои случаи инициативно участие в борбата на българския народ за национална култура и политическо освобождение.

К ВОПРОСУ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ БОЛГАР В РОССИЮ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА (1800—1806 ГГ.)

В. П. ГРАЧЕВ

(Резюме)

Массовые переселения балканских народов Европейской Турции в государства Европы в XVIII—XIX вв. наложили отпечаток не только на этническую структуру этих народов, но и повлияли на развитие национально-освободительного движения и на процесс формирования национальных государств. Наиболее ощутимо это отразилось на истории болгарского народа. Автор знакомит читателей с новыми или малоизвестными фактами, которые ему удалось выявить в архивах СССР. Он надеется, что донесения и отчеты русских дипломатов позволят составить более полное представление о причинах и путях массового переселения болгар не только в Россию, но в пределы Австрийской монархии и Дунайских княжеств. В частности об этом свидетельствуют приводимые в статье статистические данные о расселении 20 316 болгарских семей общей численностью 87 037 человек по городам и районам Великой и Малой Валахии.

Изложенный в статье материал показывает, что основные причины переселения были обусловлены общим экономическим и политическим кризисом Османской империи, который сопровождался междоусобными войнами турецких феодалов и необузданным разгулом кырджалийских банд. Спасаясь от невиданной до тех пор эксплуатации и физического истребления, болгарские беженцы обращались за помощью к представителям русской дипломатической миссии в Константинополе и русским консулам в Дунайских княжествах. Последние направляли их в Россию двумя путями: на кораблях по Черному морю и сухим путем через территорию Валахии и Молдавии. С 1800 по 1802 гг. на кораблях было перевезено не менее 1500, а в 1803—1804 гг. — 2171 человек. Данных за 1805—1806 гг. обнаружить не удалось. Через Дунайские княжества переселение в Россию шло менее интенсивно за указанный период, так как этому препятствовали турецкие власти, независимые от Порты феодалы и государи Дунайских княжеств.

ON THE QUESTION OF BULGARIAN MIGRATION TO RUSSIA IN THE BEGINNING OF XIX C. (1800—1806).

V. P. GRATCHEV

(Summary)

The mass migration of the Balkan peoples from European Turkey to the European countries in XVIII—XIX c. marked not only the ethnical structure of these peoples, but influenced the development of the national liberation movement and the process of national state formation. This reflected most sensibly in the history of the Bulgarian people. The lack of factual material limits the possibility of investigation of mutual relations of these processes, which gavlife to a number of controversial evaluations and judgements in the historical investigations. Taking into account this circumstance, the author acquaints the reader with new and unknown facts, which he successfully found in the archives of the USSR. He hopes that reports and accounts of Russian diplomats allow for a compilation of fuller ideas of causes and ways of the mass migration of Bulgarians not only to Russia, but to lands within the bounds of Austrian monarchy and Danube counties. In particular, this is stressed by the statistical data, cited in the article, about the settlement of 20 316 Bulgarians' families numbering 87 037 persons in cities and areas of the Great and Minor Vlachia.

The data cited in the article shows, that the main causes for migration were stipulated by the overall economic and political crisis of the Ottoman empire which was accompanied by civil wars of the Turkish feudals and unlimited violence of the kirdgali bands. Saving themselves from the unseen exploatation and physical extermination, Bulgarian refugees called for help to the Russian diplomatic mission representatives in Constantinople and Russian consuls in the Danube counties. The latter directed them to Russia through two channels: in chips accross the Black sea and by land through Vlachian and Moldavian territory. From 1800 to 1802 the ships transported nearly 1500, and in 1803—1804 — 2171 persons. No data were found on 1805—1806. The migration through the Danube counties was less intense in this period since it was prevented by the Turkish authorities, feudals, independent of the Porte, and the governors of the Danube counties.

ПРЕСЕЛНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПО ВРЕМЕ НА РУСКО-ТУРСКИТЕ ВОЙНИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

СТЕФАН ДОЙНОВ

В контекста на руско-българските отношения през първата половина на XIX в. важно място заемат преселническите движения от българските земи в земите на север от Дунав — в Южна Русия, Бесарабия, Влахия и Молдавия. Наистина този въпрос не е нов за историческата наука. На него, макар и в по-широки хронологически рамки, отделя внимание както буржоазната,[1] така и марксическата[2] историография. Досе-

[1] *А. А. Скальковский*, Болгарские колонии в Бессарабии и Новоросийском крае, Одесса, 1848; *И. Иванов*, Краткий очерк болгарских колоний в Бессарабии. Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. III. Под редакции Егунова, Кишинев, 1864; *А. Клаус*, Наши колонии. Опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России, вып. I, СПб, 1869; *Н. С. Державин*, Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии), Материалы к славянской этнографии. — Сб. НУК, кн. XXIX, С., 1904; *Г. Занетов*, Българските колонии в Русия. Колониите в Бесарабия. — Пер. сп. на Българското книжовно дружество в Средец, Средец, кн. XXXXVIII, 1895; *Й. Титоров*, Българите в Бесарабия,С., 1905; *M. Dragomir*, Coloniile bulgare dia sudul Basarabiei, Tulcea, 1923; *I. Nistor*, Asezarile 1 gagante din Basarabia, Bucureşti, 1944, и др. Библиотека „Д-р Ив. Селимински" кн. II, Исторически спомени, С., 1904; пак там, кн. IX, С., 1928; *Ст. Романски*, Българите във Влашко и Молдавия. Документи, С., 1930, и др.

[2] *А. В. Фадеев*, Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период, М., 1957; *Я. С. Гросул*, Крестьяне Бессарабии (1812—1861), Кишинев, 1956; *Я. С. Гросул* и *И. Г. Будак*, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812—1866). Кишинев, 1967; *И. А. Анцупов*, Государственная деревня Бессарабии в XIX в., Кишинев, 1966; *И. Н. Мунтян*, Борьба крестьян Бессарабии против Положения 1834 г. — Ученые записки Кишиневского государственного университета, т. XXVI, Кишинев, 1957; *И. Д. Мещерюк*, Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808—1856), Кишинев, 1970; Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828—1834, Кишинев, 1965; *P. Constantinescu-Jaşi*, Studii istorice romino-bulgare, Bucureşti, 1956; *C. N. Velichi*, Emigrarea bulgarilor din Sliven in Ţara Romaneasca in anul 1830, Romanoslavica, t. x. Bucureşti, 1964; същият, Браилските бунтове 1841—1843, С., 1968, и пос. там литература; *Н. Жечев*, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970, и пос. там литература; *В. Тончев*, Добруджа през Възраждането и пос. там литература, и др.

гашните изследвания обаче са ориентирани предимно към разкриване на вътрешното колониално устройство, социално-икономическото, политическото и културното развитие на колонистите, борбите им против крепостничеството и т. н. Специални проучвания са посветени дори на етнографските, диалектологическите и други отделни страни от живота на българските изселници.

Проблемите за организацията на преселването, на руската политика в това отношение, както и свързаната с нея териториална насоченост на емигрантската вълна, и досега остават открити за науката. Изказаните тук-там противоречиви гледища, направени при това без каквато и да е аргументация, не са в състояние да възкресят картината на преселването от тази гледна точка.

Очевидно тези неразработени страни от историята на руско-българските отношения дават основание да се върнем още веднъж към темата на изселничеството, като насочим поглед към слабо проучените аспекти на това явление. С други думи, настоящото изследване си поставя за цел да разкрие някои непроучени още страни на емигрантските движения от българските земи през първата половина на миналия век от момента на тяхното зараждане до момента на териториалното им ориентиране отвъд Дунав.

Въпросите, свързани с организацията на колонистите или, казано най-общо, с тяхното развитие след напускането на родните земи, тук няма да бъдат засягани. Както вече бе отбелязано, на тези въпроси са посветени обширни изследвания, които по наше мнение разкриват многостранно съдбата на хилядите български бежанци.

* * *

Преселването на българи в земите на север от Дунав започва още в годините на турското нашествие на Балканите. С течение на времето към постоянно действуващите причини за това — тежкото политическо и духовно робство — се притурят и нови — стихийни въстания, неуспешните войни на Турция с Русия и Австрия, след които положението на раята ставало особено тежко, и т. н.[3] Силен тласък за разрастването на изселническите движения дали феодалните размирици в Османската империя, които от края на XVIII и началото на XIX в. обхва-

[3] *В. Мутафчиева*, Феодалните размирици в Северна Тракия в края на XVIII и началото на XIX в. — Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1972), С., 1972, с. 179—180.

нали всички български земи. Огромни области между Пловдив и Черно море, Родопите и Балкана били подхвърлени на системни опустошения от страна на многобройни кърджалийски отряди. Според официални османски източници само в Тракийската низина действували около 150 кърджалийски главатари, чиито разбойнически „подвизи" лишили от дом и покъщнина стотици български семейства, а нерядко и цели селища.[4]

Не по-различно било положението и в областта между Дунав и Балкана. И макар че тук основната характеристика на феодалните размирици давали аянските борби за власт (О. Пазвантоглу, И. Тръстениклиоглу, а след него М. Байрактар, Иълъкоглу и др.), то положението на беззащитното християнско население не било по-добро. Успехът на един или друг аянин-отцепник на практика означавало разорение на една или друга българска област.

Подложени на варварски насилия и грабеж както от страна на кърджалиите и аяните, така и от деморализираната османска централна власт, много българи напускали родните си огнища и дирели убежище на север — в Южна Русия, Влахия и Молдавия.[5]

За активизирането на изселничеството в известна степен допринася и благосклонното отношение на руските власти.[6] За разлика от властите в двете Дунавски княжества, които в общи линии приемали бегълците като допълнително бреме, Русия още от самото начало сторила твърде много за облекчаване на тяхната участ. По този начин, осъществявайки на дело своето покровителство над християните в Турция, управляващите руски кръгове решавали и две важни задачи: изтласкването или по-точно ограничаването на мюсюлманския елемент в една толкова важна от стратегическа гледна точка област (Южна Русия) и разширяване на обработваемите площи в империята. Ето защо всички новопристигнали християни в южноруските области—българи, власи, молдовани, сърби, гърци,немци и други, били посрещани с охота от тамошните власти.[7]

[4] *В. Мутафчиева*, Феодалните размирици в Северна Тракия в края на XVIII и началото на XIX в. — Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1972), С., 1972, с. 180.

[5] *В. Мутафчиева, А. Виану*, Феодалните размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX в. и тяхното отражение във Влахия. — Сб. Българо-румънски връзки и отношения през вековете, т. I, С., 1956, с. 142, 148.

[6] Първите по-масови изселвания от българските земи в Русия водят началото си от втората половина на XVIII в., когато били обнародвани първите руски укази (1751—1763) за учредяване на т. нар. християнски поселения.

В това отношение редица императорски сановници не скривали своите предпочитания към българите. За разлика от много колонисти (немските например) българите пристигали в новите си поселения, общо взето, със свой инвентар, добитък и покъщнина, нещо, което предпазвало хазната от допълнителни разходи и им позволявало да се заемат веднага с полезен труд. Тези разсъждения на херсонския губернатор дук дьо Ришельо споделял изцяло и министърът на вътрешните работи А. Куракин, който се изказал в подкрепа на становището да се облекчава, доколкото е възможно, положението на дошлите заселници от българските земи.[8]

Активна дейност в това отношение разгърнали руските дипломати в Яш и Цариград А. Жерве и А. Италински. А. Жерве например осигурявал бегълците с пари и необходимите документи за по-лесно и бързо придвижване до набелязаните провинции. Чрез град Яш най-често търсели убежище българите от вътрешността на страната, които се придвижвали на малки и големи групи през Балкана и Дунавската равнина.[9]

С подкрепата на български помощници А. Италински подпомагал всестранно прехвърлянето на бегълци. Негови пратеници обикаляли Румелия и черноморските брегове „и с риск на живота си" убеждавали българите, че в Русия ще намерят добри условия за икономически и духовен напредък. Мнозина от тях успели да подготвят специални скривалища, в които българските семейства изчаквали най-удобния момент за прехвърляне по море и суша. За голям успех в това отношение и за изключително ценни заслуги към руското правителство А. Италински предложил на Азиатския департамент да награди най-активния от своите помощници Янко Димитров Пропинец. Освен ордените „Св. Георги", „Св. Владимир" и „Св. Анна", които му осигурявали редица привилегии в империята, той получил и правото на солидна персонална пенсия.[10]

Запазените документи дават основание да се приеме, че огромната част от християните били прехвърляни по море с помощта на гръцки и руски кораби. Опасността от остра реакция на турското правителство принудила А. Италински да търси най-често услугите на гръцки моряци, които били щедро възнаграждавани. За по-малко от една година посолството в Цариград заплатило на гръцки корабопритежатели, които се

[7] ЦГИА (Центральный государственный исторический архив), ф. Комитета министров, оп. 17, д. 457, л. 285; *С. А. Фадеев*, Россия и восточный кризис 20-ях годов XIX века, М., 1958, с. 21.
[8] ЦГИА, ф .379, оп. 46, ч. I, д. 2417, л. 4—5, 6.
[9] АВПР (Архив внешней политики России), ф. Главный архив, II—1, 1903, д. 2, л. 6.
[10] Пак там, с. 17.

нагърбили с превозването на „странните пасажери", 27 452 пиастра. Обикновено групите на бегълците не надвишавали 30—40 души, но имало случаи, когато броят им бил доста голям. Така например през месец юни 1804 г. с кораба „Св. Николай" в Одеса пристигнали 128 преселници[11], а през месец март с. г. корабът „М. Магдалена" с капитан Г. Рафтопуло стоварил на същото пристанище 442 души.[12]

Учудваща е бързината, с която новоросийският граждански губернатор Миклошевски и военният губернатор дук дьо Ришельо известяват за пристигането на всяка група министъра на вътрешните работи и лично императора Александър I. Те не пропускали да отбележат, че „това се пази в тайна . . ., тъй като сам Раис ефенди (турският министър на външните работи — б. а.) се интересува от това".[13]

Много често прехвърлянето на преселници ставало през турската столица. Вероятно големият град и притъпената бдителност на властите, които изключвали възможността за подобни действия, карали русите да използуват често направлението Цариград — Кримски полуостров. „В течение на миналата 1803 и 1804 г. — съобщава в едно от многобройните си донесения до Азиатския департамент Италински — аз изпратих от Константинопол в Одеса и други кримски пристанища за заселване в Русия значително число български фамилии — 2171 човека от двата пола."[14]

Като правило руските търговски кораби избягвали да прекарват бегълци и когато това се наложело, били прехвърляни онези българи, съсредоточени в подготвените скривалища край малките черноморски пристанища — Созопол, Несебър, Балчик, Каварна и др. места. За съжаление в нито един от документите, разкриващи този поток от преселници, не са упоменати никакви цифри за броя на емигрантите.[15]

Продължил своята работа в Яш и А. Жерве. Към Новоросийския край, където още от 1751 г. било поставено началото на система от християнски полувоенни земеделски селения, се отправили 2650 български изселници. Въпреки усилията и материалните помощи от страна на А. Жерве поголямата част от изселниците скоро се отказали от първоначалния маршрут и останали в Дунавските княжества и Бесарабия. Само в Измаилски окръг в селата Татар Капчак, Кубей,

[11] АВПР (Архив внешней политики Росии), ф. Главный архив, II—1, 1804 д. 2, л. 8—9.
[12] Пак там, 1805, д. 2, л. 19.
[13] Пак там, 1802, д. 2, л. 4—5; 1804, д. 2, л. 8—9.
[14] Пак там, л. 15.

Катраклия, Табак, Таш Бунар, Ердек Бурун и др. се настанили 222 фамилии, а общо в Бесарабия 2294 фамилии.[16]

По същото време нарастнал броят на бегълците във Влахия и Молдавия. От градовете Габрово, Варна, Сливен, Копривщица, Свищов, Котел, Арбанаси, Охрид, Прилеп, Кюстендил и др. в двете княжества се заселили стотици семейства. От това време датира и настаняването на големи групи български занаятчии и търговци в Букурещ, Брашов, Браила и др. румънски градове.[17]

В самото начало на войната (1806—1812) към Главния щаб на Дунавската армия била създадена канцелария по гражданските въпроси, на която се наложило да се занимава и с въпросите на изселничеството. Начело застанал статският сановник А. П. Коронели, а през различните години на нейното съществуване активно й сътрудничели редица още висши царски чиновници и военни — Красно Лилошевич, Дук дьо Ришельо, Миклошевски и др.

За изпълнението на тази задача били ангажирани и главнокомандуващите на Дунавската армия. „От самото начало на настъпването на войските на Негово императорско величество . . . , четем в писмо на М. П. Кутузов, нарежданията до всички главнокомандуващи армията са били еднакви: да се стараят колкото е възможно да извеждат жителите оттук в Русия за заселването на Новоросийския край.[18]

С апел към настанилите се българи от с. Арнауткьой се обърнал ген. Каменски. Той уверил въстаналите, че при необходимост руските войски ще им помогнат да намерят убежище на север от Дунав. „И дори ако земята, в която живеете, остане в ръцете на османците, вашата съдба няма да стане от това по-нещастна — писал до жителите на голямото село (в някои документи град — б. а.) Арнауткьой (дн. с. Пороище, Разградско) ген. Каменски. — Левият бряг на Дунав ще бъде за християните надеждно убежище; елате да живеете сред нас, вас ви чакат плодородни земи и братски народ ви протяга братски обятия."[19]

[15] АВПР, ф. Канцелярии, 1800, д. 2222, л. 179: Полное собрание законов Российской империи, Спб. 1830, т. XXVI, с. 807. За този изселнически поток вж. *В. Д. Конобеев*, Българското национално-освободително движение. Идеология, програми, развитие, С., 1972, с. 85—86.
[16] АВПР, ф. Главный архив, II—1, 1805, д. 2, л. 19.
[17] *К. Велики*, Браилските бунтове (1841—1843), С., с. 20.
[18] Устройство задунайских переселнцев в Бессарабии. . . , с. 201.
[19] *В. Д. Конобеев* и *Е. М. Шатохина*, Из истории политических связей России с руководителями национально-освободительного движения Болгарии в 1806—1812 г. г. — Известия на Института за история, т. 20, 1960, с. 360—361.

В Петербург и Главния щаб на Дунавската армия си давали ясна сметка, че само по пътя на обещанията без конкретни стъпки и гарантирани привилегии не ще успеят да увеличават преселническата вълна в желания обем. От 1807 г. се пристъпило към изработване на определени разпореждания за изселниците. Те били прокламирани със специални императорски укази, допълнени от редица временни заповеди и разпоредби. Така се оформили постепенно подробни правила, които на практика били използувани до 1819 г. и уточнявали организацията на преселничеството буквално от първия ден за едно бъдещо десетилетие.

Всеки преселник без разлика на пол и възраст по време на пътуването към бъдещото местожителство получавал определена парична помощ, а след установяването му в пределите на империята до първата реколта — по 5 копейки на денонощие.

Още на границата всички нови жители трябвало да получат свидетелства с тримесечна валидност. Освен че гарантирали пред градските магистрати „самоличността и благонадеждността“ на техните притежатели, споменатите документи улеснявали във всички отношения избирането на новото занятие — земеделие, скотовъдство, участие в занаятчийски или търговски еснаф и т. н.[20]

Върху регламентирана правова основа бил решен и въпросът за снабдяване на преселниците със земи. На 1 септември 1807 г. бил обнародван императорски указ за допълнителни привилегии на българските заселници в Русия. Предвиждало се на всяко семейство да бъдат раздавани по 60 десетини земя (една десетина е равна на 2 дка и 400 м^2) „за вечно потомствено владение“[21]. В указа се подчертавало, че ако останат в княжествата, българските бегълци няма да бъдат зависими от местните дивани. Заедно с това те били уверени, че ще получат допълнителни права за разширяване на свободните земи, ще бъдат освободени от данъци за 10 години (по-късно този срок е намален на 3 години), че крайно нуждаещите се ще получат материални помощи и т. н.[22]

За да не бъдат помрачени очакванията и да бъдат разсеяни появилите се съмнения сред част от преселниците, в указа се обръщало внимание и на обстоятелството, че нито един от помешчиците (независимо от националността им) няма право

[20] *И. И. Мещерюк*, Цит. съч., с. 253.
[21] Пак там.
[22] ЦГВИА, сп. 165, д. 1, св. 64, л. 17. Устройство задунайских переселенцев. . . , с. 551.

да закрепостява новодошлите българи, дори ако това ставало по тяхно лично съгласие.[23]

Нека не забравяме, че тези условия били прокламирани сред подвластното население в един крайно благоприятен за русите период. Големи области в Подунавието били подхвърлени на масово и системно разорение както от честите аянски стълкновения и кърджалийски набези, така и от сблъсъка на двете воюващи армии. Много от военните крепости и градове, в които бил съсредоточен значителен християнски елемент, тежко страдали от войната. Опожарявани и разрушавани били наред с военните съоръжения много жилища, имущество, а понякога и цели селища. Подобна съдба имали Русе, Свищов, Арнауткьой, голяма част от Силистра, Никопол, Тутракан, Разград, Бяла и десетки други по-малки селища.

Оставени без подслон и изгледи за скорошно умиротворяване на областта между Дунав и Балкана, подхвърлени на чести набези от страна на разбойнически шайки, пред българите се очертавали две възможности: да останат по своите места сред хаоса на бушуващата война и феодалните размирици или да поемат пътя на преселението. Мнозина от тях предпочели втората възможност и се предавали изцяло на грижите на руската администрация.

На 21 септември 1810 г. генерал Енгелхард бил уведомен, че след разоряването на Свищов „на християните било наредено да преминат на левия бряг на Дунав" и в района на Зимница да основат ново селище. По тяхно желание то било наречено Нови Свищов.[24]

По същия начин се извършило преселването от Силистра. Военни отряди, най-често от интендантските части на Дунавската армия, охранявали от разбойнически шайки бегълците. По-голямата част от тях били разквартирувани първоначално в околностите на Калараш, а малко по-късно тук било създадено ново емигрантско селище — Николаев.[25]

Особено драматично протекло изселването от Русенската крепост и нейните околности. Заедно с руските войски през лятото на 1811 г. преминала първата голяма група бегълци — 1910 души, които били заселени в Букурещ и околността му. Наскоро след това били прехвърлени много български семейства от околните села, които станали жертва на разбитата от русите турска армия. Оказало се, че само една малка част от тях разполага с най-необходимите средства за съществуване

[23] АВПР, ф. Главный архив, II—1, л. 97.
[24] ЦГВИА, оп. 165, св. 60, д. 18, л. 74.
[25] АВПР, ф. Главный архив, II—1, д. 2, л. 35.

нещо, което принудило щаба на руската армия да се обърне към Петербург за допълнителни материални средства.[26]

Естествено щетите на българите в отдалечените от военния театър райони били далеч по-малки. Онези от тях, които се отправили към дунавския бряг за прехвърляне в княжествата или в Южна Русия, пристигали с голяма част от движимото си имущество — покъщнина, инвентар, добитък, храни и т. н. И сред тези групи присъствували стотици българи, които, макар че съхранили богатството си, имали всичкото основание да търсят ново местожителство, страхувайки се от отмъщение заради материалната и въоръжената помощ, дадена на руската армия. Сега били създадени няколко изселнически лагера, от които руски военни конвои превеждали през Дунав различни по големина групи. Такива лагери за концентриране на бежанци били създадени между Русе и Тутракан, в околностите на Силистра и на други места. И ако в Тутраканско според рапорта на ген. Зас били настанени 1487 християнски фамилии, то в Силистра и Силистренско техният брой бил значително по-голям. Сведенията за състоянието в разрушената крепост и околните села били изпратени в Генералния щаб от коменданта на крепостта ген. Щетер (вж. приложената таблица)[27].

Освен големите изселнически лагери, прехвърлянето на бегълци се извършвало по цялото дунавско крайбрежие. Наред с организираните групи мнозина българи преминавали във Влахия и Молдавия без руска подкрепа, използувайки набързо приготвени салове, лодки и др. В такива случаи обаче те рискували да бъдат нападнати от разбойнически шайки, които разграбвали имуществото им, а при съпротива избивали беззащитните християни.

Сравнително широката документална база за изселванията по време на Руско-турската война от 1806—1812 г. дава основание и за известна, макар и твърде условна периодизация. Казваме условна, защото в този случай се взема под внимание само времето на пристигане отвъд Дунав, а не и времето, когато хилядите изселници напускат родните си огнища. А, както се уверихме, мнозина от тях изчаквали прехвърлянето през Дунав месеци наред.

Според румънския историк К. Велики, който освен руски използува и румънски източници от онова време, се наблюдавали четири основни етапа на емигриране.

През първите два етапа българите се ориентирали към област

[26] АВПР, ф. Главный архив, II—1, св. 60, д. 18, 42—43.
[27] Таблицата е заета изцяло от официално руско донесение (АВПР, ф. Главный архив, II—1, д. 2, л. 86.)

Ведомост за състоянието на Силистра и областта

Селища и народностни групи		Семейства	Мъже	Жени	Общо
Митрополит		—	—	—	1
Лица с духовно звание		—	—	—	12
Силистренски жители,	с гръц. изп.	402	699	688	1387
останали след оттег-	арменци	42	123	125	248
лянето на турците	евреи	54	120	118	238
	цигани	30	45	44	89
	турци	4	7	12	19
Заселили се около Силистра българи					
Гарван		64	144	128	272
Сребърна		14	39	36	75
Доймушлар		108	228	223	451
Попкьой		135	308	285	593
Капакли		83	180	184	364
Свинец		47	104	109	213
Ветрен		27	70	52	122
Алфатар		84	230	206	436
Калипетра		59	154	144	301
Алмалий		42	105	118	223
Долен остров		130	247	229	446
Айдемир		34	78	82	160
Турци в различни селища		2	5	4	9
Българи, заселили се на 4 версти от: Силистра					
Кривина		78	208	194	402
Дерекьой		22	54	54	108
Некова		14	43	33	76
Невца		123	310	271	581
Всичко:		1604	3504	3338	6856

та Буджак, градовете Кишинев, Рени, Измаил, Килия, Бендера, Акерман и почти всички крайдунавски окръзи. Така например в окръзите Яломица, Илфов (в селата Брънещи, Фундени, Валя, Драголуй, Въръщи, Дудещи, Афумаци, Жилава и др.), Телеорман (в селата Сокаричи, Жигълня, Хиндъу, Пятра) и др. се настанили хиляди български фамилии.[28]

Третият етап съвпадал с офанзивата на ген. Каменски

[28] *К. Велики*, Браилските бунтове. . . , с. 21.

през пролетта и ля тото на 1810 г. Тогава в окръзите Яломица, Илфов, Влашка, Прахова, Плоещ, Романици и др. се настанили бежанци от Разградско, Силистренско, Свищовско, Габровско, Севлиевско, Плевенско и др. места.[29] Особено многолюдни били бежанските групи от предпланинските райони, в които българите участвували активно във войната на руска страна. Неуспехът на военната кампания през 1809 г. и бързото оттегляне на ген. Воронцов от линията Плевен, Ловеч, Севлиево, Габрово станали причина за първото масово изселване от тази част на страната. Кервани бежанци, размесени буквално сред войските на Воронцов, достигнали Дунав и на първо време били прехвърлени в Каракал, а оттам към бъдещите им поселения във Влахия, Молдавия и Бесарабия.[30]

Интензивно било емигрирането и през четвъртия етап, който съвпадал с назначаването на ген. М. И. Кутузов за главнокомандуващ армията до края на войната. Освен в изброените вече райони сега много български фамилии се насочили към Браила, Турну-Мъгуреле, Гюргево, Букурещ и отново към областта Буджак.[31]

Както е видно от запазените документи, и през четирите етапа налице бил явен стремеж към по-близка емиграция — във Влахия и Молдавия.

Списък за броя на българските изселници по време на Руско-турската война (1806—1812)*

Области	Фамилии	Точният брой на изселниците	
		мъже	жени
Букурещ и околността	4047	8834	8843
Малко Влашко	—	—	—
Мехединска област	3639	7859	7543
Около и в Турну-Мъгуреле	5250	11 336	11 636
Търговище	364	898	480
Гюргево и областта	1301	2878	2771
Яломица и части от Илфовска област	2678	5786	5547
Браила, Галац и областите около тях	413	731	626
Бесарабия	2524	5776	5157
Общо	20 316	44 098	42 939

* ЦГВИА, ф. 14209, сп. 166, св. 34, д, 17, л, 74.
[29] Пак там.
[30] Пак там, с. 22.
[31] ЦГВИА, оп. 165, св. 62, д. 1, л. 2, 9, 13, 18—72.

Що се отнася до Бесарабия, според една по-късна статистика за тази област (1819 г.) броят на българските фамилии нараснал от 2524 на 4248 фамилии.[32]

Но и в Бесарабия емигрантската маса не се разсеяла равномерно. Големите групи се отказали от свободните поземлени площи в Северна Бесарабия и се отправили на юг, в най-близките до българските земи области. Съпоставяйки наличните данни за разселването, трябва да отбележим, че най-гъсто бил заселен Измаилски окръг — 1070 български семейства. Следвали областите около Килия, Акерман, Бендера и т. н.

Заселването на Измаилски окръг по време на войната 1806—1812

Селища	Стари заселнически семейства	Нови заселници, семейства	Коренни жители, семейства	Всичко семейства
Татарлия	3	182	—	185
Татар Капчак	—	108	—	108
Кубей	—	133	7	140
Сатилит Хаджи	4	37	—	46
Табак	10	136	—	146
Каракурт	57	123	2	182
Чешме Варуит	57	123	2	182
Кабили	9	34	49	142
Долутуй	19	38	52	109
Таш Бунар	1	114	—	115
Чигиня	30	1	—	31
Ердек Бурун	30	15	77	122
Шикирли Китай	46	43	—	89
Общо	209	1070	190	1524

И така, ако не вземаме под внимание допълнителните разместванията сред изселниците, то по време на войната от 1806—1812 г. и непосредствено след подписването на Букурещкия мирен договор във Влахия и Молдавия според официалните руски документи се установили 75 777 души, а в Южна Бесарабия едва 10 933 души. Към тази цифра трябва да прибавим още 2—3 хиляди семейства, които се заселили в други южноруски области и Малко Влашко, за които все още не разполагаме с точна статистика, т. е. през разглеждания период от българските земи в Новоросийския край и двете Дунавски княжества се преселват около 96 700 души.[33]

[32] *А. А. Скальковский*, Цит. съч., с. 19.

[33] Истинският обем на изселничеството по време на Руско-турската вой-

* * *

Социално-икономическите и политическите предпоставки (без кърджалийството), обусловили емигрантските процеси в началото на миналия век, продължили да действуват и през следващите две десетилетия и по-точно по време на Руско-турската война от 1828—1829 г. Вземайки повод от двете докладни записки на ген.-майор С. Тучков за създаване на неголяма българска земска войска, която трябва да се заеме с охраната на военни комуникации в Бабадагска област, ръководителите на Главния щаб (по указание на император Николай I) отговорили, че Русия не може да привлича българи във военни формирования. Очевидно в щаба се страхували, че след изтеглянето на руските войски българите ще бъдат подхвърлени на насилие от страна на турската армия. Само при положение, че те ще се съгласят за преселване в Русия, на тях им се осигурявал достъп в руските военни части. Цитирайки това становище на императора, В. Д. Конобеев с основание отбелязва, че искането за преселване на българи в Русия било условие за участието им в доброволческите отряди в руската армия.[34]

В този дух било написано и изпратено до командуващия Втора армия фелдмаршал П. Витгенщайн височайше разпореждане, в което се посочвали условията за формиране на земската войска и от благонадеждни българи, които след подписването на мира ще поемат задължението да се преселят в Русия.[35] Освен това за разлика от миналите военни кампании българите трябвало да подават своите молби за участие в доброволческите отряди индивидуално, а не колективно. Наред с други причини вероятно тази мярка целела да осигури и нов бежански приток от Дунавските княжества, гдето хиляди българи молели настоятелно да бъдат включени в състава на армията преди форсирането на Дунав.[36] А, както е известно, едновременно с издаването на необходимите за това билети българите поемали задължението да се преселят в Русия заедно със своите семейства.

Подложени на масови насилия от отстъпващите турски войски, пък и от страна на мирното мюсюлманско население,

на (1806—1812) би могъл да се покаже едва след допълнителни изследвания, които ще проследят емигрирането на българи в Сърбия, Австрия, Унгария и други средно- и западноевропейски държави.

[34] *В. Д. Конобеев*, Българското националноосвободително движение. Идеология, програми, развитие, С., 1972, с. 204.

[35] ЦГВИА, Ф. МА, оп. 182[а]. св. 36, д. 5.

[36] *В. Д. Конобеев*, Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие, С., 1972, с. 204, 205—208, с. 199.

още при появата на русите в околностите на Силистра се съсредоточила първата група бежанци. В средата на юни 1828 г. в обратния си рейс по посока на селата Фундени в Кодрен (Илфовски окръг) руски транспортен кораб взел на борда си няколко семейства, за които временно управляващият Новоросийска губерния и Бесарабия граф Ф. П. Пален поискал от местния Диван да бъдат считани за временни заселници и освободени от всякакви даждия.[37] По-късно по същия начин била прехвърлена и внушителна християнска група — 292 семейства от селата Гарван, Айдемир, Попина, Несчесанца, Доймушлар, Ветрен и Алмалий.[38]

От първите месеци на войната особен интерес предизвиква емигрирането на многолюдни групи бежанци от Шуменско. Подложени на системни грабежи и насилия от концентриращите се в Шуменската крепост турски войски, изнемогващи под тежестта на ежедневни реквизиции за армията, 2134 мъже и 2034 жени се отправили на север към превзетите от русите области.[39]

Добрали се до Бабадагска област, съвсем неочаквано за щаба на Втора армия огромната част от тях отказала да продължи по набелязаната им посока в Южна Русия. „С всички средства, зависещи от мен — съобщава чиновник от щаба на армията, — се опитах да изпратя българите в Бесарабия, но нищо не можеше да ги склони . . .“ Повечето от тях поискали да презимуват в определените им села (най-често в опразнените от турците къщи) и ако дотогава войната не свърши, да заминат за Влахия и Молдавия.[40]

С. Тучков предприел някои енергични стъпки с оглед облекчаване прехвърлянето на преселниците в Бесарабия, но от Главния щаб на армията му наредили, „че никакво насилие в никакъв случай не трябва да бъде извършено“ и българите да останат временно по местата си, като им се разреши да се заемат със събирането на реколтата на забягналите мюсюлмани.[41]

Във връзка с това в Бабадаг, където по време на войната се съсредоточили доста бегълци, остава канцеларията на ген. Тучков, а за земски командир на Базарджишка област бил назначен ген.-майор Войнов, председател на военнополевия съд.[42]

[37] *Ст. Романски*, Българите във Влашко и Молдова, Документи, С., 1930, с. 27.
[38] Пак там, с. 31.
[39] ЦГВИА, ф. МА, оп. 182[а], св. 22, л. 31.
[40] Пак там, л. 33.
[41] ЦГВИА, ф. МА, оп. 182, св. 36, д. 81, л. 25.
[42] Пак там, л. 49.

От този период е известно още едно сравнително масово изселване от Русенско и Разградско. Според автора на съобщението за това преселване — кап. Н. Лукиянов, през Бабадаг за Бесарабия, Влахия и Молдавия се отправили 1000 български семейства.[43] Отсъствието на добра организация не дава възможност да уточним пълния обем и териториалната насоченост на изселванията. Все пак с известна резервираност може да се твърди, че от около десетте хиляди бегълци през първия етап на войната по-голямата част се установили временно в най-северните краища на Добруджа или се заселили в окръзите Мехединци, Долж, Романаци, Илфов и Яломица.[44]

Причината за тази ниска степен на емиграция (в сравнение със същия период на миналата война) трябва да се търси преди всичко в обезлюдените североизточни краища и в надеждите на българите, че войната ще донесе дълго чаканата свобода. В много добруджански селища като Балчик, Мангалия, Севдалии (Камен), Кара курт (Приморци), Селим куюсу (Конаре), Касаплъ (Зограф), Кара ког (Овеч), Кайнарджа и др. българският елемент бил представен само от няколко десетки фамилии.[45] Цялата област по сполучливия израз на генерал Малтке напомняла „на пустиня, „каквато не би могло да се очаква в средата на Европа“[46].

Освен това за разлика от предидещата война голяма част от оцелялото българско население вместо на север се отправило на юг — към Балкана и Тракийската равнина. През есента на 1828 г. балканските проходи били буквално задръстени от стотици християнски и мюсюлмански кервани, които търсели спасение далеч от района на бушуващата война. Това неочаквано за русите поведение принудило главнокомандуващия фелдмаршал Витгенщайн да се обърне с няколко послания към бегълците, в които приканвал християни и мюсюлмани да останат по родните си места, тъй като Русия не водела тази справедлива война с мирното население, а с правителството на султана, което не изпълнявало поетите преди това задължения.[47] Подобни апели към християни и мюсюлмани да не слушат „лъжите на своите господари“, а да останат спокойно по родните си места отправял по-късно и новият главнокомандуващ армията генерал Н. Дибич.[48]

[43] *Н. А. Лукиянов*, Описание Русско-турецкой войны 1828—1829 гг. ч. I, Спб, с. 232.
[44] *К. Велики*, Браилските бунтове 1841—1843, С., 1968, с. 23.
[45] *В. Тонев*, Добруджа през Възраждането, Варна, 1973, с. 15.
[46] Пак там.
[47] ЦГВИА, ф. МА, оп. 182, св. 6, д. 97, л. 15.
[48] ЦГВИА, ф. МА, оп. 183, св. 850, д. 40, л. 1—3.

Тези призиви не бива да се тълкуват само като опит за увеличаване числото на емигрантите. Преди всичко присъствието на мирното население било необходимо като източник за набяване на храни и други материали, от които руската армия изпитвала все по-нарастваща нужда. Първите военни успехи обаче през 1829 г. и по-доброто снабдяване на войските с храни дава възможност на русите да обърнат внимание и на изселническия въпрос. В записка до император Николай I новоросийският и бесарабски губернатор М. С. Воронцов, доказвайки още един път голямата полза от въдворяване на бягащите от родината си християни в южните области, настоявал за по-голяма руска помощ в това направление. Отговорът на Петербург бил изцяло положителен. В него се препоръчвало Воронцов да влезе в пряка връзка с адмиралите Кумани и Грейг, чиито флоти патрулирали край българските черноморски брегове и могли най-бързо да превозват желаещи бегълци до Кримските пристанища.

Ако се съди от последвалия отговор на адмирал Грейг, то преселването на българи от източните области било отдавна в ход. Сега обаче Грейг упоменал точно кои кораби от флота ще бъдат отделени за тази помощна акция, която на първо време ще има за цел да концентрира в Созопол хиляди бежанци от Малко Търново, Месемврия, Василико и други крайморски селища.[49]

Одобрил всички предприети стъпки, император Николай I обявил, че отговорни ще бъдат главнокомандуващият И. Дибич и губернаторът Воронцов.[50] От своя страна, имайки опит от миналите военни кампании, те трябвало да търсят помощта на гражданската канцелария, ръководена от генерал Тучков, на офицери и дипломати, на специалните чиновници и българските им помощници, някои от които отпътували вече до набелязаните им райони. Така например през лятото на 1829 г. в Созопол пристигнали първите трима „специални чиновници по изселването", които се поставили изцяло в услуга на адмирал Грейг.[51] Няколко месеца по-късно със същите задачи в Подунавието пристигнал русенският изселник, по-сетнешен офицер в руската армия Александър Хаджи Илия, а в Кюстенджа — титулярният съветник Петър Гаврилов Ганчев на служба в Петербургската пристинищна митница.[52]

Тези мерки на руското правителство дали известен ефект.

[49] *И. Мещерюк.* Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828—1834 г., Кишинев, 1965, с. 70.
[50] ЦГВИА, ф. ВУА, оп. 1, д. 1018, л. 73.
[51] Пак там.
[52] Пак там, ф. 1, оп. 1, д. 1972, л. 16.

През пролетта на 1829 г. граф Воронцов известил, че изпратените от него хора в Румелия „да убеждават моряци и виноделци от тамошното население" за емигриране в Русия имали успех.[53] Какъв брой от „тамошното население" последвал сочения им от руските пратеници път, засега остава неизвестно. Все пак разменените писма между граф Воронцов и главнокомандуващия Дибич дават основание да се твърди, че една част от румелийските българи били прехвърлени в Крим с помощта на частни руски кораби. През лятото на 1829 г. в Одеса акустирали пет кораба, притежателите на които поискали 71 000 лв. за превозените от тях бегълци.[54] На 21 юни с. г. ген. Лехнер известил ген. Дибич, че определената сума е изплатена, а някои от най-усърдните моряци са наградени.[55]

Труден за уточнение през 1829 г. е и броят на емигрантските групи през Дунав. Според едно военно известие Александър Хаджи Илия успял да внесе известен ред при преминаването на реката срещу Оряхово, за което получил високо руско отличие.[56] От това време датира (28 юли 1829) и писмото на командуващия руски отряд в Малка Влахия барон Гейсмар, който съобщил, че „150 български семейства от Оряхово и околността" преминали Дунав на лодки и се заселили около с. Комостен в окръга Долж.[57] Според непълен бежански списък на местните румънски власти през Оряхово до края на 1829 г. били прехвърлени общо 528 семейства от много селища на северозападните български области, които се заселили в окръзите Долж, Романаци, Илфов и Яломица.[58] Обобщавайки данните, съдържащи се в румънските архиви, К. Велики счита, че през разглеждания период в посочените по-горе окръзи се установяват 779 семейства. Очевидно тази цифра, в която не се съдържат заселванията в останалите области на Дунавските княжества, е твърде занижена. Занижен според нас е и броят на изгнаниците в Бесарабия. Според И. Мещерюк през периода 16 септември 1829 г. до 13 март 1930 г. тук отсядат 2399 души или по-точно толкова българи получили специални билети за заселване в Бесарабия. Броят на останалата част от емигрантите, които по една или друга причина не получили подобни документи или са се отказали да продължат към Бесарабия, засега остава неизвестен.[59]

[53] ЦГВИА, ф. ВУА, ф. 1, оп. д. 1972, л. 16.
[54] Пак там. оп. 184[а], св. 96, д. 154, л. 1.
[55] Пак там, л. 2.
[56] ЦГИА, ф. 651, оп. 1, св. 438, л. 5.
[57] *Ст. Романски*, Документи. . . , с. 68.
[58] Пак там, с. 99—116.
[59] *К. Велики*, Браилските бунтове. . . , с. 23.

Бързо покачване на емигрантската вълна от вътрешността на страната в земите на север от Дунав наблюдаваме след сключването на Одринския мирен договор (14. IX. 1829 г.). Извоювала си правото да преселва по „законен" път християнски поданици от Турция (чл. 13 от договора), Русия се заема с изпълнението на тази задача. Приетият преди това в Петербург „Меморандум" спомогнал съществено за успешния завършек на предначертанията в тази насока.

На военните власти и чиновниците от гражданската канцелария се препоръчвало „да се избягват контактите с местните жители, които са били винаги източник на сериозни затруднения в политическо отношение", и да се възстановяват бившите порядки в заетите от войските области.[60]

Тези предписания на „Тайния комитет" били почувствувани твърде скоро от подвластното население. Вместо освобождаването на своите земи сега българите станали свидетели на жестоки турски изстъпления. „На границата между Одрински и Старозагорски пашалък — четем в донесение до щаба на армията от 2. X. 1829 г., са започнали преди един месец и продължават и досега убийства и грабежи над християните. Досега са убити до 400 души, които произхождат от доскорошни богати фамилии."[61]

Раздвижили се и турските бандитски шайки в Североизточна България. В Пазарджишко и Русенско те извършвали необезпокоявани от никого нападения над беззащитни християни и нагло — според думите на И. Липранди — повтаряли, че е време русите да се изтеглят в родината си. И когато ръководителят на българските доброволци предприел някои стъпки за спиране на тези турски насилия, под предлог за „въдворяване на спокойствие в областта", се получила заповедта на ген. Дибич „полковник Липранди да бъде освободен окончателно от командуването на доброволците, а самите те незабавно разпуснати".[62]

Особено тежко пострадали българите в Сливенския край. В околностите на града и в самия Сливен били извършени убийства и насилия над мирни българи.[63]

Промяната в поведението на русите имала за цел да покаже на султана, че в лицето на руския император той има „голям

[60] *Н. С. Достян*, Россия и Балканский вопрос. Из истории русско балканских политических связей в первой трети XIX в., М., 1972, с. 214.
[61] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4719, д. 544.
[62] Пак там, л. 657.
[63] *Д-р Ив. Селимински.* Народно братство в Сливен и преселението в 1830 г. — Библиотека д-р Селимински, кн. IX. С., 1928, с. 69.

и искрен приятел", а на Европа, че Русия стои твърдо зад идеята за възраждане на Свещения съюз и консолидация на международната реакция.[64] При съществуващите конкретни политически условия обаче смяната в руското поведение довежда до надигане на изселническата вълна, която през следващите месеци отбелязва своята най-висока точка за целия възрожденски период. По лично разпореждане на император Николай I през октомври 1829 г. и в началото на 1830 г. Комитетът на министрите взел нови решения за непрекъснато заселване на Южна Русия с християнски бежанци.[65]

В този момент на ново активизиране на преселванията в Главния щаб на действуващата армия се получили първите сведения за остра турска реакция по повод масовото обезлюдяване на големи български области. По внушение на Високата порта в Сливен пристигнал одринският гръцки владика, който настоявал българите да останат по местата си, тъй като от Цариград се вземат мерки за умиротворяване на всички християнски земи. В името на добрите отношения с Портата и поради разклатените финанси на държавата след войната за преустановяване на преселванията се изказали и някои висши сановници в Новоросийския край.[66] С известни резерви към тази препоръка се отнесъл и император Николай I. Казваме с известни резерви, защото в посланието си до командуващия армията И. Дибич от януари 1830 г. той си оставил малка вратичка, като съветвал все пак „преселване в Русия да се разреши на онези жители от България и Румелия, които непосредствено или косвено са участвували във военните действия против турците"[67]. През тази малка вратичка обаче само за няколко месеца преминали около 80—100 хиляди души бежанци.

Междувременно въпреки обещанията на официалните власти за умиротворяване на областта турските насилия над християнския елемент продължавали. От много градове на страната в Главната квартира на руската армия пристигнали български делегации, които получавали един и същ отговор — преселване в Русия. Подобен отговор получила и делегацията на сливенци (Васил хаджи Михайлов, хаджи Атанас Паскалев и чорбаджи Цено Конов), която заедно с ген. Вахт уточнила пътя за предвижване към Южна Русия: Баня, Бяла река, Фундуклии, Петриково, Варна, Каварна, Мангалия, Кюстен-

[64] *А. В. Фадеев*, Россия и Восточный кризис 20-х-годов XIX в., М., 1958 с. 330.
[65] ЦГИА, ф. МА, оп. 183, св. 944, д. 50, л. 36—37.
[66] *И. Мещерюк*, Цит. съч., с. 101.
[67] ЦГВМА, ф. МА, оп. 183, св. 944, д. 50, л. 152.

джа, Исакча и през Сатуново в Бесарабия.[68] Генерал Вахт поискал изселниците да бъдат разделени на кервани от по 2000 души, които ще изберат свой отговорник, поддържащ тясна връзка с руското военно командуване.

Един месец по-късно, на 2 февр. 1830 г., същата делегация, в състава на която бил включен и д-р Ив. Селимински, ревностен привърженик за изселване на българите в чужбина, била приета от командуването на гр. Анхиало. Освен последните уточнения за безопасно предвижване през размирните области делегатите били уведомени, че огромната част от сливенците трябва да се засели в Болград — Бесарабия.[69]

Без да разглеждаме подробно обстановката в югоизточните български области, ще посочим само, че тя по нищо не се отличавала от обстановката в гр. Сливен. В Ямбол, Котел, Жеравна, Анхиало, Созопол, Василико, Малко Търново, Карнобат, Айтос, Казанлък, Стара Загора, Твърдица, Кортен и на много други места призивите за оставане по родните места били заглушени от гласовете за масово преселване в чужбина.[70]

Няколко дни преди окончателното оттегляне на руските войски бежански кервани се отправили към Айтоското поле — там, където според предписанията на командуването трябвало да се комплектуват групи от по 2000 души. В същото време изселниците от най-югоизточните области се концентрирали около Созопол, откъдето в посока на Кримските пристанища тръгнали руски кораби. До средата на юни 1830 г. по море и суша в Бесарабия били прехвърлени 22 528 души.[71]

С големи трудности протекло прехвърлянето на следващите големи групи както от споменатите райони, така и от североизточните краища. Значителна част от тях отказали да се насочат по определената им посока в Южна Русия и поискали да останат във Влахия и Молдавия. В Кюстенджа, третият по големина преселнически лагер, били изпратени българите Петър Ганчев и разградският учител Ицка Христофоров, които убеждавали бежанците да се отправят към руските области. В тази акция особено се отличил П. Ганчев, който спо-

[68] *Д-р Ив. Селимински*, Цит. съч., с. 67.
[69] Пак там.
[70] *Д. Илков*, Принос към историята на град Стара Загора, Пловдив, 1907, с. 46 и сл.; *А. Андреев*, Из стария Ямбол. Исторически скици, Ямбол, 1937, с. 25—29; *Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев*, Д-р Ив. Селимински като учител, лекар и общественик, С., 1962, с. 83.
C. N. Velichi; Emigrația bulgarilor din Sliven in Tara-Romanească ca în anul 1830; Romanoslavica, X, București, 1964, с. 290—314; същия, Изселването от Карнобат към Влашко през 1830 г. — Известия на Института за история, БАН, т. XVI, — XVII. 1966, с. 453—466, и др.
[71] *И. Мещерюк*, Цит. съч., с. 91—92.

ред собствения му израз обикалял сред заболелите от различни епидемии българи и с риск за живота си успял „въпреки дългото и упорито колебание“ на християните да заведе в Бесарабия 15 000 души.[72] На неговото усърдие станал свидетел лично главнокомандуващият И. Дибич, който го посочил за пример на останалите чиновници, занимаващи се с преселническото движение. След успешния завършек на акцията, по време на която Ганчев натрупал значително богатство (И. Христофоров го обвинявал, че извършил злоупотреба с хранителни припаси), той представил сметка за постъпленията, които ще даде на държавната хазна преселението на големите маси християни. Заради заслугите си по преселението в Русия Ганчев настоявал за по-висока служба и нови ордени.[73]

Благодарение на добрата организация по преселването ние разполагаме със сравнително точна статистика за 1830 г. Ако се съди по броя на издадените руски билети, през тази година от България се изселили 86 700 души, които били въдворени в следните области: в Бесарабия — 61 580 души, в Одеса — 2745 души, в Крим —2147 души, в Молдавия — 14 713 души, във Влахия — 5515 души.[74] Тук липсват данни за Малко Влашко и, разбира се, за онези по-малки групи, които не получили необходимите документи. В подкрепа на това твърдение говори и официално руско сведение, според което до 5 май 1830 г. в Бесарабия преминали 40 000 българи и се очаквало идването на още 70 000, които преминали р. Камчия и с подкрепата на войските бавно се предвижвали на север.[75] Това сведение се потвърждава и от български източник. Иван Селимински, добре запознат с преселничеството, твърди: „След Одринския мир повече от 150 хиляди жители на Тракия и България бяха принудени с имуществото си да избягат в Молдавия, Влахия, Бесарабия и други страни.[76] Разбира се, да се посочи точният брой на българските емигранти по време на Руско-турската война от 1828—1829 г. едва ли някога ще бъде възможно. При всички случаи обаче той е значително по-голям, отколкото го показват старите автори — 60—80 хиляди души.[77] Приведените исторически материали свидетелстват, че по време на войната и последвалите я събития през 1830 г.

[72] ЦГВИА, ф. 1 оп. 1, д. 19172, л. 10; *Ан. Явашов*, Разград. Неговото археологическо и историческо минало, С., 1930, ч. I, с. 104.
[73] ЦГВИА, ф. 1. оп. 1, д. 19172, л. 11.
[74] *И. Мещерюк*, Цит. съч., с. 92.
[75] ЦГИА, ф. 1263, оп. 21, д. 664, л. 669.
[76] АВПР, ф. Главный архив, 1—9, 1833—1856, д. 11, л. 249.
[77] *А. Скальковский*. Цит. съч., с. 3, 22; *Г. Занетов*, Цит. съч., с. 379, и др.

в споменатите области отвъд Дунав потърсили убежище около 130—140 хиляди българи.

* * *

Масовите изселнически движения през първата половина на XIX в. водят до чувствителни промени в демографския облик на българските земи. За един кратък исторически период (предимно във времето на двете Руско-турски войни) в Русия, Влахия и Молдавия се преселват около четвърт милион българи. Или, казано по-образно, през разглеждания период всеки десети българин потърсил убежище на север от Дунав.

Откъсването на живи части от българската народност в момент, когато се зараждали и развивали българската нация и националното съзнание, когато започвало националноосвободително движение, не можело да не се отрази на възрожденския процес, на неговите темпове и интензивност. Нарушаването на демографската картина имало важни последствия за нормалния ритъм на човешкото възпроизводство, оказвал за известно време затормозяващо въздействие върху икономическото и социалното развитие на поробения народ. Сред многолюдното море на изселниците имало хиляди занаятчии, търговци, интелигенти.

От друга страна, заселването на десетки хиляди българи в повече или по-малко компактни маси вън от Турция създавало свободна база за развитие на българското освободително движение. В Южна Русия, Влахия и Молдавия постепенно се консолидирали български емигрантски центрове, които играли важна роля в освободителното движение на българския народ през следващите десетилетия. Макар че част от изселническата маса с течение на времето се претопила сред инородните етнически групи, като цяло преселниците запазили и доразвили своето национално съзнание, поддържали връзки помежду си и със сънародниците си под османско владичество и дали съществен принос в процеса на формиране на българската нация и националноосвободителните борби. Достатъчно е да припомним в това отношение икономическите, културните и политическите заслуги на българските колонии в Одеса, Болград, Кишинев, Букурещ, Браила, Галац, Брашов и други.

Поставена в по-благоприятни условия, българската емиграция в Южна Русия, Влахия и Молдавия играела активна роля за свързване на българските земи с европейското стопанство и за проникване на напредничавите идеи на XIX в. сред българския народ.

Така преселническото движение през първите десетилетия на XIX в., предизвикано от различни причини, но в крайна сметка от тежкия режим, при който били поставени да живеят българите под османско владичество, имало разностранни и важни последици за историческото развитие на българския народ.

ДВИЖЕНИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИЗ БОЛГАРСКИХ ЗЕМЕЛЬ ВО ВРЕМЯ РУССКО-ТУРЕЦКИХ ВОЙН В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

С. ДОЙНОВ

(Резюме)

Переселение болгар в земли к северу от реки Дуная началось еще в годы турецкого нашествия на Балканы. К постоянно действующим причинам переселения прибавляются и новые — стихийные восстания болгарского народа и войны Турции с Россией и Австрией. Период феодальных смут и русскотурецкой войны 1806—1812 гг. связан с массовым движением переселения болгар. Документы, сохраняющиеся в советских архивах, показывают его массовость. Оно отражено в таблицах, даннами о поселении болгар в районах Бухареста, Джурджу, Браилы, Ильфова, Исмаила, Бессарабии и др. Во время войны выселенческим вопросом занималась канцелярия по гражданским вопросам генерального штаба Дунайской армии. Активной деятельностью выделяются русские дипломаты А. Жерве и А. Ильинский, которые помогали переселенцам деньгами и документами для передвижения до намеченных областей. Наряду с организованными группами во Валахию и Молдавию переходит много болгар и без русской поддержки. Благосклонное отношение русских властей к переселенцам, отправлявшимся в Россию, находит выражение в подготовленных правилах регулирующих организацию переселения. Императорский указ 1807 года дает дополнительные льготы болгарским переселенцам в России, включая гарантию, что они не будут закрепощены.

Делается сравнение с переселением во времени русско-турецкой войны 1828—1829 гг. Одно из условий разрешения на формирование болгарских земских войск это, чтобы добровольцы после войны переселились в Россию. В отличие от прошлой войны болгарское население, избегая турецких репрессий, в начале отправляется к югу — подальше от района военных действий. Но после Адрианопольского мира тысячи болгар отправляются через Дунай и через порты Созополь, Константинополь и др. к Крымским портам. Между 1828 и 1830 г. число болгарских эмигрантов приблизительно 130—140 000. Меры прави-

тельства Порты против обезлюживания ряда болгарских областей напрасны из-за царящего произвола и насилия.

Массовые переселенческие движения первой половины XIX века приводят к чувствительным переменам демографии болгарских земель. Они сказались неблагоприятно на темп и интенсивность процесса Возрождения, на экономическое развитие. С другой стороны, возникновение болгарских эмигрантских центров в Южной России, Валахии и Молдавии сыграло важную роль в освободительном движении болгар следующего периода.

MIGRATION MOVEMENTS FROM BULGARIAN LANDS DURING RUSSO-TURKISH WARS IN THE FIRST HALF OF THE XIX c.

S. DOUNOV

(Summary)

The migration of Bulgarians to the lands north of the Danube river starts as far back as the Turkish invasion of the Balkans. New causes for resettlement are added to the already existing ones spontaneous uprisings of the Bulgarian people and Turkish wars with Russia and Austria. The period of feudal disturbances and the Russo-Turkish war of 1806—1812 is linked to the mass migration movement of the Bulgarians. The documents kept in the Soviet archives show its mass nature. It is reflected in the data tables on Bulgarians that have settled in the area of Bucharest, Giurgevo, Brayla, Ilfov, Ismail, Bessarabia and other. During the war the Civil Office of the Danube Army General Staff had dealt with the resettlement question. Russian diplomats A. Gerve and A. Illinski have outstanded with their active work, helping settlers with money and documents for their movement to the selected provinces. Beside the organized groups, many Bulgarians move to Vlachia and Moldavia withoud Russian aid. The favourable attitude of the Russian government to the immigrants that have moved to Russia, finds expression in the regulations, worked out for the migration process organization. The Imperial decree of 1807 gives additional privileges to the Bulgarian settlers in Russia, including guarantees against the possibility for their being turned into serfs.

Comparison is made with the migration at the time of Russo-Turkish war of 1827—1829. One of the conditions for the formation of the volunteer army is the resetlement of volunteers to Russia after the war. In distinction to the previous war, Bulgarian population, escaping Turkish repressions, moved initially to the South — far from the military action area. After the Odrin peace, however, thousands of Bulgarians move across the Danube and through the ports of Sozopol, Constantinople and other to the Crimean ports. Between 1828 and 1830 the number of Bulgarian immigrants is nearly 130—140 000. Because of the

reigning terror and violence, the measures taken by the Sublime Porte against the depopulation of some Bulgarian regions remain in vain

The mass migration movements in the first half of the XIX century lead to considerable changes in the demography of Bulgarian lands. They have influenced unfavourably the rate and intensity of the Renaissance process, the economic development. On the other hand, the appearance of Bulgarian immigrant centers in South Russia, Vlachia and Moldavia had hadan important role for the Bulgarian liberation movement in the following period.

В. И. ГРИГОРОВИЧ И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

А. В. СЕРГЕЕВ

Развитието на руската славистика през 40—70-те години на XIX в. вървеше успоредно със славянското, а по-тясно взето— с Българското възраждане. Оттук и закономерният взаимен интерес, проявяван от руските слависти към България и от представителите на националноосвободителните борби на България към руската наука.

Един от първите изследователи на България през този период е известният руски славист В. И. Григорович (1815—1876). Научната дейност на В. И. Григорович е интересувала много руски и български учени.[1] Въпреки това трябва да се съгласим с мнението на известния изследовател на Българското възраждане Ив. Д. Шишманов, че ние и до днес нямаме пълна научна биография на В. И. Григорович.[2]

В редица буржоазни трудове за В. И. Григорович съществуват принципни грешки. Така например известният византолог акад. Ф. И. Успенски справедливо цени В. И. Григорович като един от първите и задълбочени изследователи на славяно-византийските отношения, като рядък познавач на изворите и като талантлив учен. Но взаимоотношението между научните и философските възгледи на Григорович, еволюцията на неговия мироглед Ф. И. Успенски показва въз основа на материал, взет от ръкопис, погрешно приет от него за дневник на Гри-

[1] *А. В. Сергеев*, В. И. Григорович в буржоазной и марксистской историографии. — Вопросы историографии всеобщей истории, вып. 2, Казань, 1967.

[2] *Ив. Д. Шишманов*, Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите. — Сборник на БАН, кн. 6, С., 1916, с. 7. (По-нататък цитатите са по това издание. Срв. с *Ив. Д. Шишманов*, Избрани съч., т I., Българско възраждане. Студии. Под ред. на Г. Димов, С., 1965, с. 194—297 — *бел. ред.*)

горович.[3] Цитираните от Ф. И. Успенски страници от този ръкопис са написани от неизвестно лице в Рим през 1840—1841 г., във време, когато В. И. Григорович се намира в Казан. Документите от Казанския архив убедително показват, че до 1 юни 1844 г. Григорович въобще не е пътувал зад граница и че в никакъв случай не може да бъде автор на ръкописа, използуван от Успенски.[4]

Изследователите на архива на В. И. Григорович още не са обърнали внимание на неговия ръкописен труд, посветен на етнографията на българския народ.[5] Между другото съдържанието на ръкописа показва, че още преди заминаването си зад граница Григорович сериозно е изучил българите, като изразява интересни мисли за Българското възраждане, и че славистът не случайно отделя България като основен обект за изследване по време на научното си пътешествие през 1844—1847 г. Смятайки проучването на българите за първостепенна задача на славистиката, Григорович пише: „Като се основавам единствено на това, че всеки нов ред за този народ може да има някаква стойност, аз се осмелявам да мисля, че и този мой труд няма да бъде съвсем безполезен.[6] За съжаление ръкописът остава непубликуван, неизвестен на науката, макар че в него се съдържат важни данни и интересни за своето време възгледи.

Ръкописът е съставен въз основа на трудове за българите, отпечатани по това време в Русия и зад граница. Особено внимание е отделено на литературата на български език. Григорович високо цени трудовете на представителите на зараждащата се българска интелигенция, надява се, „че образованите българи ще се постараят сами да смъкнат покривалото на неизвестността от своите праотци“[7] и е проучил повече от 30 различни български книги.[8] Той е почерпил съществени данни за България и за българите и от изследванията на западноевропейски, главно на френски учени — Сиприен Робер и Ами Буе, особено от четиритомния труд на последния: Ami Bouè, „La

[3] Отдел рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина (по-нататък: ОР ГБЛ), ф. 86, картон I, ед. хр. 1, л. 1—18.
[4] *Ф. И. Успенски*, Воспоминания о В. И. Григоровиче. — Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете, т. I, Одесса, 1890.
[5] *В. Григорович*, Болгаре в этнографическом отношении. ОР ГБЛ, ф. 86, к. 2, ед. хр. 36. (Ръкопис-оригинал, завършен от Григорович през първата половина на 1844 г., датировката и описанието на ръкописа от библиотечните работници са погрешни — А. С.)
[6] Цит. рък. л. 3.
[7] Пак там, л. 4.
[8] Пак там, л. 62—63.

Turquie d'Europe", vol. I—IV, Paris, 1840. Непрекъснато цитирайки Буе и смятайки го за един от най-изтъкнатите познавачи на етнографията на южните славяни, Григорович отбелязва недиференцирания подход на френския учен към различните славянски народи, приписването на сръбски обичаи на българите, недостатъчното познаване на националните особености на българите, техния бит и култура.

Задълбоченото познаване на изворите и литературата позволило на В. И. Григорович да направи основателна критика и на възгледите на Ю. И. Венелин за етногенезиса на българите. „Венелин е искал да докаже само колко са славни българите, а на нас ни е необходимо нещо по-значително — в какво се изразява бита им."[9]

Григорович се стреми да намери взаимовръзката между външнополитическата история на България и вътрешните процеси. Периодизацията на българската история, причините за завоюването ѝ от османците са показани по-вярно, отколкото в трудовете на неговите предшественици. Заробването на собствения народ от феодалите, политическата раздробеност на страната, недалновидната политика на враждуващите управители на отделните области довеждат според него до падането на Второто българско царство и до установяването на османското иго. Българската рая се оказва в числото на най-угнетените: „Българите нямали право да носят дори ножове, не само оръжие. . . и макар да избухвали въстания, всички те не са били достатъчно силни, за да унищожат тежкото иго, тегнещо до днес."[10] Установило се пълно политическо, гражданско и национално безправие на българския народ. В разбирането си за същността на игото Григорович е близък до Венелин, но той разглежда по-дълбоко и релефно социалните моменти на угнетението. Завоевателите-османи, пише Григорович, представляват военна класа, която може да се нарече дворянско съсловие. Българският народ се състои главно от занаятчии и селяни, „затова съдбата на гражданското им съществуване е оставена на произвола . . . на необуздаността на техните победители"[11]. Политическото законодателство на турските султани (в това число и Гюлханският хатишериф от 1839 г.) нямало сериозно социално значение, не подобрило гражданското положение на българската рая, носело декларативен характер. „Християните не можели да достигнат до държавни длъжности и да се ползуват от облагите на тези преимущества. Дори

[9] Пак там, л. 5.
[10] Пак там, л. 8.
[11] Пак там, л. 9.

самото право на живот, чест и имущество, особено правата върху последните две, при злоупотребите на местното началство, при всеобщата фантастична омраза на турците към християните ще останат задълго или най-малко сега остават все още не обезпечени."[12]

Законите, провъзгласени от турците, не са отстранили социалния гнет. Същността на османското иго се определя от държавната система на Турция — отбелязва ученият. Продажбата на държавните длъжности, систематичните длъжностни престъпления, корупцията и др. довеждат до обогатяване на лихварите, чиновниците и до обедняване на народа. „Всички представители на турската администрация, купувайки постовете си, се стараят да компенсират своите загуби и ако е възможно, да натрупат капитал, грабейки народа. Така например Мустафа паша Скутарски през 1837 г. отнесе със себе си 5 млн. пиастра, ограбени за 2—3 години и с 2/3 от това съкровище отново си купил от султана поста паша."[13]

Като разглежда данъците, събирани от българското население в Турция, Григорович прави извод, че данъчната система дава възможност за узаконен грабеж, тъй като не е строго централизирана, фиксирана и еднородна. Например поголовният данък харач от мъжкото християнско население от 7 до 60 години е най-висок за Македония — 40 пиастра, а в другите пашалъци е по-нисък. Поземленият данък се колебае в различните пашалъци, както и другите видове данъци. Данъкът за едър рогат добитък в Софийския пашалък и Северна Тракия е до 250 пиастра, а в Мизия от 500 до 1000. „Въобще тукашните жители се оплакват от данъците, налагани върху домашния добитък, защото те не винаги са в съотношение с неговата стойност: раята плаща 3,5 пиастра за обикновена свиня, 7 пиастра за охранена и 10 за прасенце."[14] Григорович подробно характеризира редовните и извънредните данъци, от които най-тежки са били задълженията по престоя на войската и ангарията.

Григорович отбелязва свойствената за Турция система за вземане на църковни данъци. „Налозите, събирани от духовенството от народа в полза на църквата и без съмнение в своя собствена, надминават всяко предположение; българите плащат повече на духовенството, отколкото на правителството. Макар че се състои от природни българи, низшето духовенство поради небрежността на висшето се намира в най-жалко състояние на образованността си." Славистът подчертава антинародната протурска политика на висшето гръцко духовенство,

[12] Цит. рък. л. 10.
[13] Пак там, л. 13.
[14] Пак там, л. 14.

неговия паразитизъм, користолюбие, пълното му отчуждение от масите поради непознаването на българския език. „Чорбаджиите съдействуват на угнетителите. Народът страда, притеснителите разбогатяват, а защита няма, още повече, че старейшините на общините (чорбаджии, кметове), избирани от християните, заразени от користолюбие, нерядко служат като подтискащо оръдие за угнетяване на своите събратя."[15] Григорович разкрива антинародната същност на чорбаджиите, като се осланя на българската литература: „Ето какво казва за управлението на общините от чорбаджиите природният българин Априлов. . . Ако те са користолюбиви, то им се открива поприще, богатство и известност. Угаждайки по всякакъв начин на началниците-турци, те притесняват народа до крайност, угнетяват го с всички средства и така се обогатяват по непростим начин."[16] Без истински политически и национални свободи и установяване на федерация на балканските народи под върховното управление на султана е невъзможно икономическото развитие на Европейска Турция, а следователно и на България, пише В. И. Григорович, като смята за справедливо в това отношение мнението на френския учен Сиприен Робер[17].

По-голямата част от ръкописа на Григорович е посветена на българите като народност, на националната им психология и етнографски особености. Трябва да се отбележи, че тази характеристика е по-изразителна и по-пълна, отколкото в другите, дори по-добри трудове, използувани от него. „На българския народ са свойствени трудолюбието, светлият ум, добротата, радушността, верността, честността — ето качествата, преимуществата пред неговите груби властители. . . Деспотизмът го е лишил от граждански права, отнел му е това, което трябва да принадлежи на човека като член на обществото, обърнал го е в роб, облякъл го е освен това с пелената на грубото невежество, в която е облечен и сам; с една дума, погълнал е всичко, но не е успял да засегне българското сърце, в което като на непристъпна скала е скрил залога за щастие на този нещастен народ." Григорович е уверен, че сред българите „ще проникне лъчът на образованието, чийто зародиш вече съществува, тогава славяноевропейският свят ще види ако не държава, то народ, който с достойнство ще поиска място в неговия почетен кръг"[18]. Залогът за успешното развитие на българския народ в близкото бъдеще Григорович вижда преди всичко в изключителното трудолюбие и любознател-

[15] Цит. рък., л. 12.
[16] Цит. рък., л. 16.
[17] *Cyprian Robert*, Les slaves de Turquie, Paris, 1844.

ност на българските селяни и занаятчии. Славистът смята, че на българските селяни в по-малка степен е свойствен типичният за селячеството консерватизъм. Той прави този извод въз основа на беседи на чужденци с български селяни. „Българските селяни, надарени със светъл ум и любознателност, могат да затруднят чужденеца с въпроси за земеделските оръдия в неговата страна, за начините на обработка на земята, за начините за изкуствено увеличаване на земеделските продукти. Ясно виждайки преимуществата на европееца в това отношение, те се опитват да задържат чужденеца, за да се възползуват от уроците на неговия опит.“[19]

Григорович разглежда българското хайдутство като форма на народна борба, породена от турското иго. „Хайдутите обаче не са шайка от прости разбойници, а някаква облагородена каста хора, за които любовта към отечеството, националната чест, високата твърдост на характера, взаимната вярност — недопускаща измяната, човеколюбието, великодушието и благодарността са много по-свещени добродетели, отколкото за другите им отечественици. От тях често се раждат смели народни вождове.“[20]

Григорович вижда източниците за Българското възраждане в активизирането на трудовата и умствената дейност на народните маси, в интереса на народа към европейската култура, науките, образованието. По неговите думи много българи прекрасно се ориентират в политическия живот на Турция и Европа, жадуват приобщаване към европейската цивилизация. „Дайте на българина правата, които има всеки европеец като член на гражданското общество, правата на гражданин — следователно свобода и начини за образование, тогава ще видите, че той, сега обреченият да обработва земята или да пасе стада, ще разшири кръга на своето възпитание и ще се постарае да разбере не само преимуществата на европейците по този въпрос, т. е. земеделието, но и преимуществата по другите въпроси.“[21] Залогът за успешното развитие на българската нация е този, че „умствените способности на българите са в цветущо състояние“[22]. Ученият смята, че „родилата се българска писменост показва значителен порив към развитие. . . Изучаването на родния език сега тук се смята вече за необходимост.“[23] Българите вече са положили началото на национал-

[18] Цит. рък., л. 18.
[19] Цит. рък., л. 19.
[20] Пак там, л. 25.
[21] Цит. рък., л. 19.
[22] Пак там, л. 20.
[23] Пак там, л. 61.

ната си литература. „От тези слаби наченки на българската писменост, която вече съществува, след време няма да закъснее да се появи и пълна литература.“[24] Григорович задава справедливия въпрос: „Може ли да се изисква повече от народ, който едва от няколко десетки години е започнал да се учи на грамотност? Нима първото произведение на бъдещия велик ваятел е съвършено?“

Григорович разглежда Възраждането като определена съвкупност от материалното и духовното развитие и преди всичко като общонационална просвета. Той вижда неговите необходими условия и извори в ръста на българската икономика, в развитието на търговски отношения с другите страни, в материалната и духовната помощ на Русия.

В България вече съществува национална интелигенция, бореща се за общонационално просвещение. Григорович нарича нейните представители „ревнители на просвещението“ (В. Априлов, П. Берон, Бакалоглу, Палаузови, Райно Попович и др.). За най-голямо нейно постижение той смята създаването на светските взаимни училища. „Със старанието на тези ревнители за българско образование се сложи началото, започвайки от 1835 г., на 12 взаимоучителни училища. В посочените училища се занимават с изучаването на езици и светски науки. Основаването на тези училища е забележително явление на попрището на народното образование.“[25]

Етнографските черти на българския народ са разкрити от В. И. Григорович много по-пълно и сполучливо, отколкото в трудовете на който и да било от неговите предшественици. Особено интересен материал е даден за трудовата дейност, жилищата и тяхното строителство, облеклото, обредите, обичаите на българския народ. Но и тук, както в цялата работа на младия учен, се чувствува недостиг на лично наблюдение, т. е. на данни, почерпани от опита. Това особено се чувствува при характеристиката на дейността на взаимоучителните училища: след изреждането им с кратка характеристика според „Денница“ на Априлов Григорович пише: „Открити ли са и други училища? Това е неизвестно.“[26] Да отговори на този въпрос, както и на много други, той получава възможност едва няколко месеца по-късно, когато лично се запознава с дейността на 14 от тях и вече добре знае, че в България през 1845 г. те са 49.

Григорович осъществил следващия етап от проучването си за България по време на своята научна командировка (1844—

[24] Цит. рък., л. 62.
[25] Пак там, л. 64.
[26] Пак там.

1845 г.), когато имал възможност да черпи нови знания при личните си наблюдения и да провери на място предишните си представи.

Обогатяването на сведенията на В. И. Григорович се проявило в публикуваните му трудове („Очерк научного путешествия по Европейской Турции", „Донесения В. И. Григоровича об его путешествии" и др.) и в рецензията му за книгата на руския консул във Варна А. Вретос[27] Пападопулос, представена в Академията на Русия за получаване на Демидовска премия.

Научната стойност на рецензията на Григорович[28] се състои не само в това, че той аргументирано доказва компилативния, повърхностен характер на изследването на Вретос, макар че е имал възможност да проучва България значително по-продължително време и 12 години след Григорович. Основната стойност на рецензията е в това, че Григорович дава важен материал за изучаването на новата история на България, което позволява да се определи на какви въпроси от Българското възраждане е обръщал внимание руският учен.

Като критикува възгледите на Вретос за българското земеделие, Григорович го упреква като автор на „Древна и сегашна България", че не е обърнал внимание на съществуването на чифлици, чието значение в България все повече нараства, че не е изяснил положението на българските селяни. „Не може да не се спомене, че макар селянинът да е свободен, земята принадлежи не само на държавата, но и на частни турски владетели и се обработва при известни условия. Това обстоятелство оказва влияние за честите преминавания на селяните от място на място."[29] Главното внимание на руския учен е съсредоточено върху характеристиката на българската промишленост, добива на полезни изкопаеми, обработката на металите и тъкачеството. Григорович твърди, че Вретос недооценява и оръжейното производство в България. „Не може само да се спомене за оръжейното майсторство. То не е на толкова ниско ниво, както мисли статистикът (Вретос — А. С.). Оръжията с названия „шишане" и „Дели Орман" се славят в цяла Турция. Не зная дали досега съществува в Турция забраната българите да правят затвори и нарези на оръжията, чието изработване е било привилегия на турците, но общо мога да кажа, че оръжейното майсторство в България не отстъпва на частното руско. В Габрово, Джумая, Разград, Шумен правят пушки, във Видин и София — ятагани. От само себе си се разби-

[27] *A. Vretos Papadopulos*, La Bulgarie ancienne et moderne, СПб., 1856.
[28] ОР ГБЛ, ф. 86, к. 3, ед. хр. 21.
[29] Цит. рък., л. 17.

ра, че дребното железарско производство („фабрикация“) в България е много развито.“[30]

Като разглежда тъкачеството, Григорович отбелязва производството на два вида сукно: грубо — аба (чоха), и висококачествено — шаяк, „отличната обработка на което в българските села е достойна за похвала. Обработката на сукно би могла да върви и по-добре, ако не е завистта на фабрикантите от една съседна държава, която се грижи за пласирането на гнилите си стоки из цяла Турция. Тази завист, съединена с подкупването на пашите, би могла да се поясни с факти.“[31] Григорович отбелязва протекционистичните стремежи на българските „промишленици“: „През 1845 г. българите говориха високо, че са готови да увеличат данъците за султана само и само да ги освободят от преимуществата на тъй наречената свободна търговия откъм Дунав.“[32] Рецензентът обръща голямо внимание на развитието на българската търговия, на ролята на панаирите, добива на сол и риболова. „Търговията с риба е толкова значителна, че правителството на Турция е наложило особен данък върху търговията със скумрия до 20% от стойността . . . Значителната търговия с риба на жителите на морските градове в България, Цариград и Архипелага заслужава вниманието на наблюдателя.“[33] Григорович смята, че Вретос е описал сполучливо само Варна, затова той допълва характеристиката на редица български градове.[34]

Научното пътешествие на В. И. Григорович из Европейска Турция (1844—1847 г.) е съществена и най-изследвана част от приноса на този славист за изучаването на Българското възраждане и за славяноведението изобщо. Значителна научна литература е посветена на изясняване ролята на тази командировка. Тук ще отбележим само трудовете, които имат принципно значение и са основани на изучаването на архивни данни.[35]

[30] Пак там, л. 21.
[31] Цит. рък., л. 20.
[32] Пак там, л. 21.
[33] Пак там, л. 37.
[34] Въз основа на тази рецензия съчинението на Вретос било отхвърлено от присъждане на Демидовска премия, а рецензентът е награден със златен медал.
[35] *С. Б. Бернштейн*, Из истории изучения южных славянских языков в Росии и в СССР. — Вопросы славянского языкознания“, М., 1957, вып. 2; *В. С. Киселков*, Виктор Григорович, Иван Богоров и неизвестното им познанство. — Известия на Института за българска история, т. V, С., 1954; *М. П. Петровский*, Григорович в Казани, СПб., 1892; *Н. М. Петровский*, Путешествие В. П. Григоровича по славянским землям. — Журнал Министерства народного просвещения (нататък ЖМНП), 1915, кн. 10—12; *Ф. Петрунь*, З історії збирання рукописів на Балкансько-

Между първите изследвания за научното пътешествие на В. И. Григорович най-ценни са споменатите трудове на Н.-М. Петровски и Ив. Д. Шишманов. Работите са писани едновременно и се допълват взаимно по съдържание. Н. М. Петровски разглежда плана на пътешествието, показва дейността на Григорович за откриване на паметници на старославянската писменост и ролята на научната командировка в развитието на славянската филология. Но в работата на Н. М. Петровски недостатъчно добре е разкрита ролята на пътешествието на Григорович за изучаване историята на България. Много съществени допълнения в това отношение дават българските учени. Още през XIX в. в България се проявява голямо внимание към научната дейност на Григорович, което не отслабва и до наши дни.

В. И. Григорович единствен от своите колеги по научна област (Прайс, Бодянски, Срезневски) започва преподаване на български език още преди задграничната си командировка през 40-те години. От писмата на С. Н. Палаузов и др. става ясно, че българските учени от епохата на Възраждането ценели високо Григорович. Откритията на Григорович в България през 1844—1845 г. били важни за всеки българовед. Григорович установява контакт с българската интелигенция и с представители на различни социални слоеве както в България, така и извън нея (в Букурещ, Браила, Цариград, Лайпциг, Одеса и др.). Той бил искрен приятел на българския народ, познавал много прогресивни и революционни дейци на България (Неофит Бозвели, Ботю Петков, Георги Раковски, Любен Каравелов и много други). И накрая — славистът ратувал за развитието на културната общност, на традиционните исторически връзки на руския и българския народ.

Незаменим помощник на Григорович в неговото много трудно пътешествие из България бил неговият водач шивачът Георги Бодли. За него Григорович съобщава дори в официалния си отчет. Бодли се е стремял към науката, самостоятелно е изучил няколко езика, в това число и старогръцки, и по отзива на Григорович добре е познавал античната литература. Като се запознали с трудовете на Григорович, българските учени узнали от тях за забележителния автодидактофилолог Бодли.

му півострові, Київ, 1929; *М. По-в* (*М. П. Петровский*), Письменные донесения В. И. Григоровича из Константинополя. — Вестник Европы, февраль 1878; *Ст. Романски*, Български въпроси в преписката на И. И, Срезневски с В. И. Григорович. — Списание на БАН, С., 1937, кн. 54; *С. Стойкова*. Вклад ученых России в развитие болгарской фольклористики XIX в. — Русский фольклор, т. VIII, М.-Л., 1963; *Ив. Д. Шишманов*, цит. съч.

Известният учен В. И. Златарски специално посетил дома на Бодли, прегледал личната му библиотека, открил в нея много ценни ръкописи, старопечатни книги, речници и граматики с любопитни бележки от притежателя. Ив. Д. Шишманов, запознат с тези материали, сравнява Георги Бодли с флорентинските граждани от епохата на Възраждането и справедливо отбелязва, че благодарение помощта на скромния шивач Григорович успява да открие сред другите ценности неизвестното дотогава житие на Климент Охридски.[36] Съвременният български учен В. С. Киселков пише: „Григорович обходил цяла Македония, Атон, Тракия и Мизия. Той е посетил всички по-големи и известни български манастири, влизал е във всяка селска и градска църква, във всеки частен дом, където имало какъвто и да било старобългарски литературен паметник."[37]

Помощ на руския учен оказвали и български ученици. Един от тях, Кузма от Галичник, 12-годишно момче, „записал за Григорович немалко български песни, някои от които са отпечатани"[38]. В своите фолклористични занимания Григорович не само се ползувал от помощта на български събиратели на народно творчество, но ги обучавал на начините на работа в научната фолклористика, запознавал ги с методите на записване и т. н.

В Охрид Григорович се запознава с Димитър Миладинов, един от събирателите на фолклора. Те често се срещали, заедно пътували от Охрид до Струга, където живеело семейство Миладинови. Григорович обсъждал с Миладинови особеностите на диалектите, съветвал Миладинов да напише граматика. Според мнението на Ив. Д. Шишманов „не може да има никакво съмнение, че Григорович е дал на Димитър Миладинов идеята да записва народни песни"[39]. Тази хипотеза получи блестящо потвърждение в изследванията на съвременните български учени, които успяха да открият писмо на Д. Миладинов до Григорович и да изяснят „заслугата на Григорович за съставянето на първия по-добър сборник от народни песни — сборника на братята Димитър и Константин Миладинови"[40].

В. И. Григорович не се ограничил само с академична науч-

[36] *Ив. Д. Шишманов*, Цит. съч., с. 169.
[37] *В. С. Киселков*, Цит. съч., с. 316.
[38] *Н. М. Петровский*, Цит. съч., „ЖМНП", 1915, кн. 11, с. 64.
[39] *Ив. Д. Шишманов*, Цит. съч., с. 188.
[40] *С. Стойкова*, Цит. съч., с. 281. Става въпрос за сборника „Български народни песни собрани одь братья Миладинови Димитрия и Константина", Загреб, 1861.

на дейност, той взел живо участие в развитието на просветата в България. Като посещавал българските училища, Григорович се запознавал с особеностите на учебния процес и заедно с това оказвал помощ на много учители и дейци на училищното дело в България. Един от първите изтъкнати педагози в България бил Неофит Рилски, талантлив автодидакт, добре познаващ гръцки, български и руски език, автор на първата българска граматика. Неофит успешно се борел срещу елинизацията на българите, отстоявал създаването на независима от гръцкото духовенство българска църква, ратувал за разширяване на народните училища, занимавал се с разработването на литературния език, със съставянето на българо-гръцки и българо-руски речник. Григорович характеризира Неофит като педагог-новатор: „Неофит пръв въведе в училищата българския метод за взаимно обучение, който имаше решително влияние за успехите на просветата на народа, доскоро още потънал в самозабвение."[41] Григорович се сближава с Неофит, подарява му няколко книги, беседва с него за задачите на българските училища, а по-късно се обръща към помощник-попечителя на Казанския университет Н. И. Лобачевски за отпускане помощ на Неофит за неговата научна и педагогическа дейност. Руският учен се надявал да прекара в обществото на Неофит не по-малко от 20 дни, но турските власти настояли още на третия ден да напусне Рилския манастир, където тогава се намирал Неофит. Голямото взаимно съжаление за преждевременната раздяла може да се види в „Донесението на пътешественика"[42] и в дневника на българския педагог.[43]

Като отбелязва успешното икономическо и културно развитие на градовете и селата в Централна и Североизточна България, Григорович подчертава ролята на народа за развитието на просветата. Така например, като посещава Калофер, той отбелязва, че калоферските занаятчии, производители на сукно, строят чудесно народно училище. В Калофер Григорович бил желан гост „у почтения учител Ботю Петков (бащата на Христо Ботев), който е обзавел добро училище". Григорович и Ботю Петков остават приятели за цял живот. Ученият неведнъж е подкрепял този напредничав педагог и членовете на неговото семейство.[44]

Също така приветливо пътешественикът бил посрещнат в Казанлък, Габрово и Шипка. Особено впечатление му напра-

[41] Донесения В. И. Григоровича об его путешествии по славянским землям, Казань, 1915, с. 171.
[42] Пак там с. 1 73—174.
[43] *Ив. Д. Шишманов*, Цит. съч., с. 213.
[44] Пак там, с. 174—176.

вил Казанлък: „Този многолюден град е населен предимно с българи, които се отличават с гостоприемството и образоваността си. Неговото обширно училище възпитава до 500 български деца и е снабдено с порядъчно количество книги."[45]

Руският учен се запознал със състоянието на образованието в България, посетил повечето от съществуващите по това време училища и дава конкретен анализ на достойнствата и недостатъците на училищните програми, учебната литература, методиката на обучение и т. н. Така например той показва схоластичността на така наречените гръцки училища, програмата на които била претрупана от старогръцки език и откъсната от съвременността. „Това е следствие на педантизма, високомерието, презрението към обикновеното, но полезно знание. Почувствувах това по самите учители, които, например заучили нещо от Мелетий за древната география на Македония, Тракия и пр., не искат и да знаят за сегашното положение на страната."[46]

Григорович пише за важността на белланкастерската система на обучение, за способностите и успехите на българските ученици. Той смята, че горните класове на българските училища още нямат ясно изработена програма, учителите сами подбират преподавания материал, не се отделя достатъчно внимание на математиката и естествените науки. Ученият препоръчвал да се развиват тези знания, които ще съдействуват за развитието на земеделието и промишлеността.[47]

Характеризирайки Българското възраждане, Григорович пише: „На българите принадлежи заслугата за това, че те сами, без странична помощ положиха основите на собственото си образование."[48]

След като напуска България, Григорович не престава да се интересува от нейната съдба както по време на по-натъшното си пътешествие, така и след връщането си в Русия. Той успява да установи значителни научни връзки с българи, живещи в Румъния, Сърбия, Австрия и Германия.

Особено голяма роля в развитието на Българското възраждане изиграло запознаването на Григорович с Ив. Богоров, който през 1846—1847 г. издавал в Лайпциг един от първите български вестници — „Български орел"[49]. „Григорович убедил енергичния патриот Богоров да се върне в родината си и

[45] Донесения В. И. Григоровича. . . , с. 183.
[46] *В. И. Григорович.* Очерк путешествия по Европейской Турции, Казань, 1848, с. 198.
[47] Пак там, с. 201.
[48] Пак там, с. 202.
[49] Български орел. Фототипно издание. С., 1966.

да издава там вестника . . . Богоров успял да осъществи този план и от 1 януари 1848 г. вестникът започва да излиза редовно под ново заглавие. . . „Цариградски вестник“ в продължение на 14 години постоянно се бори за пробуждането на българския народ и за неговото всестранно развитие“ — пише В. Киселков.[50] Архивните данни показват, че Григорович оказвал на Богоров и материално съдействие според своите възможности за издаването на „Цариградски вестник“.[51]

Григорович споделял резултатите от своите открития и наблюдения с много руски учени (Буслаев, Срезневски и др.), четял публични лекции, печатал статии в задграничната и в руската преса,[52] съществено задълбочил научното ниво на своите лекционни курсове, работел над важни проблеми от българската история (периодизация, етногенезис, земеделска община, българо-византийски отношения, формиране на българската литература, църковния въпрос и др.).

Известният етнограф, а по-късно и революционер И. А. Худяков пише до Григорович: „Вашата реч (за Сърбия —А. С.) я взе от мене, за да я прочете, един студент от 3 курс на нашия факултет — българинът турски поданик Константин Геров. Той е възхитен от нея и Ви моли чрез мен да му позволите да я преведе . . . и помести българския превод в „Цариградски вестник“ или в „Български книжици“. Той се надява, че турската цензура ще пропусне превода, защото във Вашата реч няма нищо срещу турското правителство.“[53]

Студентите-българи от руските учебни заведения винаги получавали подкрепата на професора. Те ценели научните възгледи на Григорович, виждали в негово лице приятел на България. Интересно в това отношение е писмото на Любен Каравелов от 5 май 1860 г.[54] „Благодаря Ви, че се трудите върху историята на нашия беден народ — пише Каравелов. — Вземайки участие като съотечественик и обичащ своя народ, имам смелостта да се обърна към Вас с искрена молба: от България, Пловдивска епархия, село Копривщица, ме молят да им из-

[50] *В. С. Киселков*, Цит. съч., с. 317.

[51] ОРГБЛ, ф. 86, к. 4, ед. хр. 51. Писмо от Ив. Н. Денкоглу до В. И. Григорович, 16. III. 1848 г.

[52] Вж. Казанские губернские ведомости, 1848, № 15, часть неофициальная.

[53] ОРГБЛ, ф. 86, к. 5, ед. хр. 18. Писмото на И. А. Худяков до В. И. Григорович, 13. XI. 1859 г.

[54] Пак там, ед. хр. 58 а. Писмото е публ. в: Публицистиката на Любен Каравелов 1860—1869, С., 1959, с. 569; *Любен Каравелов*, Събр. съч., т. VIII, С., 1968, с. 487. Големият интерес на Л. Каравелов към творчеството на В. И. Григорович се потвърждава от публикуваните материали от архива на Каравелов.

пратя Вашите съчинения Пътешествието по Македония. И тъй като, да си призная чистосърдечно, нашите финансови работи са зле, то се обръщам към Вас, ако имате възможност да изпратите два екз. Единият за Копривщица, другият лично за мене. Много ще Ви бъдем задължени. Извинете, че Ви безпокоя, аз не съм виновен, а обстоятелствата. Българин: Любен Каравелов."

П. А. Ровински, обръщайки се през 1868 г. към скъпия си учител, пише: „Окажете съдействие на В. Стоянов, българин. Той за първи път идва в Русия . . . и може би ще му трябват препоръка, съвети и някои указания, за да се ориентира по-добре . . . Мога да Ви препоръчам господин Стоянов като добър славянин и мой отдавнашен приятел, с когото се запознах за първи път в Прага през 1860 г. От него можете да узнаете как стоят работите в Сърбия и въобще у южните славяни, и то много по-точно и вярно, отколкото от вестниците и другите устни източници."[55]

Григорович бил близък с дейците на българската култура, живеещи в Русия. Така например Спиридон Николов Палаузов се съветва с Григорович по много въпроси от българската история, нарича го свой приятел и наставник. С. Н. Палаузов се стараел да организира на Григорович нова научна командировка на Балканите и в Близкия Изток в състава на експедицията на известния пътешественик Тишендорф,[56] но този опит не успял.

Към началото на 60-те години Григорович разработва оригинална програма за началното, средното и висшето образование на българите, за организацията на тяхната просвета в родината им и в Русия. Той изложил тази програма *„в специална бележка, подадена до настоятелството през 1861 г. и останала без последствие"*[57] (*под.* — А. С.). „Смятам — пише Григорович, — че с изключение на малцина, които ще пожелаят да се посветят на медицината, всеки юноша може да предчувствува, че призванието на учител е най-необходимото в нещастната страна, където е длъжен след това да служи."[58] За осъществяване на това Григорович предлага Одеското българско настоятелство да даде сведения по следните въпроси:

1) численост и състояние на училищата в България, състоя-

[55] Отд. ръкописей ГБЛ, ф. 86, к. 4, ед. хр. 117. Писмо на П. А. Ровински от 6 април 1868 г. от Белград.
[56] Пак там, к. 4, ед. хр. 104. Писмо на С. Н. Палаузов от септември — октомври 1857 г.
[57] Пак там, к. 3, ед. хр. 56, л. 94. Замечения об инструкции болгарского попечительства по воспитанию юношества в России.
[58] ОРГБЛ, ф. 86, к. 3, ед. хр. 57.

ние на кадрите и характеристика за работата на тези учители, които са получили образование в Русия;

2) принципа за подбор на кандидатури за Русия (главен принцип би трябвало да бъде личното желание и способностите);

3) мерките за съдействие за завръщане на учащите се в родината и за създаване на условия за успешната им работа;

4) семейното им положение, личните желания, способностите и възможностите им да бъдат педагози.[59]

Григорович смята, че средното образование на българите трябва да бъде организирано в родината им. Русия и „състоятелните българи трябва да побързат с откриването на семинарии и поне на едно средно учебно заведение, чиито възпитаници биха получили правото да постъпват във висшите учебни заведения на Русия"[60]. Според В. И. Григорович „българските юноши, изпълнени с национална гордост, желаят на образованието да бъде дадена национална насоченост и трябва да им се помогне да осъществят този си стремеж"[61]. Григорович смята за нужно да бъдат създадени подготвителни курсове за постъпване във висшите учебни заведения, но не мисли, че е задължително абитуриентите-българи да знаят чужд език при постъпването. „Много по-важно е българите да познаят по-добре своето отечество, за да могат да запознаят себе си и другите с неговите нужди."[62] Тези бегло изброени моменти от програмата на Григорович доказват, че той не изменил отношението си към българите и България. За съжаление тази програма, както и молбата му до Одеското българско настоятелство са отминати без внимание.

Изострянето на класовата борба през годините на първата революционна ситуация в Русия предизвикало усилване на реакцията, преследване на либералните идеи, което почуствувал и Григорович. В 1861 г. казанската полиция започва да подозира Григорович, че е кореспондент на „Колокол".[63] Скоро последвали арести на студентите, участници в „Казанския заговор", сред които имало и много любими ученици на слависта. Всичко това подействувало крайно отрицателно на дейността на В. И. Григорович: той рязко намалява своята кореспонденция, ограничава научните си интереси в областта на старата и средновековната история и археологията, повдигайки само

[59] ОР ГБЛ, ф. 86, к. 3, ед. хр. 56, л. 91.
[60] Пак там, ед. хр. 57, л. 107.
[61] Пак там, л. 102.
[62] Пак там, л. 92.
[63] *В. И. Григорович*, Собрание сочинений, Одесса, 1916, с. 185, 252.

тези въпроси от новата история, които били далече от политиката.

Макар В. И. Григорович, бидейки буржоазен учен, да разглежда социално-икономическите предпоставки за Възраждането ограничено, той илюстрира с ярки примери общата насоченост на Възраждането като борба за независимост, за национална култура, за съществени политически изменения. Началото на Възраждането славистът поставя в средата на XVIII в. „ . . . Едва от втората половина на XVIII век започва Възраждането на българската литература. Тежката съдба на България, забравила своята история, неволната небрежност към духовните интереси, потъването в тъмнината на суеверията трогвало душите на българските патриоти и заставяло най-даровитите от тях да издигат глас в защита на беззащитния народ и за пробуждането у него на историческо съзнание.“[64]

Между първите борци на Възраждането В. И. Григорович поставя трима: Йосиф Брадати, Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. Йосиф Брадати бил по думите на Григорович първият будител на българите, първият борец за национален литературен език. Славистът оценява високо сборника с поучения на Брадати, където авторът активно се обявява срещу засилването на гръцкото духовенство и където изпъква като ярък разобличител на мистицизма, на суеверията. Но непосредствен тласък за развитието на националното самосъзнание дава дейността на още по-оригиналния мислител — Паисий Хилендарски[65]: „ . . . най-големият патриот на България . . . Паисий пише, подтикван от любовта си към българите, забравили своята история.“ И макар неговата „История“ да не издържа научна критика — отбелязва Григорович, — тя пробужда националните чувства на българите. Не само показва величието на миналата история, но зове българите към активна борба за национална свобода, за култура, разпространява идеята за славянска взаимност, запознава българите с другите славянски народи.[66] Григорович отбелязва важността на изворовата база на Паисиевата история.

Идеята за националното самосъзнание, изказана от Паисий, получава ново, по-нататъшно развитие в трудовете на Софроний Врачански. Всичките съчинения на Софроний „са пронизани от една мисъл — желанието за българско просвещение и за

[64] *В. И. Григорович*, Обзор славянских литератур, Воронеж, 1880, с. 42.
[65] А. Н. Робинсон справедливо пише: „В. Григорович пръв въвежда името на Паисий в научната литература.“ Вж. *А. Н. Робинсон*, Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский, М., 1963, с. 3.
[66] *В. И. Григорович*, Обзор славянских литератур, с. 43.

връзка със съседите, братя по произход“[67]. Григорович нарича Софроний талантлив историк, събрал огромен материал за историята на България и Турция. Високо са оценени оригиналните и преводните работи на Софроний и особено неговият стремеж за разпространяване на знания сред масите. Григорович справедливо отбелязва, че в историята на Българското възраждане Софроний е изиграл същата роля, каквато Доситей Обрадович сред сърбите.[68]

Григорович смята, че разпространеното в Европа мнение за българите, че до 1830 г. не били правили никакви опити за създаване на своя литература, е съвършено несправедливо: идеите на Българското възраждане са се зародили в българския народ, те не са били внесени отнякъде отвън — твърди ученият.[69] Най-важна задръжка за Възраждането според слависта идва от това, че българската буржоазия не оказва помощ за нуждите на образованието: „Състоятелните българи не желаели да помогнат на своите труженици.“[70] Разобличавайки користолюбието на представителите на буржоазията, Григорович пише, че българската буржоазия проявява „безчовечно равнодушие към развитието на българския език и литература“[71]. Ученият привежда справедливия по негово мнение цитат от в. „Дунавска зора“, където се казва: „Нито турчин нито фанариот, нито друг някой на днешно време е тъй опасен за народното ни просвещение, както тези чорбаджии.“[72]

Произведения на чисто националната литература в България през 50—60-те години на XIX в. според професора има все още малко: „За народ, който вече започва да съзнава своята самостоятелност, би било необходимо да се издават най-популярни книги, а в същото време именно те липсват в България. Прогресивните личности, които стоят начело на народното съзнание и народното образование, малко се грижат за това.“[73] Изключение правят някои дейци на Възраждането, към които славистът причислява братя Миладинови, Л. Каравелов и особено Г. Раковски. „Имаме начин да се запознаем с народа — пише Григорович. — Тази черта принадлежи на Раковски (от Котел), който беше агитатор на националната партия. Именно той пробуди мисълта за цялост на Българ-

[67] Пак там, с. 45.
[68] *В. И. Григорович*, Собр. соч., с. 179.
[69] *В. И. Григорович*, Обзор. . . , с. 47.
[70] *В. И. Григорович*, Собр. соч., с. 164.
[71] Пак там, с. 164.
[72] Пак там, с. 155.
[73] *В. И. Григорович*. Обзор. . . , с. 10.

рия. . . Раковски принадлежи към народните писатели и стоеше начело на народа."[74]

За развитието на българската национална култура пречи не само политическият и национален гнет, но и религиозният, засилването на гръцкото духовенство в българската църква. Борбата на отделните групи по идеологическите въпроси в националното движение и за формиране на литературния език, липсата на ясна представа за миналото и бъдещето на България — всичко това е породило излишни спорове, груповщина. Такава атмосфера пречи на Възраждането и създава условия за дейността на чужди агенти, враждебни на България. Необходимо е съдействие и разширяване на мрежата от народни училища и библиотеки, развитие на истинска народна литература, издаване на близка, достъпна за народа периодика и наистина научно изучаване на българската история.[75]

Като типичен представител на буржоазното просветителство В. И. Григорович противоречиво оценява ролята на зараждащата се българска буржоазия за развитието на Възраждането. Той проявява класова ограниченост в разбирането си за революционните тенденции в българското национално-освободително движение. Конкретният принос на В. И. Григорович в развитието на Възраждането обаче е съществен. Това отбелязват и неговите съвременници, видни участници във Възраждането. Георги Раковски оценявал ролята на В. И. Григорович за откриването и спасяването на „безценни паметници на старата и новата история"[76]. Любен Каравелов, който задълбочено е изучил всички трудове на слависта, нарича двете изследвания на руския учен „най-важни и ценни за нас . . . Тези две книги ще останат за българите като безценно съкровище, а името на Григорович ще бъде вписано със златни букви в историята на българската литература."[77] Значимостта на приноса на В. И. Григорович в Българското възраждане се потвърждава от съвременните български изследователи, които откриват ценен материал в наследството на руския славист, важен за илюстриране на дружбата между нашите народи.[78]

[74] *В. И. Григорович*, Обзор. . . , с. 50.
[75] Пак там, с. 52.
[76] Съчинения на Г. С. Раковски, С., 1922, с. 390.
[77] *Л. Каравелов*, Събрани съчинения, т. VI, С., 1965, с. 134.
[78] *Ф. Димитров*, Руският учен Виктор Григорович във Велнко Търново, в. „Велико Търново", юли 1973, с. 8.

В. И. ГРИГОРОВИЧ И ПРОБЛЕМЫ БОЛГАРСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

А. В. СЕРГЕЕВ

(Резюме)

Известный русский славист В. И. Григорович был одним из участников и исследователей Болгарского возрождения. Огромный интерес к истории Болгарии и искреннее сочувствие к порабощенному народу пронизывают страницы неопубликованного труда Григоровича — „Болгаре в этнографическом отношении". Содержание рукописи, относящейся к первой половине 1844 г., доказывает, что выделение Болгарии в качестве основного объекта исследования в период его научного путешествия 1844—1847 гг. было не случайно. В данной работе В. И. Григорович раскрывает предпосылки Болгарского возрождения. Он рассматривает Возрождение как совокупность материального и духовного развития, которое может быть успешным при условии политического и национального освобождения.

Следующий этап в изучении Болгарии эпохи Возрождения осуществлен Григоровичем в период его научной командировки (1844—1845 гг.). В эти и в последующие годы от принимает личное участие в развитии Возрождения.

Менее изучен, но не менее значителен личный контакт Григоровича с участниками Возрождения, которые встретили непосредственную поддержку русского ученого. Особенно близок был русский профессор с болгарскими студентами в России.

Недостаточное содействие болгарской буржуазии Возрождению вызывало критические, порой резкие высказывания Григоровича. Типичный представитель буржуазного просветительства В. И. Григорович проявил классовую ограниченность в понимании революционных тенденций в болгарском национально-освободительном движении, но конкретный вклад его в развитие Возрождения был существен.

V. I. GRIGOROVITCH AND THE PROBLEMS OF BULGARIAN RENAISSANCE

A. V. SERGEEV

(Summary)

The famous Russian Slavist V. I. Grigorovitch was one of the participants and investigators of the Bulgarian Renaissance. Great interest in the Bulgarian history and a sincere sympathy for the enslaved people pearce the pages of Grigorovitch's unpublished work — 'Bulgaria from the ethnographical point of view'. The contents of the manuscript, dealing with the first half of 1844 prove that the choice of Bulgaria as the main object of investigation during his scientific journey in 1844—1847 was not accidental. In this volume V. I. Grigorovitch reveals the prerequisits for the Bulgarian Renaissance. He looks at the Renaissance as an aggregation of the material and spiritual development, which may be successful on condition of political and national liberty.

The next investigation period of the Bulgarian Renaissance was carried out at the time of his scientific mission (1844—1845), in these and the following years he personally takes part in the development of the Renaissance.

Less studied but not less important is the personal contact of Grigorovitch with the Renaissance men, which had the immediate support of the Russian scientist. The Russian professor had especially close relations with the Bulgarian students in Russia.

The insufficient assistance of Bulgarian bourgeoisie to the Renaissance aroused critical, sometimes sharp statements on the part of Grigorovitch. A typical representative of the bourgeoisie enlightment, he showed the narrow-mindedness of his class in understanding the revolutionary tendencies in the Bulgarian national liberation movement, but his particular contribution to the Renaissance development was considerable.

РУСКАТА ОБЩЕСТВЕНОСТ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ВЪЗРАЖДАНЕ ПРЕЗ 30—50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.

А. АНЧЕВ

В историята на Българското възраждане втората четвърт на XIX в. заема съществено място. Освен като преходен период, съединяващ ранното Възраждане с най-зрелия момент на възрожденския процес — националноосвободителната и революционна борба, периодът на 30-те—50-те години на XIX в. е време на извършване процеса на формиране на българската нация. Тогава именно кристализират в по-завършен вид онези икономически, социални и политически процеси, които не само стимулират национално-културното възраждане, но предопределят и широката обществена основа, на която се заражда и развива българското националноосвободително и революционно движение.

Българското национално-културно възраждане през 30-те—50-те години на XIX в. се развиваше съобразно с вътрешните закономерности на българското общество, но същевременно то изпитваше въздействието на чужди влияния. От всички външни влияния от тоя период руското оказваше по-определено въздействие и даваше пряко отражение за ускореното развитие на културно-просветното национално движение, на целия възрожденски процес.

Руското политическо, духовно и културно влияние бе характерно и за предшествуващия етап на Българското възраждане, но в периода между двете руско-турски войни (1828/1829 и 1853/1856 г.) то получи особен размах и сила. Наред с това българският народ получи неоценима морална и материална помощ от Русия — помощ, каквато той не беше получавал в такива размери дотогава.

Само за две десетилетия след Одринския мирен договор (1829 г.) руско-българските отношения така се развиват, че обхващат почти всички сфери от живота на двата народа — търговия, просвещение, религия, култура, политика. Руското културно и политическо влияние, съчувствие и помощ се превръщат във фактор, който играе съществена роля в цялото

обществено развитие и в живота на българския народ през целия този и следващ период, дори до Освобождението на България през 1877/1878 г.

Българското национално-културно движение през 30-те—50-те години постигна голям размах и наред с това намери широк отзвук и подкрепа сред руското общество и вече в навечерието на Кримската война получи политическа обосновка като български въпрос, който намери място в общата стратегия на руската политика по Източния въпрос.

Именно възникването на интереса към българския въпрос в Русия през 30-те — 50-те години на XIX в., както и моралната и материалната руска помощ за развитието на Българското национално и културно възраждане са темата в настоящата статия. Изучаването и осветляването на руско-българските взаимоотношения и особено голямата и изключително полезна материална помощ за българската култура и просвета през този период имат важно научно и съвременно политическо значение. Важността на въпроса се състои и в това, че без да се изучават, разберат и осветят руско-българските взаимоотношения, не може да се разкрие пълната и научна история на българското общество през втората четвърт на XIX в. Досега в научните изследвания за този период са разглеждани отделни въпроси, но като цяло темата за руско-българските взаимоотношения, за голямата роля на руското общество в повдигането на българския въпрос, за материалната руска помощ на Българското национално-културно възраждане и мястото на руското посолство и дипломати в Турция като фактори в българския възрожденски процес са недостатъчно проучени в историческата литература.

Първите оценки за благотворното руско влияние намираме още в трудовете на творците на Българското възраждане от XIX в. — В. Априлов, Н. Палаузов, Ив. Селимински, Г. С. Раковски, Захари Княжески, Н. Геров, Натанаил Охридски и др.[1] Наред с тях подобни мнения изказват и руските съвременници В. Григорович, М. Погодин, Срезневски и др.[2] Писмата, статиите и книгите на тия съвременници (руси и българи)

[1] *В. Априлов*, Съчинения, С., 1968; „Библиотека Ив. Селимински", кн. I—XI; Архив Н. Геров, С., т. I—II, 1931—1932; *Натанаил Зографски* — Жизнеописание — СбНУНК, С., 1909; *Хр. Даскалов*, Возрождение болгар или реакция в Европейской Турции, М., 1958; Архив на Г. С. Раковски, т. I, С., 1961.

[2] *М. П. Погодин*, Собрание статей, писмен и речей по поводу славянского вопроса, М., 1878; *В. Григорович*, Очерк путешествия по Европейской Турции, Казан, 1848; *И. Срезневский*, На памят о Бодянском, Григоровичем и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии, СПб., 1878.

съдържат ценни сведения за материалната помощ от Русия, за подготовката на кадри за националното просвещение, набавяне на учебни и църковни книги, помагала и материали за училищата и църквите в България.

Съществен принос за събиране материали по историята на национално-културното възраждане на българския народ през 30-те — 50-те години на XIX в. са направили буржоазните историци. Много от тия данни и откъслечни по характер материали по интересуващите ни въпроси се съдържат в изследванията по културна история.[3]

Редица аспекти на българското национално-културно възраждане през периода и ролята на руско-българските взаимоотношения в този процес се разглеждат в трудовете на българските историци, литератори и педагози-марксисти.[4] Ценни изследвания върху руско-българските отношения през интересуващите ни десетилетия направиха и съветските изследователи.[5]

Следователно, макар че по въпроса за национално-културното възраждане на българския народ през 30-те — 50-те години на XIX в., както и по проблемите на руско-българските взаимоотношения има ред изследвания, досега все още има редица въпроси, които са останали слабо или съвсем непроучени. Преди всичко липсва цялостно изследване както за ролята на руското влияние върху национално-културното възраждане през 30-те — 50-те години на XIX в., руската материална помощ, просвещението и национално-църковното възраждане,

[3] *И. Д. Шишманов*. Нови студии из областта на Българското възраждане. I — В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. — Сб. БАН, кн. XXI, 1926, с. 1—544; Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович, Неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845 г.) и неговите отношения към българите — Сб. БАН, кн. VI — 1916 г., I ст. с. 1—221.

[4] *Ж. Натан*. Българското възраждане, С., 1945; *Д. Косев*, Лекции по нова българска история, С., 1951; *Д. Ангелов*, Руси и българи в историята, С., 1945; *В. Хаджиниколов*, Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението. Трудове на ВИИ „К. Маркс", 1951, кн. 1; *В. Велчев*, Българи и руси в светлината на движението за славянско единство — Исторически преглед, 1948/49, кн. 1; *П. Зарев*, Българското възраждане, С., 1950; *Н. Чакъров* и *Ж. Атанасов*, История на образованието и педагогическата мисъл в България, С., 1962.

[5] *Н. Державин*, История Болгарии, т. I—IV., М.—Л., 1945—1948; *М. Тихомиров*, Исторические связи русского народа с южными славянами — Славянский сборник, М., 1947; *С. Никитин*, Общие черты и специфические особености формирование славянских нации в XIX век, История, культура, фольклор и этнография славянских народов, М., 1968; *В. Конобеев*, Българското националноосвободително движение, С., 1972; *Д. Песчаный*, Русско-болгарские культурные связи в 30—40-годах XIX век. — Сб. Из истории русско-болгарских отношения, М., 1958.

така и за моралната подкрепа, която българският народ получава в защита на своята кауза в руската преса през втората четвърт на XIX в. Както в българската, така и в съветската историческа литература няма изследване на мястото и ролята на руското посолство в Цариград и неговите консули (особено този в Одрин) за подпомагане на българския възрожденски процес през този период, за насърчаването и подпомагането на националните тежнения, за решаването на ред конкретни задачи на общобългарското движение. Липсват изследвания за ролята на руските възпитаници в процеса на възраждането на българската нация, за културното и идейно-политическото израстване на българската интелигенция в духа на прогресивните руски идейни и общохуманни традиции.

Настоящата статия е един опит да се разкрият руско-българските взаимоотношения и се изтъкнат някои нови данни и документи за руската помощ и влияние, оказали непосредствен тласък върху българското национално и културно възраждане през 30—50-те години на XIX в. Главното ни внимание е насочено към два основни въпроса: 1. Факторите за поява на българския въпрос в Русия и 2. Руското влияние и материална помощ за българското просвещение и култура, като се подчертава, че съществено звено в цялостната руска помощ е създаването на българската национална интелигенция. Защото именно завърналите се в България български младежи — руски възпитаници, създават първите класни училища и просветни центрове, откъдето израства и се възпитава голяма част от българската възрожденска интелигенция.

И така първата задача, която си поставяме в настоящото изследване, е да разкрием онези събития и личности, благодарение на които се появява българският въпрос в Русия.

Известно е, че интересът към България се проявява по-осезателно още в края на XVIII и началото на XIX в., но главно сред дейците на руската дипломация и военно дело. Този интерес се обуславял от две основни причини: националното възраждане на българския народ и руско-турските войни. Вече в началото на XIX в. и по време на Руско-турската война 1806—1812 г. се създават условия за опознаване по-отблизо с българския народ. Не случайно в списание „Европа“ от 1810 г. намираме статия, посветена на България. Особено много и ценни сведения се събират през 20-те години на XIX в. във връзка с плановете на руския Генерален щаб за война с Турция в периода от избухването на Източната криза—1821г., до началото на войната 1828—1829 г. Тия сведения съдържат данни, които разкриват много страни от историческата обстановка, при която живее българският народ. Те спомагат за

повишаване интереса към българите както сред военните и дипломатическите кръгове, така и в една значителна част на руското общество.[6]

Непосредствено преди войната 1828/1829 г. в Русия се издават книги и се появяват сведения в пресата за състоянието на османска Турция, за етническото, историческото и географското състояние на Балканския полуостров, които хвърлят светлина върху бита и културата на българския народ.[7]

Съществен поврат в интереса на руското общество към България донася Руско-турската война през 1828/1829 г. В публикуваните в Русия през 30-те години книги, статии и други печатни материали на участниците във войната от 1828/1829 г. битът и културата на българите намират широко място. Чрез отразяване живота на българския народ в руската книжнина и преса авторите на споменатата мемоарна литература предизвикват широкия интерес и топлото чувство на руското общество към българския народ.

В това отношение особено голяма роля имат сведенията на Алексей Степанович Хомяков[8], полковник Энгельом[9], офицер към втора руска армия, дипломатическия чиновник към руската армия Ф. П. Фонтон[10], руския дипломат и участник във войната А. О. Дюамел.[11]

Израз на интереса на руското общество към миналото и и настоящето на България е изпращането на няколко научни и културни дейци сред българите в завзетите от руската армия територии. Така от Одеса е изпратен писателят В. Гр. Тепляков

[6] *В. Д. Конобеев*, Национально-освободительное движение в Болгарии, Уч. записки института славяноведения, т. XX, М., 1960; ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18186; пак там, д. 4414; ф. М. А., оп. 182 а.

[7] *М. Ладьженски*, Взгляд на Европейской Турции и окресности Константинополя, СПб., 1828; Путешествие по Турции из Константинополя и Англию через Вену, соч., Р. Вальше, перевод, СПб., 1829. Два года в Константинопол и Морея. СПб., 1829; Спасяеммая Греция или картина военных действии россиян против Турция 1828. Одесский вестник, № 31—32, 1829.

[8] *А. С. Хомяков*, Соч., т. I, с. 97—107, М., 1914. (В. Априлов е познавал и се е възхищавал от творбите на Хомяков).

[9] *А. Энгельом*, Записки о городах забалканских, занятых российскими войсками в достапамятную кампанию 1829 года, СПб., 1830.

[10] *Ф. П. Фонтон*, Юморисстические, политические и военные письма из главной квартиры Дунайской армии в 1828 и 1829 годах, Лайпциг, 1862.

[11] Статистическа таблица на северна Румелия. Сб. Славянское возражение, М., 1944 (публикация на С. А. Никитин); Автобиография Александра Осиповича Дюамеля, М., 1885.

[12] *В. Гр. Тепляков*, Письма из Болгарии, М., 1833. Съобщение за експедицията на Тепляков се появява в „Одесский вестник", 1829, бр. 35, с. 137; Негови писма са публикувани и в „Литуратурная газета", 1830, бр. 6 и 29, и алманах „Северные цветы", 1831.

със задача да проучва и събира древни паметници, който пропътувал Североизточна България.[12] По предложение на Главно командуващия действуващата армия в България пристигат библиотекарят на императора — Г. Седжер и живописецът акад. А. Дезарно за изучаване и събиране на исторически ценности, както и за да направят рисунки на „забележителни местности и исторически паметници".[13] Интерес представляват сведенията за бита и културата на българите, събрани от И. П. Липранди, полковник от руската армия.[14] Известно е, че участникът във войната военният лекар Владимир Иванович Дал е написал повестта „Сливенка" с герои българи и сюжет от живота на Сливен.[15]

През 1830 г., когато вече руската армия се оттегля от Балканите, в България пристига Ю. Ив. Венелин, изпратен от Руската академия. Оказва се, че обстановката е крайно неблагоприятна за събиране на български песни, разкази и исторически сведения, но въпреки това неговото пътуване и събраните данни за Варна, Силистра и Букурещ са от полза за разширяване сведенията за нашата страна и българския въпрос в Русия.[16]

Изучавайки тези материали, можем да направим извода, че участниците в Руско-турската война 1828—1829 г. и техните творби съдействуват за взаимното опознаване и сближаване на двата братски народа, допринасят не само за появата на българския въпрос в руското общество, но и за утвърждаването му вече през 50-те години като актуален проблем на руската политика, дипломация и култура.

Стремежът за опознаване бита, културата и земите на българите довежда до организиране на пътешествия на руси из Европейска Турция. Въпреки огромните трудности за организирането им през втората четвърт на XIX в. през българските земи минават няколко руски пътешественици, чиито книги дават много сведения за запознаването на руското общество с българските проблеми. Подобни са книгите на Вл. Давидов, който пътува през 1835 г. от Цариград през

[13] *Г. Седжер и А. Дезарно*, Албум от едно пътуване през 1829 и 1830 г., Париж, 1834; Вж: *Ж. Възжарова*, Руските учени и българските старини, С., 1960.
[14] ЦГИАЛ, ф. 673, оп. I, № 254.
[15] Полное собрание сочинении Владимира Дала, изд. М О Вольф, 1897/1898; вж.: *А. Анчев*, Интересът на руското общество към България през Руско-турската война 1828/1829 г. — сп. Музеи и паметници, кн. 2, 1968.
[16] *П. Безсонов*, Некоторыя черты путешествия Ю. Венелина в Болгарии, М., 1857.

Пловдив и София за Белград[17], на пътешественика Партений инок, минал през България през 1839 г.[18], и особено на В. Григорович. Неговият „Очерк путешествия по Европейской Турции", излязъл през 1848 г., разкрива най-пълно бита, културата и положението на българския народ и допринася за повишаване интереса и съчувствието на руското общество към българите.[19]

Благодарение на всичко това и на създадения широк интерес през 40-те — 50-те години на XIX в. в Русия се издават книги и на много българи като тези на В. Априлов, Г. Бусилин, Ив. Богоров, Сп. Палаузов, Н. Геров, Натанаил, Е. Мутева, З. Княжески.

За създаването и разширяването на руско-българските взаимоотношения през втората четвърт на XIX в. допринасят и редица учени, които проявяват голям интерес към историята, писмеността, езика и бита на българския народ. Още повече, че това съвпада с времето, когато в Русия се развива славяноведението с основен проблем и интерес към древнославянската писменост, език и култура.

Произведенията на А. Х. Востоков и К. Калайдович, заинтересуват руските учени от старобългарския език и писменост. Пръв, който обръща внимание и определено говори, че българският език е самостоятелен славянски език, е П. И. Кепен.[20]

Създадените катедри по славянска литература и история след приемане на новия устав на университета през 1835 г. спомагат общественият интерес към славянската история, литература и народи да прерасне в научен интерес. И вече през 1839 г. се съставя „Записка о путешествие по заграничным славянским землям", която изисква събиране данни за бита на народа, икономиката, географски особености, културно-исторически паметници и други при всяко научно пътешествие. Около създадените славистични катедри (Петербург, Москва, Харков, Казан) се събират много млади учени, които допринасят за развитието на славяноведението в Русия, а на тази база и за развиващия се жив интерес към България.

[17] Путевыя записки во время пребывания на Йонических островах, Греции, Малой Азии и Турции в 1835 г., Владимиром Давидовым, СПб, 1839.

[18] *Партений инок*, Сказания о странствии и путешествии по России, Молдовии, Турции и святой земли, част I—IV, М., 1855.

[19] *В. Григорович*, Очерк путешествия по Европейской Турции, Казан, 1848; *А. Анчев*, Руски пътешественици в българските земи през 30-те — 40-те години на XIX в. — сп. Музеи и паметници, кн. 3, 1972.

[20] Библиографические листы, № 40, 1826.

Голяма роля за популяризиране на българския въпрос в Русия и оказване помощ на българите играе професорът в Московския университет М. П. Погодин. Макар и представител на официалното и реакционно направление в историографията на Русия,[21] неговата научна и главно обществена дейност по отношение на българите обективно изиграва полезна роля. В едно писмо до министъра на народната просвета той обръща внимание върху тежкото положение на българите, които „стенат под игото на турци и гърци".[22] Той апелира да се създадат училища в Кишинев, Одеса и други погранични райони за българчетата, защото, когато се върнат в България, „те ще разнесат полученото образование заедно с руския дух". И като редактор на списание „Московитянин", и с практическата помощ на много българи в тяхната патриотична и учебна дейност, и с поощряването на Ю. Венелин за заниманията му с българската история, и със съчувствието и помощта, която оказва на Г. Бусилин, В. Априлов, Ив. Денкоглу, З. Княжески, С. Филаретов и др., той играе голяма роля за популяризирането на българския въпрос в Русия и съдейства активно за развитието на българската просвета, книжнина и въобще за българското национално и културно възраждане.

Енергична дейност в полза на българския въпрос развива и руският славист О. М. Бодянски, приближаващ се по идеи до реакционния буржоазно-дворянски лагер.[23] При него в университета учат известните българи патриоти Н. Катранов и С. Филаретов.

Заслужава внимание и дейността на С. Шевирьов, представител на теорията за „официалната народност", който обръща внимание на Манасиевата хроника и нейните миниатюри като извор за историята на българския народ.[24]

Интерес към България проявяват и младите учени-слависти П. И. Прейс и И. И. Срезневски[25] и особено В. Григорович[26]. Твърде известна е и ролята на Ю. Венелин за Българско-

[21] Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1935, с. 319—321.
[22] *М. П. Погодин*, Собрание статей, писем и речей по поводу славянского вопроса, М., 1878.
[23] Историография истории СССР, М., 1961, с. 174.
[24] *С. Шевырев*, О словенских рукописях Ватиканской библиотеки. — ЖМНП, 1839, № 4—6, отд. 2, с. 103—120. Когато Г. Бусилин прочита това известие, той се възхищава от славната история на своя народ и съобщава за това на учителите в Карлово — А. А.
[25] ЖМНП, IV.7—9, 1946, от. V, с. 1—28. Очерк книгопечатания в Болгарии от проф. И. И. Срезнивски (същият е кореспондирал с В. Априлов — А. А.).
[26] *В. И. Григорович*, Изв. Ак. наук, II отд. и ЖМНП, отд. II, 1847.

то възраждане и българския въпрос в Русия.[27] Свързан още в 30-те години с българите в Одеса и главно с В. Априлов е и руският учен Н. Н. Мурзакевич.[28]

В Одеса публикуват свои материали, посветени на българската история, писменост, бит и култура, М. А. Соловьев, Н. Надеждин и А. А. Скалковски. Изследвания прави и журналистът-писател Н. В. Савельев-Ростиславович — автор на редица статии по българската история, който написва и биографичен очерк за В. Априлов.[29]

Наред с научните и културните дейци към въпросите на Българското възраждане и българите проявяват интерес и развиват дейност и редица руски общественици в Одеса, Киев, Москва и Петербург. Между тях трябва да споменем: М. С. Воронцов, Инокентий Борисович, Порфирий Успенски, Филарет Рижский, Строганов, Протасов, Д. Блудов и др. Всички те съдействуват за решаване на редица делови въпроси, като оказват морална и материална помощ на българските просветни дейци, на Българското културно и политическо възраждане. Благодарение дейността на тези руски учени и общественици през втората четвърт на XIX в. българският въпрос намира доста широк отзвук и подкрепа по страниците на руските вестници и списания и по този начин излиза на историческата сцена. Особена роля в тази насока играе периодичният печат, който е ценен източник за разкриване отношенията на руската общественост към българския народ.

Българският въпрос се появил на страниците на руската преса исторически закономерно, на основата на тогавашните връзки и сътрудничество и на възникналите нови по-широки интереси сред обществото. Без да влиза на първо време в сферата на идейно-политическата борба, която се разгръщала по това време в руската преса. Този въпрос впоследствие е разглеждан различно от периодичните издания с противоположни идейни направления.

Отзвукът на българския въпрос в руската преса е несъмнено нов момент в руско-българските отношения през първата половина на XIX в. Именно чрез нея руското общество оказва влияние на правителствените кръгове с оглед покровителството

[27] *Ю. Венелин*, Древные и нынешние болгаре, т. I, М., 1829; О зародише новой болгарской литературы, кн. I. М., 1838; О характере народных песен у славян задунайских, М., 1835.

[28] *Н. Н. Мурзакевич*. Нынешное просвещение у болгар, ЖМНП, т. XVIII, кн. 4, 1938.

[29] *Н. Савелев-Ростиславович*, Болгарин В. Е. Априлов. Биогр. очерк, публикуван в журнал Петербурски ведомости №№ 221—224, 1848. Преведен на български от С. Палаузов, издаден в отделна книга през 1851.

на българите. По този начин руската преса съдействува за оказване морална и материална помощ на Възраждането в България.

На страниците на руския печат се появяват материали на учени, радетели на Възраждането на българския народ, като професорите: М. Погодин, Н. Срезневски, С. Шевирьов, В. Григорович, Н. Надеждин и др., както и на редица журналисти и общественици, между които е и В. Г. Белински. В някои вестници и списания намират място и материали, написани от българи, които живеят или се учат в Русия.

Много са материалите, поместени в списанията: „Отечественые записки", „Современник" „Московитянин", „Библиотека для чтение", „Вестник Европы", Московский телеграф", „Сын отечество", „Журнал министерства Народного просвещения и във вестници: „Московский вестник", „Русский инвалид", „Северная пчела", „Финский вестник" и „Одесский вестник".

Преценявайки материалите за България в руската преса през 30-те — 50-те години на XIX в., можем да констатираме, че почти всички списания и вестници независимо от своята политическа и идейна позиция провеждат линия за поощряване и помощ на Българското възраждане.[30]

Като проследим последователно наличните материали в списанията „Московитянин", „Современник", „Сын отечество" и др., налага се изводът, че руската преса през втората четвърт на XIX в. отразява широко историята, бита и културата на българския народ, застъпва националните и освободителните му тежнения, отстоява неговите национални и политически интереси в един момент, когато българският народ няма собствена преса. В този смисъл руският печат изпълнява важна в международен аспект роля за поставянето на българския въпрос.

Особено съществена и неоценима е моралната и материалната помощ на Русия за българското национално просвещение. Обусловено от изменението на икономическите, социалните и политическите условия, настъпили в Европейска Турция през 30-те — 50-те години на XIX в., българското национално-културно възраждане бележи големи успехи. Просветното движение и национално-църковната борба вървят в унисон с процеса на формирането на българската нация. Развитието на просветното движение се характеризира с бързи темпове чрез откриването на училища, издаване на учебници, подготовка на учители, обсъждане въпросите на езика, обучението, учеб-

[30] *С. А. Никитин*, Источниковедение истории СССР, XIX века, М., 1940, с. 163.

ната програма.[31] Това време е характерно още, че наред с политическото и икономическото проникване на чуждите държави в Турция се явяват и културно-религиозни влияния, които засягат в една или друга степен и българския народ.

Българското просвещение през първата половина на XIX в. изпитва различни чужди влияния —гръцко, сръбско, френско и руско.[32] В първите десетилетия на века най-силно и сравнително положително е гръцкото просветно влияние, но с развитието на националното възраждане на българите и поради появилите се политически и национални претенции и аспирации на гръцката буржоазия вече през 20-те 30-те години започват да се очертават и отрицателните черти на гръцкото влияние. И съвсем естествено против него се оформя постепенно една съпротива, която прераства в цялостно движение. Подобни настроения сред българското общество назряват и против някои други чужди влияния. В същото време руското влияние се оказва много благоприятно за развитието на националното, просветното и църковното движение. Но докато през 30-те години то е по-слабо, през 50-те години то е вече преобладаващо и стимулира българското просветно и културно развитие.

Благодарение на много исторически обстоятелства, както и на дейността на видни руски общественици в учебните заведения в Одеса, Киев, Москва и Петербург започват да постъпват български младежи. Приемането и обучението на тези младежи допринася най-много за създаването на българска интелигенция, която играе голяма роля в национално-културното възраждане на българския народ.

Трудно е да се приведат всички документи по приемането и ученето на българските младежи в Русия, както е трудно да се направи едно пълно уточняване на списъка на всички учили в руските учебни заведения до 1853 г. Една по-цялостна представа ни дават откритите два списъка в Български исторически архив при НБКМ — София.[33] В тях намираме имената на всички българи, които са учили в Русия от периода 1840—1853 г. Тук ще дадем изцяло сведението, направено от Васил Д. Чолаков, тъй като досега не е ползувано в литературата. В него се казва следното: „В 1847 г. букурещки българи (Мустакови и др.) се обръщат към правителството, което

[31] *Д. Косев*, Лекции по нова българска история, С., 1951; *Н. Чакъров, Ж. Атанасов*, История на образованието и педагогическата мисъл в България, С., 1962.

[32] *Д. Шишманов*, Увод в историята на Българското възраждане — Сб. България 1000 години, С., 1930.

[33] БИА—НБКМ, ф. 28, а. е. 23, л. 5; ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 79, д. 839062.

дава разрешение на Киевската духовна семинария 6 стипендии, но на първия призив на братя Мустакови от България, Тракия и Македония през септември 1847 г. дошли двойно повече кандидати." По ходатайство на З. Княжески, който по това време бил в Киев, Филарет — киевски митрополит, ходатайствува да се приемат другите на негова издръжка. След това, когато се подава нова малба от Мустакови до руското правителство, било разрешено на още 6 човека. Поради напускане на едни ученици през 1848, 1850 и 1851 години постъпват още ученици, както се вижда по следния списък:

1) Иван Иванов Каляпджи, 17 години, Лясковец, 1849 г.— напуснал семинария и постъпил в Киевския университет; 2) Димитър Кулевич — Русе, върнал се в 1851 г., 18 години, завършил низшия курс; 3) Георги Минкоглу — Сливен, 1848 г. (20 години), болен, в 1849 г. се връща в България; 4) Тодор Стоянов — Габрово, 1847 г. — 14 години, завършил духовна академия през 1857 г.; 5) Илия Христович — Габрово, 13 години, завършил Московската академия и университет през 1855 г.; 6) Христофор Костович, 13 години, върнал се в родината си 1850 г.; 7) Степан Петров — Котел, 15 години в април 1850 г. се върнал; 8) Илия Икономов — Казанлък, 18 години, завършил семинария 1857 г.; 9) Лука Конупов — Търново, 20 години, умрял 1848 г.; 10) Христофор Филипов — Казанлък, 14 години, завършил семинария през 1855 г.; 11) Николай Евстатиев — Търново, 13 години, напуснал семинария 1849 г. Всички 11 души постъпват през м. септември 1847 г. (забележката е от автора на таблицата — А. А.). 12) Константин Василев — Габрово, 28 години, 1848—1850 по болест се връща в България; 13) Василий Чолаков — нач. на 1848 г., Панагюрище, 20 години, завършва семинария през 1855 и 1856 г. постъпва в Духовна академия в Москва, но напуска и идва в България (същият е авторът на таблицата и вероятно пише това сведение, когато се завръща в България след Кримската война — А. А. (14) Димитър Попов — Карлово, 18 години, завършил през септември 1855 г. и 1856 г. се връща в България; 16) Симеон Петкович — Ловеч, 13 години, починал в 1854 г.; 17) Сава Кончу от Ловеч, през 1851 г. по болест се връща в България; 18) Гавраил Иванович — Трявна, 26 години, върнал се в 1849 г.; 19) Димитър Теджеров — Самоков, 26 години, напуснал училището и се върнал в България."

Авторът на сведението е написал и това, което знае за времето преди него: че до 1847 г. в Одеската семинария са учили: З. Княжески, Атанас Чолаков, Иван Момчилов, Димитър Михайлович, Никифор Мудрон, Илия Грудов, Добри Чинту-

лов, йеромонах Натанаил Стоянович и някои други. Наред с това той отбелязва, че Натанаил през 1847 г. се преместил в Киев; З. Княжески завършил курса, Атанас Чолаков и Добри Чинтулов завършили и отиват учители в България Горното сведение потвърждава и допълва това, което знаем за обучението на български младежи през 40—50-те години на XIX в.

Не по-малко интересно и съдържащо ценни данни за учениците в Русия е едно друго сведение, чийто автор е неизвестен. От някои данни в него можем да предположим, че то е съставено около 1860—1863 г. Списъкът, който за пръв път публикуваме, носи следното заглавие: „Българи, получили образование в различни руски учебни заведения от 1839 до 1849 г."[34]

В него се дават сведения, които спомагат да се изяснят редица въпроси. Документът съдържа следните данни: „1839 г. Одеската гимназия: Иван Бонев (Богоров) — Карлово, на собствени разноски учил, продължил образованието си в общия Одески Ришельовски лицей, връща се в България, учителствува в Карлово до 3 години, в Калофер до 3 години, в Ески Захра до 2 1/2 години, Филипопол до 1 година, бил в Константинопол, където издействал да се открие първата българска типография, издавал две години в Цариград вестник, отишъл в Париж, където завършва медицина, връща се в България и се заселва във Филипопол.[35]

1840 г. — Херсонска духовна семинария: Добри Чинтулов— от Сливен, стипендиант, отличен ученик — весел, успешно учил, върнал се в Сливен.

1841 г. — Кишиневската духовна семинария: трима млади монаха — Натанаил, Партений и Дионисий от Зографския манастир. Дионисий скоро умира, а другите двама по-късно постъпват— Натанаил в Киевската духовна академия, откъдето се връща в Зографския манастир, след това назначен за владика. Партений постъпва в Московската духовна академия, връща се в Зографския манастир.

1842 г. — Херсонска духовна семинария: Ботьо Петков от Карлово; Атанас Чолаков от Разлог, след завършване на семинарията връща се в България.

1843 г. — Херсонска духовна академия: Илия Грудов от Габрово, след завършване на образованието се връща в Габрово, става учител и в 1857 г. умира.

[34] БИА, НБКМ, ф. 4, пор. 12—13.

[35] От това съдим, че сведението е от около 1860—1863 г., когато Богоров идва от Париж и вече живее в Пловдив. Друго събитие или факт по-късно от 1863 г. не са съобщени.

Московски университет: Георги Бусилин — от Атинската гимназия в Одеса и оттам в Московския университет, една година, преди да завърши умира.

Одеска гимназия: Н. Михайловски — след завършване на гимназията продължава в Московския университет, в България—директор на всички български училища в Дунавския вилает.

Херсонска духовна семинария: Д. Михайловски, Никифор Константинов, Иван Момчилов — на свои разноски. Д. Михайловски на държавна издръжка в Херсонската духовна семинария, учител в Свищов, умира в 1843 г., Н. Константинов — учител в Елена, Габрово, Татар Пазарджик и Филипопол.

1848 г. — Н. Михайловски — три години учител в Елена, а после търговец, И. Момчилов, учител в Елена и Оряховица.

1844 г. — Киевска духовна семинария: Д. Пенков и Г. Мирковић — били там три години, после се върнали в България.

Херсонска духовна семинария: Илия Икономов—след това става учител; Василий Чолаков, след завършване на курса постъпва в Московския университет, учител в Панагюрище до Кримската война, преди започването ѝ бил в Одеса, продължил образованието си в Ришельовския лицей, а после учител в българската централна гимназия; Илия Христов; Сава Илиев; Игнатий Иванов. И тримата след завършването си за учители известно време в Московската духовна семинария; Феодор Бурмов от Габрово.

1845 г. (1850) — Петербургската духовна академия: Стефан Изворски — бил учител в Котел и Константинопол при българската църква.

1849 г. — Одеската гимназия — Московския университет Сава Филаретов, след завършване на образованието се връща в София, умира в Константинопол.

Списък на българи, учили в духовните и светските учебни заведения в град Киев от 1846 до 1857 г.:

В духовните учебни заведения: 1) Иван Иванов Калянджи от Лясковец, 6 клас изключен от семинарията поради „дурное и непокорное“ (поведение) — б. А. А.) записва историко-филологическия факултет в университета, учител в България и после на служба в Кишинев; 2) Натанаил Стоянович — архимандрит от Зографския манастир, от 1847 — 1851 г. в Киевската духовна академия, където е постъпил от Кишиневската духовна семинария; 3) Константин Василев от с. Габарево, близо до Казанлък; 4) Лука Конупов от Търново; 5) Димитър Кулевич от Русчук — заради лошо поведение и много слаб успех е бил принуден да напусне

семинарията; 6) Георги Миркович от Сливен или Селина; 7) Христофор Костович от Търново; 8) Николай Евстатиев от Търново; 9) Стефан Петров от Котел, постъпил 1847 г.; 10) Илия Икономов —Казанлък, постъпил 1847 г. 11) Христофор Калоенов от Казанлък; 12) Илия Христович от Габрово, след завършване на семинария постъпил в Московската духовна академия, а оттам по негова молба преместен в Петербургската академия; 13) Васил Чолаков от Панагюрище, следва семинария, постъпва в Московска духовна академия, но напуснал през втората година; 14) Тодор Стоянов Бурмов от Габрово в 1847 г. постъпва в семинарията, а в 1857 г. завърши и духовна академия със степен магистър; 15) Симеон Петкович от Ловеч — умира, преди да завърши курса 16) Сава Кацаров от Ловеч; 17) Гаврил С. Иванов от Габрово; 18) Димитър Попов от Карлово; 19) Илия Рачев от Карлово; 20) Димитър Теджеров от Самоков; 21) Йеромонах Аверки от Сопот; 22) Тодор Икономов от с. Жеравна.

В светските учебни заведения: 23) Петър Рангелов от Свищов, дошъл в Киев в 1846 г. за сметка на свищовската община, учил гимназия и университет в историко-филологическия факултет; 24) Никола Катранов от Свищов, за сметка на свищовската община в гимназията 1846 49 г., учил в Московския университет в историко-филологическия факултет; 25) Николай Попов от Гюргево — завършил гимназия в Киев, а после университет в Москва; 26) Григорий Мустаков, завършил гимназия и юридически факултет; 27) Никола Пулев от Карлово; 28) Николай Попов от Свищов; 29) Василий Попович от Браила, след гимназия завършва Московския университет, учител в Болградската гимназия; 30) Петър Ганович от Русчук, готвил се да учи в гимназията и университета, но не постъпил никъде; 33) Петър Казански от Котел; 34) Иван Кишелски от Котел, след гимназия записва математически факултет, но не го завършва, участвува в Кримската война, преводчик в Главния щаб, а по-късно постъпва на руска военна служба; 35) Дмитрий Гиков (Драган Цанков) от Свищов, отначало в Одеската семинария, а после Кишиневската гимназия, учил до 6 клас, а след това отива в Галац."

Тези два документа ни дават възможност да разширим досегашните представи за броя и имената на българите, учили в Русия до времето на Кримската война (1853—1856 г.). Съставени през 60-те години на XIX в., тия списъци представляват сигурен източник за по-пълно разкриване историята на обучението на българските младежи в Русия. Сравнени с данните, събрани от други източници, те спомагат за по-пълно изясняване на въпроса за руската материална помощ, оказана по

обучението на български младежи в Русия през този период. Наред със своето обучение голяма част от тези младежи са активни дейци в руско-българските взаимоотношения. Твърде голяма е обществената и книжовната им дейност по това време, както и техните връзки с видни научни и обществени дейци в Одеса, Киев, Москва и Петроград. Възпитаници на учебните заведения на Русия, повечето от българските младежи обаче формират своите възгледи и политическо верую главно под влияние на руските либерални и демократични кръгове. Те проявяват усилия и за събиране на сведения и материали за историята и положението на българския народ, записват народни песни и обичаи в духа на поставените в това направление задачи от Ю. Венелин и В. Априлов.

Завръщането на руските възпитаници в България се отразява благоприятно на българското просветно движение. Обаче цялата им просветна дейност се е провеждала в условията на скрита и явна борба за правото на национална изява и съществуване на българите. Руските възпитаници са гледани с неприязън и подозрение от турските власти и с враждебност от гръцкото висше духовенство. Въпреки това от десетките руски възпитаници нито един не става сътрудник на властта, нито пък поклонник на гърцизма, нещо повече — върху тях се излива цялата мъст на чуждата власт — грубо отношение, гонения, клевети, арести и дори физическа разправа.[36]

Въпреки че живеят и работят при трудни условия, руските възпитаници още в годините до Кримската война не само оправдават уважението и доверието на народа, но успяват да издигнат образованието на една завидна висота. Именно те създават онези класни училища в България, които стават образец и основа на класното и гимназиално образование в страната, осъществено до голяма степен през 60-те и 70-те години на века.

Съществена и неоценима е дейността на руските възпитаници, завърнали се в България, като Б. Петков, Н. Геров, Ив. Момчилов, Ив. Богоров и др. Особено голяма е тяхната роля и значение за създаването на учителски кадри, за откриването на класни училища в България, за организирането на учебния процес на нови светски начала. От всичко това става ясно, че с тяхното дело българското просвещение е получило голям размах, а българското национално-културно възраждане достигнало до значителни успехи. За мястото на руските възпитаници в българското възрожденско общество можем да съдим

[36] *Хр. Даскалов*, Возраждане болгар. . ., М., 1858.

от следните данни, изготвени от нас въз основа на съществуващите документи и спомени за 30-те — 50-те години на XIX в.

Учители: 1) Б. Петков (Калофер); 2) Д. Чинтулов (Сливен); 3) Н. Геров (Пловдив); 4) Н. Касапски (Калофер); 5) Н. Мудров (Т. Пазарджик); 6) Д. Михайлов (Свищов); 7) Ив. Момчилов (Елена); 8) К. Икономов (Казанлък); 9) Н. Михайловски (Елена); 10) З. Княжески (Ст. Загора); 11) А. Чолаков (Хасково, Панагюрище); 12) Н. Богоров (Ст. Загора); 13) И. Грудов (Габрово).

Обществени дейци, издатели и др.: 1. Ив. Богоров; 2. Д. Мутев; 3. Е. Мутева; 4. Хр. Мутев; 5. Н. Хр. Палаузов, 6. Ив. Иванов; 7. Сп. Палаузов; 8. Натанаил Охродов; 9. С. Изворски; 10. Партений Зограф; 11. И. Габровец (починал 1852 г.); 12. Г. Бусилин (починал 1845 г.); 13. Н. Катранов (починал 1852 г.); 14. И. Шопов (починал 1853 г.); 15. Л. Конупов (починал 1848 г.); 16. С. Петкович (починал 1854 г.); 17. Дионисий монах (починал 1848 г.).

Дипломатически дейци: 1. З. Княжески; 2. Н. Геров; 3. К. Димитриев-Петков; 4. И. Кишелски (офицер); 5. Хр. Даскалов.

Учащи през 1853 г.: 1. С. Филаретов: 2. С. Доспевски; 3. Партений Зограф; 4. Натанаил Стоянов; 5. Хр. Даскалов; 6. Н. Геров; 7. С. Изворски; 8. Д. Тоджеров; 9. Т. Стоянов Бурмов; 10. И. Христович; 11. И. Икономов; 12. Х. Филипов; 13. В. Чолаков; 14. В. Попович; 15. Д. Цанков; 16. В. Попович; 17. К. Михайловски; 18. Г. Мустаков; 19. А. Тошева; 20. С. Милчева; 21. П. Ангелов; 22. Хаджи Паскал; 23. Николай Тангаров.[37]

Дейността им в училището и сред народа, както и книжовното дело на тези български интелигенти —руски възпитаници, вече през 50-те години на века стават един от двигателите на националното възраждане, фактор в процеса на формирането на българската нация и изграждането на националната ни култура.

Един друг фактор за бързия подем на българското учебно дело през 40-те години на XIX в. е широкото използуване на руската учебна литература, на руските учебни програми, начин на обучение и пр. Въобще през годините от 1840 до 1853 г. в българското учебно дело навлиза широко и всеобхватно руският опит. Това се дължи на ролята на завърналите се руски възпитаници и на доставената от българите в Одеса

[37] *Ст. Захариев*, Татар Пазарджишка каза, 1857; *Г. Димитров*, Княжество България, Пловдив, 1895; Цариградски вестник, 1850; Сороколетие Ришельовского. . . , Одеса, 1857.

и от руското общество, чрез посолството в Цариград и по търговски път учебна и друга руска литература.

Приблизителна представа за количеството на разпространяваните руски книги у нас може да ни даде един документ от 11. X. 1850 г., в който се говори, че ежегодно в България само търговецът на книги Петър Стоянович от Търново продавал руска литература за 10 000 рубли.[38]

Много книги в България се изпращат по молба на отделни манастири и градове, какъвто е случаят с Рилския манастир през 1847—1852 г., манастира „Св. Никола" край Скопие, манастира „Св. Атанас" във Видинско, и селищата Хасково, Стара Загора, Разград и др. Внасянето на руски книги и проникването на руското влияние сред българите не само било забелязано, но и стреснало турците и гърците. Въобще патриаршията много се разстройвала, защото „руското влияние всеки ден се усилвало на Изток. Българите нещо често пътуват в Русия, възпитават се там, донасят книги от там . . ." — пише учещият се в Русия по това време Хр. Даскалов от гр. В. Търново. Затова тя организира преглеждане на книгите от Русия, като махала гербовете, името на царя и текстовете против агаряните, както пише по-нататък Даскалов.[39] Строга митническа контрола установяват и турските власти. Твърде често те постъпват по образец на патриаршеските изисквания и понякога обезобразяват книгите, което се вижда и от протестите на търговците. Поради това както търговците, така и всички българи внасят своите стоки и особено книги и църковна утвар главно по Дунав, през Русе, Свищов, Видин, където контролът е бил по-слаб. По тоя път се внасят книги за Габрово, Калофер и Рилския манастир. През 1851 г. се пренасят 17 сандъка църковна утвар и книги чак до Рилския манастир, като до Одрин от парахода при Галиполи те се пренасят като мебели на руското консулство, а оттам през Дупница с доверени българи стигат до манастира.

Независимо обаче от всички пречки руската литература прониква в България и играе голяма роля в образователното дело и в българското национално възраждане.

Наред с това руската литература играе съществена роля за развитие и укрепване на руско-българските културни връзки през 40-те — 50-те години на XIX в.

Изучаването на архива на руското посолство в Цариград показва голямата му роля в българското национално и кул-

[38] АВПР, ф. Константинопол, д. 1453, с. 679—682 (вероятно Ив. Стоянович от с. Мердана, Търновско — б. м.), вж. *Г. Димитров*, Княжество България, ч. I, с. 239, Пловдив, 1895.

[39] *Хр. Даскалов*, Возрождение болгар. . . , М., 1858.

турно възраждане.[40] Както е известно, руското правителство осъществявало своята политика на Балканите и в България главно чрез посолството в Цариград и чрез създадените руски консулства в отделните градове на Балканския полуостров. През 30-те — 50-те години на XIX в. дипломатите на Русия не само констатирали националното пробуждане на българите, тяхното политическо и просветно движение, но и установявали контакт с отделни негови дейци, подпомагали политически и дипломатически техните стремления. Известна е дейността на Александър Екзарх, Захари Княжески, Найден Геров, които заинтересували не само руските дипломати в Европейска Турция, но и отделни лица от руското правителство.

Руското посолство в Цариград и по-специално одринското консулство чрез своята дейност постепенно стават осезаема опора на националните интереси на българите през 50-те години на века. Руският консул в Одрин търси и намира широко сътрудничество в лицето на много българи. Чрез руското посолство в Цариград се осъществява и материалната помощ, оказвана на училища, общини и отделни лица в България. Дейността на руските дипломати допринася за установяване на преки руско-български контакти и укрепване на руското влияние в България.

Ако направим бегъл анализ на документите, съхранявани в архива на руското посолство в Цариград, и особено на тези на одринското консулство, ще се види огромната и разностранна дейност на руските дипломати и тяхната обективно полезна роля за културното и политическото развитие на българската нация.[41] Донесенията на руските дипломати разкриват най-пълно и обективно вярно политическото и икономическото положение на българския народ, дават сведения за въстанието във Видин и Белоградчик,[42] разкриват корупцията и злоупотребите на властта, несигурността в страната поради ширещото се разбойничество, несправедливи данъци и др.[43] Наред с това в този архив се съдържат данни и за икономическото състояние и занаятите в българските земи. Голямо място в документите на посолството заемат донесенията за борбата на българския народ за народна просвета и църковна независимост.[44] Така например руските дипломати отделят внимание на Рилския

[40] *В. Паскалева*, Одринското консулство, Сб. Акад. М. Арнаудов, С., 1969 г.; *А. Анчев*, Донесенията на Одринското консулство за положението на българския народ през 30—50-те г. на XIX в. Изв. на държ. архиви, С., 1975.
[41] АВПР, ф. П-во в К-поле, 1828, д. 817, с. 320—323.
[42] Пак там, 1850, д. 1001, с. 922—925.
[43] Пак там, д. 3278, с. 1073, 1077, 1065, 1069.
[44] АВПР, ф. Главний архив, 1851, д. 916, с. 722—733, 823, 825.

манастир и неговите нужди, на оказване помощ на други църкви и манастири, на строителството на училища и църкви.[45]

Опознавайки по-отблизо положението на българския народ и виждайки притесненията, вършени от турските власти и от висшето гръцко духовенство, руските консули не само издействуват от руското правителство нужната помощ, но и създават условия и възможности за преориентиране на руската политика по национално-религиозния въпрос на българите.

Истинска представа за мащабите и количеството на руската материална помощ ни дават документите за дейността на Александър Екзарх. Обикновено в съществуващата досега литература се изтъкваше, че през 1847 г. руското правителство отпусна помощ за национално-културни нужди в размер на 10 000 рубли ежегодно, които трябвало да се раздават по целесъобразност от Александър Екзарх. От богатия архивен фонд на Азиатския департамент при Министерството на външните работи и личния фонд на Александър Екзарх в БИА при НБКМ се вижда огромната руска помощ в парични средства и учебна литература, която е разделена по райони, училища и селища в България.[46] На това основание можем да направим извода за голямата реална полза от тази помощ за цялостното развитие на просветното и национално-културното дело през периода от 1848 до 1853 г.

Изучаването на богатия архивен фонд на руското посолство в Цариград за периода на 30-те — 50-те години на XIX в. показва, че руските консули дават неоценима помощ за българското национално и културно възраждане.[47] Документите разкриват, че през този период се разширява руското политическо и културно влияние и се полагат основите на руско-българското сътрудничество и взаимоотношения, които през 60-те — 70-те години на века се разширяват, утвърждават и довеждат до Освобождението на България през 1877—1878 г.

В заключение може да се каже, че разглежданият период от историята на България се характеризира с развитието в ширина и дълбочина на националното и културното възраждане и разширяване и задълбочаване на руско-българските взаимоотношения като съставка и ускорител на възрожденския процес в българското общество.

Източниците показват, че още по време на Руско-турската война 1828/1829 г. и след нея десетки руски дейци съчувствуват и помагат на българите, че много журналисти, пътешественци,

[45] АВПР. ф. Главний архив П-9, 1847—1876, д. 17.
[46] АВПР, ф. Славянский стол, д. 12351, с. 1366—1417; БИА-НБКМ, ф. Александър Екзарх.
[47] АВПР, ф. П-во в К-поле, д. 3278; БИА-НБКМ, II А 5398.

учени и общественици работят за опознаването, сближаването и оказване морална помощ на славянския български народ.

От друга страна, материалната помощ за обучение на български младежи в Русия дава своите плодотворни резултати за създаване национална българска интелигенция, свързана здраво със своя народ и оформяща се като активен борец за просвета и културно общуване с руския народ, пионер на руското културно и политическо влияние.

Налага се също изводът, че независимо от политиката на руския царизъм руските дипломати в Европейска Турция не само опознават и съчувствуват на българите, но и реално допринасят за моралната и материалната помощ, оказана през 40-те години на XIX в. на Българското възраждане.

От всичко изтъкнато в изложението се вижда, че втората четвърт на XIX в. от историята на България се характеризира като етап-основа на по-сетнешното националноревюлюционно развитие и на по-високата степен на руско-българските отношения в десетилетията след Кримската война.

От казаното дотук се достига до извода за голямата роля на Русия в историческото развитие на българския народ през втората четвърт на XIX в., както и за създадените политически връзки и културна общност между двата братски народа през този период, които продължават и през следващите десетилетия и достигат най-висока точка в съвместната борба и сътрудничество през Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г.

Руско-българските взаимоотношения и културни връзки през 30-те — 50-те години са съществена и светла страница в многовековната история на двата братски народа, в летописа на вековната дружба между руси и българи.

РУССКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ И БОЛГАРСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ 30—40-Х ГОДОВ XIX ВЕКА

А. АНЧЕВ

(Резюме)

Болгарское национальное культурное движение второй четверти XIX века получило большой размах и рядом с этим широкий отзвук и поддержку среди русского общества. Россия оказывает моральную и материальную поддержку многим болгарским монастырям, училищам и деятелям болгарского Возрождения этого периода.

В статье дается оценка изданной литературы по вопросу болгарских, русских и советских авторов и рассматриваются два основных вопроса: о возникновении болгарского вопроса в России в 30—80-х годов XIX века и о русском влиянии и материальной помощ и болгарскому просвещению и культуре.

Вспоминая политические и культурно-исторические связи между русскими и болгарами во второй половине XVIII века и начале XIX века, подчеркивается, что до и после войны 1828—1829 гг. России с Турцией не только крепнут связи, но и значительно возрастает интерес к Болгарии и болгарскому народу. В 30-е годы XIX века в России печатается много книг, посвященных Болгарии, авторы которых участники войны, русские путешественники, и статьи русских ученых. Ряд государственных и общественных деятелей оказывают моральную и материальную помощь болгарским деятелям просвещения, болгарскому культурному и политическому возрождению. Широкое освещение находит болгарский вопрос и на страницах русской периодической печати.

В статье использованы новые документы о принятии и численности болгарской молодежи в русских учебных заведениях. Подчеркивается роль русской учебной литературы. Выделяется большая роль посольства в Константинополе и особенно консульства в Адрианополе, которые являются осезаемой опорой национальных стремлений болгарского народа.

Через русское посольство в Константинополе осуществля-

ется и материальная помощь училищам, общинам, монастырям и отдельным лицам в Болгарии.

В заключении подчеркивается большая роль России в историческом развитии болгарского народа во второй четверти XIX века, а также и в создании политических связей и культурной общности между двумя народами.

RUSSIAN PUBLIC AND BULGARIAN NATIONAL RENAISSANCE IN THE 30—40-s OF THE XIX C.

A. ANCHEV

(Summary)

The Bulgarian national cultural movement in the second quarter of the XIX century reaches great development and at the same time finds strong concern and support among the Russian community. Russia gives moral and material support to many Bulgarian monasteries, schools and important figures of the Bulgarian Renaissance during this period.

The article evaluates the literature published on this question by Bulgarian, Russian and Soviet authors and discusses two main topics: the appearance of the Bulgarian question in Russia, in the 30—50-s of the XIX c., and Russian influence and pecuniary aid to Bulgarian education and culture.

Mentioning the political, historical and cultural relations between Russia and Bulgaria in the second half of the XVIII c. and the beginning of the XIX c., it is stressed that before and after the war of 1828—1829 between Russia and Turkey not only the ties strengthend, but the interest in Bulgaria and Bulgarian people rises considerably. In the 30-s of the XIX century, many books about Bulgaria by war veterans, Russian travelers and articles by Russian scientists are published. A number of statesmen and public figures give moral and material support to Bulgarian education figures, to the Bulgarian cultural and political Renaissance. The Bulgarian question finds wide treatment on the pages of Russian periodicals.

The article publishes new documents on the enrollment of Bulgarian students in Russian educational institutions as well as their number. Stressed is the role of Russian literature, most of which is textbooks. The great role of the Constantinople Embassy and especially the Odrin Consulate is noted, since they give sensible support to the national aspirations of Bulgarian people. The material support to schools, communities, monasteries and private persons in Bulgaria is accomplished through the Russian Embassy in Constantinople

In conclusion, the great role of Russia in the historical development of Bulgarian people in the second quarter of the XIX c. as well as in creation of political ties and cultural unity between the two peoples is stressed.

БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА РУСИЯ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ГОДИНИ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

Е. М. ШАТОХИНА

Поражението на Русия в Кримската война съвсем нагледно разкрива гнилостта и несъстоятелността на феодално-крепостническия й строй. Без да се явява първопричина за кризата, войната я изостря и ускорява назряването на революционна ситуация в страната, оказва значително влияние за развитието на класовата борба в Русия. Нарастването на селското движение изисква от царското правителство да вземе незабавни мерки за предотвратяване на революционния взрив. На дневен ред пред управляващата върхушка на Русия застава нетърпящият повече отлагане въпрос за отменянето на крепостното право и за други буржоазни реформи, които са насочени към отстраняването на феодалните окови, задържащи развитието на капиталистическите отношения в страната.

Тези задачи определят не само вътрешната политика на самодържавието, но по решителен начин влияят и на външната му политика.

„Борбата, която пламна сега в Русия между господствуващата класа и поробената класа на селското население, още отсега подкопава цялата система на руската външна политика. Тази система беше възможна само дотогава, докато в Русия нямаше вътрешнополитическо развитие. Но това време мина. Поощряването по всички възможни начини от правителството и дворянството селскостопанско и промишлено развитие достигна такова стъпало, при което съществуващите социални отношения не могат повече да продължават. Премахването им е, от една страна, необходимо, а, от друга — невъзможно без насилствена промяна. Заедно с Русия от епохата между Петър Велики и Николай I се променя и нейната външна политика."[1]

Кримската война нанася окончателен удар на „Свещения съюз", който служи достатъчно дълго време като опора на

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съч., т. 13, С., 1964, с. 637–638.

реакцията в Европа и ръководната роля в който принадлежала на руския самодържец. В лагера на враговете на Русия във войната през 1853—1856 г. се оказват двата й съюзника— Австрия и Прусия. Така търпи пълен крах външнополитическата доктрина на царизма, която се опира на принципа на легитимизма, насочен срещу Франция, и която изхожда от еднаквите интереси на Русия, Австрия и Прусия.[2]

В резултат на поражението царска Русия губи ролята на хегемон в европейската политика. Войната съществено изменя разпределението на силите на великите държави в Европа и по-точно в югоизточната й част. Русия се оказва в пълна изолация.

Като най-тежки условия на Парижкия мир от 1856 г. за Русия са параграфите за неутрализация на Черно море, забраняващи да държи военен флот, да строи крепости. Тези ограничения, от една страна, нанасят удар на икономическото развитие на Южна Русия, откъдето се извършва предимно експортът на зърнените храни, от друга, във военнополитическо отношение уязвимостта на южното крайбрежие на Русия пречи на възстановяването и разширяването на влиянието й на Балканите.[3] Собствено отменяването на ограничителните параграфи на Парижкия трактат става основна цел на външната политика на руското самодържавие след Кримската война. Но ако досега господствуващите класи на Русия са решавали външнополитическите задачи предимно с военни средства, то сега, след поражението във войната, са принудени да търсят други, мирни пътища за възстановяване на онова положение, което Русия заема на Балканите преди Кримската война.

Основните положения на външнополитическата програма на Русия са формулирани от А. М. Горчаков, който след войната заменя К. В. Неселроде на поста министър на външните работи, в циркулярната нота от 21 август (2 септември) 1856 г., разпратена на руските посланици в чужбина.[4]

Като провъзгласява предимството на вътрешната политика над външната, новият министър подчертава, че отсега дейността на руското правителство ще се съсредоточава върху развитието на вътрешните сили на държавата, а в „чуждите предели" ще се обръща само в случай, „ако това неотложно

[2] *И. В. Бестужев*, Крымская война и революционная ситуация. — Сб. Революционная ситуация в России 1859—1861 гг. М., 1963, с. 219.
[3] История СССР с древнейших времен до наших дней. Под ред. В. Н. Пономарева. Т. V, М., 1968, с. 21.
[4] Архив внешней политики России (по-нататък АВПР), ф. Канцелярия, 1856, д. 42, лл. 201—210.

изискват интересите на Русия". В нотата се казва, че Русия повече не смята себе си свързана с предишните договори, имайки пред вид преди всичко преразглеждането на отношенията си с Австрия.

Като нарича вътрешната политика на Александър II национална, доколкото, както се твърди в циркулярната нота на първо място той поставя „интересите на своите народи", Горчаков посочва, че заедно с това императорът „не допуска, че служенето на тези интереси може да оправдае нарушаването правото на другите" (народи — Е. Ш.). Това е сякаш първият официален опит наред с принципа на православието да се отбележи и националният принцип в балканската политика на Русия.

При цялата си реакционна същност руското самодържавие, което задушава най-малката проява на националноосвободителното движение на народите вътре в страната, в този район — особено след поражението във войната от 1853—1856 г. — е принудено да провежда политика в подкрепа на националните стремежи на балканските и по-точно на българския народ, най-многочисления от останалите под гнета на Портата. Разбира се, целите, от които се ръководи руският царизъм в тази политика, съвсем не са безкористни. Като разглежда славянските народи и тяхната освободителна борба в качеството на съюзна сила, той разчита с тяхна помощ да възстанови влиянието си на Балканите и „да създаде по-благоприятна за руските интереси ситуация"[5] (за отменяването ограниченията на Парижкия трактат).

Когато в хода на Кримската война руското самодържавие се оказва в изолация, се появява мисълта за въстание, което да бъде вдигнато от страна на българския и другите християнски народи вътре в Османската империя. Както е известно, страхът на европейския жандарм пред революционната инициатива на народните маси взема връх и идеята за въстание бива отхвърлена от Николай I. Но налице е неговата бележка върху записката на канцлера К. В. Неселроде от 8 май 1854 г., която свидетелствува за това, по какъв начин се предполага да се решат съдбите на тези народи в случай на победоносно завършване на войната. „Всички части на турската империя с християнско население непременно трябва да получат независимост — пише Николай I, — отново да станат онова, което са били, княжества, християнски държави, трябва да се върнат в семейството на християнските народи в Европа."[6]

[5] *С. А. Никитин.* Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в. М., 1970, с. 179.
[6] АВПР, ф. Канцелярия, 1854, д. 42, л. 212.

В края на 1854 г. — началото на 1855 г., когато във Виена започват предварителните преговори за мир въз основа на условията, предложени от правителствата на западните държави, руските пълномощници А. М. Горчаков и В. П. Титов излизат със своя програма относно решаването на въпроса за положението на християнското население в Европейска Турция.

От 4-те точки, които западните държави предлагат за разглеждане на виенските конференции, последната засяга християните — поданици на султана.[7] Руските представители полагат големи усилия, като се опитват да получат от западните кабинети съгласие за включване в проекта на мирния договор на специален параграф, който да фиксира религиозни и граждански права на християнското население от европейските провинции на Османската империя. В лично писмо до А. Д. Блудова през юни 1855 г. А. М. Горчаков пише от Виена: „В Източния въпрос относно християнското население има *два проблема*, които трябва да се решат — това е политическото освобождение и най-голямо разширяване на религиозните привилегии."[8]

За сериозното значение, което се придава на въпроса за положението на славянските народи, свидетелствува и „Проектът на предложенията относно правата на християните и тяхната църква"[9], разработен от пълномощниците на Русия във Виена в началото на 1855 г., през която собствено се и формулира руската програма. Предаден на забрава както от западноевропейската буржоазна историография, така и от руската историография преди революцията, той не е привлякал вниманието досега нито на българските, нито на съветските историци. При това руският проект представлява несъмнен интерес. В него се предвижда създаването на необходимите условия, които ще способствуват за по-нататъшната консолидация на българския и другите народи, останали под гнета на Портата, за тяхното развитие по пътя на националната автономия. Та-

[7] 4-а точка е формулирана по следния начин: „Правата и привилегиите на християните — поданици на Портата, ще бъдат осигурени, без да се нарушат независимостта и достойнството на турското правителство. Русия след сключването на мира ще бъде поканена да участвува в разпорежданията, приети от Австрия, Франция, Великобритания и Портата, за облекчаване религиозните и политическите права на християните — поданици на султана" (*Е. В. Тарле*, Крымская война. Т. II, М—Л. 1950. Приложение, с. 604).

[8] Центральный государственный архив Октябрьской революции (понататък ЦГАОР), ф. 828, оп. I, д. 328, л. 23.

[9] АВПР, ф. Канцелярия, 1855, д. 123, лл. 1—14; „Москва", 23—24 марта 1867.

кова решаване на съдбата на славянските народи при запазване целостта на Османската империя, ревностни защитници на която се явяват по това време правителствата на западните държави, отговаря на националните интереси на тези народи.

Няколко думи за историята на появяването на руския проект от 1855 г. Съставянето му е поръчано от А. М. Горчаков на третия член на руската делегация на виенските конференции К. М. Базили.[10] Работата протича при непосредственото участие и под ръководството на Горчаков,[11] отношение към нея има и вторият упълномощен представител В. П. Титов. Ние не разполагаме още с изходните материали, от които са се ползували руските дипломати при разработването на проекта. Но з познаването със съдържанието му, сравнителният анализ на някои положения от проекта и политическите програми, които се поставят по това време, по-точно от умерената българска буржоазия, позволяват да се предполага, че тези изисквания намират отражение в него.

Какви са политическите искания на издигащата се българска буржоазия през периода на изостряне на Източната криза и началото на Кримската война?

Без да се спираме на развитието на българското национално освободително движение от този период (което и не влиза в нашата задача), ще отбележим само една от неговите характерни особености, която се изразява във възникването на центрове на това движение извън пределите на България. Български търговски колонии се създават в Цариград, княжествата Молдавия и Влашко (Букурещ, Крайова, Браила, Галац) в Русия (Одеса), в Австрия. Българската търговско-промишлена буржоазия от тези колонии, която е тясно свързана с вътрешния национален пазар, активно участвува в националноосвободителното движение на страната.[12] Тук сред емиграцията възникват политически групировки и организации на българската буржоазия.[13]

Изостряне на Източната криза в навечерието на войната, след това началото на Кримската война отново пробуждат сред българския народ надеждата за освобождение от османско иго с помощта на руския народ. Буржоазните политически групи-

[10] От 1840 г. той е генерален консул в Бейрут. Базили взима участие и в Парижкия конгрес от 1856 г. в качеството си на съветник по източните въпроси. А. Ф. Орлов, първият упълномощен представител на този конгрес, го характеризира като „изтъкнат чиновник", който добре познава Изтока (АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 148, лл. 15—25).

[11] ЦГАОР, ф. 828, оп. I, д. 224, л. 14 и об.

[12] *В. Д. Конобеев*, Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие, С., 1972, с. 274.

[13] Българското одеско настоятелство, Добродетелната дружина.

ровки също свързват с Русия надеждите си за освобождение. Наскоро след като пристига в Цариград с извънредна мисия руският посланик А. С. Меншиков, към него с прошение се обръщат представители на българската буржоазия от колонията, основана в столицата на турската империя. Тяхното политическо кредо е твърде умерено: независима българска черква, богослужение на роден език, право на свои, български училища. Между имената на големите български търговци, подписали прошението (Г. Моравенов, Н. Тъпчилещов, Ц. Каблешков), е и името на Г. С. Раковски, надеждите на когото обаче отиват значително по-далече. Под негово ръководство в навечерието на войната е създадено „Тайно дружество", което има за цел да подготви българския народ и с навлизането на руските войски да го вдигне на борба за пълно освобождение на отечеството си.[14]

Друга политическа групировка на българската буржоазия от същата колония в Цариград в обръщение към руското правителство от юли 1853 г. моли в бъдещия договор с Портата да се предвидят за българския народ същите права, с които се ползуват вече съседните народи, т. е. става дума за предоставяне на национална автономия от типа на Сърбия и Дунавските княжества. В прошението, адресирано до Николай I от 17 авг. 1853 г. от представителите на българската колония в Браила, са формулирани политически искания, общи за върхушката на търговската буржоазия на българската емиграция от Дунавските княжества като цяло.[15] В него съвсем определено се изразява желанието да имат „народно управление", „подобно на братята им единоверци сърби и молдо-влахи". Подчертава се, че те не се стремят да се отделят от султана, а искат да имат при него народни представители. Също като цариградските българи браилските искат свои свещеници, богослужение и обучение в училищата на български език.[16]

Идентична е и политическата програма на българската буржоазия от одеската колония. Автономия от типа на Сърбия или Дунавските княжества е политически идеал за всички групи на българската буржоазия.[17]

Ние не случайно се спряхме на програмите на умерените кръгове на българската буржоазия, предполагайки, че царската дипломация, която е представлявала интересите на бур-

[14] *В. Д. Конобеев*, Цит. съч., с. 276—277; *В. Трайков*, Георги Стойков Раковски, С., 1974, с. 103—105.
[15] *В. Д. Конобеев*, Цит. съч., с. 278—279, 335.
[16] *Н. Тодоров*, Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали, С., 1953, с. 229.
[17] *В. Д. Конобеев*. Цит. съч., с. 345.

жоазно-помешчическа Русия, е могла да се ориентира именно към тях. Да се обърнем сега към руския проект от 1855 г.

В уводната част на проекта кратко е изложена историята на развитието на реформите в Турция, целта на които съвсем справедливо се съзира в стремежа за заякчаване на централната власт, разклатена „от анархията, господствуваща в армията, и метежите на пашите". Като разглеждат по-нататък злоупотребите, които Портата допуска през периода на реформите от 1839 г., авторите на проекта посочват три източника за бедствията на християнското население от Европейска Турция. Първият от тях е лишаването на християните „от предишните муниципални и религиозни привилегии и нарастващата пряка и косвена намеса на административната и финансовата власт във вътрешните работи на общината и черквата". Вторият: това е системата за събиране данъците най-пагубният порок на която е даването на откуп на поземления данък (десятък). И макар че откупването е забранено от Гюлханския хатишериф, от 1839 г., то, както се подчертава, не само че не изчезва, а напротив, още повече се засилва и разпространява. И третият източник на злото — засилващият се фанатизъм на мюсюлманското население, подстрекаван от турската феодално-теократична върхушка, която е недоволна от реформите и ги разглежда като посегателство върху правата на пълно господство на завоевателя над завладените. Изливащият се в насилия над християнското население фанатизъм не само че остава ненаказан, отбелязват авторите, но се и поощрява от турската администрация на места. „Такова положение — пишат те — лишава от всякакво значение принципа за търпимост, предписан от реформата, и представлява плачевно зрелище за обширния заговор на цялото въоръжено население, което притежава земя и политически привилегии и има на своя страна почти всички представители на властта, срещу другото население, което няма оръжие, лишено е от всякакви политически права, с което се държат като с противник на върховната власт дори когато то защищава достойнството си и честта си и което при това е по-многочислено, по-дейно." Авторите предупреждават, че такова положение на нещата крие опасност от кървави кризи, които преди всичко заплашват съществуването на самата Порта.

В 30-те статии на проекта са формулирани мерките, които могат да подобрят според мнението на Министерството на външните работи на Русия положението на християнското население, мерки, способни да го избавят „от сегашното политическо унижение".

Основната мисъл, която преминава през съдържанието на

ровки също свързват с Русия надеждите си за освобождение. Наскоро след като пристига в Цариград с извънредна мисия руският посланик А. С. Меншиков, към него с прошение се обръщат представители на българската буржоазия от колонията, основана в столицата на турската империя. Тяхното политическо кредо е твърде умерено: независима българска черква, богослужение на роден език, право на свои, български училища. Между имената на големите български търговци, подписали прошението (Г. Моравенов, Н. Тъпчилещов, Ц. Каблешков), е и името на Г. С. Раковски, надеждите на когото обаче отиват значително по-далече. Под негово ръководство в навечерието на войната е създадено „Тайно дружество", което има за цел да подготви българския народ и с навлизането на руските войски да го вдигне на борба за пълно освобождение на отечеството си.[14]

Друга политическа групировка на българската буржоазия от същата колония в Цариград в обръщение към руското правителство от юли 1853 г. моли в бъдещия договор с Портата да се предвидят за българския народ същите права, с които се ползуват вече съседните народи, т. е. става дума за предоставяне на национална автономия от типа на Сърбия и Дунавските княжества. В прошението, адресирано до Николай I от 17 авг. 1853 г. от представителите на българската колония в Браила, са формулирани политически искания, общи за върхушката на търговската буржоазия на българската емиграция от Дунавските княжества като цяло.[15] В него съвсем определено се изразява желанието да имат „народно управление", „подобно на братята им единоверци сърби и молдо-влахи". Подчертава се, че те не се стремят да се отделят от султана, а искат да имат при него народни представители. Също като цариградските българи браилските искат свои свещеници, богослужение и обучение в училищата на български език.[16]

Идентична е и политическата програма на българската буржоазия от одеската колония. Автономия от типа на Сърбия или Дунавските княжества е политически идеал за всички групи на българската буржоазия.[17]

Ние не случайно се спряхме на програмите на умерените кръгове на българската буржоазия, предполагайки, че царската дипломация, която е представлявала интересите на бур-

[14] *В. Д. Конобеев*, Цит. съч., с. 276—277; *В. Трайков*, Георги Стойков Раковски, С., 1974, с. 103—105.
[15] *В. Д. Конобеев*, Цит. съч., с. 278—279, 335.
[16] *Н. Тодоров*, Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали, С., 1953, с. 229.
[17] *В. Д. Конобеев.* Цит. съч., с. 345.

жоазно-помешчическа Русия, е могла да се ориентира именно към тях. Да се обърнем сега към руския проект от 1855 г.

В уводната част на проекта кратко е изложена историята на развитието на реформите в Турция, целта на които съвсем справедливо се съзира в стремежа за заякчаване на централната власт, разклатена „от анархията, господствуваща в армията, и метежите на пашите". Като разглеждат по-нататък злоупотребите, които Портата допуска през периода на реформите от 1839 г., авторите на проекта посочват три източника за бедствията на християнското население от Европейска Турция. Първият от тях е лишаването на християните „от предишните муниципални и религиозни привилегии и нарастващата пряка и косвена намеса на административната и финансовата власт във вътрешните работи на общината и черквата". Вторият: това е системата за събиране данъците най-пагубният порок на която е даването на откуп на поземления данък (десятък). И макар че откупването е забранено от Гюлханския хатишериф, от 1839 г., то, както се подчертава, не само че не изчезва, а напротив, още повече се засилва и разпространява. И третият източник на злото — засилващият се фанатизъм на мюсюлманското население, подстрекаван от турската феодално-теократична върхушка, която е недоволна от реформите и ги разглежда като посегателство върху правата на пълно господство на завоевателя над завладените. Изливащият се в насилия над християнското население фанатизъм не само че остава ненаказан, отбелязват авторите, но се и поощрява от турската администрация на места. „Такова положение — пишат те — лишава от всякакво значение принципа за търпимост, предписан от реформата, и представлява плачевно зрелище за обширния заговор на цялото въоръжено население, което притежава земя и политически привилегии и има на своя страна почти всички представители на властта, срещу другото население, което няма оръжие, лишено е от всякакви политически права, с което се държат като с противник на върховната власт дори когато то защищава достойнството си и честта си и което при това е по-многочислено, по-дейно." Авторите предупреждават, че такова положение на нещата крие опасност от кървави кризи, които преди всичко заплашват съществуването на самата Порта.

В 30-те статии на проекта са формулирани мерките, които могат да подобрят според мнението на Министерството на външните работи на Русия положението на християнското население, мерки, способни да го избавят „от сегашното политическо унижение".

Основната мисъл, която преминава през съдържанието на

руския проект от 1855 г., се свежда до възобновяване и развитие на органите за национално самоуправление на славянските и по-точно на българския народ. Християнската община[18] се разглежда в проекта като основа на административната, съдебната и финансовата система (статия I). Без да изменя по форма вече съществуващите общински учреждения, проектът изисква съгласуването им с националния принцип, опазване от намесата на турските власти във функциите им. „Вътрешната администрация на всяка християнска община, нейните права — се казва в статия 12 — трябва да бъдат закриляни от всякаква незаконна намеса." Разпределението и начините за събирането на данъците също трябва да се осъществяват от общинските учреждения без намесата на чиновниците на фиска.

Като развива по-нататък идеята за национално самоуправление, руският проект предлага в административната организация на всяка провинция на Османската империя и особено на онези, цялото население на които се състои от християни, да се взема под внимание „различието на народностите, религиите и изповеданията, на обичаите. . . и да вземат административни елементи във всяка провинция съобразно с желанията на населенията, така че споменатите елементи да могат да пазят всеки народ или община от притеснението на друг народ" (статии 8,9).

Следващата статия (10-а) съвсем определено отразява надеждите на умерената българска буржоазия за автономия на България от типа на съседна Сърбия или Дунавските княжества. Статията иска постепенно разпространяване върху другите населения „на предимството, с което се ползват някои области и общини,— да имат при Портата свои пълномощници (капукехая), които се избират от тяхната среда и са задължени да защищават техните интереси". Под някои области безусловно се имат пред вид Сърбия, Молдавия и Влашко, тъй като именно те имат при султанското правителство в Цариград свои пълномощници (капукехая), които представляват интересите на княжествата.

Позовавайки се на правото на висшата духовна власт на всяко християнско вероизповедание да защищава пред османското правителство религиозните, гражданските и политическите права на своята нация, в статия 21 се предлага да се осъществява това право посредством „граждански сановници, упълномощени от нацията. . . Тези сановници подлежат на

[18] За българската община и нарасналата ѝ роля през периода на Възраждането вж. *Хр. Христов*, Българските общини през Възраждането, С., 1973, с. 97—110.

отговорност. . . както пред правителството (по всяка вероятност пред Портата — Е. Ш.), така и пред нацията, облякла ги в своята довереност, а следователно те могат да бъдат сменени и заемат място в числото на гражданските чинове на държавата."

Към тези статии се присъединяват статии 18, 19, в които се говори за ненамеса на гражданските (т. е. на турските— Е. Ш.) власти в духовните работи на християнските общини, изисква се от тях „да не пречат,. . . да се съобразяват с вътрешното църковно управление на всяка община, с желанията и потребностите на нацията. . . относно употребата на родния език и националността на епископите и свещениците. . . да не спъват отпечатването и разпространяването на религиозни и педагогически книги на какъвто и да било език". По такъв начин и в това предложение на руския проект намират израз исканията на българската буржоазия за църковна национална йерархия, за богослужение на български език и за български училища.

Относно гражданските права проектът изисква отменяването „на всякаква неправоспособност" на християните — поданици на султана: признаване в съдилищата християнските свидетели като равноправни с мюсюлманските, допускане на християните до граждански длъжности (статии 4, 6). „Те трябва да вземат участие — се казва в статия 7 — в местната администрация по същия начин, както и мюсюлманите, или като членове на муниципалните съвети, или като чиновници от управлението."

В икономическата област се предлага отменяването на данъка харач, който се плаща изключително от християните „като данък за правото си на живот" (статия 5), заменяйки го с определена сума, която да изплаща всяка християнска община пропорционално на числения си състав. Статии 15, 16 изискват отменяването на откупуването на десятъка и забраняването на всякакъв натурален данък, предвиден от закона. И накрая статия 17 настоява за въвеждане на неограничено буржоазно право на собственост за всички поданици на султана независимо от вероизповеданието.

Редица статии засягат положението на православната църква в европейските провинции на Османската империя, заселени с българи, босненци, херцеговинци: вътрешното й устройство, гаранциите за ненамеса в духовните й работи, строителството на черкви и т. н.

По такъв начин съвсем ясно разбираме очевидната целенасоченост на руския проект за създаване на необходими предпоставки за автономно развитие на българския и другите сла-

вянски народи от Европейска Турция в условията на запазване над тях на османското господство. Постепенно чрез организиране на органи за национално самоуправление (от общините до „народни пълномощници“ при султанското правителство) към автономия от типа на Сърбия или Дунавските княжества — такава е програмата за решаване въпроса относно положението на тези народи, предложена от руската дипломация в проекта от 1855 г.

На Министерството на външните работи на Русия са известни опитите на западните държави да тласнат Портата към провеждане на частични реформи в империята още в навечерието на войната. Като провъзгласяват принципа за запазване целостта на Османската империя като основа на политиката на Балканите, правителствата на западните държави, зад гърба на които стои едрата търговско-промишлена буржоазия, преследват единствената цел — да изместят от този район Русия и да затвърдят тук своето икономическо и политическо господство. Заради тази цел в кръвопролитната война с царска Русия са хвърлени народите на Англия и Франция. В служба на тази цел е поставена и политиката на реформите, която с особена настоятелност започват да натрапват на султана френският и английският кабинет със започването на Кримската война.

Два пъти, през 1853 и 1854 г., със секретна мисия френското правителство изпраща на Балканите един от опитните си дипломати Проспер Буре, който е ревностен привърженик на целостта на Османската империя.[19] Целта на неговите посещения е да изясни какъв характер трябва да имат реформите в Турция, за да осигурят, от една страна, икономическите и политическите интереси на френската буржоазия и, от друга страна, да могат да отвлекат угнетените славянски народи от националноосвободителната борба. В донесенията си до министъра на външните работи на Франция Буре доста обективно описва тежкото положение на християнското население от европейските провинции на Турция, дълбоката му ненавист към турския гнет и непопулярността на западните държави, в които то вижда защитници на угнетителите си. В едно от тях той направо се изказва за това, че трябва да се обясни на християните от балканските области, че западните държави не идват в Турция, за да помагат „на фанатичните меджлиси, алчните бейове, безчестните кадии“. Само в този случай, подчертава Буре, „ние може би ще успеем да убедим дори славяни-

[19] *С. Дамянов*, Франция и българската национална революция, С., 1968, с. 82—83.

те, че нашето съчувствие. . . ще им осигури по-добро бъдеще, отколкото руското господство“[20].

В началото на януари 1854 г. руският канцлер К. В. Неселроде пише в инструкцията до А. Ф. Орлов, който се отправял във Виена със специална мисия,[21] че английският посланик в Цариград лорд Редклиф, както станало известно, „заедно с представителите на четирите двора направил постъпки пред Портата“, искайки провеждането на реформи.[22]

В средата на март 1854 г. от сръбския пълномощник при султанското правителство (капукехая) се получава съобщение, че западните държави са предложили на Портата да проведе следните реформи в полза на християните: 1) да замени данъка харач с друг данък, разпределян еднакво между християните и мюсюлманите; 2) да отмени вакъфите; 3) да предостави на християните пред съда равни права с мюсюлманите.[23]

В донесенията, които постъпват през периода на предварителните преговори за мир във Виена, А. М. Горчаков и В. П. Титов, като съобщават за преднамереното оттегляне от представителите на западните държави на обсъждането на 4-а точка, посочват и енергичните действия на английския посланик в Цариград, който правел усилия да получи от султана проект за реформи в полза на всички поданици на империята. И Горчаков откровено изказва опасение, че искат да поставят Русия пред свършен факт.[24]

Най-голям контакт руските дипломати поддържат във Виена по това време с австрийските пълномощници: министъра на външните работи Буол и посланика в Цариград барон Прокеш фон Остен. В. П. Титов в подробно донесение до канцлера в Петербург от 21 март/2 април 1855 г. съобщава за посещението, което тримата руски представители правят на Прокеш. По време на продължителния разговор бе направен опит, пише той, да съгласуваме „нашите идеи с идеите на барона“ относно положението на християнското население в Турция. Прокеш, както става ясно от документа, подготвил свой мемоар, който смятал да предложи да влезе в предварителния проект на договора за мир. Неговата основна идея се свежда според думите на автора на донесението до предоставяне права и привилегии само на гръцкия елемент в Османската империя. А. М. Горчаков заявява, че той открито ще оспорва такава

[20] Цит. по *С. Дамянов*, пос. съч., с. 83—84.
[21] *Е. В. Тарле*, Цит. съч., т. I, с. 411—435.
[22] АВПР, ф. Канцелярия, 1854, д. 160, л. 75.
[23] Пак там.
[24] АВПР, ф. Канцелярия, 1855, д. 220. А. М. Горчаков — К. В. Несельроде от 3/15 февраля 1855 г.

постановка на въпроса. Той и Титов „намекват" на барона, че единствено правилно ще бъде решението „да се поставят всички християни в еднакво положение". За по-добро запознаване с мерките, които биха могли да удовлетворят „законните надежди на нашите едноверци", му е връчен руски мемоар[25].

Дипломатите на Русия, които са лишени от възможността да представят свой проект на Виенската конференция по точка 4-а, го предават в ръцете на австрийския интернунций с цел, както се представя, да се опитат да окажат влияние в нужното за Русия и славянските народи направление за съдържанието на реформите, за провъзгласяването на които посланиците на западните държави в Цариград правят настойчиви усилия в течение на 1855 г.

След една година този проект е приложен към инструкциите на А. Ф. Орлов — първия пълномощен представител на Русия на Парижкия конгрес, за да му послужи като ръководство при обсъждането на въпроса за положението на християнските народи от балканските провинции на Османската империя.[26] По такъв начин руската дипломация има разработена програма, одобрена от царя, и възнамерява да я предложи по време на преговорите за мир. Тя обаче не успява да осъществи намерението си.

На 9 януари 1856 г. в Цариград в дома на великия везир Али паша се събират посланиците на западните държави: Тувнел (Франция), Стретфорд Редклиф (Англия), Прокеш фон Остен (Австрия), Фауд паша, министър на външните работи на Турция, и заедно със стопанина на дома съставят меморандум, който „със специален указ на падишаха бил обнародван под названието Хатихумаюн"[27] на 18 февруари, т. е. една седмица преди откриването на Парижкия конгрес. Появяването му е посрещнато с възторг от западноевропейската преса. Пропагандата, която се разгръща във връзка с провъзгласяването на Хатихумаюна, носи ясно изразен антируски характер. Султанският манифест за реформи е представен на европейското обществено мнение като огромно постижение на англо-френското прогресивно влияние в Турция.[28] Подчертавало се, че правата, обявени от султанския ферман, християнското население на Османската империя получава от ръцете на

[25] Центральный государственный архив древних актов, ф. 15, оп. 1, д. 325, лл. 76—94.
[26] АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 152, л. 52 и об.
[27] *Д. Г. Розен*, История Турции от победы реформы 1826 года до Парижского трактата 1856 г. СПб., 1872, с. 212.
[28] *С. Дамянов*, Цит. съч., с. 95.

западните държави, а не от Русия.[29] И когато на второто заседание на Парижкия конгрес възниква въпросът относно положението на християните от Европейска Турция, Али паша — представител на Портата — заявява, че дареният от султана Хатихумаюн осигурява пълна свобода на всички християнски вероизповедания и че на конгреса е достатъчно да приеме този факт за сведение.[30] Опитите на упълномощените представители на Русия Орлов и Брунов да получат на конгреса решение за колективна гаранция от западните държави и от Русия на политическите и религиозните права на славянското население в балканските провинции на Турция не се увенчават с успех. Глава IX на Парижкия трактат, от една страна, уведомява договарящите държави за султанския манифест, с който, както се твърди, се подобрява положението на всички поданици „без разлика на вероизповедание или народност", от друга страна, подчертава, че съобщението за него не дава право на държавите да се месят „общо или поотделно" в отношенията на султана с неговите поданици.[31] Неточността и противоречивостта във формулировката на глава IX давали възможност на царското правителство на Русия, както и на правителствата на западните държави, когато е необходимо да се позовават на нея, тълкувайки съобщението на Хатихумаюна като задължение на Портата пред великите държави да го изпълнява.

Какво обещава Хатихумаюнът на българския и на другите славянски народи?[32] Беше ли оказал влияние върху съдържанието му руският проект, „подхвърлен" в Цариград в началото на 1855 г.?

Статия I, като потвърждава дарените още през 1839 г. от Гюлханския хатишериф „на всички поданици, без разлика на класите и вероизповеданията" еднакви права пред закона, „закрила на личността и имуществото им, опазване на честта им", обещава приемането на действени мерки за осигуряването на тези права.

Деветте следващи статии (от II до X) засягат положението и правата на християнските и другите немюсюлмански общини. Тяхното съдържание явно напомня съответните положения на руския проект. Тук (ст. I) са обещанието на султана да

[29] Отчет Публичной библиотеки за 1885 г., СПб,, 1888. Приложение, с. 1—3.
[30] *Е. В. Тарле*, Цит. съч., т. II, с. 570.
[31] Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917. Под ред. Е. А. Адамова. Составитель И. В. Козьменко. М., 1952, с. 25.
[32] Вж. превода на Хатихумаюна на руски език. Приложение към кн. на *Убичини и де-Куртейль*, Современное состояние Оттоманской империи. СПб., 1877, с. 207—213.

потвърди духовните привилегии и отстъпки, „дарени много отдавна на общините“ от прадедите му; намерението да преразгледа уставите за изборите на духовенството и да прилага принципа за пожизненото назначаване на патриарха; да отмени духовните повинности, като определи доходите на патриарха и на отговорниците на общините, да определи издръжката и заплатата на различните чинове на духовенството. „Светското управление на християнските и на другите немюсюлмански общини — се казва в IV статия — ще бъде поставено под контрол от събрания, избирани от средата на самите общини от духовни и светски членове.“ По-нататък Портата обещава да не пречи на християнските общини при построяването на църкви, училища и болници. В статия X на Хатихумаюна е фиксирано правото „на всяка община. . . да основава сама училища за науките, изкуствата и промишлеността“, но се прави уговорка, че „начинът на преподаване и изборът на учители. . . ще подлежат на контрол от особен смесен съвет, членовете на който ще бъдат назначени от височайшата власт“, т. е. трябва да се предполага от султанското правителство. Статии VI и VIII провъзгласяват свобода при изпозядване на всяка религия.

Обещавало се в най-близко време да се пристъпи към реформата за създаване на областни и общински съвети „с цел да се осигури свобода на избирането на депутати в. . . християнските и другите общини и свобода на изказване на мнения в съветите“.

Ако се вземе под внимание, че нито Гюлханският хатишериф,[33] нито отделните актове на турския Танзимат през следващите години, нито проектите за частични реформи, които се предлагат на Портата от дипломацията на западните държави в навечерието и през периода на Кримската война, съвсем не засягат положението на християнската община, то появяването на посочените по-горе статии в Хатихумаюна очевидно може да се обясни с влиянието на руския проект от 1855 г. Това се потвърждава и от самия А. М. Горчаков, който в една от първите си инструкции до посланика в Цариград А. П. Бутенев посочва, че положенията на султанския ферман от 1856 г., които засягат религиозните и гражданските права на християнското население, „са взети от проекта, разработен от нашите пълномощници на виенските конференции“[34].

До известна степен тези положения на Хатихумаюна през първите години след публикуването му способствуват за раз-

[33] Пак там, с. 203—207.
[34] АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 43, лл. 91—102.

ширяване на правата и функциите на българската община, за укрепване и развитие на общинското самоуправление, за разпространяване на мрежата от училища, в които се преподава на български език. Това без съмнение е положителен фактор в развитието на националното самосъзнание на българите. Обаче реформите на османското правителство, които последвали в средата на 60-те години, са насочени към централизиране на административния апарат и съществено ограничават автономията на общината.[35]

Що се касае до другите положения на Хатихумаюна, които се отнасят до гражданските права на поданиците на султана, то и тук може да се отбележи общото с положенията, фигуриращи в руския проект. Така статия IX на фермана от 1856 г., която обещава на поданиците да бъдат допускани до държавни длъжности независимо от вероизповеданието, съответствува на пункт 6 от руския проект, което изисква допускането на християните до граждански длъжности наравно с мюсюлманите. Статии XI, XII, XIII, където става дума за смесени съдилища, за признаване свидетелствуването на християните в съда, имат връзка с 3-и и 4-и пункт на руския проект.

В статия XVIII на Хатихумаюна се прави уговорка за предоставяне право на чужденците да владеят недвижимо имущество в пределите на Османската империя наравно с мюсюлманите. В следващата (XIX статия) се обявява намерението на султана да привлича европейския капитал за стопанското развитие на държавата. Двете положения откриват широк път за проникването на икономическата експанзия на западните държави и окончателното заробване на Османската империя.

Преди да стане дума за отношението на царското правителство и на неговата дипломация към Хатихумаюна, който е плод на принудителен съюз на част от управляващата феодална върхушка на Турция с буржоазните правителства на Англия, Франция и с австрийската монархия, трябва да се подчертае, че политическото острие на този документ е насочено срещу Русия, срещу нейното влияние на Балканите.

Борбата на западните държави за изместването на Русия от този район и утвърждаването на своите позиции се води под лозунга за запазване целостта на Османската империя. Това съвпада с интересите на султанското правителство, което се стреми с всички средства да запази властта си над покорените балкански народи, да предотврати разпадането на империята

[35] *О. Маждракова-Чавдарова*, L'opinion publique Bulgare et le Hatti-Humaun de 1856. — Etudes Historiques, t. VII, Sofia, 1975, p. 196.

от ударите на все по-засилващото се националноосвободително движение на тези народи.

К. Маркс и Ф. Енгелс, които виждат неизбежността на разложението на феодалната турска империя още в навечерието на Кримската война, пишат по повод на този лозунг:

„Да се запази в Турция status quo! Със същия успех би могло да се направи опит да се спре на определен стадий гниенето на труп на умрял кон и да се предотврати пълното му разлагане. Турция се разлага и все повече ще се разлага, докато продължава да съществува сегашната система на „равновесие на силите“ и запазване на status quo.“[36]

В реформите, които обявява султанският ферман от 1856 г., двете страни — западните държави и Портата — виждат средство за осъществяване на целите си. Като изтъкват принципа за равенство като основна идея на Хатихумаюна, западните привърженици на политиката за запазване целостта на Османската империя строят върху нея различни фантастични планове за възраждане на османската държава. Известният руски учен ориенталист П. А. Чихачев посочва широко разпространеното сред публицистите и държавните дейци на Запада убеждение, че: „Възстановяването на турската империя е невъзможно без пълното сливане на живеещите в нея националности.“[37] Като развиват идеята „за сливане“ на различните народности в „нова нация“, в „един народ“, обединен от общи политически и икономически интереси, от един суверен, от една родина[38], те имат пред вид поглъщането, асимилацията на българския и на другите славянски народи на Европейска Турция „от по-жизнеспособния“ според тяхното мнение турски елемент. Споменаваният по-горе Стретфорд Редклиф като панацея срещу всички вътрешни и външни беди, заплашващи Османската империя, вижда сливането на всички раси, които я съставляват, в една османска нация. Хатихумаюна той разглежда като първи етап по пътя на такова прераждане на Турция.[39]

В средата на XIX в., когато в Османската империя с пълен ход протича процесът на разлагане на феодалните отношения и зараждане на нови капиталистически отношения, развитието на които избързва в европейските провинции на империята и се съпровожда с формирането на нации, със засилване на националноосвободителната борба на балканските народи, сли-

[36] *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Съч., т. 9, С., 1961, с. 6.
[37] *П. А. Чихачев*, Великие державы и Восточный вопрос, М., 1970, с. 190.
[38] *E. Morel*, La Turquie et ses réformes. Paris, 1866, p. 5.
[39] АВПР, Гл. арх. 1—9, 1827, д. 10 ч. III, л. 362 об. Депеша А. Б. Лобанова — А. М. Горчакову.

ването, по-точно асимилацията им от господствуващата нация е вече невъзможна. Самият принцип за равенство на християните с мюсюлманите, върху който се изгражда тази теория „за сливане", е нереален при условията на господствуващия в Турция феодално-теократичен режим. Той противоречи на вътрешното държавно право на Турция, основано на религиозните догми на корана, които „предписват" или да се унищожи „неверникът", или да се държи в покорство и робство.[40]

Като разобличава демагогските твърдения на английските държавни дейци, които от трибуната на парламента заявяват, че целта на западните държави в Турция е „изравняване правата на християнската и мохамеданската религия", К. Маркс пише: „. . . това или не означава абсолютно нищо, или означава даване на политически и граждански права както на мюсюлманите, така и на християните. . . Но възможно ли е да се изравнят пред корана правоверният и гяуринът, мюсюлманинът и раята? На практика това би означавало да се замени коранът с нов граждански кодекс, с други думи — да се разруши структурата на турското общество и от неговите развалини да се създаде нов обществен ред", т. е. да се осъществи пълен социален преврат в такава страна като Турция. Такава „гигантска задача" не си поставяли и не можели да си поставят правителствата на западните държави. Те могат да имат само една цел — подчертава в заключение К. Маркс — „да хвърлят прах в очите"[41] на народите от Европа.

Руската дипломация, още от самото начало, след като се запознава с Хатихумаюна, изразява съмнение за възможността да се приложат основните му положения относно християнските народи на Османската империя.[42]

В една от първите си инструкции до руския посланик в Цариград П. Бутенев А. М. Горчаков насочва вниманието му към „несъответствието на теоретическите положения и принципи, провъзгласявани от Хатихумаюна, с политическите условия на държавата"[43] и също изказва съмнение по отношение

[40] *Д. А. Хвольсон*, Возможны ли в Турции реформы в отношении христианских подданных?, СПб., 1877, с. 6—7; 18—19.
[41] *К. Маркс и Ф. Енгелс*. Съч., т. 10, С., 1962. с. 132—133.
[42] Пристигналият на Парижкия конгрес А. Ф. Орлов на 22 февруари 1856 г. веднага поръчва на Базили да изучи най-сериозно Хатихумаюна и писмено да му представи съображенията си. За съжаление ние не разполагаме още с тази записка на Базили, но в донесението си от 9/18 март до канцлера Неселроде в Петербург Орлов съобщава за пълната си солидарност с мнението на колегата си, изразил определени съмнения относно практическото приложение на обнародвания от султана манифест за реформи (АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 148, лл. 15—25).
[43] Пак там, д. 43, л. 98.

на тяхната приложимост. Недоверие предизвиква все същият принцип за равенство на християните с мюсюлманите, въз основа на който се строят хипотези за „смесване", „сливане" на народите от Османската империя.

Тригодишният опит на наблюдение и изучаване от руската мисия в Цариград и от консулите по места положението на българския народ позволява на другия пратеник А. Б. Лобанов-Ростовски решително да отхвърли всякаква възможност за сливане на двата противоположни елемента (на християните с мюсюлманите). „Единият. . . с всеки изминат ден все повече се стреми към пълно освобождение, а другият — към запазване на изплъзващото се от него господство; ненавистта между тях е жива като през първия ден на завладяването и сливането е невъзможно" — пише той на Горчаков през май 1859 г.[44]

Въз основа на конкретен пример за отношенията в България и Босна на собствениците мюсюлмани и християните земеделци Лобанов подчертава невъзможността за равенство между тях и в социално-икономически план. „Да се надяваш на точно изпълнение на това обещание би означавало да повярваш във възможността за доброволно отказване на турците от владенията си в Европа."[45]

Но отричането на основната идея на Хатихумаюна не изчерпва отношението към него на руското самодържавие и на неговата дипломация. При цялата очевидност на декларативния характер на този документ тя дава на балканската и поточно на българската буржоазия легална опора в борбата за своите национални и политически искания, а на царска Русия — легална възможност за поддържане на тази борба.

Веднага след обнародването на фермана за реформи се разгръща широка петиционна кампания: с адреси, прошения, жалби до султана, до руския цар, до правителствата на западните държави се обръщат българи, босненци, херцеговинци и др. народи от европейските провинции на Турция.

През пролетта на 1856 г. българската буржоазия от името на целия народ подава петиция до султана, в която иска право за избиране на свое духовенство от българи, избиране на един губернатор от българска националност[46], т. е. по същество иска автономия за българите. В жалбите и адресите на босненските, на херцеговинските селяни, изпратени до Александър II през 1857, 1858, 1859 г., наред с описването на злоупо-

[44] Пак там, 1859, д. 44, л. 278.
[45] АВПР, ф. Канцелярия, 1859, д. 44, лл. 278—279.
[46] С.-Петербургские ведомости, 3/15 юли 1856.

требите и произвола на турските власти фигурират и молби за изискване от Портата да изпълнява Хатихумаюна.[47]

Особено широк и масов характер получава църковното движение на българския народ, възглавено от буржоазията. То обединява всичките слоеве на българското общество: от трудовите маси на града и селото до едрата търговско-промишлена буржоазия. Активно участие в него от самото начало взима и Г. С. Раковски[48]. Борбата на българския народ, насочена срещу икономическото и духовното иго на гръцкото духовенство, по своето същество е борба за признание на българската националност.[49]

Национално-политическият характер на църковната борба на българския народ в основите си е ясен на руската дипломация на Балканите и на царското правителство още преди завършването на Кримската война. И в руския проект от 1855 г., както отбелязахме по-горе, намират отражение основните искания на българската буржоазия по църковния въпрос (национална църковна йерархия, богослужение на български език), издигнати в навечерието на войната. В подготвителните материали във връзка с преговорите за мир в Париж между инструкциите до упълномощените представители на Русия на конгреса се намира документ[50], който свидетелствува не само за разбирането от страна на петербургския кабинет на църковното движение на българите, но и за намерението му да се опита на този форум да получи, макар и косвени предпоставки за решаването на този въпрос в духа на исканията на същата българска буржоазия: „От всички народи, изповядващи православната религия, българският народ — се казва в него —в резултат на неблагоприятните условия лишен от привилегиите да има национално духовенство и да изпълнява религиозните обреди на роден език.“ Посочва се като отдавна известен факт, че гръцкото духовенство заедно с турските власти притеснява българите и провежда освен това спрямо този народ „система на денационализация“. Като предвижда невъзможността за разглеждане на този сложен въпрос на Парижкия конгрес, императорският кабинет препоръчва на пълномощниците си да се опитат при обсъждането на въпроса за българските колонии, присъединени към Молдавия, да уговорят за-

[47] *В. Н. Кондратьева*, Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60—70-е годы XIX в.). М., 1971, с. 104—108.
[48] *В. Трайков*, Георги Стойков Раковски, С., 1974, с. 99.
[49] *Д. Благоев*, Принос към историята на социализма в България, С., 1956, с. 228—229.
[50] АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 152, лл. 112—114.

пазването на езика им в княжеството. „Това положение — се подчертава в документа — би могло да послужи като прецедент за урегулиране впоследствие, на конференцията в Цариград[51], на целия въпрос за църковната йерархия в България."

Обявеният в навечерието на откриването на мирните преговори в Париж султански ферман за реформи позволява на западните държави и Портата да отклонят всичките опити на Русия да постави на обсъждане пред конгреса въпроса за положението на славянските народи в европейските провинции на Турция.

Не е безразлично отношението на официална Русия към все по-засилващото се църковно движение на българите и след Кримската война.

През март 1857 г. А. П. Бутенев в конфиденциално донесение до А. М. Горчаков, като съобщава за големия размах, който придобива българското църковно движение, пише за това, че смисълът на борбата им се свежда до стремежа да се освободят от „духовно-гражданското иго на патриаршията, да получат от Портата официално признаване на правата си като отделна народност, досега сливаща се с гръцката, под общото название рум-милети"[52].

За разбирането на инстинския характер на църковната борба на българския народ в правителствените сфери на Петербург (от дипломатите до царя) говорят редица документи. От тях особен интерес представляват записките на по-старшия секретар на руската мисия в Константинопол Е. П. Новиков който не без основание се слави като голям познавач на църковния или, както още често го наричали в официалната преписка, „на българския въпрос". Една от тях с бележки на Александър II се отнася към разглежданото време.[53]

Като засяга същността на разногласията „между гръцкото духовенство и неговото славянско (българско— Е. Ш.) паство", Е. П. Новиков подчертава в записката си, че в основата на тези разногласия лежи не спорът за вярата или догмата, а стремежът на българите към национална автономия по църковния въпрос и затова този въпрос е „във висша степен политически". Към тези думи царят е направил бележка: „Аз го разглеждам по същия начин като такъв." „Националното

[51] Царското правителство предполага, че след конгреса би трябвало да бъде свикана в Константинопол специална конференция на представителите на западните държави, Русия и Портата за по-детайлно обсъждане положението на християнските народи на Турция и изработване на решения.

[52] АВПР, ф. Гл. арх. Политотдел. 1850—1861, д. I, ч. I, л. 137.

[53] Пак там, лл. 266—285.

чувство на славяните се е събудило — пише по-нататък авторът. — Те искат това, което не може да се откаже нито на един народ — да им бъде дадена възможност да се молят на бога на своя език, да имат духовници, които ще могат да ги разбират, обществено образование, приспособено към духовните нужди и националния характер, и преди всичко те искат да бъдат призната пред закона нация, отличаваща се от гръцката, имаща право на самостоятелно съществуване.“ И този стремеж на българите, както става ясно от бележката, Александър II намира за естествен.

По такъв начин за нас е очевидно и разбирането на официална Русия относно национално-политическия характер на църковното движение на българския народ, и съчувствието към него. Документите от следващите години показват активните опити на руското правителство, на неговата дипломация да получи от гръцкия патриарх в Цариград отстъпки по църковния въпрос в полза на исканията на българската буржоазия. Заедно с това то е против пълното отделяне на българската черква на този етап, тъй като в черковния разкол вижда разединяване на силите в лагера на едноверните на Русия народи, което според мнението на царското правителство нанася вреда на борбата за затвърждаване на влиянието му на Балканите и отслабва националноосвободителното движение на тези народи.

Изискването към султанското правителство да изпълнява Хатихумаюна става един от лозунгите и във въстаническата борба на балканските народи. Вече през юли 1856 г. вълнението на българите, избухнало в Търновско-Габровския район, преминава под знака на искането за незабавно провеждане в живота на обещаните реформи.[54] Въстания с аналогични искания се вдигат през 1857, 1858 г. в Босна и Херцеговина.

След поражението във войната от 1856 г. управляващата върхушка на дворянско-буржоазна Русия била принудена да съсредоточи всичките си усилия за извеждането на страната от социално-икономическата криза, да предотврати назряващия революционен взрив и да укрепи с това господството си. Средствата и методите за решаването на външнополитическите задачи трябвало да изключват всякаква възможност за военен конфликт на Русия с която и да било държава в Европа. Дипломатическата арена става през последния период основно поприще, на което царската дипломация разгръща активна

[54] АВПР, ф. Главный архив (по-нататък: ГА) 1—9, 1853—1862, д. 3, лл. 85—87 об.

дейност, насочена към възстановяване на позициите на Русия на Балканите.

Като се стреми до голяма степен да използува обществените канали, Министерството на външните работи на Русия с одобрението на царя значително разширява консулската мрежа в европейските провинции на Турция.[55] Известно влияние в тази насока оказват българските буржоазни дейци, които представят в това министерство редица записки, в които обосновават необходимостта от откриване на руски консулства на територията на България.

Действително след Кримската война само от 1857 до 1865 г. са открити руски консулства във Видин, Пловдив, Варна, Търново, Русе.[56]

Като препоръчва всякаква предпазливост при уреждането на контакти с българското население, за да не се възбужда подозрителността на турските власти и на представителите на западните държави, петербургският кабинет заедно с това предписва на консулите „да следят за политическото насочване на умовете", „да съдействуват за преуспяването на славянските и на другите едноверни на нас народи", „да спомагат за възраждането на народите".[57] С тази цел царското правителство започва да увеличава материалната помощ за развитие на просветата и културата на българския и на другите славянски народи. Като продължава да оказва подкрепа на православната черква в балканските провинции на Турция, то заедно с това отделя все повече средства за откриването на училища, снабдяването им с учебни пособия, подготовката на учители и на други кадри от българската интелигенция в руските учебни заведения.

Въпреки субективните цели, които царизмът преследва в обучението и възпитанието на славянската младеж в Русия, много по-голямо значение има приобщаването на тази младеж към напредничавата руска литература, наука и особено въздействието върху нейните умове на революционнодемократическите идеи на неофициална, прогресивна Русия.[58] Значително е влиянието, оказано от българската интелигенция, получила образование в руските учебни заведения, върху развитието на културата и просвещението на българския народ и

[55] *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 158.
[56] АВПР, ф. ГА I—I, д. 33, лл. 22—23; вж. и д. 35, л. 67; д.37, л 57.
[57] Пак там, ф. ГА I—9, 1830—1868, д. 9, л. 212 об; Пак там, ГА IV—2, 1870, д. 10, лл. 3—6.
[58] За обучението на българите в Русия и значението на подготовката на кадрите от българската интелигенция вж: *К. Поглубко*, Из истории болгаро-русских культурных связей 40—70-х годов XIX в., Кишинев, 1976, с. 169—178.

върху формирането на революционната идеология и национално-освободителното движение. Това влияние е обективно - положителен резултат на едно от онези направления в балканската политика на Русия, които се развиват след Кримската война.

Като едно от основните и легални средства за поддържане на националните стремежи на българския и на другите балкански народи царска Русия използува султанския манифест за реформи от 1856 г. В споменатата вече инструкция до А. П. Бутенев през юли 1856 г. се предлага „да съсредоточи цялото си внимание върху практическото приложение на тези реформи“[59]. Приблизително след година, на 11 май 1857 г., Министерството на външните работи на Русия разпраща до консулите си в България, Босна и Херцеговина специално циркулярно разпореждане за събирането на подробни и точни сведения относно изпълнението на Хатихумаюна. „Вие трябва—се казва в него—да съобщите... за всичките актове, които противоречат на смисъла на Хатихумаюна; да ни държите в курса на онези реформи, които ще се провеждат за осъществяване на султанската заповед. . .“[60] Препоръчва се да се обърне особено внимание на прилагането на положенията от I до X, т. е. на онези, които, както се отбелязва по-горе, засягат изравняването в правата на християните с мюсюлманите, укрепването на органите на общинско самоуправление, отменяването откупната система на данъците и пр.

Но още преди специалния циркуляр руските дипломати съобщават на посланика в Цариград и в Азиатския департамент в Петербург за нежеланието на турските власти да изпълняват провъзгласените от султанския ферман обещания, за възбуждането на фанатизма в мюсюлманите във връзка с публикуването на този ферман[61] и вълненията сред християнското население.

През януари 1857 г. руският консул в Белград Милашевич в донесението си до Е. П. Ковалевский (директор на Азиатския департамент) съобщава, че много българи търсят убежище в Сърбия от злоупотребите и зверствата на турците, които особено се засилват след публикуването на Хатихумаюна.[62] В

[59] АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 43, л. 101 об.
[60] Пак там, ф. ГА, II—18, 1855—1867, д. 1, лл. 20—21.
[61] В писмото си до Толстой от 13/25 юли 1856 г. В. П. Балабин пише, че фанатизмът, възбуден в мюсюлманите във връзка с публикуването на Хатихумаюна, предизвиква тревога дори у английския посланик Редклиф, а френският и австрийският представител се правят, че всичко върви по-най-добър начин (АВПР, ф. Канцелярия, 1856, д. 224, лл. 155—156).
[62] АВПР, ф. Посолство в Константинополе, Белград, 1857, д. 1378, лл. 24—26.

едно от първите донесения на консула от Адрианопол Н. Д. Ступин (декември 1856 г.), в което, като описва тежкото положение на българското население, той съвсем определено изказва съмнение относно осъществяването на султанските обещания, Александър II е отбелязал: „Така и предполагах. "[63] Сякаш правейки първите изводи въз основа на информацията, постъпваща от България, А. М. Горчаков през февруари 1857 г. пише на Бутенев: „От деня на обнародването на Хатихумаюна положението на християните не само че не се подобри, а все повече се влошава."[64]

След майския циркуляр от консулите започват да постъпват обстойни донесения и отчети, съдържанието на които излиза далече зад рамките на обикновената констатация на фактите за неизпълнение на обещаните от Портата реформи.

Сумирайки и обобщавайки сведенията на руските дипломати по-точно от вътрешните райони на България, трябва да се каже, че те са събрали и представили много материал, дълбоко и всестранно характеризиращ социално-икономическото и политическото положение на българския народ през първите две години след провъзгласяването на султанския ферман от 1856 г.

Те отбелязват: 1. Нарастване на данъците и особено на десятъка (феодалната рента), вземан от продуктите на земеделието и животновъдството. 2. Запазване на откупната система, явяваща се източник „на най-възмутителни злоупотреби в Турция". Така десятъкът се превръща от откупвачите от една десета част в 1/3, а често и в половината от урожая или добитъка, което разорява не само селяните-земеделци, но и търговците на добитък.[65]

„Нечуваните злоупотреби — пише Н. Д. Ступин, — като пълнят със злато съкровищниците на знатните откупчици, пълнят с отчаяние сърцата на овцевъдите и на търговците на овчи стада." Въпреки неднократните разпореждания на Портата, забраняващи на лицата, заемащи държавна служба, да бъдат откупчици или да вземат участие в откупите, „сановниците от местните власти почти изключително се занимават с този доходен вид търговия" — съобщава същият консул от Одрин.[66]

[63] АВПР, ф. ГА IV—2, 1856—1872, д. 13, ч. I, лл. 4—8 об.
[64] Пак там, ф. Посолство в Константинопole, 1857, д. 153, лл. 121—122.
[65] Пак там, Видин, 1857, д. 1642, лл. 56—62, 80—87; пак там, Варна, 1857, д. 1609, лл. 22—27, 39—42.
[66] В средата на 1857 г. по поръчение на Министерството на външните работи той извършва пътуване „из вътрешните райони на България за запознаване с положението на християнското население". На 8. I. 1859 г. Ступин представя в Азиатския департамент отчет под заглавие „Обзор

3. Руските дипломати съобщават и за широко разпространената форма на извъниконomическа експлоатация на труда на селските и градските жители от балканските провинции както от страна на централното правителство, което ги принуждава безплатно да работят при строежа на пътища, телеграфни линии и т. н., така и от страна на местните власти, турските помещици-бейове (безплатно снабдяване на градовете с топливо, безплатно превозване от селяните на част от селскостопанските продукти, предназначени за продажба, до магазините на търговците и др.).

4. Наличието на двоен феодален гнет, който понасят селяните в отделните провинции на Европейска Турция, по-точно в северозападните райони на България, също не убягва от вниманието на руските консули. „Данъкът спахилък е отдавна унищожен в държавата и заменен с десятъка — пише Ступин на Лобанов, — но в отдалечените провинции спахиите намират винаги начин, като предразполагат в своя полза губернаторите и духовното началство, да скриват това обстоятелство от бедните труженици, които по такъв начин носят смирено и новата десетина на султанското правителство, и старата повинност на спахиите (бароните), вече лишени от феодалното право.“[67]

5. И накрая, както преди, пълно безправие на християните, поданици на султана, пред съда, меджлиса, турските чиновници и правителството. „Горчивите жалби на цели общини, цели села и градове остават не само без всякакво внимание, но още по-често поставят оплакващите се в най-лоши обстоятелства. . .“[68]

На все по-увеличаващите се злоупотреби и произвол на Портата, която не изпълнява обещанията си относно реформите, балканските народи отговарят с активизиране на борбата. В течение на 1856, 1857, 1858 г. има вълнения в България, Босна, Херцеговина. Подемът на националноосвободителното движение на тези народи подбужда царското правителство към по-активна поддръжка на техните искания. От индивидуални обръщения към султанските министри с настоятелни съвети за необходимостта да се пристъпи колкото може по-скоро към практическото прилагане на Хатихумаюна

на произшествията, отнасящи се до гражданското управление на страната и положението на жителите“ (АВПР, ф. ГА, IV—2, 1859—1870, д. 11, лл. 2—18).

[67] АВПР, ф. Посолъство в Константинополе, Адрианопол (Одрин), 1858, д. 1004, лл. 347—348.

[68] Пак там, ф. ГА IV—2, 1859—1870, д. 11, л.13.

Русия преминава към опит да получи от западните държави съгласие за колективен демарш пред Портата.

През февруари 1858 г. А. М. Горчаков, като се опира на информацията на консулите за положението в България и другите европейски провинции на Турция, дава указание на посланиците в Париж и Берлин да обърнат внимание на френския и на пруския кабинет за неизпълнението от султанското правителство на Хатихумаюна, „на съдържащите се в него тържествени задължения относно християнското население . . .“[69] Обаче правителствата на западните държави отклоняват инициативата на Русия, като се мотивират с необходимостта да се даде на султана време за реализация на обещанията.

Въпреки неуспеха Русия не оставя въпроса и продължава да води борба на единствено достъпната за нея дипломатическа арена за подобряване положението на единоверните народи, в които тя, както се е отбелязвало вече, вижда естествени съюзници и опора за възстановяване на влиянието си на Балканите.

През първите години след сключването на Парижкия мир руското правителство се стреми преди всичко да опази от посегателствата на Портата и на западните държави (особено от Австрия) правата на онези балкански народи, които порано с нейна помощ бяха получили в една или друга степен политическа независимост в пределите на Османската империя (т. е. правата на народите на Сърбия, Черна гора, Дунавските княжества). И в това Русия успява. Като използува изкусно противоречията в лагера на бившите съюзници в Кримската война, руската дипломация, с поддръжката на Франция, от 1857 до 1859 г. успява да получи:

1. Благоприятно разрешение за Черна гора на нейните граничні спорове с Портата и отклоняване претенциите на Турция за признаване от княз Данило на върховната султанска власт.[70]

2. Предотвратяване намесата на Австрия на страната на султана в сръбските работи по време на признаването на княз Александър Карагеоргевич.

3. Затвърдяване автономията на Дунавските княжества, признавайки заедно с Франция обединението им в единна държава.[71]

[69] АВПР, ф. Канцелярия, 1858, д. 115, лл. 127—128; д. 22, лл. 80—82.
[70] Подробно вж.: *Р. И. Рыжова*, Из истории русско-черногорских отношений. Дипломатическая борьба 1857—1858 гг. вокруг вопроса о независимости Черногории. — Исторические записки, т. 63, М., 1958.
[71] *В. Н. Виноградов*, Россия и объединение Румынских княжеств, М., 1961.

Очевидността на положителното значение на постигнатите от Русия резултати за по-нататъшното развитие на тези народи е несъмнена.

Поддържането на националните стремежи на българския и на другите славянски народи, останали под властта на Портата, се осъществява в легалните рамки на борба за изпълняване на Хатихумаюна. Относно тези народи царското правителство на Русия взема курс на съдействие с мирни средства за възраждането им, за постепенно развитие по пътя на националното самоопределение в пределите на Османската империя.

В руския проект от 1855 г. е формулирана програма за постепенен преход на българския и другите славянски народи в Европейска Турция към административна автономия. Тази програма през следващите години се уточнява, конкретизира и отново е предложена от царска Русия в проекта за реформи от 1867 г.[72] с по-ясна формулировка на идеите за национална автономия за споменатите по-горе народи.

[72] *Н. В. Зуева и Ғ. М. Шатохина*, Русские проекты реформ в Европейской Турции в 1867 г. — Балканские исследования, Проблемы истории и культуры, М., 1976, с. 107—116.

БАЛКАНСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ И БОЛГАРСКОЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ПОСЛЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ

Е. М. ШАТОХИНА

(Резюме)

В статье рассматривается политика России на Балканах в первые годы после Крымской войны. Основные положения ее были сформулированы в циркулярной ноте министра иностранных дел А. М. Горчакова 21 августа (2 сентября) 1856 г.

Поражение в войне 1853—1856 гг. нанесло серьезный удар экономическим и политическим интересам России на Балканах, подорвало здесь ее влияние и престиж. Отмена ограничительных статей Парижского договора и восстановление утраченных позиций в этом регионе становится основной внешнеполитической задачей царского правительства.

Преимущественно на архивных материалах автор показывает те изменения в средствах и методах проведения балканской политики России, которые обозначились уже в первые годы после Крымской войны. В этом смысле отмечается определившаяся взаимосвязь между стремлением официальной России найти опору для осуществления поставленной задачи у единоверных ей балканских народов и национальными устремлениями этих народов. Одним из основных средств в балканской политике России становится поддержка национально-освободительных движений болгарского и других порабощенных народов Европейской Турции, которые она рассматривала как естественную союзную силу в своей борьбе за восстановление влияния и престижа.

Относительно болгарского и других народов, остававшихся полностью под властью Порты, царской Россией был взят курс на содействие мирными средствами их возрождению, постепенному развитию по пути национального самоопределения и образования административной автономии в пределах Оттоманской империи.

THE RUSSIAN BALKAN POLICY AND THE BULGARIAN LIBERATION MOVEMENT IN THE YEARS AFTER THE CRIMEAN WAR

E. M. SHATOHINA

(Summary)

The article considers the Russian policy on the Balkans in the years right after the Crimean war. Its main articles were formulated in the circular note of the Foreign Minister A. M. Gorchakoff of August, 21 (Sept., 2) 1856.

The defeat in the war of 1853—1856 caused a serious blow to the Russian economic and political interests on the Balkans, undermined her influence and prestige there. The revocation of the limiting article of the Paris treaty and restoration of lost positions in this region becomes the main foreign policy task of the tzarist government.

Using mainly archive materials, the author shows the changes in the means and ways of conducting the Russian Balkan policy which have already appeared in the first years after the Crimean war. In this sense, mutual ties are noted between the aspiration of official Russia to find support, in order to reach her goals, in the coreligionist Balkan peoples and the national aspirations of these peoples. One of the main ways of the Russian Balkan policy is the support of national liberation movements of the Bulgarian and other enslaved peoples of European Turkey, which Russia considered as a natural union power in her struggle for the restoration of her influence and prestige.

With respect to the Bulgarian and other peoples, remaining fully under the Porta's rule, the tzarist Russia took a line of peaceful assistance for their Renaissance, gradual development, on their way to national selfdetermination and formation of an administrative authonomy in the borders of the Ottoman empire.

РУСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ 50-те — 70-те ГОДИНИ НА XIX В.

В. ПАСКАЛЕВА

В своята студия за българо-руските стопански отношения и връзки от средновековието до освобождението на България от османско владичество В. Хаджиниколов очерта в общи линии характера на стокообмена между Русия и българските земи за периода след Кримската война.[1] Той изтъкна и някои важни обективни и субективни причини, поради които Русия е изтласкана постепенно от Австрия, Англия и другите западни държави в балканската търговия и почти загубва търговските си позиции в този район около навечерието на Руско-турската война 1877—1878 г. Но след обнародването на това ценно изследване изминаха повече от две десетилетия, през които бяха издирени нови документи и материали от руски и български източници. Те ни позволяват да възпроизведем още по-пълно развитието на търговските отношения между двете страни на фона на руско-турската търговия, да обърнем внимание на фактори и явления, които ги обуславят, и да обясним по-нашироко причините за известното досега в литературата относително западане на внос-износа между нашите земи и Русия до Освобождението.

* * *

С императорска заповед от м. март 1856 г. се възстановяват непосредствено след Кримската война външнотърговските връзки на Русия със западните държави и Турция.[2] Този акт е от голямо значение за външната търговия на Одеса, която преживява 14-месечна търговска блокада (20. I. 1855—21. III.

[1] *В. Хаджиниколов,* Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. — Трудове на Висшия икономически институт „К. Маркс", випуск 1, 1957, с. 90—106.

[2] Коммерческая газета, бр. 45, 14 април 1856 г., с. 178, Дописка от Одеса, 25 март, 1856.

1856 г.).[3] И както е отбелязано в „Одесский вестник", от лятото на 1856 г. търговската дейност на одеското пристанище се оживява постепенно след „дълговременен застой"[4]. Така напр. от началото на 1856 г. до м. октомври на същата година в Одеса се внасят по море и по суша 19 195 пуда (1 руски пуд = 16,38 кг) турски тютюн на стойност 387 335 рубли.[5]

Започва да се възстановява и търговският оборот с доскорошните противници на Русия. Десетки английски, френски, австрийски и други търговски кораби и параходи се устремяват отново към черноморските и азовските пристанища.[6] И българските пристанища по Черно море с широкия си хинтерланд в Североизточна и Южна България са обхванати вече крепко в търговията със Западна Европа. Още по време на войната англо-френските капиталисти „откриват" тези балкански райони като твърде изгодни за разширяване на техния внос и за използването им като източник на суровини.[7] През същия период и някои български търговци се обогатяват от военновременните доставки за нуждите на англо-френските войски и се свързват след това трайно със западноевропейския пазар.[8]

Тук ние се докосваме до първия важен проблем из историята на руско-българските търговски връзки през двете десетилетия преди Освободителната война — еднаквата стопанска структура на районите, които се включват в руско-българския стокооборот: Южна Русия, т. нар. Новоросийски край, Молдавия, Влахия и българските земи. Те всички са характерни със силно развито за времето си селскостопанско производство, което ги превръща едва ли не в житница на индустриализиращата се все повече Западна и Средна Европа.

С развитието на капитализма в Русия през 60-те — 70-те години настъпват важни промени в износа на селскостопански произведения, в структурата на областите, които участвуват в „житния" експорт, в самата организация на външната търговия. Нараства значително ролята на черноморските и азовските пристанища, през които се отправя основната част от изно-

[3] Коммерческая газета, бр. 61, 26 май 1856 г., с. 241. Дописка от Одеса.
[4] Коммерческая газета, бр. 75, 28 юни 1856 г., с. 297. Дописка от Одеса.
[5] Коммерческая газета, бр. 129, 3 ноември 1856 г., с. 409. Дописка от Одеса.
[6] Вж. подробности у *В. А. Золотов*, Хлебный экспорт России через порты Чернего и Азовского морей в 60—90-е годы XIX века, изд. Ростовского университета, 1966, с. 109 и следов.
[7] АВПР (Архив внешней политики России), Посольство в Константинополе 1857 г., д. № 1003, № 1105—1857; 1862, д. № 1614.
[8] Пак там, 1868 г., д. 1620. Доклад от 24. XII. 1867 г.; *Д. Косев*, Отражението на Кримската война в България (1853—1856). — Исторически преглед, кн. 2, 1946—1947, с. 184, 185, 197.

са на руската селскостопанска продукция към външните пазари.[9] Ръководна роля в развитието на търговското земеделие заемат южноруските области. А първо място изобщо в руския износ се пада на пшеницата (мека и твърда). Ако в 1841—1845 г. средногодишната стойност на изнесеното руско жито възлиза на 14,5 млн. кредитни рубли, т. е. на 16,4% от общата стойност на руския износ, то в 1876—1879 г. тя достига 305,9 млн. кредитни рубли и съставлява 56,2% от целия експорт на страната.[10]

През отбелязания период селското стопанство в българските земи се развива също по пътя на капитализма и голяма част от неговата продукция отива за европейския пазар.[11] Това се подчертава многократно и в руските консулски донесения от българските земи. В един доклад на руското консулство в Одрин за 1861 г. например са дадени следните статистически сведения за износа на селскостопански продукти от южнобългарската област:[12]

Наименование на стоките	Количество	Стойност в пиастри	Предназначение
Пшеница — кг	200 000	4 400 000	Англия и Франция
Ечемик — кг	50 000	500 000	—"—
Пашкули — оки	110 000	10 000 000	Франция и Италия
Коприна — оки	500	100 000	—„—
Бубено семе — оки	1000	600 000	—„—
Вълна — оки	200 000	1 600 000	—„—
Сусам — оки	200 000	500 000	Франция
Ленено семе — оки	200 000	350 000	—„—
Всичко		18 050 000	

Тези данни, както и някои нови изследвания показват, че развитието на търговията със зърнени храни в българските земи след Кримската война бележи непрекъснат напредък.[13] То е обусловено от разрастването на търговското земеделие и увеличението на производството, предназначено главно за външните пазари. В тази търговия са вплетени със своята стопанска дейност чифликчии-мюсюлмани, по-заможни селяни—

[9] *В. А. Золотов*, Цит. съч., гл. I.
[10] Пак там, с. 88.
[11] *Стр. Димитров*, Чифлишкото стопанство през 50—70-те години на XIX в. — Исторически преглед, 1955 кн. 2, с. 3.
[12] АВПР, Посольство в Константинополе, 1861 г., д. 1612, Б. Ведомость с привозе и вывозе товаров в Адрианопольском Пашалыке в течение 1861 года.
[13] *Хр. Христов*, Аграрният въпрос в българската национална революция, С., 1976, с. 247.

турци и българи, както и видни български търговци.[14] Зърнени храни от българските земи изнасят и агенти на Франция, Белгия, Австрия и други европейски страни. Те се занимават с търговски спекулации в по-големи мащаби и се обогатяват за сметка на местното население, както е отбелязано справедливо в едно руско консулско донесение.[15]

Най-ревностни посредници, които свързват активно одеския житен пазар, както и този в Браила, Галац, Варна, Одрин и Цариград със западноевропейските фирми, са обаче гръцките търговци. Гръцките търговски къщи в Лондон, Марсилия, Ливорно и Триест правят големи поръчки в Одеса и балканските страни (пак чрез своите агенти) и изнасят големи количества зърнени храни за европейските тържища.[16] Според доклада на руския консул в Одрин Золотарев реколтата в 1867 г. е толкова богата в южнобългарските земи, че търговски къщи от Лондон и Марсилия закупуват огромни количества, с което цената на пшеницата в Одрин се покачва с 34 пиастра на килограм.[17]

Едновременно с тази еднородна по съдържание външна търговия, развивана в райони с еднаква почти селскостопанска организация, се поражда и вътрешна конкуренция. Меката и твърдата руска пшеница намира по-добра цена на световния пазар и се търси много повече от балканската. Само през неурожайни години в Новоросийския край балканските зърнени храни се изкупуват много бързо в Западна и Средна Европа.[18] Особеностите на тази конкуренция в търговията със зърнени храни е отразена, както ще видим по-нататък, в разменените писма между българските търговци, свързани с руския пазар. Наличието на вътрешна конкурентна борба се обуславя най-вече от дълбоката зависимост на руската и балканската житна търговия от европейската стопанска конюнктура, от търсенето и предлагането, от движението на цените и валутните колебания на европейския капиталистически пазар.

Вторият значим проблем, който се откроява, когато изследваме руско-българските търговски връзки, се отнася до условията, при които се развиват те в Османската империя и Русия след Кримската война. Не само еднаквата структура на външния стокообмен на двете страни пречи да се развива една по-

[14] *Хр. Христов*, Аграрният въпрос в българската национална революция, цит. съч., с. 254—262.
[15] АВПР, Посолство в Константинопole, 1868, д. 1620. Доклад на руското вицеконсулство във Варна от 24 декември 1867 г.
[16] Пак там, д. 1013. Доклад на М. И. Золотарев от 25 януари 1867 г.
[17] Пак там. Доклад на *М. И. Золотарев* от 31 декември 1867 г.
[18] Вж. подробности в двата посочени вече доклада на *М. И. Золотарев* и д. 1615. Доклад на руското вицеконсулство във Варна от 1 юли 1863 г.

широка търговия помежду им, но и редица други причини от стопански и политически характер стоят на пътя ѝ.

Големите световни стопански кризи от 1857 и 1873 г., и особено последната, разстройват за по няколко години международния стокообмен. Статистиките показват, че след 1873 г. покупателната способност на всички народи по света намалява значително.[19] Икономическите кризи повлияват неблагоприятно върху турския, респ. българския, и руския пазар, свързан със световното капиталистическо стопанство.

Безспорни са, разбира се, отрицателните стопански последици за Русия от клаузите на Парижкия договор (1856 г.), според който е въведен режим на пълна свобода за чуждестранната търговия в Турция и Черно море се обявява за неутрално.[20] Така търговското проникване на Англия, Австрия и Франция е неимоверно улеснено в този район още през първите години след войната. Особено значение в бързия процес на завладяване на пазари в Черноморския басейн има европейското параходно плаване, което в конкурентната борба между отделните страни започва да играе първостепенна роля на пристанищата в Цариград, Варна, Галац и Одеса. И затова, когато на 3 август 1856 г. се утвърждава уставът на „Руското дружество за параходно плаване и търговия" и на следващата година неговите първи пет парахода акустират на одеското пристанище,[21] събитието поражда „светли надежди" не само сред руската общественост, но и сред българите, които се занимават с разпространение на руски стоки, особено след като се открива параходната линия Одеса — Цариград, обслужвана от два парахода със 160 конски сили и 1340 тона вместимост.[22] Предвижда се те да правят рейсове между Одеса — Галац — българските черноморски пристанища — Цариград.[23]

За съжаление по различни причини тази транспортна връзка е често прекъсвана, не се поддържа редовно, понякога дори спира за дълго време. А и навлата, които се плащат на руските параходи, са два пъти по-скъпи от тези на европейски-

[19] Übersichten über Produktion, Verkehr und Handel in der Weltwirtschaft, von Dr. F. X. von Neumann — Spallart, Jahrgang 1879, Stuttgart, 1880; S. 12.
[20] Вж. подробности у *В. Хаджиниколов*, Цит. съч., с. 90 и сл.
[21] Коммерческая газета, бр. 45, 14 април 1856 г., с. 178; бр. 63, 1 юни 1857, с. 249.
[22] Пак там, бр. 63, 1 юни 1857 г., с. 249.
[23] Пак там, бр. 103, 4 септ. 1856 г., с. 409.

те.[24] Трафикът по суша също не е евтин.[25] От него се оплакват много български търговци. Той минава от Одеса до Унгени (с железница през 70-те години) и оттам стоките се препращат към дунавските области.[26] Твърде рисковано, особено при лошо време, е и пренасянето на товарите с гемии от Одеса до Галац и обратно.[27]

Транспортните трудности са съпроводени от липсата на руски застрахователни дружества, които биха гарантирали известна компенсация при унищожаване или повреда на пренесената стока. Евлоги Георгиев, който държи извънредно много за укрепването на руско-българските търговски връзки, пише през 1865 г. по този повод на своя съдружник П. Ганович в Одеса: „Много ми е чудно как по страната Ви (Южна Русия, б. а.) не се съставляват дружества за застраховане по морето с акции; от една страна, може да бъде полезно за акционерите и, от друга, оздравява са негоция.“[28]

Не по-добри са условията за търговия с Русия в българските земи. Съгласно сключения през 1862 г. търговски договор между Русия и Турция всеки търговец — руски или руски поданик, има право лично или чрез посредник да търгува свободно в Османската империя, като заплаща мито един път на границата при влизането в страната или при нейното напускане.[29] Но клаузите на този договор не се спазват от турската администрация. Тя налага върху внесената или готовата за износ стока различни вътрешни мита, като интизап, бедел, варидà (в произволни размери).[30] Дори, както се казва в един отчет относно наблюденията на руското консулство в Одрин от 1861 г., и „европейската колонизация“ на Турция среща „непреодолими затруднения“.[31]

В същност турските власти се отнасят лошо към руските търговци, най-вече към християните — руски поданици.[32] Вар-

[24] На 2 ноември 1863 г. Н. М. Тошкович пише от Одеса на Хр. П. Тъпчилещов в Цариград, че му изпраща значително количество лой с английски параход, „защото навлото е по 7 коп., а руският параход по 15 коп. за пудат“. НБКМ, ф. 6 (Хр. Тъпчилещов), инв. № 5360.
[25] НА (Научен архив) при БАН, ф. 34 (Христо и Евлоги Георгиеви), оп. 1, арх. ед. 383, р. 480.
[26] Пак там, оп. 2, арх. ед. 768, л. 4.
[27] Пак там, л. 2 и 3.
[28] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, арх. ед. 640.
[29] АВПР, Посольство в Константинополе, д. 1009, 1863 г. Доклад на руското консулство в Одрин от 8/20 май 1863 г.
[30] Пак там.
[31] Пак там, д. 1008, 1862 г. Отчет о наблюдениях, сделанных Консульством в Адрианополе в течение 1861 года.
[32] Пак там, 1859 г., Доклад на Н. Ступин от Одрин, 14 октомври 1859 г., до А. Б. Лобанов — Ростовски.

ненският консул А. Рачински отбелязва в един свой доклад от 1862 г., че турските управници изпитват подозрение към всеки българин с руски паспорт.[33] Така напр. Иван Неделев Чалики, търговец от Пловдив, руски поданик, е гледан с лошо око от турските власти и въпреки че има решение на цариградския търговски съд, не може да събере дължимата му от турски търговец значителна сума. В 1864 г. той е пред фалит и търси подкрепа от руското вицеконсулство в Пловдив.[34]

Антируските настроения на турските власти стават причина много български търговци вътре в страната да се предпазват от по-големи сделки с руски стоки или пък да стават руски поданици. Но и руското паданство се получава трудно. Бюрократичната система на царските канцеларии придвижва много бавно молбите на българи и други християни в Турция за приемане на руско поданство.[35] Понякога се отказва направо, друг път преписките се забавят дълго време. Причините за това поведение на руското царско правителство не са изяснени точно, но от материалите, с които разполагаме, се вижда, че може би то смята достатъчен броя на балканските търговци — руски поданици, особено гърци, които живеят постоянно в Русия и оттам търгуват с Османската империя. Изглежда, че след Кримската война поради лошото международно положение на Русия и желанието на руското правителство да се отстранят някои от тежките за него точки на Парижкия трактат руските власти са твърде предпазливи по въпроса за даване на руско поданство на българи, особено във връзка с раздухваните твърдения на Запад, че българското освободително движение е подбуждано от руски агенти. Така се получава в действителност двустранно неудобство за българските търговци вътре в страната: ако са руски поданици, те са гледани с подозрително око от турските власти и им се пречи в стопанската дейност, а пък и руско поданство не се получава лесно.

Развиваната от английските и австрийските търговски среди антируска пропаганда също подкопава реномето на руските изделия. На този въпрос се опира и Н. Геров в едно известно описание на Узунджовския панаир. Между другото той пише, че „появата на руски изделия на тукашните пазари ще послужи за опровержение на неверните сведения, които се разпространяват от недоброжелателите, които, за да унищожат Русия в очите на нашите единоверци и съплеменници,

[33] АВПР, Посольство в Константинополе, д. 1614, 1862 г. Доклад на А. Рачински до А. Б. Лобанов от 9 юли 1862 г.
[34] Пак там, д. 1009. Прошение на Иван Неделев Чалики от 18 август 1864 г.
[35] Пак там, 1861 г. Доклад на Н. Шишкин от 31 август 1861 г.

търсят начин да ги уверят между другото и в това, че в Русия уж не съществуват никакви изкуства (в смисъл промишленост, б. а.) . . ."[36] Геров предлага дори на руското правителство да бъде пренесена в Пловдив Всерусийската манифактурна изложба, устроена в Петербург през 1870 г.[37] Но тя не се пренася в българските земи.

Друг опит за сближение с руските търговски среди е направен от българска страна в 1865 г. Група пловдивски търговци уведомяват граф Игнатиев, че имат намерение да основат дружество за търговия с Русия, и го замолват да ходатайствува пред руското правителство, за да получат известни митнически улеснения, а Държавната банка да приеме облигациите им по сметка.[38] Граф Игнатиев смята, че това предложение няма да бъде от полза за руските търговци. Почти същият отговор се получава и от самото руско правителство чрез Азиатския департамент и Министерството на финансите. Царските чиновници съобщават само кои руски стоки се изнасят с мито и кои без мито, както и за практиката на Държавната банка да приема облигации едва след като проучи начина на издаването и гарантирането им. Така е ликвидирана една полезна инициатива, която можеше да има значително икономическо и политическо значение за руско-българските отношения именно в средата на 60-те години, когато българската търговия се обвързва все по-крепко с европейския капитал.

За разлика от големите европейски държави руското правителство и руската търговска буржоазия нямат определена програма за по-ускорено развитие на икономическите отношения с балканските народи. И това не може да се обяснява единствено с изостаналостта на Русия по пътя на капитализма и с еднаквите стопански структури. Ако се проследи в най-общи линии външната търговия на Русия през този период, установяваме голяма активност на руските търговци в други райони. Така напр. сред търговците, които се занимават с транзитна търговия между Иран и европейските държави, най-голям е броят на руските търговци. От всички европейски стоки, внесени през 1867 г. в Иран, 73,22% се падат на руските стоки.[39] Активни са търговските връзки и отношения на руската империя с цяла Европа, а чрез посредничеството на някои

[36] Документи за българска история, т. I, С., 1931, с. 526.
[37] Пак там, с. 525. И по други поводи Геров се старае да внуши на руските управляващи среди, че те трябва да се свързват по-активно с български стопански дейци.
[38] *В. Хаджиниколов*, Цит. съч., с. 101.
[39] *М. А. Мусаев*, Роль гор. Баку в торговле между Европой и Азией в XIX в. Материалы по экономической истории Азербайджана (к V Международному конгрессу экономической истории), Баку, 1970, с. 63.

европейски държави (Англия предимно) и с Америка.[40] На V международен конгрес по стопанска история, състоял се в Ленинград през 1970 г., бяха изнесени немалко доклади и научни съобщения (за съжаление все още неотпечатани) от съветски и други автори, които подчертаха недвусмислено широкия обхват на руската външна търговия с всичките ѝ особености след Кримската война.

Безспорно стратегията на руския царизъм е устремена към запазване и укрепване на политическото и културното влияние на Русия на Балканите, особено в българските земи. Затова, заангажирани предимно с политическата страна на проблемите и помощта в областта на просветата, руските официални кръгове подценяват и не насърчават развитието на икономическите връзки с българските земи. Те разчитат най-вече на племенните, единоверските и културните традиционни връзки между двата народа. От голямо значение е за тях помощта, която се оказва на българското учебно дело, на развитието на новата българска култура от руска страна. Но се изпуска из пред вид стопанската ориентация на младата местна българска буржоазия, за която особено държат западно- и средноевропейските правителства. Те се стараят да спечелят най-вече неукрепналите буржоазни кръгове в балканските провинции за свои цели, като им предоставят различни облаги в стопанската област. А този фактор се недооценява в Петербург.

В същност развитието на руско-турската търговия, вкл. и на руската с балканските народи, се намира в ръцете на балканските търговци, образували свои търговски колонии в Русия с главен център Одеса. Множеството материали, поместени в „Одеский вестник", ни убеждават напълно в това обстоятелство. Не случайно в едно писмо на букурещки българи от 1870 г. до редакцията на „Одеский вестник" се подчертава, че гр. Одеса е „един от търговските центрове за целия Балкански полуостров"[41]. Имайки пред вид посредническата дейност на балканските търговци, руските почти се дезинтересират от този „терен" и без това ненасърчавани официално към оживена стопанска дейност на Балканите. Дори одеските българи не са подкрепяни по-осезателно в своята търговска активност с цел да се разшири руско-българската търговия. Липсва каквато и да е държавническа намеса от руска страна в тази насока.

[40] *У. Кихнер*, Восточная Европа как посредник в торговле между Россией и Соединеными штатами в веке парусных судов (К V Международному конгрессу экономической истории), М., 1970. Резюме от доклада.

[41] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 911.

Все пак развиваната от български търговци руско-българска търговия не е така незначителна, както изглежда на пръв поглед. Каква е нейната структура, какъв е нейният обем и начин, по който се извършва тя през двете десетилетия преди Освободителната война, е именно третият значителен проблем от нашия тематичен кръг.

* * *

Както е известно, значителна част от търговския оборот в Османската империя не е регистриран. Официални статистики липсват. За търговското присъствие на чуждите държави на турския пазар, особено на големите годишни панаири, съдим по сведенията и данните, които събират техните консули в големите градове на Османската империя. В много отношения материалите са непълни и неточни. Що се касае до участието на руския внос на панаирите в българските земи, чуждите информатори го поставят обикновено на трето или четвърто място.[42] Особено много руски стоки се продават на панаира в Меджидие (Северна Добруджа).[43] Понякога Русия успява да заеме едно от първите места по вноса си в Южна България (Румелия). Така напр. през 1867 г. от общия внос в Румелия, възлизащ на 1 270 000 франка, на Австрия се падат 850 000 франка, на Русия — 202 000 франка, на Франция — 100 000 франка и на Англия — 100 000 франка.[44] Но в повечето случаи руското участие на панаирите е по-слабо, защото там се излагат предимно произведения на европейската промишленост, а значителна част от внасяните руски стоки са изделия не селскостопанската продукция. В това най-добре ни убеждават архивите на българските търговци, свързани с руския пазар. И тези материали не могат да бъдат подложени на подробен количествен анализ поради своята откъслечност, но съпоставени, те разкриват руско-българските търговски връзки от онова време в дълбочина.

Търговската кореспонденция дава пълна представа за вида на артикулите, обект на стокообмена. Те се подразделят на две основни групи: *селскостопански произведения и продукти на риболова* — зърнени храни, добитък, говежда и овча лой (бяла, жълта и червена), червиш (претопена лой от кокали и от мозъка в тях), слънчогледово масло, масло, вълна, сурови обработени кожи (волски и телешки), кожени изделия, чай (черен — „цветочный"), петрол, сол, захар, жълт восък, суров

[42] Вж. подробности у *В. Хаджиниколов*, Цит. съч., с. 104—105.
[43] Пак там.
[44] Пак там, с. 105.

памук, пчелен мед, дървен материал, различни видове консервирана (солена) риба, хайвер (черен, червен и обикновен) и *промишлени изделия* — копринени тъкани, сукно, въжета (различни видове) и въжени изделия, желязо на пръчки и плочки, железни катинари, железни и месингови брави, тенеке, чугунени кухненски съдове, груба кинкалерия, впрегатна амуниция за коне, платна и мушами (за платноходи и лодки), овчи кожуси и калпаци, восъчни свещи, ликьори. Много голямо разпространение намират в българските земи суздалските икони и руските църковни книги.

Това са стоките, които българските търговци изнасят от Русия. Но внасят там ограничен брой артикули: тютюн, розово масло, винен спирт и сапун, закупувани предимно в българските земи.

Посредници на този стокообмен с превес на изнасяните руски стоки са живеещите извън пределите на своята родина български търговци-ангросисти. Поради пречките и трудностите в българските земи, които набелязахме вече, местната българска търговска буржоазия остава настрана от руско-българската търговия. И това е в същност четвъртият важен проблем, на който следва да спрем нашето внимание. Той се изяснява обаче най-добре, когато възпроизведем (доколкото ни позволяват това събраните документи) търговската дейност на българите в емиграция. Българските търговци на едро в Одеса, Букурещ, Галац и Цариград са най-активните посредници в разпространяването на руски стоки не само в българските земи, но изобщо на Балканите и в Турция.

Несъмнено старата българска търговска колония в Одеса от първата половина на XIX в.,[45] към която се присъединяват нови членове след Кримската война, си остава най-действена в руско-българския, по-точно в руско-балканския стокооборот. В търговската кореспонденция се срещат най-често следните имена на българи-търговци от Одеса: Н. М. Тошкович (починал 1874 г.)[46] и Ст. Д. Тошкович (починал 1870 г.),[47] В. Н. Рашеев, братя Хр. Пулиеви (Никола, Теодосий и Димитър — починал 1866 г.), П. Ганович, братя Смилови, Н. Мусевич, П. и Н. Иванови.

Тези български търговски фирми са в тесен контакт най-

[45] *Н. Начов*, Българската колония в Одеса. — Сп. Училищен преглед, год. XXVIII, 1929 г., кн. 5.

[46] В 1867 г. Н. М. Тошкович става търговски (комерц) съветник. Вж. в. Македония, год. I, бр. 48, 28 окт. 1867 г.; в. Век, год. I, бр. 48, 4 дек. 1874 г.

[47] Вж. биографични подробности за братя Тошкови у *В. Хаджиниколов*, Цит. съч., с. 72.

вече поради съществуващите между тях роднински връзки, както и поради дългогодишни традиционни търговски отношения с крупната търговска и банкерска къща на братя Христо и Евлоги Георгиеви в Букурещ (Галац).[48] Евл. Георгиев и неговият прокурист Гаврил Г. Аврамов посещават често Одеса, за да уговарят сделки със своите съдружници.[49] В много от търговските писма на Евлоги Георгиев се говори за „съдружески стоки", за „съдружеска търговия".[50] Обикновено най-крупните фирми кредитират с капитали по-младите си съдружници, какъвто е случаят с Е. Георгиев — П. Ганович, Е. Георгиев — братя Пулиеви.

От своя страна одеските и букурещките български фирми са свързани с големите български търговски къщи в Цариград като напр. Стефан Арнаудов и син, Станчо Я. Арнаудов и син, Христо Тъпчилещов и син, Хр. Д. Караминков и братя, Тодор и Христо Комсиеви и Станчо Брадинов. Образува се един триъгълник Одеса — Букурещ (Галац) — Цариград, през който се стичат руски стоки, част от които остават във Влашко или в Цариград, откъдето се разпространяват в различни посоки, или остават на местния пазар — букурещки, галацки и цариградски. Само известна част, чийто процент е много трудно да се установи, е предназначена за българските земи. Обикновено руските изделия се импортират от агентите на споменатите големи български фирми в Свищов, Бургас и Карлово.[51] Оттам и впечатлението на чуждите информатори, че българите не търгуват с Русия и не се интересуват от руски стоки. Такива се внасят, но те се разпространяват по различни канали, стигат между другата стока на търговците - посредници на крупните фирми до българския консуматор, изобщо до консуматорите в българските земи. И затова те фигурират твърде слабо в достъпните за нас статистики от чужди източници.

Фактически споменатите вече големи български търговци, които работят в емиграция, монополизират търговията с Русия. Поради лошите условия за стокообмен с нея в българските земи обикновени търговци с по-малки капитали от вътрешните български области не смеят да се впуснат в самостоятелна търговия с руски стоки. Натъкнахме се само на някои отделни случаи. Но и тези търговци търсят веднага подкрепата на крупните търговци в емиграция. Така напр. през есента на 1857 г. Христо Георгиев пише от Букурещ на Стефан Тошко-

[48] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, арх. ед. 389, л. 5 и 8.
[49] Пак там, а. е. 710, писмо от Т. Пулиев от 5 ноември 1870 г.
[50] Пак там, а. е. 355, л. 1, а. е. 423, с. 85—86; а. е. 405, с. 118.
[51] Пак там, а. е. 640. Писмо на Евлоги Георгиев от 24 февруари 1873 г. до П. Ганович; а. е. 355, с. 244.

вич, че Христо Симов отива в Одеса, за да се запознае с тамошната „пиаца и търговия“.[52] П. Ганович отбелязва в 1873 г. между другите известия от Одеса, че там пребивава временно „господин Николаев из Свищов“[53].

Организирането на руския внос в българските земи и разпространението на руските изделия крие известни рискове за местния търговец. Твърде доходната търговия например с руски икони и църковни книги е съпроводена от необходимостта те да се внасят контрабанда през Влашките княжества, за да се избегне цариградската цензура.[54] Въпреки високата им цена те се разграбват от българското население и, както е отбелязано в една руска информация, те „убиват съвършено съперничеството, което австрийските промишленици искат да противопоставят с продажбата на евтини цени на богослужебни книги, печатани в Австрия“[55].

Към трудностите по транспортирането, цензурата и други неприятни обстоятелства при разпространението на руски изделия и продукти се прибавя и дебнещата ги на всяка крачка чуждестранна конкуренция, понякога твърде целенасочена. От конкурентната борба на чуждите държави е твърде много зависима и посредническата търговия на големите български фирми през 60-те — 70-те години.

В конкурентната търговия със зърнени храни например са вплетени интересите на българските търговци от Одеса, Букурещ (Галац) и Цариград. В много от търговските писма на Евл. Георгиев до неговия съдружник в Одеса П. Ганович четем запитвания от следния род: „Исках да зная нещо повече за житата на страните ви, разумявам и къде Николаев, и разкажете ми по-подробно, пратете ми и мостри.“[56] В същност това е време на непрекъснат възход на одеската търговия. Стокооборотът на Одеса се движи между 1857 и 1866 г. между 24 и 36 млн. рубли и в 1872 г. достига връхната точка 112 млн. рубли.[57] Едва в 1875 г. се чувствува известна стагнация поради лошите житни реколти в Южна Русия през последните години и поради конкуренцията на американското и алиунгарското жито на световния пазар.[58]

[52] Пак там, а. е. 355, л. 183; а. е. 681.
[53] Пак там, Писмо на П. Ганович до Евлоги Георгиев от 24 февруари 1873 г.
[54] АВПР, Посольство в Константинополе, 1862 г., д. 1009. Отчет с наблюдениях, сделанных Консульством в Адрианополе в течений 1861 года.
[55] Пак там.
[56] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 640. Писмо на Евл. Георгиев до П. Ганович от 4 декември 1865 г.
[57] Историческото развитие на одеската търговия, XIX-й в., год. III, бр. 13, 27 март 1876 г.
[58] Пак там.

Българските търговци закупуват обикновено жито в Николаев.[59] Но то не отива за балканските страни, които са също производителки на зърнени храни, а се изнася от Одеса за Цариград и оттам за европейския пазар. Правят се различни комбинации в неурожайни години във Влашко, в българските земи или в Новоросийския край. Мъчно е да се установи количеството на експортираното жито, защото в повечето от търговските писма се говори за изпратените пари (обикновено в злато) за закупуване на жито и неговото товарене „на вапора".[60] Но, общо взето, българските фирми са твърде предпазливи в търговията със зърнени храни от Одеса, защото тя се ръководи освен от предприемачи на руските помещици и от известни гръцки търговски къщи с филиали в Англия, Франция и Италия. Българите се стараят най-вече да изнесат наличните количества от Влашко и българските земи.

Колко деликатна и рискована е търговията със зърнени храни, съдим от две писма на Хр. Д. Караминков до Хр. и Евл. Георгиеви от 1863 г. В едното той им съобщава, че е получил от капитан Леонидис (много от притежателите на гемиите са гърци) 1434 кила и други 251 кила „здраво жито" и ги продал. Обаче ги предупреждава, че „за миналата неделя продадохме ся малко жита в пияцата ни Дунавски и балчишки либри . . ."[61] А в другото обяснява, че изпратените от братя Георгиеви зърнени храни и брашна не се продават бързо, защото на „вапорите брашната повечето стоят непродадени като надойдоха от Одеса и Триест много брашна, та подпряха тукашните, които сами бяха доволни, за да хранят Цариград"[62].

В първото писмо Караминков изказва надеждата, че може би през следващата седмица търговията с жита и брашна ще се съживи, тъй като „телеграфът на Марсилия" съобщава все още за „спокойствие", но „из Лондра" идват приятните новини, че дунавските и бургаските брашна и жита намират добри цени.

С подобни сведения е изпълнена цялата кореспонденция между Евлоги Георгиев и Христо Караминков почти за едно десетилетие (1863—1873 г.). В нея изпъкват два основни елемента, характерни за търговията със зърнени храни в триъгалника Одеса — Галац — Цариград: нейната зависимост от европейската житна борса и доминиращото превъзходство на руското жито. Особено ясно е изразено това съотношение в

[59] Пак там, а. е. 334, л. 8.
[60] НБКМ — БИА, ф. 6, инв. № 12447—12457, 24786—24861, 24913—24925, 24970—24972.
[61] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 710, л. 1.
[62] Пак там, л. 2.

едно съобщение на Хр. Караминков до Евлоги Георгиев от 1872 г. „Пиацата ни е — пише той — в същото положение и под влиянието на известията из Европа няма надежда поне досега за удобрение (подобряване, б. а.), освен ако стисне зима, за да ся отнеме надеждата за нови пристигнувания. Според многото одески брашна коравите жита (влашки и български, б. а.) са в пренебрежение . . .“[63]

В същата насока са и разсъжденията на одринския консул Золотарев, който изтъква в 1867 г., че търговията с румелийско жито е съпроводена от различни транспортни трудности, особено що се отнася до речния трафик по Марица, и произволно обмитяване от страна на турската администрация. Това повишава цената на румелийското (в смисъл българското, б. а.) жито и го прави неконкурентноспособно спрямо по-евтиното и по-доброкачествено руско жито по борсите в Марсилия и Лондон.[64]

Естествено търговията със зърнени храни е свързана с добрите и лошите реколти по места и затова в зависимост от новините „къде е станало добро зърното“, както се казва често в писмата, се сключват различни сделки за жито одеско, румелийско, дунавско, бургаско, измаилско и пр. Възможни са и се предприемат разнообразни варианти на търговски спекулации в период, когато в Западна Европа се търсят големи количества жито, когато настъпва затишие в покупко-продажбите или се зареждат сушави години и лоши реколти в отделните области — производителки на зърнени храни. Именно поради цялата сложност на търговията с тях някои от крупните търговци, като В. Рашеев в Одеса и Хр. Тъпчилещов в Цариград, предпочитат да влагат капиталите си в сделки с други руски стоки.

Търговският стокооборот на лой и червиш е най-значителният. Поръчките, които се правят в Одеса за този артикул, възлизат на хиляди килограми годишно. Особено активен в търговията с лой е Н. М. Тошкович, който работи в Одеса на „содружески отчет“ с Хр. Тъпчилещов от Цариград. Доказателственият материал за изпратената от Одеса лой в турската столица е огромен.[65] Само за една-две седмици от Одеса се натоварват за Цариград средно по 2000—3000 пуда (около 22 000 кг) лой.[66] Те се транспортират в „бочки“, т. е. каци,

[63] Пак там, Писмо на Хр. Д. Караминков до Евл. Георгиев от 12 януари 1872 г.
[64] Посоченият вече доклад на Золотарев, вж. бел. № 16.
[65] НБКМ — БИА, ф. 6, инв. № 24785—24861. Писма на Н. М. Тошкович, Одеса, до Хр. Тъпчилещов в Цариград. Вж. също №№ 24913—24925, 24970—24972, 27428—27429, 5360—5613.
[66] Пак там, № 5360—5613.

които събират по 37—38 пуда, или около 600 килограма едната. Ние преброихме към 250 документа в архива на Тъпчилещов, в които е отразена търговията с руска лой, закупувана обикновено от български търговци в Таганрог, Екатеринослав и Николаев.[67] Изобилствуват съобщения от Одеса, в които Тошкович говори често за покупка на „содружески счет" на 4000—5000 пуда (около 35 кг) лой наведнаж.[68] Както отбелязва П. Ганович, от голямо значение за търговията му са „поръчките и оживлението върху лоювете от Цариград"[69].

Понякога се събира лой и червиш от други градове. Така напр. Н. М. Тошкович, след като отбелязва в писмото си до Хр. Тъпчилещов от 2 ноември 1863 г., че се старае за „общата полза", пише, че от Галац и Браила тази година „червиши ще дойдат малко".[70]

Каците се стоварват на цариградското пристанище и оттам известна част отива в българските земи и по други места чрез агенти на крупните търговци. Но вече стоката минава за „турска" и чуждите информатори не я вписват в таблицата си за внесена отвън.

Значителни сделки пак между същите търговци стават с кожи, жълт восък, суров памук. Евлоги Георгиев се интересува постоянно от „оцененията за кожите" в Одеса,[71] от цените на жълтия восък[72]. В 1865 г. той пише на своя съдружник П. Ганович в Одеса: „Кожи добри за пролет искам, но ако бъдат на сходни цени, защото тука падат много и като отникъде не ги търсят, ще ся намалят повече цените им."[73]

В. Рашеев събира жълт восък за Евл. Георгиев и восъчни свещи (бели, руска форма), които се купуват обикновено на Харковския панаир.[74]

Фирмата Тодор и Христо Комсиеви и Станчо Брадинов в Цариград получава от Ст. Тошкович освен големи количества лой, но и свещи (в каси), кожи и други руски стоки.[75] Една част от тях Комсиеви и Брадинови препращат в Марсилия и

[67] Пак там, Писмо на Н. М. Тошкович до Хр. П. Тъпчилещов, Цариград, 2 ноември 1863 г.
[68] Пак там, I А 5408.
[69] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 681.
[70] Пак там.
[71] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 640.
[72] Пак там, арх. ед. 710. Писмо от Хр. Д. Караминков, Цариград, до Евл. Георгиев, Галац, 16 февруари 1863 г.
[73] Пак там, ф. 34, оп. 1, а. е. 640.
[74] Пак там, оп. 1, а. е. 768, л. 1 и а. е. 355, л. 244.
[75] Вж. *В. Хаджиниколов*, Цит. съч., с. 105.

Лондон, а друга е предназначена за вътрешността на българските земи.[76]

Много интензивна е търговията с различни видове хайвер, които пристигат със стотици варели от Одеса в Галац и Цариград. В. Рашеев споменава изрично в писмо до Евл. Георгиев от 30 май 1863 г., че средно в Одеса се продават 15 000—20 000 пуда хайвер годишно. „От тях — пише той — през моя ръка за страната ви излиза почти сека година около 1000 варела."[77] И продължавайки съобщава, че през 1862 г. са изпратени над 1500 варела хайвер по „дунавските страни". Затова предлага на Евл. Георгиев да направят план с време и да се запасят със стока. Търгуват също и с разни видове риба, обикновено консервирана. Синът на Тошкович отива често по сделки в Харков.[78]

Търговската кореспонденция на споменатите фирми изобилствува със сведения за значителни обороти на продукти на риболова, но най-вече на хайвер. Дори Ст. Тошкович изпраща 50 варела чер хайвер в Карлово.[79] По онова време, както се вижда от достъпните цени дори на черния хайвер, той не се смята за голям лукс и се разпространява сред по-широк кръг консуматори, особено сред градското население. Иначе не можем да си обясним изнасянето на такива значителни количества. В. Рашеев събира наведнаж по 1500, 2500—4500 пуда хайвер, за да ги изпрати на Евл. Георгиев. В 1863 г. цената на червения хайвер (сьомга) стига в Одеса при голямо търсене 1,60 рубла за килограм,[80] а В. Рашеев съобщава, че черният хайвер го купуват „на местото" (Одеса, б. а.) и го „пращат за Русията (разбирай Москва, Петербург и др., б. а.) по 15 р."[81]

През 70-те години зачестяват пратките на руска захар на четвъртити парчета и на глави.[82] В. Рашеев описва как купува захарта. Въпреки че фабриките имат депозит и свои агенти в Одеса, той купува големи количества направо от фабриките и тогава според неговите думи „ся печели някоя копейка от разницата на навлото".[83] Да се изнася руска захар е твърде изгодно, защото държавата връща по 80 копейки на пуд на износителя, с което се намалява цената на експортираната захар.

[76] Пак там, с. 106.
[77] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 768, л. 2 и 3.
[78] Пак там, а. е. 355, л—1.
[79] Пак там, л. 21.
[80] Пак там, а. е. 768, л. 2 и 3.
[81] Пак там.
[82] Пак там, л. 4 и 5.
[83] Пак там, л. 4.

Железарски изделия, предимно брави и катинари, се внасят редовно от Русия и се разпространяват по панаирите в българските земи.[84] Руски въжета и въжени изделия (мрежи за риболов и др.) са също много ценени у нас. Но за тях липсват конкретни количествени показатели в търговската кореспонденция. Само се споменава за покупко-продажби на въжета. Най-често българските търговци отиват до Херсон, за да се снабдят с въжета и въжени изделия.

Към средата на 60-те години одеските и цариградските българи подхващат търговия с руско сукно. В 1866 г. Н. М. Тошкович изпраща на Хр. Тъпчилещов значителни количества „здраво" сукно.[85] То се разпродава на абаджиите в Цариград. През първата половина на 1866 г. са изпратени от Тошкович над 500 топа сукно.[86] Малко по-късно той съобщава, че преговаря с трима руски фабриканти и изпраща в началото на август същата година още 380 топа . . ."[87], както и оферта на руска фабрика (писмото е подписано от Ф. Дагаманов) за нови 1000 топа.[88] Сукното се продава на Тошкович в Одеса по 95 копейки аршина (аршин = 68,75 см).[89] Какви количества от изработените сукнени дрехи от българските занаятчии в Цариград се разпространяват из България, не е известно, но трябва да предположим, че по панаирите те намират най-бърз пласмент.

В отделните търговски архиви се съхраняват сведения за оборота и на други руски селскостопански произведения и промишлени изделия, но в по-малки количества. Понякога е само отбелязано, че се изпраща съответният артикул, без да се дават подробности. Затова включихме наименованията на тези стоки, без да даваме подробности в изброените по-горе две основни групи стоки — обект на руско-български стокообмен.

Интересно е да отбележим, че и между българските търговци, посредници на руския износ, се води до известна степен конкурентна борба, обусловена най-вече от еднаквия вид на стоките, предназначени за експорт. Така напр. Евлоги Георгиев нарежда на своя съдружник П. Ганович през 1866 г.: „Като съдружеството ще стане помежду ни, разумява се, че Ви не приляга да имате задължения и при г-на Тошковича."[90]

[84] АВПР, Посольство и Константинополе, 1862 г., дело № 1008; *В. Хджиниколов*, Цит. съч., с. 97.
[85] НБКМ — БИА, ф. 6, I А, 5517.
[86] Пак там, I А, 5515.
[87] Пак там, I А, 5510.
[88] Пак там, I А, 5499.
[89] Пак там, I А, 5502.
[90] НА при БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 389, л. 16.

Подобни намеци, подсказващи съществуването на неизбежна конкуренция между отделните фирми, срещаме и на други места в документацията.

Българските търговци в Одеса поддържат активни връзки с руски търговски фирми и техните агенти. В писмата се споменават постоянно имената на А. Филатов, П. Романенко, Панаев, Белов, Рабинович и пр. С тях търгува и българският търговец Георги В. Шопов от Измаил.[91] Руси и българи са пък в чести взаимоотношения с одески гръцки търговци (споменават се имената на Мораити, Аристархи, Маргарити и др.). През 60-те—70-те години се оформя една своеобразна търговска мрежа, в която се вплитат интересите на руски, български и гръцки стопански дейци, мрежа с много особености и противоречия на един определен търговски свят с пряка ориентация към Балканите и Цариград, но свързани трайно както с руската, така и със западноевропейската икономика.

Би следвало да изтъкнем накрая и още една характерна страна на руско-българските търговски връзки през разглеждания период — съотношението между износа и вноса. Анализът на данните ни убеждава, че износът на руски стоки превишава стократно вноса. Българските търговци не печелят от разменна търговия. Обикновено те плащат в брой поръчаната стока на производителите, на фабрикантите или я купуват по южноруските панаири. Понякога работят срещу менителници или на кредит. Полиците са платежно средство най-често в отношенията с големите европейски фирми. В. Рашеев например неведнаж получава менителници от лондонска фирма чрез Евл. Георгиев в Галац и го молида ги продаде, като му внесе по пощата в злато стойността им.[92] Има случаи, когато пък българите дават стока на кредит на по-дребни одески търговци.[93]

Българските търговци реализират своите печалби най-вече в спекулации, при които се получават разлики в цените, благодарение на умението си да се нагаждат бързо към създадената търговска конюнктура и да се съобразяват с търсенето и предлагането на отделните стоки. Не са лишени от предпазливост и предвидливост при сключването на сделките.

[91] Пак там, а. е. 640, писмо на Гаврил Г. Аврамов, Галац, до П. Ганович, Одеса, 24 февруари 1873.
[92] Пак там, а. е. 768, л. 6.
[93] Пак там, а. е. 423, писмо на Евл. Георгиев, Букурещ, до П. Ганович, Одеса, 21 октомври 1872.

* * *

Несъмнено руско-българските търговски връзки се развиват при много специфични и противоречиви условия през двете десетилетия преди Освободителната руско-турска война. Българската търговска буржоазия в емиграция успява все пак да поддържа, макар и до известна степен косвено, руско-българските търговски отношения. Но в повечето случаи те излизат от рамките на българските земи и се развиват на фона на общобалканската и турската търговия. Крупните български фирми се превръщат в посредници, които пласират произведенията на руското търговско земеделие и отчасти на руската промишленост. Те са свързани с руския пазар, но едновременно и с европейските тържища и европейската борса. В техните архиви се намират още много документи, които разкриват широката им търговска дейност в европейски мащаб Спекулациите и стокооборотите им имат много широк обхват. Затова те не могат да въздействуват пряко и постоянно върху икономическия живот в българските земи и не успяват да го свържат крепко с руските стопански кръгове. Те все повече се отделят от българската действителност и отдават силите си и знанията си в по-широки търговски сфери, вплитайки своята дейност и своите интереси в общоевропейската търговия.

А в родината им протичат други икономически процеси. Поради изяснените вече в изложението причини местната българска буржоазия не може да поддържа широки и плодотворни търговски връзки с Русия, която и няма определени амбиции и планове в тази насока, докато другите капиталистически държави разширяват всестранно своето стопанско проникване на Балканите.

При такива условия много местни търговци се ориентират към една по-активна и за тях по-доходна дейност в Западна и най-вече в Средна Европа. Търговци от вътрешността на българските земи отиват с параходите и в Одеса, но все почесто посещават Виена, където намират известни облекчения, насърчения, стоки на кредит и пр. През двете десетилетия след Кримската война се извършва определена неблагоприятна за Русия поляризация в стопанската ориентация на българската местна буржоазия. Някои далновидни руски дипломатически представители в българските земи обръщат дори внимание на този факт. Един доклад на руското вицеконсулство във Варна до граф Игнатиев от 24 декември 1867 г. е може би най-значимото доказателство в това отношение.[94] В него са изяснени много правдиво търговските интереси на по-голяма част от

[94] АВПР, Посольство в Константинополе, 1868 г., д. 1620.

българската местна буржоазия и нейната ориентация към развитите европейски страни. Наистина славянското родство, братските чувства, близостта на руския и българския език, православието, дълбокото състрадание на русите към поробения български народ и оказаната му от тях помощ в културно-просветната област са силни връзки и те се подчертават непрекъснато в книгите и пресата. Но, както изтъква реалистично мислещият автор на доклада, тези взаимоотношения не са достатъчни. Те ще укрепнат, ще се уякчат много по-дълбоко не само чрез статии във вестниците, но с бързо, целенасочено и успешно засилване на търговските връзки между двата народа. Трябвало да се има пред вид разширяващата се търговска експанзия на западните капиталистически държави на Балканите — явление с големи исторически последици. За съжаление това твърде категорично пожелание не можеше да се изпълни в широк план при съществуващата тогава историческа действителност в Русия и българските земи.

РУССКО-БОЛГАРСКИЕ ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ 50—70-Х ГОДОВ XIX ВЕКА

В. ПАСКАЛЕВА

(Резюме)

Русско-болгарские торговые связи развиваются в очень специфических и противоречивых условиях двух десятилетий до Освободительной русско-турецкой войны. Болгарская торговая буржуазия в эмиграции успевает поддерживать, хотя и до некоторой степени косвенно, русско-болгарские торговые отношения. Но в большинство случаев они выходят за границы болгарских земель и развиваются на фоне общебалканской и турецкой торговли. Большие болгарские компании превращаются в посредников, которые сбывают произведения русского торгового земледелия и отчасти русской промышленности.

В болгарской земле, однако, протекают другие экономические процессы. Вследствие различных причин, выясненных в изложении, местная болгарская буржуазия не может поддерживать широкие и плодотворные торговые связи с Россией, которая также не имеет определенных амбиций и планов в этом направлении, в то время другие капиталистические государства всестранно расширяют свое проникновение на Балканах. Поэтому в течение двух десятилетий после поражения России в Крымской войне осуществляется определенная поляризация в хозяйственной ориентации болгарской буржуазии, откуда происходят после этого и ее политические настроения, выявленные больше всего после Освобождения, когда политика молодого болгарского государства направляется на Запад. Ошибка русской царской политики именно в том, что она продолжает по-старому основываться во время рассматриваемого периода единственно на славянское родство и единоверие болгарского народа, считая эти связи самыми прочными и самыми долговечными.

THE COMMERCIAL RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND BULGARIA DURING THE 1850—1870

B. PASKALEVA

(Summary)

The commercial relations between Russia and Bulgaria developed under very specific and contradictory conditions during the two decades prior to the Russo-Turkish War of Liberation. The Bulgarian commercial bourgeoisie in emigration contraived to maintain, although to a certain degree indirectly, its commercial relations with Russia. In most cases these relations went beyond the framework of the Bulgarian lands and developed on the background of the general Balkan and Turkish commercial ties. The big Bulgarian firms, in emigration, acted as intermediaries which sold the products of Russian agriculture and to a certain extent the products of Russian industry.

Other economic processes, however, were taking place in the Bulgarian lands. Due to various reasons, expounded upon in the report, the local Bulgarian bourgeoisie was not in ihe position to maintain broad and fruitful trade relations with Russia, which, on the other hand, did not have determined ambitions and plans in this particular direction, while the other capitalist countries of Europe expanded their all-round econimic infiltration into the Balkan Peninsula. That is why, during thè two decades after Russia hat suffered defeat in the Crimean War, a determined polarization was carried out in the economic orientation of the Bulgarian local bourgeoisie, whence resulted later on, its political feelings and dispositions, manifested predominantly after the liberation of the land, when the political orientation of the young Bulgarian State was directed towards the West. The error of the Russian royal policy consisted namely in the fact, that it continued, as of old, to base its policy, during the period under review, uniquely on the Slav kinship and the affiliation of the Bulgarian people to the Eastern Orthodox Church, considering these ties as sufficiently lasting and strong.

БЪЛГАРИТЕ И НИЛ ПОПОВ

ЛИЛЯНА МИНКОВА

През десетилетието преди Освобождението между руските общественици, особено тясно свързани с България, едно от първите места заема Нил Александрович Попов, от 1868 г. секретар на Московския славянски благотворителен комитет.

Нил Попов е роден на 28 март 1833 г. в град Бежецк, Тверска губерния. От 1850 до 1854 година следва в Историко-филологическия факултет на Московския университет. Там слуша лекции при професорите: Т. Н. Грановски, Ф. И. Буслаев, С. М. Соловьов, О. М. Бодянски. По-широки познания за славянския свят извън Русия и по-специално за България Нил Попов е могъл да получи на лекциите и семинарните занимания при проф. Бодянски, който преподавал славянски езици и литератури. През 1853 г. Нил Попов е чул и неговия цикъл от 13 лекции по българска история (до XIV в.). Между състудентите на Нил Попов имало двама българи — Николай Катранов (прототипът на Инсаров от романа на И. Тургенев „В навечерието") и Иван Шопов. При тогавашните малобройни курсове повече от вероятно е той да ги е познавал, да е слушал от тях разкази за България.

Още в университета Нил Попов се занимава сериозно с руска история и за кандидатската си дисертация на тема „Историята на въпроса за руската начална летопис" получава златен медал. След като завършва, той учителствува известно време в Москва, а после е назначен за три години адюнкт по история в Казанския университет. Можем да предположим, че там общуването с професор Виктор Григорович е засилило интереса на младия учен към славянството.

През 1862 г. Нил Попов се завръща в Москва и започва да чете в университета лекции по руска история от XVII—XVIII в. Написва и магистърската си дисертация „В. Н. Татищев и неговото време", получила високо признание.

В началото на шестдесетте години на миналия век развитието на обществения живот в Русия, както и нейната външна

политика правят все по-належащо засилването на връзките ѝ със славянските страни. В научните среди се осъзнава все по-ясно необходимостта руският език, история, фолклор и литература да се изучават в сравнение с езика, историята, народното творчество и литературата на другите славяни. И вече съвсем конкретно в Московския университет се взема решение в програмата на Историко-филологическия факултет да се включи историята на славянските народи. Наистина проф. О. М. Бодянски ѝ отделя още от 1842 г. известно място в преподаванията си, но все пак той е филолог, а и по обем лекциите му се оказват вече недостатъчни. Затова университетът изпраща през 1862 г. Нил Попов на двегодишна специализация из славянските земи. В началото на своето пътуване той остава известно време в Германия, после се установява в Прага, посещава и други чешки градове. Най-продължителен е престоят му в Сърбия (Загреб, Белград, Нови Сад) и най-добре се запознава той с историята на тази славянска страна. Руският историк влиза във връзка с мнозина изтъкнати сръбски дейци, които му предоставят богат архивен материал. През тази първа командировка младият учен се запознава отблизо със съвременния живот на славяните, с техните борби и стремежи. В Москва той се завръща не само добре подготвен за преподавателска и научноизследователска работа, но и ревностен привърженик на славянската кауза, изпълнен с готовност да работи за нея. Трябва да предположим, че след това пътуване се засилват и връзките на Нил Попов със славянофилските среди в Москва.[1]

От средата на шестдесетте години Нил Попов е извънредно деен и като учен, и като общественик и публицист в желанието си да запознае своите съотечественици с миналото и настоящето на славяните в Турция и Австро-Унгария. Една от първите му прояви е енергичната дейност за уреждането (по негово предложение) на Славянски отдел на Всеруската етнографска изложба в Москва през 1867 г. Той е между организаторите и на състоялия се едновременно с изложбата славянски конгрес.[2] Плод на първото пребиваване на Нил Попов в славянските страни е и неговият получил широка известност труд „Россия

[1] За живота и дейността на Нил Александрович Попов вж.: *И. Шимко, А. Голомбиовски*, Памяти Нила Александровича Попова, М. 1892; Памяти Нила Александровича Попова. Записка академиков К. С. Веселовского и Н. Ф. Дубровина, читанная в заседании историко-филологического отделения Академии наук 8 января 1892 года. СПб, 1892; Памяти отца наместника Леонида, А. А. Гатцука, Н. А. Попова и А. А. Котляревского. М., 1893.

[2] Вж. *С. А. Никитин*. Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах, М., 1960.

и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 г." (Москва, 1869). За подготовката на Славянския отдел на изложбата Московският комитет получава съдействието на неколцина българи. В едно писмо от 9 декември 1867 г. Константин Палаузов обяснява на Нил Попов, че в Одеса най-много са залягали Васил Николаев Рашеев и Николай Христофорович Палаузов. В България със събирането на етнографски материали са се занимавали Иван Андреев и Тодор Рашеев. Към тях трябва да бъде отправена и благодарността на комитета, насочена по погрешка към Константин Палаузов.[3]

През 1868 г. Нил Попов става секретар на Московския славянски благотворителен комитет. По това време (от 1861 г.) начело на комитета са Михаил Петрович Погодин и Иван Сергеевич Аксаков. Председателят Погодин е вече доста възрастен, а що се отнася до Аксаков, активен публицист и теоретик на славянофилството, изглежда, че и той рядко се е занимавал с оперативната, ежедневна работа.[4] Тя се е вършела от 1868 г. нататък предимно от Нил Попов. За това свидетелствуват редица документи, а между тях и обемистата кореспонденция на българи с Нил Александрович.

През 1870 г. Нил Попов заминава за втора командировка из славянските страни. Този път посещава и Букурещ, Русе, Цариград. Запознава се лично с мнозина от дейците в два от най-големите културни центрове на Българското възраждане— Букурещ и Цариград, а в Русе стъпва и на българска земя. Не случайно тъкмо от 1870 г. нататък Нил Попов пише повечето от статиите си по проблемите на българското образование и просвета и българския черковен въпрос. При това пътуване той е не само учен-историк, но вече втора година и секретар на Московския славянски благотворителен комитет, който използува командировката за решаването и на задачи, стоящи пред комитета. Сега Нил Попов отделя особено внимание на българите, на техните културни центрове. „Но особено тъй наречените задгранични центрове на българските народни стре-

[3] Государственная библиотека имени В. И. Ленина — Москва (по-нататък съкратено — ГБЛ), ф. 239 (Нил Попов), папка 14, № 22. Писмо на Константин Палаузов, Одеса, 9 дек. 1867 г.

[4] В началото на 1871 г. Нил Попов пише на Тодор Бурмов, че е напомнил няколко пъти на Погодин за билетите от лотарията в полза на сръбското училище в Цариград, и добавя: „. . . но нима може да се води делови разговор с 71-годишен старец. Той е погълнат сега всецяло само от предстоящия си юбилей." Народна библиотека „Кирил и Методий" — Български исторически архив (по-нататък съкратено НБКМ — БИА), ф. 16, а. е. 169, л. 2. Писмо на Н. Попов до Бурмов от Москва, 3 ян. 1871 г.

межи — пише той, — действуват в Одеса, Букурещ, Браила, Белград и Виена“ — и продължава: „Но колкото голямо значение и да имат изброените от мене градове в историята на народното възраждане на българите, — понастоящем първостепенно място сред българските колонии зад граница и свързаните с тях дейци имат тези в Букурещ, Браила и други крайдунавски градове, принадлежащи на Румънските княжества.“[5] Ако ние поставяме днес на първо място Букурещ като център на българското революционно движение, за славянофила Нил Попов и през 1870 г., когато пише горните редове, а и покъсно важна е просветителската дейност, която разгръщат българите в Румъния. „В Букурещ — обяснява Нил Попов — почти непрекъснато е излизал български вестник; след спирането на един веднага се е появявал друг; понастоящем излизат два . . . Но не в тях е силата. Вестници са могли да бъдат издавани едновременно от различни партии, и да се занимават най-вече с кавги, както правят това и сега двата букурещки вестника, от които единият принадлежи на тъй наречената партия на старите, а другият на партията на младите. Много по-голяма полза са принесли на българската кауза техните благодетелни дружини, съществуващи в почти всички български градове и разполагащи с по-голям или по-малък капитал. Тези дружини издържат народните училища и читалища, възпитават младежта. А преди около две години в Браила бе създадено и първото научно дружество под името Книжевно дружество.“[6] За Нил Попов различията между „Свобода“ на Каравелов и „Отечество“ на Добродетелната дружина се свеждат до препирни. Както свидетелствуват кореспонденцията на секретаря на Московския комитет с българи и статиите му, неговите връзки с българи са преди всичко и на първо място връзки с просветни институции и дейци. Повечето от неговите кореспонденти са представители на българската либерална буржоазия, активна в просветната работа и черковната борба, но останала като правило настрана от революционната. Продължителна и почиваща на общност във възгледи и цели е кореспонденцията между Нил Попов и Тодор Стоянов-Бурмов, а двете писма, които пише на Нил Попов Любен Каравелов, свидетелствуват само за размяна на книги. Любопитна е и приписката към първото писмо, изразяваща негодуванието на българския публицист, че неговият вестник „Свобода“ не се

[5] *Нил Попов*, Письмо из Константинополя (писано в 1870 году). Родное племя. Сборник в пользу славян Балканского полуострова, пострадавших от войны и турецкого насилия, Книга 2, М., 1877, с. 142.
[6] *Нил Попов*, Письмо из Константинополя . . . , с. 142.

допуска в Русия.[7] Между българите най-близки на секретаря на Московския комитет са онези от тях, които след завършването на университета са останали да живеят в Русия и сътрудничат активно на Московския славянски комитет (някои са и негови членове) — Марин Дринов, Райко Жинзифов, Нешо Бончев. Към тях можем да добавим и някои цариградски българи — Тодор Бурмов, Васил Караконовски, Тодор Мусевич. Разбира се, не можем да сме абсолютно сигурни дали част от писмата на българи до Нил Попов, въз основа на които предимно правим изводите си, не са загубени. Тук имаме пред вид всички онези, които се намират във фонда на Нил Попов в отдел „Ръкописи" на библиотеката „В. И. Ленин" в Москва.

Най-оживена е кореспонденцията на Нил Попов с българи през периода 1870—1876 г. В архива на руския учен и общественик са запазени писма от: Рашко Блъсков, Иван Богоров, Нешо Бончев, Найден Геров, Марин Дринов, Васил Желязков, Райко Жинзифов, архимандрит Нил Изворов, Любен Каравелов, д-р Васил Караконовски, Иван Кишелски, Захари Княжевки, Георги Мачев, Тодор Минков, д-р Димитър Моллов, Тодор Мусевич, Константин Палаузов, Ана Палаузова, С. Стойков, Паскал Тодоров, Тодор Стоянов-Бурмов, Евгения Шекерджиева, едно писмо от Българското книжовно дружество и едно колективно писмо от Г. Мачев, Хр. Бинбалов, Г. Калатинов, Г. Золотович и Г. Боев. Получил е от всички тях близо сто писма за времето от 1868 до 1890 г. Днес те са богат извор на сведения както за помощта, оказана от Московския славянски благотворителен комитет за българското образование и просвета, така и за живота и дейността на редица български възрожденци, за усилията на българската интелигенция от 60-те — 70-те години на миналия век да приобщи България към постиженията на съвременната цивилизация. Извънредно интересни сведения съдържат писмата, особено тези от Цариград, и за хода на борбата за духовна независимост. Нашата цел е да очертаем въз основа главно на кореспонденцията на Нил Попов с българи дейността му като секретар на Московския славянски благотворителен комитет и неговия принос за българското образование и просвещение.

Стремежът към образование е между първостепенните показатели за бързото развитие на народностно съзнание у българите през последните десетилетия преди Освобождението. Грижите за образованието са неизменна част от усилията на

[7] Писма на Л. Каравелов до Н. Попов от Букурещ, 22 март, 24 септ. 1871 г.

всички възрожденци независимо от различията в идейните им убеждения. Според данни, приведени от проф. Н. Генчев, към 1876 г. в България има около 1500 основни училища. През 50-те — 70-те години на миналото столетие училищата с по 2, 3, 4 и повече класа са около 50. Успехи в образованието постигат и българските колонии извън страната — в Белград, Букурещ, Браила, Цариград.[8] Но създадените училища трябвало да се поддържат, да се осигурят за тях добри преподаватели, да се въведе програма, съответствуваща на съвременни изисквания, да се снабдяват те с учебници и помагала. Все по-наложително ставало въвеждането на повече класове. До равнището на гимназии достигат през 60-те години на миналия век само пловдивското училище „Кирил и Методий", а през 1872—73 г. Габровското Априлово училище. От шестдесетте години все почесто се чуват гласове и за откриване на българско висше училище, което да подготвя интелигенция вътре в страната.

При трудностите, които среща делото на българското образование в пределите на Османската империя, важна е всяка подкрепа отвън; през десетилетията преди Освобождението тя идва предимно от Русия, а там единствените легални организации, които се занимават с подпомагане на поробените славянски народи, са славянските комитети. При това с благотворителна дейност се занимава предимно Московският комитет, докато Петербургският и Киевският отделят повече внимание на научна дейност, за да запознаят руското общество с проблемите на славянството. Така че от гледна точка на помощта за българското образование е особено важно да се проучи стореното от Московския комитет.

Нил Попов става секретар на Московския славянски благотворителен комитет през второто десетилетие от неговото съществуване, когато характерът и формите на дейността му са вече установени, създадена е известна традиция. Както е казано в Програмата на комитета, неговата цел е да подпомага южните славяни с парични средства, с богослужебни предмети и с книги за черкви, училища, читалища. Друга негова задача е да дава на младежи от южнославянските земи образование в Русия.[9] В края на 60-те и началото на 70-те години българите имат вече изградени културни институти: общини, училищни и черковни настоятелства, благодетелни дружества,

[8] *Николай Генчев*, Българската национална просвета и Русия след Кримската война, Год. на Соф. унив., Философско-исторически факултет, т. 66, 1972—1973. С., 1974, с. 295—296.

[9] Вж.: Из истории славянского благотворительного комитета в Москве. 1. Первое пятилетие (1858—1862). Составил секретарь комитета Нил Попов. М., 1871.

женски дружества, а от 1872 г. и екзархия. С тях на първо място поддържа връзки Московският комитет, по-конкретно Нил Попов и предимно чрез тях реализира помощта за България. В кореспонденцията на секретаря на комитета има малко данни за помощи, изпращани в България. Така в писма на Жинзифов става дума за 100 рубли, отпуснати на училището в Крушево[10], Любен Каравелов моли да се изпратят богослужебни книги в село Малешево[11], Найден Геров иска книги за училището в Пловдив[12]. Пълни данни за изпращаното в самата България съдържат книжата на комитета. А в частната кореспонденция с Нил Попов се говори повече за подкрепата, дадена на училища и просветни организации в българските центрове извън пределите на страната — за Букурещ и най-вече за Цариград. Това е обусловено от факта, че повечето от запазените писма са от българи, които живеят било в тези центрове, било в Русия: Бурмов, Караконовски, Мусевич, Дринов, Жинзифов, Каравелов. В техните, както и в други писма по-често става дума за образованието на българи в Русия, затова и тук ще се спрем по-широко именно на въпросите, свързани с формирането на българска интелигенция в Русия, и с откриването на специални учебни заведения за младежи и девойки от южнославянските страни. Ще посочим само няколко момента от споровете по този въпрос, доколкото те предшествуват създаването на определена линия в действията на Московския славянски комитет, поддържана и реализирана и от Нил Попов. Тази линия предполага насочването на средствата предимно за осигуряване на средно образование за младежите от южнославянските земи.

Както е известно, на 6 септември 1860 г. в съответствие със засиления вече интерес на руското правителство към южните славяни Александър II нарежда да бъдат отпускани ежегодно 5000 сребърни рубли за 20—25 стипендианти — южни славяни. За това, как да се използува сумата, дава препоръки и началникът на Одеския учебен окръг Могилянски. Изборът на кандидатите се възлагал на руските консули в България, а за пристигналите младежи грижата трябвало да поеме Одеското българско настоятелство.[13] Препоръчвало се сти-

[10] ГБЛ, ф. 239, папка 9, № 50. Писма на Жинзифов до Нил Попов, от Москва, 17 ноем., 27. дек. 1868 г.
[11] Пак там, папка 10, № 14. Писмо на Каравелов до Нил Попов, от Букурещ, 22, март 1871 г.
[12] Пак там. Писмо на Найден Геров до Нил Попов, от Пловдив, 4 апр. 1873 г.
[13] Вж.: *Николай Генчев*, Одеското българско настоятелство. — Год. на Соф. унив., т. 64, 1970, История, кн. III.

пендиантите да се съберат в един или два руски града, където за тях да се открият специални учебни заведения. Сходни били и препоръките на тогавашния министър на просветата А. Головин. Той предложил на Министерството на външните работи да се създаде специален пансион за южни славяни в град Николаев. От своя страна министерството на външните работи дало мнение в Одеса или Николаев да бъде открит и университет, в който възпитаниците от южнославянските земи да получават и висше образование.

В резултат на това се стига до откриването през 1863 г. на пансион в Николаев, а през 1865 г. и т. нар. Новоросийски университет в Одеса на основата на широко известния Ришельовски лицей.[14] Съображения в полза на това по-голямата част от средствата да отива за стипендии за средно образование намираме и в циркулярното писмо на Азиатския департамент при Министерството на външните работи от 24 октомври 1869 г., № 3523. В него се подчертава, че опитът от предходните десетилетия е показал, че след завършване на висшето образование южните славяни по-трудно се завръщат в отечеството си. При това в техните земи преобладават основни училища, за които не са необходими преподаватели-висшисти. Добавя се и аргументът, че турските власти гледат с подозрение на завършилите руските университети и често им пречат да станат учители.[15] В подкрепа на засиленото внимание към средното образование е и отговорът на Тодор Минков на цитираното по-горе циркулярно писмо.[16] Във връзка с пансиона в Николаев, ръководен от Тодор Минков, ще се изкаже по-късно и Нил Попов. Той категорично подкрепя мнението по-голямата част от стипендиите, които Московският комитет раздава (понеже му е дадено правото да разполага с 1500 рубли от сумата, отпусната от Александър II и към тях да добавя средствата на комитета), да отива за стипендии за средно образование.

През 1870 г. Нил Попов посещава лично пансиона на Тодор Минков и остава с много добри впечатления. Той замолва директора да му изпрати по-подробно описание на пансиона, тъй като е решил да пише за него. На 31 юли 1870 г. Минков изпраща на секретаря на Московския комитет обещаното опи-

[14] По-подробно вж.: *С. А. Никитин*, Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах. М., 1960, и *Н. Генчев*, Българската национална просвета и Русия след Кримската война, С., 1974.

[15] НБКМ — БИА, ф. 29, а. е. 1, л. 21—29. Циркулярно писмо на Министерството на външните работи — Азиатски департамент, 24 окт. 1869. № 3523.

[16] Пак там, л. 29—40. Отговор на Т. Минков на Циркулярно писмо № 3523. Николаев, 9 ян. 1871.

сание, а също и статия за пансиона, излязла в одеския вестник „Новороссийский телеграф".

„Бъдете така добър, не ми отказвайте вашата нравствена подкрепа, на която разчитам, особено след вашето лично посещение в моя пансион"[17] — обръща се Тодор Минков към Нил Попов. На 6 октомври същата година Минков изпраща на секретаря на Московския комитет и копие от своя доклад до началника на Одеския учебен окръг, разказва за успехите на пансиона, в който има вече 74 възпитаници.[18]

Нил Попов сдържа обещанието си и написва статия, озаглавена „Славянский пансион в Николаеве". В нея авторът се обявява решително за това Московският комитет да отпуска повече средства за стипендии в този пансион. Опитът на комитета показва, пише неговият секретар, че част от получаващите стипендии в университетите се оказват недостатъчно подготвени и се налага да им се оказва снизхождение при изпитите. Някои изобщо не завършват. Други получават висше образование, но предпочитат след това да останат в Русия. „Поради това — заключава Нил Попов — при цялото ни желание да увеличим сред турските славяни броя на хората с висше образование, тази цел не се постига напълно, въпреки че комитетът харчи за това ежегодно над три хиляди рубли."[19] А тъй като поддържането в университета на юноши, получили добро гимназиално образование, дава резултати — Нил Попов предлага и за в бъдеще да се отпускат университетски стипендии, но след строг изпит, като се дава възможност да следват например най-добрите випускници от пансиона в Николаев. Защото известно е, подчертава секретарят на Московския славянски комитет, че на мнозина от завършилите руските университети се дължат постигнатите през последните години успехи на българската литература и образование.

В статията е изложена историята на създаването на пансиона в гр. Николаев, в нея се говори и за дописките срещу пансиона в българския периодичен печат, цитирани са и добрите отзиви за него на Одеското българско настоятелство, на един професор от Ришельовския лицей, както и отговорът на Тодор Минков на нападките срещу пансиона, публикуван в брой 69 на „Одесский вестник" от 1868 г. Нил Попов е обърнал вни-

[17] ГБЛ, ф. 239, папка 13, № 41. Писмо на Т. Минков до Нил Попов, от Николаев, 31 юли 1870.

[18] Пак там, Писмо на Т. Минков до Нил Попов, от Николаев, 6 окт. 1870.

[19] *Нил Попов*, Славянский пансион в Николаеве (Читано в заседании Славянского благотворительного комитета в Москве 18-го октября 1870 года), Московские университетские известия, № 9, 1870, с. 445.

мание и на това, че Минков приема не само славяни от Турция, но и такива от Австро-Унгария, а също и гърци и румънци. По този начин той се надява да събуди у младото поколение на Балканския полуостров мисълта за необходимост от единство.

Пансионът в Николаев утвърждава новата линия в образованието на българи в Русия: съсредоточаване на възпитаниците на 1—2 места, като им се дава предимно средно образование. Привърженик на тази линия, Нил Попов приветствува успехите на пансиона на Тодор Минков. Статията си секретарят на Московския комитет използува още и за да напомни условията за приемане на стипендианти, като подчертава, че не бива да се изпраща повече от един кандидат от община и в никакъв случай повече от едно момче от семейство. В края Нил Попов изказва убеждението си, че ще е добре да се открие по подобие на пансиона в Николаев и учебно заведение за девойки от южнославянските страни. Тази мисъл той вече се е бил заел да реализира.

Нил Попов е информиран за състоянието на девическото образование в България, за широкото разпространение и на женските дружества. Той пише: „Има основания да смятаме, че женски дружества ще възникнат във всички краища на България и ще изпълнят възложената им задача. В това отношение голяма полза могат да принесат за женското образование в България онези народни учителки, които са се завърнали в родината си от Русия, след като са получили образование в Киев в женската гимназия на Фундуклеев и в пансиона на графиня Левашова. Възникналата наскоро мисъл за възпитаването на българки в Одеса и в Москва също може да принесе полза."[20]

Женските училища в България наистина изпитвали голям недостиг от добре подготвени учителки. Както сочи В. Паскалева: „За един период от около четири десетилетия (1840—1877 г.) у нас били открити около 90 основни девически училища със светско съдържание. . . Като се прибавят към тях и основаните през 70-те години 19 класни девически училища, общият брой на женските училища в България, за които имаме положителни данни и сведения, възлизал общо над 100."[21] Но развитието на много от тях било неравномерно. Когато общините нямали средства, затваряли ги. Трудно вървяло поради липса на учителки с по-голямо образование и откри-

[20] *Нил Попов*, Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян, СПб, 1871, с. 72.
[21] *В. Паскалева*, Българката през Възраждането, С., 1964, с. 65.

ването на по-горни класове. Така че системното подготвяне на преподавателки за българските женски училища могло наистина да донесе голяма полза.

Трябва да предположим, че мисълта за откриване на женски пансион по подобие на този в Николаев е възникнала едновременно у българина Иван Кишелски и у Нил Попов. На 29 март 1870 г. полковник Кишелски, който живеел тогава в Одеса, изпраща докладна записка до Министерството на народната просвета и до престолонаследника, великия княз Николай, с предложение да се създаде в Русия учебно заведение за девойки от южнославянските страни.[22] При това Кишелски разчита за осъществяване на замисъла си на славянските благотворителни комитети и на техните дамски отделения. Когато записката стига за мнение до Московския славянски благотворителен комитет, той изпраща отговор, в който се казва, че Комитетът „. . . Съзнавайки голямата полза от възпитаването в Русия на девойки от южнославянските страни, които след завръщането си ще станат народни учители, още на 3 май 1870 г. е стигнал до заключението за необходимостта да се открие за правилно ръководене на работата специален Дамски отдел. . .“[23] Отделът бил вече създаден под председателството на госпожа Стрекалова. (Начело на комитета били: княгиня Т. В. Василчикова, графиня Н. Д. Протасова и графиня А. Д. Блудова.)

След като се запознава с Докладната записка на Кишелски, Нил Попов му пише и го кани да вземе лично участие в предстоящото обсъждане на характера и целите на училището, което Дамският комитет е на път да открие в Алексеевския манастир в Москва. Отговорът на Кишелски до Нил Попов съдържа възгледите му, изложени и в Записката. Той разказва на секретаря на Московския комитет за положението на жената в България, изказва мнението си как трябва да се възпитават българските момичета в Москва.

„При това аз смятам — пише Кишелски, — че пред вид на бъдещите нужди на славяните би трябвало най-способните, които с дарбите и талантите си ще се издигат над равнището на обикновените момичета, да получат издръжка, за да завършат средни, а дори и висши учебни заведения, за да могат

[22] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 100. Докладная записка состоящего при командующем войсками Одесского военного округа по славянским делам, полковника Кишельского, С. Петербург, 29 март 1870.

[23] Пак там. Писмо № 1296, 28. I. 1871 г. от Министерството на вътрешните работи до министъра на народната просвета граф Д. А. Толстой, в което е приведен отговорът на Московския славянски благотворителен комитет.

след неминуемото си завръщане в отечеството, като се имат пред вид вътрешните и външните врагове на Русия и славяните, сред всевъзможни интриги и пропаганди, да станат там висши ръководителки, верни и надежни защитнички и отлични образци на прогреса и на нравствената интелигенция в Русия."[24]

Кишелски препраща на Нил Попов писма от България и от Босна, в които са изложени становища относно възпитанието на девойки от южнославянските страни. Нил Попов ги привежда в статията си „Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве".

Докладната записка на Кишелски бива изпратена от Министерството на просветата до Министерството на вътрешните работи. То се допитва до Московския генералгубернатор, до Новоросийския генералгубернатор и до Одеското българско настоятелство, които дават мнение. По-нататък московският генералгубернатор изпраща записката и мненията чрез Министерството на вътрешните работи до Московския славянски комитет. В отговора на комитета се казва:

„Дамското отделение на комитета разгледа предложените документи и възприе мисълта за основаване в Москва на споменатия пансион като напълно вярна и много полезна, а наред с това стигна и до убеждението, че подобен пансион може да бъде открит в Москва само при същите условия, при каквито съществува мъжкият славянски пансион на г-н Минков в град Николаев, а именно: а) надзорът на пансиона ще се осъществява от Дамското отделение на Славянския комитет, което ще назначава рускиня за началничка на пансиона, а за класни наставнички — българки и сръбкини; б) живеещите в пансиона девойки ще учат в една от московските женски гимназии; в) още при самото откриване на пансиона трябва да бъде определен един постоянен за цялото време на неговото съществуване брой правителствени стипендиантки; г) освен това в пансиона могат да постъпват и възпитанички, издържани от частни благотворители и от славянските комитети; д) най-сетне заможни южни славяни ще бъдат канени да изпращат дъщерите си, като ги издържат сами."[25]

Този отговор от 4 декември 1870 г., в който намираме изработени принципи за създаване на учебно заведение за южни славянки, показва, че комитетът се е занимавал поне няколко

[24] ГБЛ, ф. 239, папка 10, № 34. Писмо от Иван Кишелски до Нил Попов, от Одеса, 20 април 1871 г.

[25] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 100. Отговор на Московския славянски благотворителен комитет, 4. XII. 1870 г., № 578 до министъра на народната просвета.

месеца преди това с този въпрос и е търсил решението му. Но записката на Кишелски е събудила, изглежда, надеждата да се получат правителствени субсидии и новото учебно заведение да се разшири и да не разчита само на частна благотворителност и на ограничените средства на комитета. Но тъй като Министерството на народната просвета съобщава, че не може да отпусне никакви суми, комитетът урежда сам пансиона на училището при Алексеевския манастир. С писмо № 608 от 8 юни 1871 г. комитетът уведомява министъра на народната просвета граф Д. А. Толстой за предстоящото откриване на новото учебно заведение на 1 октомври същата година. Писмото съдържа и програма за подготвителния и за следващите четири класа. За подготвителния е казано: „В този клас трябва преди всичко да се преподава усилено руски език, не помалко от два часа дневно. Освен това в този клас трябва да се включи научаването на най-важните молитви, четене из Вехтия и Новия Завет, усвояването на аритметическите действия: събиране, изваждане, таблицата за умножение и деление на прости числа; в този клас трябва да се изучава още и родния език на възпитаниците, пеене, ръкоделие, чертане и краснопис, при това в същия обем както и за възпитаниците от следващия по-горен клас.“[26]

Цялата програма за горните класове Нил Попов е дал покъсно — в статията си „Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве“ (1871 г.)

Междувременно през 1871—1872 г. преписката относно докладната записка на Кишелски продължава и все така безрезултатно. Възможно е след утвърждаването на програмата на Алексеевското училище съответните министерства да са сметнали въпроса за решен. След Априлското въстание от 1876 г., когато в Русия биват доведени осиротели българчета, отново се повдига въпросът за създаване на по-голямо и държавно училище за девойки от южнославянските страни. Въпросът е подет от Московския славянски комитет и от негово име П. Н. Батюшков изпраща докладна до Министерството на народната просвета,[27] в която обяснява, че при големия приток на деца от България съществуващото Алексеевско училище става недостатъчно. Проектът и уставът на новото учебно заведение, предложени в докладната на Батюшков, са почти идентични с тези на Алексеевското училище. Тези постъпки са още един

[26] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 100. Писмо на Славянския комитет в Москва до министъра на народната просвета Д. А. Толстой, 8 юни 1871, № 608.

[27] Пак там, л. 21. Об учебно-воспитательном в Москве заведении для южно-славянок. Представленно г. Ботюшковым.

опит на Московския комитет да получи държавни средства за възпитаването на южните славянки. Предложението на Батюшков бива обсъдено обстойно на заседание на Научния комитет при Министерството на народната просвета на 31 януари 1877 г. С някои поправки то бива прието.[28] Когато книжата стигат до Министерството на вътрешните работи, то отговаря, че не възразява по принцип, но тъй като предстои в скоро време Московският славянски комитет да бъде закрит, а после възстановен с ново име и устав, би било по-добре, ако той даде предложението си за женско училище, след като новият му статут бъде утвърден.[29] Събитията на Балканския полуостров и Освободителната война свалят от дневния ред въпроса за ново училище за южни славянки в Москва.

Но да се върнем към създаденото от Московския комитет Алексеевско училище.

За женското образование в България Нил Попов е разговарял неведнъж с български просветни дейци. Между личните му познати са такива радетели за просвета между жените като Захари Княжески, Любен Каравелов, Марин Дринов, Нешо Бончев, Райко Жинзифов, Тодор Бурмов. Когато Московският славянски комитет пристъпва конкретно към уреждането на училището, той се обръща към няколко души с молба да дадат мнения и препоръки. Между тях са директорът на Фундуклеевата женска гимназия в Киев А. И. Линиченко (от 1869 г. Линиченко е касиер на Киевското отделение на комитета), Нешо Бончев, Райко Жинзифов, Марин Дринов, Иван Кишелски, д-р Васил Караконовски, Тодор Бурмов. В статията „Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве" Нил Попов предава накратко мненията на А. И. Линиченко, на г-жа Лебедева (родом сръбкиня), на кореспондент от Босна, чието име не се посочва, а също така на Иван Кишелски, Българското Одеско настоятелство, Нешо Бончев, Марин Дринов и Тодор Бурмов. В направените предложения се очертават най-общо две тенденции: едната (Лебедева, кореспондента от Босна) е в новото учебно заведение да се въведе програма, по-тясна от тази в руските гимназии, да не се изучават например немски или френски, да се набляга най-вече на часовете по ръкоделие и домакинство. При това Босненският кореспондент (а също и Кишелски) искат да се приемат повече момичета от заможни семейства. Другата гру-

[28] Пак там, л. 27. Выписка из журнала Ученого комитета министерства народного просвещения. № 559, 31 ян. 1877 г.

[29] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 100, л. 31—32. Писмо на Министерството на вътрешните работи до Министерството на народната просвета, 23 март 1877, № 887.

па — Бурмов, Дринов и т. н., е за програма, еднаква с тази на руските гимназии, като се отдели повече внимание на изучаването на славянска история, педагогика, на уроците по хигиена. Ще се приемат бедни момичета, а заможни родители ще могат да изпращат дъщерите си, след като новото учебно заведение поукрепне. За пансиона били отуснати първоначално 12 стипендии, от тях 6 за българки, 3 за сръбкини от Княжеството и 3 за момичета от Босна и Херцеговина. Те трябвало да бъдат не повече от 12-годишни.

Алексеевското училище, както преди това пансионът в Николаев, възниква в резултат на съвпадане на нуждите на българското образование със схващанията на определени среди в Русия. Както пише С. А. Никитин: „Напълно разбираемо е, че българите са могли да имат успех само ако „народните работи" са се оказвали тъй или иначе свързани със стремежите и желанията на руското правителство или на руската общественост."[30] Откриването на Алексеевското училище е плод на активната дейност на Нил Попов и Дамския комитет при утвърдено вече становище, че най-резултатно е за южните славяни да се осигурява в Русия средно образование. То е подчинено и на задачата да се подготвят учителки, които ще противостоят на засилващата се пропаганда на католически и протестантски мисионери в южнославянските земи. Същевременно като отговор на нуждите на южните славяни и особено на българите то е създадено и при твърде активното участие на български просветители в оформянето на концепцията за неговата цел, характер и програма.

В архива на Нил Попов е запазена бележка от Нешо Бончев, с която той дава съгласието си да участвува в предстоящото обсъждане на устройството на учебно заведение за девойки.[31] Според секретаря на Московския славянски комитет програмата за 2, 3 и 4 класове била съставена по предложения на Нешо Бончев и Марин Дринов.[32] Може би тъкмо обсъждането в комитета е подтикнало Нешо Бончев да напише статията си „За училищата", в която подчертава, че за българите сега са необходими най-вече средни училища, и дава примерна програма за реална и класическа гимназия. Би било интересно да се сравнят те с програмата на Алексеевското училище.[33]

[30] *С. А. Никитин*, Славянские комитеты в России . . . , с. 19.
[31] ГБЛ, ф. 239, папка 5, № 32. Бележка от Москва, 14 февр. 1871.
[32] *Нил Попов*, Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве. — Московские университетские известия, № 6, 1871, с. 155—171.
[33] *Н. Бончев*, За училищата. — Периодическо списание на Българското книжовно дружество, г. I, кн. 3 и кн. 4, 1871.

С няколко реда и Райко Жинзифов се отзовава на поканата да вземе участие в обсъждането.[34] По всяка вероятност Бончев, Жинзифов и Дринов са представили и писмено мненията си. Схващанията си за целите и задачите на училището Тодор Стоянов-Бурмов е изложил в пространно писмо до Нил Попов от Цариград.

„Понеже тези учителки — пише Бурмов — в никакъв случай няма да бъдат изпращани в селски и изобщо в основни училища, където децата само се огрaмотяват и им се дават най-елементарни познания, а напротив, ще станат наставнички в най-добрите съществуващи женски училища и в тези, които ще бъдат открити занапред у българите и у другите южни славяни, ще ръководят, тъй да се каже, цялото женско образование и ще дават тон на цялото женско общество, то според мене ще е по-добре за тяхното обучение да се състави програма не по-тясна от съществуващата за руските женски гимназии. В подробностите на тази програма няма да навлизам . . Ще кажа само, че е необходимо бъдещите южнославянски учителки да бъдат запознати по-подробно с педагогиката и с историята на всички славяни, за да станат преданни на славянството народни учителки."[35]

Всички участвували в обсъждането са единодушни, че обстановката в училището трябва да е скромна, възпитаничките да придобиват трудови навици. Предстои им след завръщането си в родината да работят при тежки условия и те не бива да се превърнат в Москва в глезени „госпожици".

Нил Попов полага грижи за Алексеевското училище през цялото време на неговото съществуване. Той е член на неговия съвет и въпреки голямата си заетост преподава на момичетата славянска история. Негов е решаващият глас и при приемането на стипендиантки. С Нил Попов се съветва началничката игуменката Антония дали да се провежда изпит още след първата година, което би затруднило възпитаничките. Класната наставничка Вера Шмид осведомява Нил Попов за здравословното състояние на възпитаничките Казанлъшева и Шекерджиева, за заниманията на момичетата по ръкоделие и музика, тя го моли да им достави учебници, от които те ще имат голяма нужда след завръщането си в родината.[36]

От 1871 г. Алексеевското училище се споменава често в кореспонденцията на Нил Попов с българи. Известният раде-

[34] ГБЛ, ф. 239, папка 9, № 50, бележка от 14 февр. 1871.
[35] Пак там, папка 19, № 23. Писмо на Бурмов до Нил Попов, от Цариград, 5 юни 1871.
[36] Пак там, папка 29, № 55. Писма на Вера Шмид до Нил Попов, 20 и 23 март, 12 април 1876.

тел за женско образование Захари Княжески, който е по това време на работа в руското консулство в Русе, му пише във връзка с изпращането на девойки за училището. Самият Княжески идва на два пъти в Москва да придружи избраните момичета. От писмо на Княжески научаваме, че в началото на 70-те години Търновското женско дружество е искало съдействието на Московския комитет за изпращането в България на учителки-рускини. Поради липса на средства желанието им останало неосъществено. Княжески пише на Нил Попов: „Народът, обеднял от непосилни и неограничени данъци и от слабата реколта няма възможност да изпише от Русия образовани и имащи практика учителки, затова цялата му надежда е възложена на българките, които се възпитават в Москва, в Киев и в Одеса."[37]

В Алексеевското училище били изпратени момичета от Търново, Лясковец, Русе, Оряховица, Калофер и другаде. Засилването на гръцката и на католическата пропаганда в Македония насочило вниманието и към този край. На 12 ноември 1871 г. Нил Попов пише на Тодор Бурмов: „Комитетът беше помолил да се изпратят три български момичета за женското училище при Алексеевския манастир, предимно от Македония. Изпратена е една от Калофер, Елена Казанлъшева, която стана, впрочем, първа ученичка в нашето училище."[38]

Откриването на училище за южни славянки приветствува в писмо до Нил Попов и д-р В. Караконовски. Той съдействува и за избирането и изпращането на няколко девойки. С препоръка от Караконовски, тогава лекар при руското посолство в Цариград, отива при секретаря на Московския славянски комитет известната българска учителка Неделя Петкова, която довежда през май 1872 г. четири момичета от Македония за Алексеевското училище.[39]

Едно писмо от Нил Попов пак до Тодор Бурмов съдържа списък на българките, които учат през 1874 г. в Алексеевското училище: Елена Казанлъшева, Евгения Шекерджиева, Фани Григориева, Олга Захарова, Елисавета Паужинкова, Елена Петрова, Павлина Добрева. Като секретар на комитета Нил Попов бил осведомен и за българките, настанени в други учебни заведения. В IV Московска гимназия — Елена Войникова, в Усачево-Черняевското училище — Петрония Тодорова, в училището на „Общество трудолюбия" — Мария Генчева и Евдокия Тодорова.[40]

[37] ГБЛ, ф. 239, папка 10, № 40. Писмо от Русе, 3 октомври 1872 г.
[38] НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 169, л. 3—4.
[39] ГБЛ, ф. 239, папка 10, № 15.
[40] НБКМ—БИА, ф. 16, а. е. 169, л. 47—48.

От писмата на архимандрит Нил Изворов научаваме, че двете му внучки, Йорданка и Анастасия Миткови, за чието изпращане в Русия е ходатайствувал успешно Захари Княжески, са били настанени в училището при Покровската община в Москва. Но няколко месеца след пристигането им в Русия архимандрит Нил вече моли (в писмо, което му е написал навярно Захари Княжески и което са приподписали: Михаил Степанович, Д. Н. Желегаров, Т. Н. Малчоглу, Нида Николув, Паско Д. Изворов, Хр. Петрович и Антон Сакелджу ев) секретаря на Московския славянски комитет да ги премести в Алексеевското училище. От учителката Неделя Петкова родините на момичетата-сирачета научили, че в Покровското училище те били лишени от грижи, че там ги хранели много оскъдно и на нищо не ги учели. Но от Алексеевското училище Неделя Петкова останала с отлични впечатления. Както пише отец Нил: „Съвсем друго ни разказа тя за Училището в Алексеевския манастир и за други руски учебни заведения, в които се възпитават българи. Тя не може да се нахвали от тях и със сълзи на очи ни говори за истински майчинските грижи и попечение на началничките и на преподавателките в тези училища."[41]

За дейността на руските възпитанички след завръщането им в България знаем твърде малко. Запазени са свидетелства за широката просветителска дейност на Елена Казанлъшева[42], но за останалите сведенията са съвсем оскъдни. Едно е несъмнено — че българките, завършили в Русия, са допринесли много за изграждането на класни женски училища — продължение на основните. Както подчертава В. Паскалева: „Така се оформила постепенно една по-висша форма на горно, класно училище, един вид прогимназия, от която се развили впоследствие пълните средни учебни заведения."[43]

Както вече бе споменато, след Априлското въстание се поставя въпросът за по-голямо училище за южни славянки. Тъй като преписката се задвижва бавно, Московският славянски комитет полага усилия за настаняването на български сирачета и в други градове, например в Харков. За съдействие Нил Попов се обръща естествено към Марин Дринов, тогава професор по славистика в Харковския университет и член на Харковския комитет за помощ на славяните. Дринов отговаря,

[41] ГБЛ, ф. 239, папка 9, № 34. Писмо от Русе, 24 окт. 1872, подписано от: Нил Изворов, Михаил Степанович, Д. Желегаров, Т. Малчоглу, Нида Николов, Паско Изворов, Хр. Петрович, Антон Сакелджунев.
[42] Виж: *Йордан Кулелиев*, Девическото образование във В. Търново преди Освобождението (1822—1877), Търново, 1936.
[43] *В. Паскалева*, Българката през Възраждането, С., 1964, с. 85.

че в града биха могли да се настанят няколко момчета, но за момичета няма никакви условия. В същото писмо той продължава:

„Освен това смятам за необходимо да ви обърна внимание и върху следното обстоятелство. Ако съдя по писмата, които получавам от България, там се е разпространил слух, че Славянският благотворителен комитет охотно приема български момичета, колкото и да пристигнат, и ги настанява в най-добри учебни заведения и т. под. Вследствие на този слух понастоящем в различни части на България се формират няколко групи момичета, които — така ми пишат — щели да бъдат изпратени в скоро време в Москва. . . Допускам, че е станало някакво недоразумение и ако не бъде навреме отстранено, то може да доведе към не твърде добри последствия: то ще привлече в Русия още няколко десетки, а може би и стотина момичета, от които мнозина ще останат измамени в очакванията си. . . Ако онези българки, които комитетът вече издържа (а доколкото ми е известно, те са около четиридесет), получат такова образование, каквото дава Алексеевското училище, България ще бъде осигурена за дълго с учителки за своите, тъй да се каже, висши женски училища, каквито има твърде малко." Дринов предлага комитетът да насочи дейността си към възстановяване на разрушените по време на въстанието български училища. Ако за тази цел бъдат отпуснати около десет хиляди рубли — т. е. сумата, необходима за да се възпитат в Русия десет българки, ще могат да се възстановят пет училища и с това би била оказана твърде съществена помощ на делото на народната просвета в България.[44]

Дринов е несъмнено прав в разсъжденията си, но със закриването на Московския славянски благотворителен комитет всички планове и спорове около насоката на помощите, които той дава за българското образование, приключват от само себе си. С Освободителната война въпросът за обучение на българки в Русия изобщо отпада.

Още един важен въпрос на българското образование намираме отразен в кореспонденцията на Нил Попов с българи. След Кримската война икономическото положение в България става все по-тежко. Както пише акад. Д. Косев: „През 60-те години на XIX в. много български занаятчии били вече разорени или се намирали в упадък. Най-тежка криза в българската промишленост настъпила през последните 5—6 години преди Освобождението. Българската преса от онова време е

[44] *Л. Минкова*, Писма на М. Дринов до О. М. Бодянски и Н. А. Попов . . . — Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий", т. XII (XVIII), 1971, с. 209.

пълна с оплаквания, че занаятите пропадат, и с препоръки за изграждане на по-висока индустрия, способна да се бори с чуждата конкуренция."[45]

Мнозина български дейци при контактите си със секретаря на Московския славянски комитет полагат усилия така да насочат помощта за българското образование, че от Русия да се завръщат не само учители и свещеници, но и добре обучени специалисти в областта на техниката, занаятите, земеделието, скотовъдството и т. н. С дълбокото убеждение, че икономическият напредък е основа за духовния, Найден Геров отправя до Нил Попов писмо, в което излага обстойно съображенията, поради които е необходимо младите българи да бъдат настанявани в Русия в специализирани учебни заведения. Геров подчертава, че понастоящем българите имат достатъчен брой училища, но поради недостиг на средства те не са на необходимото равнище. При сегашното си икономическо положение българите не могат да отделят повече за образованието. Следователно трябва да се подобри преди всичко материалното положение на народа, а това може да стане, като се подпомогнат занаятите. Геров обяснява по-нататък, че българката изработва сама всичко необходимо за облеклото на семейството. Нещо повече, немалка част от изделията ѝ: шаяк, гайтани, чорапи и т. н., намират пазар в Мала Азия, Египет, Сърбия и други страни. Българските изделия са доброкачествени, но с недостатъчно добър външен вид. Затова трудно конкурират с новите индустриални стоки. Усъвършенстването на българската промишленост под ръководството на обучени хора е според него един от начините да се стабилизират занаятите у нас.

„Славянският благотворителен комитет — заключава Найден Геров, — който направи толкова много за образованието на българите, — би могъл и в този случай да им помогне за подобряването и по-широкото развитие у тях на ръчната промишленост, толкова необходима, колкото и самото образование, и предпоставка за неговото успешно развитие, понеже щеде даде възможност на българите, които искат да научат нещо относно едно или друго производство, да го изучават в руските учебни заведения по занаятите или в фабриките."[46] Геров моли за начало да се изпратят две момчета, които да изучат производството на копринени тъкани — нещо много целесъобразно при ниските цени на суровата коприна в България.

Писмото на Найден Геров напомня за дългогодишните уси-

[45] *Д. Косев*, Лекции по нова българска история, С., 1951, с. 135.
[46] ГБЛ, ф. 239, папка 7, № 21.

лия и на друг български възрожденец, Захари Княжески, за настаняването на българчета в специални учебни заведения.[47] В края на 1872 г. Княжески уведомява Нил Попов:

„Аз помолих в Азиатския департамент да бъдат приети на държавни разноски или на разноските на благотворителни дружества поне още 10 подготвени момичета, които да се изучат за акушерки, за да се окаже по такъв начин помощ на женския пол в главните градове на България и Македония, но още нищо не е съобщено на генералния консул или на мене по този въпрос.

Молих също да бъдат приети няколко младежи в технически и занаятчийски учебни заведения, а също и в селскостопански, по скотовъдството и пчеларството. При това се осмелявам да моля покорно и вас да вземете участие и да помогнете в тази насока колкото ви е възможно. Вие знаете, че у нас всичко се намира в първобитно състояние и няма нищо, което би могло да даде на народа източник на прехрана."[48]

Нил Попов проявява разбиране към стремежа на българите да дават на децата си образование, съобразено с нуждите на развиващото се, макар и бавно, капиталистическо производство в техните земи, да ги подготвят за реалните изисквания на живота. „Но в Русия — пише секретарят на Московския комитет — все още не е пуснало корени убеждението, че за българите не е необходимо да завършват пълния гимназиален курс и още по-малко да получават университетско образование. Що се отнася до българките, на които предстои след завръщането в родината да станат народни учителки, за тях е безполезно да завършват девическите институти. . . Самите българи са убедени, че за техните деца е далеч по-полезно, след като завършат, да речем в Николаевската гимназия, IV клас, да постъпят в училища, в които се преподават предмети, съответствуващи много повече на нуждите и целите на техните съотечественици."[49]

Наистина през 60-те и 70-те години броят на българите в руски специални учебни заведения нараства. Също и на тези, които следват в университетите нехуманитарни дисциплини, а естествени или технически науки, медицина. При тежкия бюрократичен апарат на царска Русия и при създадената инер-

[47] По-подробно виж: *Ив. Топузов, Ив. Сарафов*, Предосвобожденски дейци за земеделска просвета, С., 1953; *Л. Минкова*, Възрожденският просветител Захари Княжески. — Литературна мисъл, кн. 3, 1974, с. 125—134.

[48] ГБЛ, ф. 239, папка 10, № 40.

[49] *Нил Попов*, Очерки религиозной и национальной благотворительности . . . СПб, 1871, с. 53—54.

ция в образованието на българите промените идват доста бавно, но тъй или иначе Нил Попов е между тези, които са допринесли за осъществяването им. В заключение можем да кажем, че Нил Попов има несъмнени заслуги за българското образование. При това каквито и да са били намеренията на правителството или на някои славянофили относно идейното формиране на възпитаниците-българи, за нас е важен обективният резултат. С. А. Никитин основателно резюмира: „Учебно-възпитателната работа на комитетите е помогнала за формирането на немалка група интелигенция, чиято дейност заема по-късно забележимо място в културното развитие на южните славяни. При това трябва да се отбележи, че въздействието на славянофилската идеология върху възпитаниците на комитета е било незначително."[50]

Личните връзки на Нил Попов с мнозина българи, кореспонденцията с тях му дава възможност да бъде в течение на онова, което става в самата България и в българските културни центрове извън нея. Като секретар на Московския славянски комитет той е снабдяван редовно и с български книги, вестници и списания. Затова Нил Попов пише за българските проблеми с познаване на фактите, със сведения от първоизвора. Д-р Васил Караконовски не прави комплименти на секретаря на Московския комитет, когато му пише малко след неговото пребиваване в Цариград:

„Българите често ви споменават и казват, че вие сте единственият русин, който е разбрал и проучил сериозно тяхното положение."[51] В тази преценка е намерило отражение сравнението с други руски дейци, а също и горчивината, изпитана от българите при проявата на неразбиране на някои кръгове в Русия, на правотата им в разприте с фанариотите.

Нил Попов е добре информиран за българските културни центрове — в Одеса, Букурещ, Браила, Виена, но най-добре познава той дейността на цариградските българи, с които са най-тесни и връзките му. Това проличава особено убедително от кореспонденцията на секретаря на Московския славянски благотворителен комитет. Запазени са 31 писма на Тодор Бурмов до Нил Попов и 19 писма на Нил Попов до Бурмов. Те са особено интересни със сведенията, които съдържат за хода на черковната борба след 1870 г., а също и за посредническата роля на Тодор Стоянов-Бурмов между Московския комитет и цариградските българи. В архива на Нил Попов на-

[50] *С. А. Никитин*, Славянские комитеты в России. . . , с. 155.
[51] ГБЛ, ф. 239, папка 10, № 15. Писмо на В. Караконовски до Нил Попов от Цариград, 15. септ. 1870.

мираме и писмо от Петко Рачов Славейков, писма от Петър Мусевич, д-р Васил Караконовски. От тях разбираме, че Нил Попов е познавал мнозина български духовници, живеещи в Цариград, а също и тамошни търговци — Тъпчилещови, Золотович, Пенчович, Моравенов и др. Едно от писмата си до Бурмов секретарят на Московския комитет завършва с думите: „Предайте поздравите ми на Н. П. Игнатиев и на съпругата му, на Караконовски, на всички ваши архиереи и архимандрити, журналисти и писатели, чиновници и търговци, а също така и на гърците, пребиваващи на вашия остров."[52] Така че кръгът от българи, с които Нил Попов е общувал в Цариград, е бил явно много по-широк от онзи, който можем да установим със сигурност по имената, посочени в кореспонденцията му. Нил Попов е познавал, изглежда, твърде цялостно дейността на някои от най-изтъкнатите цариградски българи, изразил е по време на престоя си там и мнението си за нея. Дал е висока оценка на делото на поета Петко Славейков, който му пише на свой ред:

„Не искам да ви отговоря нищо друго колкото за лестният отзив за моите нещожни трудове, защото зная, че не заслужават, но що да сторя, като онова, което трябваше да правя, не можах, а което можах, то е далеко не онова, което трябваше да бъде."[53] Връзките на секретаря на Московския комитет с българи направили впечатление на турските власти и д-р Караконовски му пише:

„След вашето заминаване някой донесъл на Портата, че сте идвали да формирате български банди. Али-паша го казал на г-н посланика и разпитвал болгарските представители."[54]

Редица статии на Нил Попов сочат Цариград и тамошните българи като извор на информация, много подробно се спира той на тамошните културни институции — Читалището, Българско благодетелно братство „Просвещение", „Македонска дружина", женското дружество в Ортакьой. Пак цариградски българи — Бурмов, Караконовски, Мусевич — ще му пишат първи за ужасите, залели България след Априлското въстание.

Убеден, че най-значимата дейност на българските центрове

[52] НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 169, л. 4. Писмо на Нил Попов до Тодор Бурмов от Москва от 12. XI. 1871. Нил Попов има пред вид остров Халки, където Бурмов преподавал по това време в духовното училище.
[53] ГБЛ, ф. 239, папка 18, № 28. Писмо на П. Р. Славейков до Нил Попов, Цариград, 12 юли 1870. (По това време Нил Попов е в турската столица.)
[54] ГБЛ, ф. 239, папка 10, № 15. Писмо на В. Караконовски до Нил Попов, от Цариград, 15 септ. 1870.

извън страната е просветителската, Московският славянски комитет й оказва своята помощ: с пари, книги, учебници, а също и чрез осведомяване на руското общество за работата на българските просветни организации, което също води до събиране на помощи за тях. Навярно още по време на престоя си в Цариград Нил Попов обещава съдействието на комитета за списание „Читалище". От 1870 г. той изпраща на редакцията ежегодно 45 рубли — стойността на 10 екземпляра. От тях комитетът получава един, а останалото остава за списанието. През май 1872 г. Нил Попов уведомява, че комитетът изпраща за българското читалище в Цариград сандък с книги.

През 1873 г. в Москва пристига деловодителят на Българско благодетелно братство „Просвещение" Петър Тодоров Мусевич с цел да събере средства за нарастващите нужди на братството. Изглежда, Нил Попов не е познавал лично Мусевич, защото той идва при секретаря на Московския комитет с писмена препоръка от Марин Дринов, при когото се е отбил в Харков, преди да отиде в Москва.[55] Нил Попов се постарал да улесни Мусевич. Той го свързал с хора, способни да окажат съдействие. Запазена е например бележката, с която препоръчва Мусевич на проф. О. М. Бодянски (също член на Московския славянски комитет):

„Позволете ми — пише Нил Попов — да ви препоръчам Петър Фьодорович Мусевич, секретар на българското дружество „Просвещение" в Цариград. Той говори руски и иска да установи в Русия научни и литературни контакти."[56] От Бодянски Мусевич получава 57 различни отпечатъка от списание „Чтения в Обществе истории и древностей российских", на което професорът е редактор. Подбрани са предимно статии, които могат да интересуват българския читател. Нил Попов е дал, изглежда, препоръки на Мусевич и до членовете на Петербургския славянски благотворителен комитет. След завръщането на Мусевич от Цариград Нил Попов препраща за братството сумата от 300 рубли, събрани в тогавашната руска столица от Елизавета Николаевна Карамзина, дъщеря на известния историк и писател. (Нейният брат Андрей Карамзин е загинал при обсадата на Силистра по време на войната от 1853—1856 г.) Пак Нил Попов препраща в Цариград и сандъците с книги, събрани от Мусевич. Той се занимава даже с

[55] Писмо на М. Дринов до Нил Попов от Харков, 24. X. 1872. Вж.: *Л. Минкова*, Писма на М. Дринов до О. М. Бодянски и Н. А. Попов. — Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий", т. XII (XVIII), 1971, с. 297.

[56] Институт за литература „Т. Г. Шевченко" при Академията на науките на УССР — Киев. Ръкописен отдел, ф. 99, а. е. 101, л. 31—32.

разпространението на билети за лотарията, уредена през 1873 г. от цариградските българи.

Мусевич разказал на секретаря на Московския комитет последните новини от Цариград, навярно той му е донесъл или е пратил допълнително „Изложенията“ (Отчетите) на „Македонска дружина“ и на Българско благодетелно братство „Просвещение“ за 1873 г.[57] Това подтикнало Нил Попов да напише статии за тези две български организации. Първата статия „Болгарское благотворительное братство „Просвещение“ в Цареграде“[58] излиза пред януари 1874 г. Тя осведомява читателите за българите в турската столица (според Нил Попов около 20—30 000 души), за българската черква и читалище, за българските училища в града и околностите му. Авторът разказва за дейността на деловодителя на братството, който обиколил българските културни средища в Румъния и много градове в България, за да събира средства и открива нови клонове на братството. И в Русия Мусевич е дошъл да събира помощи за дейността на братството в полза на българското просвещение.

Втората статия „Болгарские просветительные общества в Цареграде“ излиза в края на 1874 г.[59] Посветена е до голяма степен на „Македонска дружина“, на нейните усилия да се противопостави на гръцкото и западните влияния в Македония, да открие там повече училища и параклиси. Нил Попов разказва за самоотвержените учители Захариев, Салганджиев, Стефанов, о. Агапий Войнов и др.

След завръщането си Мусевич пише на Нил Попов от Цариград и му съобщава и добри новини, и лоши. Поукрепнало материално, братството купило къща в предградието Вланга, за да отвори в нея училище и параклис. Българският вестник „Напредък“ е спрян, а редакторът му Найденов — арестуван. Мусевич се оплаква от засилващата се пропаганда на фанариотите, които разполагат с много средства.[60]

В писмо от Одеса от септември 1876 г. Мусевич разказва

[57] Изложението на Македонската дружина за годишното събрание на Българското читалище в Цариград, на Връбница, 1 априлия 1873 и Изложение на Българско благодетелно братство „Просвещение“ в Цариград, четено в общото годишно събрание на 7/14 октомври 1873 от председателя Д. П. Иванов, Цариград, 1873.

[58] *Нил Попов*, Болгарское благотворительное братство „Просвещение“ в Цареграде. — сп. Православное обозрение, кн. 1—4, януари 1874, с. 29—36.

[59] *Нил Попов*, Болгарские просветительные общества в Цареграде. — сп. Православное обозрение, кн. 9—12, септ. 1874, с. 475—479.

[60] ГБЛ, ф. 239, папка 14, № 22. Писмо на Тодор Мусевич до Нил Попов от Цариград, 29 авг. 1874.

развълнувано на Нил Попов какво е преживял в отечеството си през дните на Априлското въстание. Арестуван в Пловдив и откаран после в Одрин, той бил спасен с намесата на Беринг и Скайлер.[61] През време на Освободителната война Мусевич работи в Руския червен кръст. Последното му запазено писмо до Нил Попов е от Пловдив, от юли 1878 г., и дава израз на недоволството на българите от Берлинския договор.[62]

По писмата на българи до Нил Попов проследяваме и част от ежедневната, текуща работа на Московския славянски комитет в подпомагането на българи, учещи в Русия. Така Райко Жинзифов ходатайствува пред Нил Попов да се отпусне помощ на студентите Вязенков и Ташев, на йеродяконите Игнатий и Харалампий от Рилския манастир, които учат в Московската духовна семинария. Към Нил Попов се обръща той и с въпроса, дали комитетът може да поеме издръжката на Иван Дмитриевич от Пловдив. Българинът Павел Висковски, дошъл в Русия да изучи фотографското изкуство, също търси чрез Жинзифов помощ от комитета.[63]

В писмо от Цариград Васил Желязков благодари на секретаря на Московския славянски благотворителен комитет, който настанил двамата му внуци — Младен и Георги Желязкови, в гимназията в град Рязан.[64]

През 1873 г. д-р Васил Караконовски моли Нил Попов да се помъчи да запише в някое от московските технически училища Симеон Карагьозов от Беброво и Тодор Цветков от Панагюрище.[65] Еднократна помощ поради болест иска и панагюрецът Георги Мачов.[66] На няколко пъти Комитетът отпуска суми на Стефан Бочаров, племенник на Тодор Бурмов.[67] Еднократна помощ е дадена и на Иван Богоров по време на престоя му в Петербург.[68] На студента от Петербургската художествена академия Паскал Тодоров Московският комитет урежда освобождаването от такса за следването.[69] За помощ

[61] ГБЛ, ф. 239, папка 14, № 22 Писмо на Мусевич до Нил Попов от Одеса, 8 септ. 1876.
[62] Пак там, Писмо на Мусевич до Нил Попов от Пловдив, от 3 юли 1878.
[63] Пак там, папка 9, № 50. Писма на Р. Жинзифов до Нил Попов от Москва, 21 февр., 9 март, 17 ноемв., 27 дек. 1868; 2 ноем. и 28 дек. 1869; 4 дек. 1870; 10 ян., 14 март 1871; 8 окт. 1872 и 18 ян. 1877.
[64] Пак там, папка 9, № 49. Писмо на В. Желязков от Цариград, 10 февр. 1870.
[65] Пак там, папка 10, № 15. Писмо от Цариград, 1873 г. (без точна дата).
[66] Пак там, папка 13, № 18. Писмо от Москва, 13 ноемв. (без годината).
[67] Пак там, Писма от Цариград, 7 дек. 1872, 31 дек. 1873.
[68] Пак там, папка 5, № 27. Бележка на Богоров от Петербург, 20. дек. 1872.
[69] Пак там, папка 20, № 29. Писма на П. Тодоров от Петербург, 29 септ. 1872 и 14 дек. 1872.

от 70 рубли, която ще върне, щом си намери работа, моли С. Стойков, юнкер в Нижни Новгород.[70]

Широката си осведоменост по българските въпроси Нил Попов дължи и на това, че следи редовно какво излиза на български и какво се пише за България. В това отношение той е подпомогнат сериозно от своите познати—българи. Така още през 1867 г. Константин Палаузов изпраща на Нил Попов от Одеса „Показалеца" на Раковски и броеве от „Български книжици". Той урежда също да му бъдат доставяни редовно вестниците „Народност" и „Дунавска зора", започнали да излизат в Букурещ.[71] И при пътуванията си секретарят на Московския комитет установява връзки, които поддържа между другото и за размяна на книги. Рашко Илиев Блъсков, с когото се е запознал при своя престой в Букурещ, му пише, че ще му изпрати „Няколко дена разходка" от Иван Богоров, Устава на „Добродетелна дружина", четирите последни броя на в. „Отечество", ще му осигури и книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню първому . . ."[72] Фактите, които съдържат писмата на българи до Нил Попов, подсказват достатъчно определено за какво са могли да разговарят те със секретаря на Московския славянски комитет при личните си срещи с него. Рашко Блъсков например, дългогодишен учител, изпитал гоненията на фанариотите, издавал с оскъдни средства списанията „Духовни книжки" (1869) и „Училище" (1870), имал какво да разкаже на Нил Попов за усилията на българската интелигенция за народното просвещение. Когато се запознава с Нил Попов, Блъсков вече е издал „Нов български буквар" (Букурещ, 1856), „Български народни песни" (в кн. I и III на „Български книжици" от 1858 и 1860 г.), „Въведение във всеобща история с кратко прибавление от старобългарската история". Наредил Р. Ил. Блъсков по Шлецера (Болград, 1864) и др. Поне част от изданията си той навярно е подарил на Нил Попов.

В Букурещ Нил Попов се е срещал и с Любен Каравелов, когото също е молил за книги. На 22 март 1871 г. българският писател му съобщава, че му е изпратил няколко книги по сърбина П. Узелац.[73]

В Цариград Нил Попов също се погрижил да си уреди

[70] ГБЛ, ф. 239, папка 19, № 16. Писмо от Нижни Новгород, 21 март 1872.
[71] Пак там, папка 14, № 22. Писмо на К. Палаузов до Нил Попов от Одеса, 9 дек. 1867.
[72] Пак там, папка 5, № 20. Писмо на Р. Блъсков до Нил Попов от Букурещ, 23 юли 1870.
[73] Пак там, папка 10, № 14. Писмо на Л. Каравелов до Нил Попов от Букурещ, 22 март 1871.

постоянно снабдяване с български издания. Петко Славейков, когото той замолил за пълните годишнини на няколко вестника, му отговаря:

„От исканите книги и журнали аз не мога да ви се обещая доставяние освен за „Гайдата" целия (1863—65) и „Македония" 2-ра и 3-та и 4-та. От 1-ва година на „Македония" имам само един екземпляр, който не мога да дам. От „България" също имам 1-вата, 2-ра и третя година, които и не са тук, а на родината ми. От „Цариградский вестник" имам на разположение само последните четири години."[74] По-късно за изпращането на обещаното от Славейков се грижи Тодор Бурмов, който следи също за редовното изпращане в Москва на списание „Читалище". Бурмов изпраща на Нил Попов книги и брошури от Гаврил Кръстевич, „Последните дни на Помпея", роман от Е. Булвер, преведен от Н. Михайловски, издание на Българското читалище в Цариград, 1870 г., „Не — ще — може! или Глезен Мирчо. Нова комедия в три действия от Т. Шишкова. Цариград, в печатницата на Читалище, 1873", „Велизирай, историческа драма в две действия (по Х. К. Х. Траудцена), съставил Т. Шишков. Принос на будущия наш народен театър. Цариград, 1873".[75] По късно Бурмов изпраща и „Летоструй", вестник „Век", а също издадените в Цариград":

1) Κ.Ν. Σάθα Νεοελληνικῆς φιλολογιας παρατημα;

2) Idem βιος τοῦ οικουμενικόυ πατριάρχ Ιερεμίου β;

3) Περὶ τὼν ἐν τῇ ὑπηρεσία διαφορων ευρωπαϊκων κρὰτων διαπρεπάντων ὑπό ἀρχηγὼν ἑλλήνων 1453—1821). 76

Всички тези книги и вестници, получавани в Русия благодарение старанията на Нил Попов и неговите познати—българи, са допринасяли за разпространението там на знания за тази славянска страна, за нейното минало и настояще. И в библиотеката на Московския славянски комитет, и в библиотеката на Нил Попов те са били на разположение на руски учени и общественици, които са проявявали интерес към България.

Кореспонденцията на българи с Нил Попов е извор на разнообразни сведения, допълващи онова, което знаем за Любен Каравелов, Марин Дринов, Захари Княжески и мнозина още български дейци. Някои писма дават възможност да се решат спорни въпроси, като например този — кой е превел на

[74] ГБЛ, ф. 239, папка 18, № 28. Писмо на П. Р. Славейков до Нил Попов от Цариград, 12 юли 1870.

[75] Пак там, папка 19, № 23. Писма на Т. Бурмов до Нил Попов от Цариград, 1870—1876.

[76] НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 169, л. 45—46. Писмо на Нил Попов до Тодор Бурмов от Москва, 24 ноем. 1874.

руски „Автобиографията“ на Райна княгиня. На заглавната страница на руското издание четем: „Автобиография панагюрской учительницы Райны Георгиевой прозванной турками болгарской королевной. Перевод с болгарского болгарина М.“ (Москва, 1877). В предговора си към книгата „Райна княгиня. Автобиография, документи и материали“ Виржиния Паскалева, след като напомня, че оригиналът на „Автобиографията“ не е намерен, прави по-нататък догадката, че преводачът, българинът М., чието име не знаем, е дал на оригинала литературна шлифовка, която е била може би до известна степен чужда на авторката.[77] Сега едно писмо до Нил Попов разкрива, че панагюрецът Георги Мачев е направил превода от български на руски. На 2 ноември 1876 г. той пише на секретаря на Московския славянски комитет:

„По повод жизнеописанието на Райна Георгиева имам честта да ви съобщя следното . . . След като го прочетох, аз стигнах до заключението, че в този си вид то е съвсем негодно за печатане и понеже помня вашите думи „при превода да не своеволнича“, имах намерението да го върна. Но след като събрах приятелите си и се посъветвах с тях, отказах се от тази мисъл и се залових да го превеждам в границите и в духа на съществуващото. Моята работа е само да му придам логична връзка, последователност, да го облека в художествена форма, да добавя незначителни подробности, необходими за разбирането му и най-сетне да сверя някои неточно предадени от нея факти с разказите на Гешанов и с нейните собствени. Тази работа е доста трудна и аз използувам за нея цялото си свободно от лекциите време, но въпреки това се надявам, че ще заслужа напълно вашето одобрение.“[78]

Представата ни за дейността на Нил Попов ще се разшири, ако добавим, че към него се обръщат по най-различни въпроси. Така Ана Палаузова пише на няколко пъти на секретаря на Московския славянски комитет във връзка с публикуването на останали в ръкопис трудове на нейния съпруг.[79] В едно колективно писмо българите Г. Мачев, Хр. Бинбалов, Г. Калатинов, Г. Золотович и Г. Боев съобщават на Нил Попов, че са разговаряли по негова молба със Стефан Веркович, преглe-

[77] Райна княгиня. Автобиография, документи и материали. Съставители *Виржиния Паскалева*, *Руска Патърчанова*. Под ред. на *В. Паскалева*, С., 1976, с. 12—13.

[78] ГБЛ, ф. 239, папка 13, № 18. Писмо на Г. Мачев до Нил Попов от Москва, 2 ноем. 1876.

[79] Пак там, папка 15, № 37. Писмо на Ана Палаузова до Нил Попов от Павловск, 5 февр. 1873, и две писма от нея без точна дата, но също от 1873 г.

дали са и някои от донесените от Веркович песни. За съжаление разочаровали са се от прочетеното. Мнението им е, че Веркович не е събирал сам песните, а ги е получил от някого и че по начало представеното от него би трябвало да се провери на място.[80]

Контактите на Нил Попов с българи са били явно много и чести и той неведнъж се е обръщал към българи, за да се свърши една или друга работа, да се намесят те със своите познания и компетентност.

Между българите, поддържали връзки с Нил Попов, няколко души продължават да му пишат и след Освобождението. Пише му Тодор Бурмов във връзка с публикуването в Русия на неговия труд „Българо-гръцката църковна распря". Той разказва на бившия секретар на Московското славянско дружество, че след изгонването на княз Батенберг е бил арестуван на три пъти и не му е дадена пенсия.[81] Стипендиантът на комитета д-р Димитър Моллов се обръща към Нил Попов с молба да съдействува на С. Серяков, който отива в Русия да учи. „Въпреки че нашите отношения (официалните) към освободителите — пише Моллов — приличат на отношенията на блудния син към баща му, но бъдещето е напред и всичко ще се обърне за по-добро в този най-коварен от световете. Понастоящем, според скромното ми мнение, не бива да се изпуска и най-слабия лъч в тъмното царство, а такива лъчи трябва да са за нас възможностите на възпитанието; понеже, за щастие, мнозина младежи се стремят към руските университети, и само малцина от тях и стипендиантите се запътват на Запад."[82]

Писмата на българи до Нил Александрович Попов представляват многостранен интерес. Те са градивен материал за очертаване дейността на Московския славянски благотворителен комитет и неговия секретар, свързана с българското образование, просвета и българския черковен въпрос. Те дават материал за историята на руско-българските политически, културни, научни и литературни връзки през Възраждането. Въз основа на кореспонденцията на българи с Нил Попов ще могат да се допълнят нови страници за мнозина представители на българската интелигенция от 60-те и 70-те години на миналия век.

[80] ГБЛ, ф. 239, папка 6, № 21. Писмо от Москва, 2 юли 1877.

[81] Пак там, папка 19, № 23. Писма на Т. Бурмов до Нил Попов от София, 7 ноем. 1889, 20 март 1890.

Пак там, папка 14, № 10. Писма на д-р Д. Моллов до Нил Попов от София, 20 септ. 1888, 25 септ. 1890.

БОЛГАРЫ И НИЛ ПОПОВ

Л. МИНКОВА

(Резюме)

В последнее десятилетие до Освобождения среди русских общественных деятелей, особенно тесно связанных с Болгарией, одно из первых мест занимает Нил Александрович Попов, с 1868 года секретарь Московского славянского благотворительного комитета.

Профессор истории Московского университета, совершивший два путешествия в славянские страны, Н. Попов хорошо знаком с их прошлым и настоящим, с их борьбой за национальную и духовную независимость. Цель этой работы — показать на материале корреспонденции Н. А. Попова с большим числом болгар его вклад в развитие болгарского образования и просвещения. Сохранились письма к Н. А. Попову от Рашко Блыскова, Ивана Богорова, Нешо Бончева, Найдена Герова, Марина Дринова, Васила Желязкова, Райко Жинзифова, архимандрита Нила Изворова, Любена Каравелова, доктора Васила Караконовского, Ивана Кишельского, Захария Княжеского, Георгия Мачева, Тодора Минкова, доктора Димитра Моллова, Тодора Мусевича, Константина Палаузова, Анны Палаузовой, С. Стойкова, Паскаля Тодорова, Тодора Бурмова, Евгении Шекерджиевой и др. Около ста писем за период с 1868 по 1890 г. Они показывают как осуществлялась помощь болгарам, учившимся в России. Письма эти свидетельствуют о больших заслугах Н. А. Попова в создании пансиона для девушек из южнославянских стран при Алексеевском монастыре в Москве, а также в устраивании молодых болгар и болгарок в профессиональные училища. Корреспонденция свидетельствует также о сделанном Н. А. Поповым для поддержки ряда болгарских культурных организаций, главным образом для находящихся в Константинополе. Тесные связи Нила Попова с болгарами дают ему возможность познакомиться всесторонне с болгарским церковным вопросом и встать категорически на сторону болгар в их спорах с Константинопольской патриаршией.

Большинство корреспондентов Н. А. Попова — представители болгарской либеральной буржуазии — о деятельности болгарских революционеров Н. А. Попов не смог составить себе верного представления. Но несомненны его заслуги в деле болгарского образования. Наряду с этим письма болгар Н. А. Попову являются ценным источником сведений о ряде деятелей болгарского Возрождения.

THE BULGARIANS AND NIL A. POPOV

LILYANA MINKOVA

(Summary)

Some ten years before the liberation of Bulgaria Nil Alexandrovich Popov was one of the principal Russian public figures who have been so closely associated with Bulgaria and the Bulgarians, as from 1868 onwards he had been named Secretary of the Moscow Slav Charity Committee. A professor of history at the Moscow University, having travelled extensively across lands of the South-Slavs, Nil Popov was well-acquainted with their past and present history, as well as with their struggles for national and spiritual independence. It is our aim here to elucidate, on the basis of N. Popov's correspondences with a large number of Bulgarians, his contribution in the development of Bulgarian education and enlightment. We have at our disposal letters addressed to Nil Alexandrovich Popov by: Rashko Blaskov, Ivan Bogorov, Nesho Bonchev, Naïden Gerov, Marin Drinov, Vasil Zhelyazkov, Raiko Zhinzifov, Archimandrite Nil Izvorov, Lyouben Karavelov, Dr. Vacil Karakonovski, Ivan Kishelski, Zahari Knyazheski, Geirgi Machev, Todor Minkov, Dr. Dimiter Mollov, Todor Mousevich, Constantin Palaouzov, Anna Palaouzova, S. Stoilov, Paskal Todorov, Todor Bourmov, Evgenia Shekerdshieva and others. Some hundred letters written between 1868 and 1890. They illustrate the way in which the aid to the Bulgarians, studying in Russia, had been materialized. They are also a witness of the great merits and services rendered by Nil A. Popov in setting up a school for girls from the south-Slav countries at the Alexeevski Monastery in Moscow, as well as how many young Bulgarian boys and girls had been enrolled in Russian professional schools. These letters also reveal how N. Popov helped a number of Bulgarian cultural organizations, for the most part in Constantinople. This close relationship with many Bulgarians helped Nil Popov to get also well acquainted with the Bulgarian ecclesiastical question and to take altogether determinately the side of the Bulgarians. Most of those who corresponded with Nil Alexandrovich Popov

were representatives of the Bulgarian liberal bourgeoisie, this being the reason that he did not succeed to acquire a truer notion regarding the activity of the Bulgarian revolutionaries. Beyond all question, however, are his services in the development of education in Bulgaria, as well as, his aid to the Bulgarians who were studying in Russia during the period under review. The letters which were addressed to Nil Alexandrovich Popov, by so many eminent Bulgarians, are also a source of ineresting information about many of the workers and leaders of the Bulgarian National Revival Movement.

РУСКИТЕ ДИПЛОМАТИ НА БАЛКАНИТЕ ЗА ПОЛОЖЕНИЕТО НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И РЕШАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС ПРЕЗ 1866—1867 Г.

Н. В. ЗУЕВА

В 1866 г. рязко се изострила политическата обстановка на Балканите. Започналото Критско въстание раздвижило подвластните на султана народи, спомагайки за подема на националноосвободителното движение на балканските народи, в това число и на българския.[1] Руските консули съобщавали от България за влиянието на критските събития „на всеобщото настроение на умовете на българското население", съчувствуващо на гърците.[2] Движението, обхванало не само европейските провинции на Османската империя, но и другите владения на султана, още повече усилило вътрешната криза на държавата.

Петербургският кабинет се опитал да използува създадената международна ситуация в Европа, в частност на Балканите, във връзка с Австро-пруската война, сондирайки почвата за поставянето на въпроса за отменяване на ограничителните параграфи на Парижкия договор от 1856 г. Но опитът на Русия да намери съюзник, на когото би могла да се опре в осъществяването на тази задача, не се увенчал с успех.[3]

Оставайки в изолация и неподготвена за война, Русия продължавала да действува с мирни средства. Разбирайки, че всички опити да задържи националноосвободителното движение на Балканите биха били безплодни и биха лишили Русия от симпатиите на тези народи,[4] петербургският кабинет активи-

[1] Вж. *И. Г. Сенкевич*, Россия и Критское восстание 1866—1869 гг. М., 1970, с. 102—127; *Н. Данова*, Критското въстание през 1866—1869 г. и българската общественост. — Исторически преглед, 1971, № 6, с. 33—63.
[2] Архив внешней политики России (по-нататък: АВПР), ф. Главный архив (по нататък: ГА), IУ—2, 1865—1871, д. II, ч. I, л. 248 и об.; Документи за българската история, т. I. Архив на Найден Геров, ч.I (1857—1870). С., 1931, с. 411.
[3] *С. А. Никитин*, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в. М., 1970, с. 179; *Н. С. Киняпина*. Внешняя политика России второй половины XIX в. М., 1974, с. 53.
[4] АВПР, ф. Отчеты МИД за 1866 год, лл. 92—94.

зирал своята дейност на международната арена. Дипломатическите документи за политиката на Русия на Изток, публикувани от Министерството на външните работи в 1867 г.[5], свидетелствуват, че преходът на Русия към активни външнополитически действия е резултат на новия подем на националноосвободителното движение на балканските народи, започнал във връзка с Критското въстание, но опровергават разпространяваната от западната дипломация версия за подстрекателство на християнските поданици към въстание от „руски агенти".

Русия, стремейки се да възстанови загубените позиции, да укрепи своето влияние в балканските области и да не загуби доверието на християнските народи, търсела нови политически средства. Като не било в състояние активно да се намеси в изостряшата се борба на Изток, руското правителство в същото време не можело да се откаже от подкрепа на националноосвободителното движение на балканските народи, тъй като с него било свързано влиянието на Русия и нейното значение на Изток.[6]

Царското правителство на 20 август 1866 г. се обърнало към европейските кабинети с предложение за съвместни мерки за мирно уреждане на избухналия остър конфликт между Портата и нейните християнски поданици. То обръщало внимание, че събитията в Крит крият голяма опасност, застрашават мира в Европа и на Изток, че само задоволяването на законните искания на християнското население може да предотврати катастрофата.[7] Едновременно с това Министерството на външните работи на Русия, не хранейки големи надежди за подкрепа от страна на западните държави, дало указание на своя посланик в Цариград Н. П. Игнатиев в случай на отказ от страна на европейските кабинети „да действува отделно, обръщайки се с дружески, но енергични и настойчиви искания към Портата, за да я подтикне да действува справедливо относно кандийците" (критяните).[8]

Във връзка с важността и сериозността на момента — изострянето на политическата криза на Балканите, царското правителство през септември 1866 г. намерило за необходимо да обсъди на специално заседание създадената обстановка. За целта била изготвена от министъра на външните работи А. М. Горчаков записка за съвременната фаза на Източния

[5] Вж. Journal de Saint — Pétersburg, февруари, март, декември 1867 г. На руски език тогава те били препечатани във вестниците: С.-Петербургските ведомости; Московские ведомости; Русский инвалид и др.
[6] *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 151.
[7] С.-Петербургские ведомости, 7/19 дек. 1867 г.
[8] Пак там, 8/20 дек. 1867.

въпрос, в която се подчертавало, че в преговорите си великите държави не трябва да се ограничават само по въпроса за Крит: те трябва да засегнат реорганизацията на Изтока изцяло[9] (в това число и християнските провинции на Османската империя).

В тази обстановка Министерството на външните работи поръчало на Игнатиев да представи сведения за положението на християнското население, оставащо под властта на Портата, и своите съображения „как да се пристъпи към разрешаването на Източния въпрос"[10]. За съставянето на записката посланикът привлякъл руския консул в Янина А. С. Йонин, добре осведомен за положението на Балканите. Знаейки, че възгледите на последния по основните въпроси не се различават от неговите собствени, Игнатиев снабдил Йонин с материалите и сведенията за състоянието на Османската империя и положението на нейните християнски поданици.[11] Съставената от Йонин записка за положението на Балканския полуостров във връзка с европейските събития през август 1866 г. била изпратена в Азиатския департамент.[12]

Освен това през есента и зимата на 1866—1867 г. Игнатиев изпратил в Министерството на външните работи редица други записки, доклади и донесения, в които излагал съображенията си по отношение на кризата в Османската империя и перспективите на нейното развитие. В тези материали се прави анализ на състоянието на националноосвободителното движение и се набелязва програма за действие на Русия на Изток. Трябва да се има пред вид, че записките на Игнатиев не са материали, отразяващи мнението и сведенията само на един дипломат. Той сумирал данните, постъпващи от руските консули от различни места на Балканския полуостров. Освен това, което е много важно, Игнатиев вземал под внимание възгледите на дейците на националноосвободителното движение, в частност на българските, с които той поддържал отношения.[13]

Донесенията и записките на Игнатиев отразяват главно позицията на защитниците на активните действия на Русия в тази област за разлика от позицията на „умерената група", към която принадлежал Горчаков, и свидетелствуват за това,

[9] АВПР, ф. Канцелярия, 1866, д. 66, л. 415.
[10] Писмо на Н. П. Игнатиев до П. Н. Стремоухов, 16—28 авг. 1866 г. — Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР (по-нататък: ЦГАОР), ф. 730, оп. 1, д. 2186, лл. 1—2 об.
[11] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2186, лл. 1—2 об.
[12] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1866, д. 533, л. л. 40—а—91 об.
[13] *Хр. Христов*, Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878, С., 1968, с. 51: Архив на Найден Геров, ч. I, с. 457.

че в Министерството на външните работи нямало единство на възгледите по редица въпроси от балканската политика на Русия. Авторът на тези материали преследвал целта да подтикне управляващите кръгове към по-решителни действия и активна поддръжка на националното движение.

Да разгледаме отначало някои подготвителни материали към обширните донесения на Игнатиев от 4/16 октомври и 27 декември 1866 г. Един от тях явно е недатираната записка на посланика „За смисъла на кризата, която протича сега в турската империя и за влиянието на провежданите в нея реформи върху нейния държавен строй"[14]. Центърът на тежестта в нея е съсредоточен главно върху политическата, държавната криза. Но заедно с това авторът засяга и икономически въпроси.

В записката се излагат съображения по същността на процесите и явленията, протичащи в Османската империя в периода на Танзимата. Игнорирайки социално-икономическите причини, предизвикващи кризата, и виждайки нейния смисъл в държавното преустройство на Османската империя, Игнатиев характеризира нейното съвременно състояние като преходно от старо към ново. Ако се вгледаме в причините, довели Турция до днешното положение — пише той, — можем да отбележим „не само признаците на изнемощялост на разпадащата се държава, но и признаците на държавна криза, през която преминава всяка държава, когато тя се преустройва от феодално-средновековна в съвременна европейска".

Характеризирайки турските реформи, засягащи устройството на административното управление и армията като „признаци на държавна криза, неизбежна за държавното преустройство", Игнатиев вижда тяхната същност в централизацията. „Турците досега — пише той — живееха по силата на своите предишни победи; сега при тях се извършва само централизация, необходима за съществуването на държавата, в която официалната редовна сила на войската заменя природните сили на народа-победител." Необходимостта от такива преобразования, причините за реформите той обяснява от идеалистически позиции. „Но от известно време нравствената връзка се оказва недостатъчна за сплотяването на империята; религиозните чувства се изтощавали и отслабвали . . . Станала необходима централизацията, държавният строй, финансите, войската и еднородното управление, подчиняването на личността на държавната идея."[15]

[14] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, лл. 1—16 (на руски език). Черновата на записката вж. АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862—1867, д. 4323, лл. 83—115 об.
[15] Пак там, лл. 3 об. — 4.

Отбелязвайки неизбежността на вътрешните затруднения при осъществяването на държавното преустройство и техния временен характер, Игнатиев поставял въпроса за възможния изход на турската империя от кризата в резултат на реформите. Влиянието на реформите на Танзимата той разглеждал в два аспекта: от една страна, върху държавния строй на империята и положението на мюсюлманското население, а, от друга — върху положението на християнските поданици на султана и техните национални стремежи.

Игнатиев се опитвал да убеди руското правителство в необходимостта да се използува благоприятният момент и да се поддържат националните стремежи на балканските народи: в това се състояла и главната задача на неговите записки и други материали. Той доказвал, че ако Портата осъществи реформите, ще бъде вече късно да се направи това, тъй като турската държава ще укрепне. В тази идея се заключава политическият смисъл на записките и донесенията на Игнатиев. За достигане на поставената цел Игнатиев допускал известни преувеличения и даже изопачавал фактите. Но заедно с това заслужават внимание някои негови наблюдения относно политическото и икономическото развитие на Османската империя и нейните християнски поданици.

Така например в записката се привежда интересен материал за разстроената финансова система на турската империя и тежкото положение на нейните поданици-християни. Твърде много средства отиват за организация на армията и флотата и независимо от разорителните данъци, вземани от населението, и заемите пари в хазната няма и не се предвиждат в най-близко време. Отбелязва се, че налозите отиват за непроизводителни разходи. „Турция изтощава своите провинции, събира от жителите последните пари, лишава ги даже от възможността да работят, прекратява търговията и с парите, които тя събира, не извършва ни най-малко подобрение, което би увеличило източниците на доходи за християните, би облекчило продажбата на произведенията."[16]

Подчертава се, че турското правителство преди всичко се грижи за материалната сила на армията и не обръща внимание на развитието на промишлеността, търговията, на финансовото положение на империята.

Заслужават внимание описаните от автора изменения, протичащи в социално-икономическия, политическия и духовния живот на Османската империя. Игнатиев констатирал, че отменяването на военно-ленната система не довело до коренни изме-

[16] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, л. 6.

нения в аграрните отношения; върховен собственик на земята си оставала турската държава и се осъществила само централизация на феодалната рента. По-рано мюсюлманите (спахии) потискали християните, сега ги потискала държавата; по-рано мюсюлманите събирали данъците, сега ги събирало правителството. Освен това след отменянето на военно-ленната система много турски феодали започнали да получават не лен, а доходни длъжности в държавната администрация и местното управление. „. . . Из своята тясна сфера мюсюлманинът излиза на сцената на държавния живот;“ научил кое-що, той се превръща от буен бей в хитър чиновник, администратор, офицер и прави извод, че в равноправието с християните и в новите съдилища той има повече материални изгоди, отколкото в предишното самоуправство.[17] Той справедливо обръщал внимание, че в резултат на реформите привилегированото положение на мюсюлманите дори укрепнало, а положението на християните, напротив, се влошило.

Представляват интерес наблюденията на Игнатиев, засягащи развитието на аграрните отношения в Османската империя и по-конкретно прехода от спахийството към чифликчийството, т. е. от условното временно земевладение към наследственото. По негово твърдение, предпазвайки мюсюлманите от окончателно обедняване и изравнявайки пред държавата и съда християнина с мюсюлманина, Портата гарантирала на последния неговата собственост, осигурявала владеенето на земята и правела от мюсюлманите „нещо като дворянство, владеещо земята с правата на майоратството, което било основа на европейските държави до последните революции“[18]. Явно ставало дума за предаване на земята по наследство и стремежа на Портата да я задържи в ръцете на турските феодали. До Танзимата „Заселените на султански земи християни — отбелязва Игнатиев — бяха длъжни само да плащат на мюсюлманите агалък, т. е. пари за това, че мюсюлманинът ги защищава, съди, с една дума, ги управлява.“ С въвеждането на Танзимата „това условно владеене на земите от мюсюлманите, принадлежащи de facto на християните и намиращи се в пълно тяхно разпореждане, се превръща в безусловно потомствено владение“. Мюсюлманите станали земевладелци (помещици), получили право да владеят земята, както те желаят, започнали да получават от нея много повече, отколкото по-рано.[19]

Игнатиев свързвал прехода към чифликчийската система с ръста на стоково-паричните отношения. Ако по-рано на мюсюлма-

[17] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, л. 8 об.
[18] Пак там, ф. 730, оп. 1, д. 706, л. 9.
[19] Пак там, л. 9 об.

на-земевладелец пари не са били нужни, тъй като той получавал всичко в натура, то сега цялото богатство се изразявало в пари, и е необходимо умението да се пресмятат, а мюсюлманинът още не може това. Освен това той трябва да плаща налози, данъци и в съдилищата — подкупи, когато порано сам той е бил съдия.[20] По-нататък се сравнява сегашното положение на мюсюлманите с предишното и се посочват тези изгоди, които те са получили в резултат на реформите, доказва се, че и в областта на аграрните отношения се е укрепило господствуващото положение на мюсюлманите. И макар че говори за мюсюлманите изобщо, по смисъл то се отнася за мюсюлманите-феодали.

Както е известно, независимо от аграрните реформи, проведени от Портата, феодалните отношения продължавали да господствуват в селското стопанство на Европейска Турция. Те не разрешили основните противоречия на съществуващия строй.[21]

Игнатиев допускал преувеличения в изводите относно укрепването на турската държавност и недооценявал ролята и значението на националния въпрос. Изхождайки от основната задача, която си е поставил, той се опитвал да докаже, че Османската империя би била способна в резултат на реформите да излезе от кризата и да преодолее всички финансови затруднения при условие, че се даде на Портата време и възможност да отслаби християните и да въведе сред мюсюлманите единство, което да направи от тях „нещо като национална маса".[22] Що се отнася до християнските народи, по мнението на Игнатиев пред тях стои алтернативата: или те, като се възползуват от кризата в империята, да я разрушат и да създадат независими държави, или да й дадат време да извърши преобразованията и така да загубят своята самобитност и да се преродят „в органически членове на държавата". Турция по думите на Игнатиев, ако излезе победителка от сегашната криза, може да стане нещо като монархията на Хабсбургите.[23]

Изводите, до които стигнал Игнатиев за влиянието на реформите върху развитието на Османската империя и перспективите на националноосвободителното движение на балканските народи, противоречат на обективния ход на политическото и националното развитие на Балканите. Не е безинтересно, че

[0] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, л. 10.
[1] По-подробно за последствията от аграрните реформи вж. *Хр. Христов*, Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976, с. 156—164.
[22] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, лл. 10—11.
[23] Пак там, лл. 4 и об.

те не съвпадат със заключенията на същия този Игнатиев, които се правели от него в други писма и донесения до Горчаков, където той съвсем определено говорел, че турската империя с всяка година все повече се приближава към своето разрушение.[24]

В действителност, както е известно, се развивал процес на прогресиращ упадък на турската империя. Още в 1853 г. К. Маркс и Ф. Енгелс писали за крушението на всички опити на Портата „да тръгне по пътя на цивилизацията", отбелязвайки, че „властта на централното, т. е. на турското правителство всяка година все повече отслабва от въстанията в християнските провинции".[25]

В Османската империя феодалният начин на производство преживявал криза, развивали се елементи на капитализма. Турското господство, констатира Маркс, е сериозно препятствие „за развитието на всички ресурси, които притежава тракийско-илирийския полуостров"[26].

Сравнявайки съвременното състояние на Османската империя с разлагането на „трупа на умрял кон" и характеризирайки Високата порта като „престаряла и обезсилена", Ф. Енгелс подчертавал несъвместимостта на турското господство с капиталистическото общество и отбелязва, че в Турция отсъствува „първото основно условие за буржоазна предприемаческа дейност — безопасността на личността на търговеца и на неговата собственост"[27].

Засягайки положението на християнското население в Османската империя, Игнатиев по силата на убежденията си разглеждал станалите изменения от гледна точка на отслабването на религиозното единство. В миналото по негово мнение християнските народности противопоставяли на мюсюлманския фанатизъм „не по-малко силното единство в религията, неукротимата ненавист, която ги съединява в общия протест". Те прибягвали към сила „за отхвърляне или за отслабване на тегнещото над тях иго", което на свой ред поддържало „енергията и бодростта на християните". Сега, твърди Игнатиев, „енергията и единството на християните забележимо преминават в упадък" и ако те и да се стремят към национална независи-

[24] Пак там, л. 2; Записки графа Н. П. Игнатьева (1864—1874) „Известия Министерства иностранных дел" (по-нататък: „Известия [МИД"), 1914, кн. III, с. 99—100; Записки графа Н. П. Игнатьева. — Исторический вестник (по-нататък: Исторически вестник), т. 135, 1914, януари, с. 68.
[25] *К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, Съч., т. 9, С., 1961, с 7.
[26] Пак там, с. 8.
[25] Пак там, с. 5, 36; т. 22, с. 33.

мост, „то е с много по-малка енергия, отколкото по-рано“.[28] Както се вижда, той преувеличавал ролята на религиозния фактор в борбата на балканските народи за независимост. Считайки „националното чувство“, в сравнение с религиозното, за по-примиримо към чуждото иго, Игнатиев от тези позиции разглеждал освобождението на Сърбия и Гърция. „Тези, които успяха да въстанат по силата на религиозното убеждение и чувство, се освободиха, като Сърбия и Гърция — пише той — тези, които не успяха да направят това, се подложиха нравствено на разлагащото влияние и съвременния индиферентизъм на Европа и хитрото управление на Портата.“[29] Н. П. Игнатиев отбелязва намерилите почва разпри между източните християни (става дума за буржоазията), които се разгарят и използуват от Портата и западните държави и играят отрицателна роля в развитието на националноосвободителното движение. Той обяснява тези явления с отслабването на „религиозното чувство“[30]. Освен това считал „материалния“ фактор в борбата на балканските народи за национална независимост по-слаб от ролята на религията за тях, но в същото време признавал значението на първия фактор. „Ако нещо подбужда балканските християни към пълна независимост — твърди той, — това е тяхното непоносимо материално положение, към което ги води настоящата криза.“ Тук авторът на записката стига до заключение, противоположно на това, което е направил по-преди. Предишното тяхно благосъстояние се унищожава, търговията намалява или преминава в ръцете на чужденци, земеделието се съкращава при общо обедняване.[31] Авторът на записката твърди, че християнското население на Европейска Турция води борбата за своята свобода нерешително, неговите разпокъсани акции леко се потушават от турската власт, и изразявал по този повод безпокойството, че всички народности „са извънредно раздразнени, те могат леко да бъдат увлечени, а също така леко могат след несполуката да изпаднат в апатията на съвременния материален живот“[32]. Игнатиев привествувал очертаващото се съглашение между сърбите и гърците,[33] отбелязвайки техния „силен стремеж да се обединят за обща дейност“. Това по неговите думи може „да увлече не само останалите християнски страни, но и голямо количество мюсюлма-

[28] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, лл. 11 об. — 12.
[29] Пак там, лл. 11 об. — 12.
[30] Пак там, лл. 12—13 об.
[31] Пак там, л. 12 об.
[32] Пак там, л. 13 об.
[33] В това време се водели преговори между Сърбия и Гърция за съюз в случай на война с Турция.

ни[34], неразбиращи още държавността в Турция, непрестанали още да вярват във възможността за скорошно освобождение и на национално съществуване на християните, с една дума, несплотили се в един нов народ".[35] Подчертавайки значението в този период на Сърбия и Гърция като главни центрове на освободителното движение, Игнатиев изразява опасението, че с времето те ще престанат да играят тази роля, от което ще се възползува турското правителство.[36]

В разгледаните от Игнатиев въпроси, засягащи социално-икономическото развитие, имуществената диференциация, положението на християнското и мюсюлманското население и други има противоречиви твърдения.

Отбелязвайки процеса на масово обедняване на християнските поданици в Османската империя, той изказва предположението, че след време „общата маса християни ще се превърне в бездомни просяци и пролетарии", и подчертава отрицателното влияние на този процес върху развитието на националните стремежи.

Игнатиев идеализирал патриархалността на славянските народи; разглеждал заможните слоеве на населението като хранители на „чистотата на нравите на народните чувства", а общината — като повече или по-малко независима от влиянието на града.[37]

Говорейки за отрицателните последствия от развитието на стоково-паричните отношения, Игнатиев имал пред вид преди всичко тези кръгове от едрата търговска буржоазия, които били тясно свързани с имперския пазар и турската администрация. Ако у градското население — пише той — и да останат пари, то за селското население „това богатство на градските търговци е не само безполезно, но и вредно, тъй като е известно какво означават в Турция разбогателите християни в градовете"[38]. По-нататък той изразява опасението, че след време тази категория от населението, станала послушно оръдие в ръцете на турското правителство, ще бъде единствен представител на християните и „ще закрие със своята народна маса останалите християни от съучастието и вниманието на Европа."

В своята записка Игнатиев засяга и въпроса за икономическото заробване на Османската империя от западноевропейския капитал, отбелязвайки влиянието на този процес върху

[34] Изглежда той е имал пред вид албанското население и мюсюлманското население на Босна и Херцеговина.
[35] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, лл. 13—14.
[36] Пак там, л. 14 и об.
[37] Пак там, л. 14 и об.
[38] Пак там. л. 14 об.

икономическото и политическото развитие на Османската империя, особено върху християнските народи. От една страна, той отбелязва, че проникването на чуждия капитал ускорява развитието на промишлеността и търговията в Турция, а, от друга страна, подчертава неговите отрицателни последствия за развитието на националната икономика в християнските провинции на империята. „Турция, разколебала силно устойчивостта на християните със силата и централизацията си — пише Игнатиев, — има и друго средство, за да убие окончателно тяхната самостоятелност. Това средство е — да се открие Турция за европейската търговия и промишленост, да се даде право на собственост на чужденците, които . . . бързо могат да я покрият с пътища, фабрики, извличайки полза от богатите долини, гори и планини."[39] Обаче изводът, който той прави оттук за спадането на националните стремежи на християните в Турция, противоречи на истинското положение на нещата.

Поставяйки си за цел да убеди управляващите кръгове в Русия, че настоящият момент е най-подходящ за решителни действия и е необходимо да се възползуват от него, Игнатиев се опитвал да покаже въз основа на изложените в записката факти, че кризата в Османската империя е явление временно. Именно с такава постановка на въпроса се обясняват изказаните от него предположения за перспективите и резултатите от турските реформи. Той достигнал до извода, че „при благоприятни обстоятелства и ако някоя голяма държава на Европа не помогне на християните да се обединят, не даде опора на силата на християните", Турция може би ще излезе от сегашното си положение и „ще постави началото на своята нова сила върху развалините на малко по малко и поотделно изтощените християнски народности".[40]

Изобщо Игнатиев и Йонин смятали, че подвластните на султана народи не са в състояние да се противопоставят на цялата държавна машина на Османската империя, ако те се ограничават само с разпокъсани въстания. Християнските народности разчитат на помощта на Русия, която трябва да стане политическа опора на балканските народи в борбата за освобождение.[41] Това било призив към царското правителство да се възползува от настоящия момент и да премине към по-решителни действия в подкрепа на националноосвободителното движение на турските християни.

Игнатиев предвиждал възможното сгромолясване на Осман-

[39] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706 лл. 14—15.
[40] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, л. 16 об.
[41] Пак там, л. 11; АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1866, д. 533, л. 51; Исторический вестник, с. 62—63.

ската империя и разглеждал различните начини, по които то би могло да стане. Не вярвайки, че на това ще помогне „европейският концерт", той обаче изключвал в този момент и възможността от военно стълкновение на Русия с другите велики държави заради източните работи.[42] Значителна част от обществеността на Русия, отбелязва той, предпочита постепенното разпадане на империята под действието „на изпитваните от нея затруднения". За Русия би било изгодно създаването върху развалините на Турция на относително силни държави, за да заемат християните сами мястото на турците, „действувайки предимно със свои собствени средства и сили". Помощта на Русия ще потрябва „само за предпазването им от своеволията на Западна Европа". За Русия поради това „е най-изгодно да остави турците лице срещу лице с християните и да чака времето, когато първите ще отслабнат и разстроят дотолкова работите си, че ще бъде достатъчно един конгрес, който да ги замени с християните".[43] Но такова решение е възможно само в случай, че упадъкът на турската империя ще се развива, а силите на християните ще растат и укрепват.

В записката „За смисъла на кризата" Игнатиев се опитва да покаже, че при определени условия може да стане и противоположното и се изказва в полза на по-решителните мерки, които биха довели до гибел Османската империя. По мнението на Игнатиев и Йонин, бавният начин на действие на Русия не отговаря на общото „настроение на умовете" и „насъщните изисквания на момента."[44] За активни действия благоприятствува международната обстановка в Европа, главните противници на Русия не могат да се намесват в полза на Портата; важно значение имат също така събитията на Балканите. „Съглашението между гърците, черногорците и сърбите и даже албанците — отбелязва Игнатиев — е напреднало през есента и зимата на 1866 и 1867 г. дотолкова, че би могло с увереност да се разчита на общо въстание на християните в Турция."[45]

Игнатиев и Йонин се намирали в центъра на балканските събития и поддържали тесни връзки с дейците на националноосвободителното движение, сред които било разпространено убеждението, че времето за всеобщо въстание е назряло. Представяйки записката на Йонин в Азиатския департамент, Игнатиев в съпроводително писмо до Стремоухов от 16/28 август 1866 г. подчертава, че застъпените в нея възгледи изразяват „мнението на болшинството наши единоверци и на почти всички

[42] Исторический вестник, с. 51, 58.
[43] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 706, лл. 2 и об.
[44] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1866, д. 533, лл. 45 и об.
[45] Исторический вестник, с. 59.

наши консули“ и че в нея са събрани „всички тези мисли и проекти, които са най-разпространени между главните дейци“.[46]

Политическият смисъл на записката на Игнатиев за кризата в турската империя се разкрива добре в донесението му от 4/16 октомври и в писмото до Горчаков от 27 декември 1866 г., а също така и в други материали на посланика от този период. Той препоръчвал, избягвайки рискованото военно вмешателство, „. . . да не оставаме в същото време безучастни, ограничавайки се с очакване на крайните резултати, които могат да бъдат крайно вредни за нас и нашите единоверци“ („да не ускоряваме и да не задържаме движението“)[47], доказвал, че отсрочката на решаването на Източния въпрос, към която се стремели западните държави, е неизгодна за Русия и балканските народи. От нея биха се възползували Западът и Портата за укрепване на своите сили. „. . . Отсрочката на избухването на народното въстание — пише Игнатиев — едва ли ще бъде благоприятна за християните. Ако в 1862 г. сърбите бяха въоръжени така, както сега, то едва ли бомбардировката на Белград би завършила така благоприятно за Турция.“[48]

Игнатиев отново подчертавал значението на единството на балканските народности, отбелязвайки, че техните разпокъсани и изолирани действия винаги са нанасяли голяма вреда на тяхното съществуване. Възползувайки се от общото възбуждение на християнските народности, трябва „те да се сближат помежду си, да се отстранят взаимните недоразумения и препирни и се подготви отбранително-настъпателния съюз между Сърбия, Гърция, Черна гора и българите“[49]. Доколкото руските управляващи кръгове гледали на Сърбия като на опора, ядро, около което трябвало да се обединят другите народи от Европейска Турция, по мнението на Игнатиев и Йонин въстанието трябвало да бъде предшествувано от съглашение между Сърбия и Гърция[50] (в това време за това се водели преговори). Голямо значение се придавало на участието в общото движение на Балканите на албанския народ. „Единодушното въстание, макар и само на една Сев(ерна) Албания — пише Игнатиев, — би имало като първо последствие пресичането на турските военни съобщения“ и появата в Македония, Стара Сърбия, Тракия и България на отряди въстаници, „които

[46] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2186, лл. 2 об.
[47] Исторический вестник, с. 59.
[48] Пак там, с. 61.
[49] Пак там, с. 58.
[50] Известия МИД, 1914, кн. III, с. 100; АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1866, д. 533, л. 70.

постепенно биха се увеличавали с контингенти от местното население".[51] Йонин, добре познаващ този район, изразявал надеждата, че тайните организации на албанците „ще влязат в сношения с Италия, където те имат привърженици — и с това ще увеличат затрудненията на Турция"[52]. Двамата руски дипломати считали като важно условие за успеха на въстанието сключването на съглашение от Русия с другите държави за ненамеса, но само след като започне въстанието. Йонин проанализирал състоянието на силите, с които биха могли да разполагат балканските народи в случай на въстание. Сърбия по неговите предположения би могла да изведе 50-хилядна войска, черногорците — 15-хилядна и още толкова въстаналото население на Босна и Херцеговина. Пет хиляди сърби биха могли да вдигнат християнското население на Босна на партизанска война. Освен това Сърбия би могла да изпрати още 5-хилядна войска, за да „вдигне габровските, търновските и софийските българи" и по този начин да прекъсне комуникациите на турската армия с Константинопол. Придавало се също така голямо значение на партизанската война в провинциите на Османската империя, населени с гърци, където „целият народ е въоръжен и по природа способен за война". Против въстаниците Турция трябва да изпрати армия до 100 хиляди души.[53]

Игнатиев не бил напълно съгласен със съображенията, изложени от Йонин в неговата записка относно оценките на силите на различните народности и особено на Сърбия, считайки ги малко преувеличени, а програмата им за действие — неотговаряща „нито на средствата на различните народности, нито на това, което ще направят по всяка вероятност турското правителство и неговите съюзници," обаче я изпратил в Азиатския департамент без преработка, за да я представи като „сбор от убежденията, които господствуват тук в настоящата минута"[54]. Признавайки, че в записката са намерили място увлечения и даже преувеличения и че някои мнения и изводи на Йонин не могат да бъдат приети или одобрени от Министерството на външните работи, Игнатиев в съпроводителното писмо изразява надеждата, че Стремоухов ще счете за възможно да покаже извадки от тази записка на Горчаков, за да разбере той колко силно е „сегашното брожение на умовете на Балканите"[55].

[51] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1867, д. 534, лл. 24—26 об. (Забележки на Игнатиев на записката на Йонин и на забележките на Стремоухов.)
[52] Пак там, 1866, д. 533, лл. 68—69.
[53] Пак там, 1866, д. 533, лл. 55—58; 63—64 об.
[54] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2186, лл. 1—2 об.
[55] Пак там.

От гледна точка на управляващите кръгове на Русия програмата на Игнатиев и Йонин била нереална, доколкото тя недостатъчно отчитала такива обективни обстоятелства като неподготвеността на балканските народи за решителни действия, а на Русия — за война и опасността от намеса на враждебната й европейска коалиция в полза на Портата в случай на всеобщо въстание на турските поданици. Върху донесението на Игнатиев от 4 16 октомври 1866 г. срещу твърдението за необходимостта да се осигури ненамеса на европейските държави в източния конфликт, Александър II направил следната бележка: „Това е главният пункт, който никой не може да гарантира."[56]

Признавайки, че при съществуващото вътрешно положение на Русия разрастването на националноосвободителното движение на Балканите в този момент би било несвоевременно, Игнатиев в същото време смятал, че „тези съображения трябва да отстъпят пред съображенията от висш порядък"[57]. Той имал пред вид преди всичко външнополитическите интереси на Русия, нейния престиж и влияние в този район, а балканските народи разглеждал като естествени съюзници на Русия при решаването на основната задача. В позициите на Горчаков и Игнатиев имало разминаване също така и относно методите и средствата за провеждане на източната политика на Русия. Обаче независимо от това, че в своята практическа дейност на Балканите руските дипломати — Игнатиев, Йонин, Хитрово и други — нерядко действували на свой риск, защищавайки местното население от произвола на турските паши и съдии,[58] като цяло те осъществявали официалната линия на външната политика на царска Русия, ръководейки се от указанията на Министерството на външните работи, и едва ли можем да се съгласим с твърдението на тези автори, защитници на теорията на „личната дипломация", които преувеличават самостоятелната роля на Игнатиев в решаването на източните работи.[59]

Мненията и изводите, съдържащи се в записката и донесенията на Игнатиев, в това число и по българския въпрос, често не намирали отражение в неговата практическа дейност. В частност това важи за неговото изказване, че трябва да се стремим към обединение на българския народ със сръбския,[60]

[56] АВПР, ф. Канцелярия, 1866, д. 50, л. 94 об.
[57] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 531, л. 2 (Писмо на Игнатиев до Горчаков, 27 декември 1866 г.)
[58] *И. Г. Сенкевич*, Цит. съч., с. 129.
[59] *Thomas A. Meininger*, Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864—1872. A study in personal diplomacy, Madison, 1970.
[60] *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 167.

което не изразявало принципното отношение към перспективите на националното развитие на балканските народи, а имало тактическо предназначение. То изразявало главната идея на руската дипломация за обединение на балканските народи в тяхната борба за освобождение от турско робство около Сърбия и създаването на Балкански съюз. Заедно с това Игнатиев отчитал настроенията на умерения лагер на българската буржоазия, излизаща с програма за образуване на южнославянска държава. Засягайки въпроса за перспективите на развитие на българския народ, Игнатиев считал, че „трябва да се остави на времето и обстоятелствата да определят взаимните отношения, които ще се установят впоследствие между стремящите се към освобождение народности на Балканския полуостров; преждевременните работи в това отношение могат само да посеят между тях подозрения и да ги обезсилят пред вид главната обща тяхна цел. Ето защо поради приближаващата политическа катастрофа непременно условие за нашата дейност трябва да бъде не разединението, а, напротив, сближението на българите със сърбите."[61] Той обръщал внимание на вредата от политиката на турското правителство, което вземало всички мерки, за да противопостави българите на сърбите и гърците.

В такъв план трябва да се разглеждат и неговите изказвания по църковния въпрос.

Говорейки за национално-политическия характер на църковната борба на българския народ, Игнатиев се придържал към компромисна примирителна позиция,[62] която се определяла от задачите на руската политика на Балканите по това време. Той смятал, че поради изменилите се обстоятелства на Изток Русия трябва да измени и своята политическа програма. „Изключителното поддържане на принципите на православието вече се оказва недостатъчно. Националните въпроси играят сега и на Изток твърде значителна роля, за да можем ние да им останем чужди." И от тези позиции той разглеждал гръцко-българския въпрос, който по неговите думи не е нищо друго, а борба на две чувства: верност към православието и увлечение на възраждащата се духом народност, като „дуализъм на религиозност и народност"[63].

Игнатиев отбелязва вредата от раздухването на гръцко-българската църковна разпра от турската власт и от западните

[61] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1867, д. 534, л. 30 об.
[62] *Кирил, Патриарх Български*, Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос, I. С., 1958, с. 66—67, 85 и др.
[63] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1867, д. 534, л. 22 и об.; *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 158.

държави с цел разединение на християните и в някои случаи гледа малко своеобразно на този въпрос.[64] Той смята за грешка, че „посредством разрешението на църковния въпрос мислят да разрешат националния въпрос тогава, когато трябва да се постъпи съвсем иначе. Давайки правилна насока на националното чувство на българите, църковният спор би се решил от само себе си и без вреда за православието.“ Подчертавайки първостепенното значение за българите на успехите в „народното дело“, т. е. в освобождението от османското иго, той посочва примера на Сърбия, която, „нескъсвайки съюза си с Цариградската църква, си е осигурила църковно-йерархическа независимост напълно естествено посредством политическа самостоятелност“[65]. Трябва да се съгласим с оценката на проф. С. А. Никитин, който счита, че Игнатиев също така се е оказал „в невъзможност да преодолее остротата и напрежението на гръцко-българското национално стълкновение“, и обяснява неуспеха на примиренческата тактика с недостатъчното разбиране от руската дипломация на дълбочината на националния конфликт.[66]

Записката на Йонин не била одобрена от Министерството на външните работи и Игнатиев изразил съжаление, че я е представил.[67]

За разлика от поддръжниците за активни действия на Русия на Балканите, към които принадлежали Игнатиев и Йонин, Александър II, Горчаков, както и някои други представители на управляващите кръгове пристъпвали към задачите на източната политика до голяма степен, отчитайки вътрешното и външнополитическото положение на Русия, взимайки под внимание въоръжените сили на Русия и степента на готовност на балканските народи за въстание. Отговаряйки на донесението и писмото на Игнатиев, Стремоухов писал: „Вие напразно мислите, че у нас не оценяват цялата важност на настоящата криза и не желаят да извлекат от това всичко възможно за християните и Русия; недейте забравя, че у нас министър на финансите е Райтерн, който заплашва с банкрут и който не допуска даже и възможността от някакви военни действия; следователно налага се да се маневрира само с помощта на нравствени сили.“[68] Като цяло политиката на цар-

[64] *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 167.
[65] *А. А. Улунян*, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70-х годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов). — Известия на Института за история, т. 20, С., 1968, с. 268.
[66] *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 167.
[67] Вж. *И. Г. Сенкевич*, Цит. съч., с. 55.
[68] Цитирано по: *С. А. Никитин*, Цит съч., с. 170.

ското правителство на Балканите имала двойнствен, колеблив характер. Тя се определяла, от една страна, от интересите на Русия, подтикващи я към поддръжка на националноосвободителната борба; от друга страна, управляващите кръгове на Русия смъртно се страхували от революционното движение, което се отразявало на непоследователността и колебанията на външнополитическия курс. Освен това трябва да се има пред вид, че Петербург е трябвало да отчита реалните възможности и условия—последиците от Кримската война, враждебната на Русия позиция на западните държави и неподготвеността на самата Русия за военни стълкновения. Всичките тези обстоятелства заставяли руската дипломация да лавира, да търси пътища към съглашение с европейските кабинети, преди всичко с Франция.

Позицията на руското правителство по балканския въпрос в разглеждания период е изложена в доклада на канцлера до Александър II от 23 декември 1867 г., където се правят изводи за дейността на Министерството на външните работи за 11 години след Парижкия мир,[69] а също така и в годишните отчети на Министерството, и в други документи.

През всичките тези материали преминава мисълта за необходимостта да се завършат вътрешните преустройства на Русия, с което се свързвало бъдещото развитие на страната и нейното влияние на Балканите. По мнението на Горчаков от преразглеждането на условията на Парижкия трактат от 1856 г. зависела общата обстановка на Балканите и по-нататъшната политика на Русия на Изток. Той твърдял, че в момента, когато Русия ще бъде в състояние да реши един от тези въпроси, другият ще се реши от само себе си, по естествен път. Горчаков смятал, че да се изпреварва този момент от политическа гледна точка би било необмислена крачка. Двадесет години въздържане и спокойствие нищо не значат в живота на народа — писал канцлерът. „В течение на тези години той възстановява силите си тогава, когато една политическа грешка може да го върне половин столетие назад."[70] С този тезис се определяла политиката на изчакване и сдържаност, която провеждало Министерството на външните работи.

Що се отнася до проблемите за освобождението на балканските народи, управляващите кръгове на Русия считали, че те още не са узрели за всеобщо въстание. Отбелязвайки отсъствието на единство и съгласувани действия между буржоазните

[69] ЦГАОР, ф. 828, оп. 1, д. 1362, лл. 1—18 об. Авторът изразява благодарност на Н. И. Найденова за помощта в преводите на текстовете от френски език.
[70] ЦГАОР, ф. 828, оп. 1, д. 1362, лл. 9, 18 об.

дейци на християнските народности и недостига от материални ресурси, Горчаков твърдял, че надеждите на християните се основават по-скоро на страстни пожелания, отколкото на реална сила. „За нещастие опитът е показал, че тези народи . . . са недостатъчно още зрели нито да завоюват, нито да запазят със собствени сили своята независимост" — пише той.[71] Царската дипломация предпазвала християнските народи от изолирани и преждевременни действия, които биха могли да доведат „до безполезно кръвопролитие и влошаване на тяхното положение", и призовавала да обединят своите усилия. Тя реалистично оценявала положението в Османската империя. Горчаков отчитал и прогресиращия упадък на турското господство, и ръста на националните движения на поданиците на султана. Той вярвал, че тези процеси в края на краищата ще доведат до освобождение на християнските народности в Европейска Турция.

В Министерството на външните работи добре разбирали, че Източният въпрос може да се реши само с помощта на сила и че в случай на започване на всеобщо въстание на Балканите Русия неизбежно ще бъде въвлечена във война. Но за нея било необходимо да се подготви възможно най-добре.[72] Заедно с това във връзка с подема на националноосвободителното движение в европейските провинции на Турция руското правителство преразгледало своята стара политика на умиротворяване, тъй като не искало да отблъсне християнските народи от Русия и „да ги хвърли в обятията на враждебното влияние на Запада"[73]. „Всички християнски народи—пише Горчаков — мислят не само за това, че е дошъл часът да отхвърлят ненавистното иго, но и за това, че настоящият момент е може би последната възможност." Разбирайки, че Русия не би могла да сдържа балканските народи, нито да ги възбужда с „неразумни поощрения"[74], Горчаков по следния начин формулирал практическата програма на Русия на Изток: морално да се ръководи движението на християните; да се предотврати или в краен случай да се ограничи общото насилствено стълкновение, което би могло да предизвика преждевременна война в Европа; да се стреми към съглашения с държавите; да се укрепват връзките с християнските народи, не допускайки обаче въвличането на самата Русия в конфликт.[75]

Програмата на Горчаков се осъществявала в три направления:

[71] ЦГАОР, ф. 828, оп. 1, д. 1362, л. 12 об.
[72] Пак там, л. 10 об.
[73] Пак там, л. 12.
[74] Пак там, л. 11 об. — 12.
[75] *С. А. Никитин*, Цит. съч., с. 151.

1. „Задоволяване исканията на християните в тези места, където изостряне е достигнало крайни граници, а именно в Крит и в Сърбия. 2. Общо подобряване положението на всички християнски поданици на Портата посредством коренни преобразования. 3. В случай на неуспех на всички опити за умиротворяване на Изтока и открито въстание на християните да ги предпази от враждебната намеса на която и да е държава чрез поставяне началото на обща ненамеса."[76] В рамките на тези програма се решавал и българският въпрос.

Руската дипломация отчитала, че вълненията в Крит излизат извън местните рамки и оказват влияние на другите провинции на Османската империя. Достатъчна била една искра, за да се разпали пожарът на Балканите.[77] В началото на 1867 г. Горчаков констатирал, че Османската империя се пука по всички шевове и че кризата се наблюдава не само в нейните европейски провинции, но и в азиатските владения.[78] Във връзка с това правителството на Русия призовало европейските кабинети към колективни акции по отношение на Портата „в интерес на спокойствието, умиротворението и човечността". Петербургският кабинет считал, че не може да остане „бездействуващ зрител на събитията", и предлагал на лондонския и парижкия кабинет „да съсредоточат усилията си за достигане на мирната цел"[79]. Заявявайки, че Русия никога не е била равнодушна към страданията на своите единоверци и „проливането на християнска кръв", Горчаков в телеграма до Брунов от 12 септември 1866 г. предписвал да се призове английското правителство към съглашение с Русия.[80] Малко по-късно, 16 ноември, в депеша до Будберг Горчаков обръща внимание на случая, когато въпреки усилията на Русия Източният въпрос може да придобие смисъл и значение на всеобщо въстание на християнското население в Турция. Подчертавайки, че такъв изход би бил нежелателен за Русия, доколкото тя, както и Франция, не счита „Изтока за достатъчно зрял, а Европа за достатъчно подготвена за подобна развръзка", той в същото време го разглеждал като напълно вероятен при това „раздвижване на умовете в цяла Европа", което се забелязва в течение на последните десет години.[81] Посочвайки

[76] Очерк истории Министерства иностранных дел, 1802—1902. СПб, 1902, с. 144—145.
[77] Депеша на А. М. Горчаков до посланика в Лондон Ф. И. Брунов и посланика в Париж А. Ф. Будберг от 20 август 1866, Московские ведомости, 23 февр. 1867.
[78] АВПР, ф. Отчеты МИД за 1866 г., л. 128.
[79] А. М. Горчаков до Ф. И. Брунов и А. Ф. Будберг, 20 август 1866., Московские ведомости, 23 февр. 1867.
[80] Пак там.
[81] Русский инвалид, 6 дек. 1867.

тези обстоятелства, Горчаков призовавал европейските държави към съглашение, за да „не бъдат изненадани“[82].

Предложенията на Русия обаче не намирали реална подкрепа от страна на западните държави. Турското правителство използувало липсата на съгласие между великите държави и оказвало противодействие на всички акции в полза на християнските поданици.

В тези условия царското правителство било принудено да премине към по-активни действия, в частност да оказва подействена помощ на Критското въстание[83] и Сръбското княжество.

За осъществяване на набелязаната програма руската дипломация отделяла голямо внимание на създаването на Балкански съюз. Тя считала за необходимо да постигне съгласие между балканските народи и обединение на техните усилия. „Унищожаването на разприте между различните християнски народности и създаването между тях на дружба и единство винаги е било желано от министерството“ — пише директорът на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов през ноември 1866 г. в своите забележки към записката на Йонин, за която стана дума по-горе. „Съюзът между Сърбия и Черна гора е постигнат; съглашението им с гърците е в ход. Крайно важно би било да се заставят да пристъпят към такива дружески отношения и българите.“[84]

Примирителна позиция, продиктувана от същата задача, заемала в това време Русия и по църковния въпрос. Без да засягаме този проблем, трябва само да отбележим, че руската дипломация виждала в единството на църквата способ за консолидация на всички сили на християнските народи против турското господство и в същото време тя разбирала, че църковният въпрос има преди всичко национален характер.[85]

Оказвайки подкрепа на националноосвободителните стремежи на балканските народи, царската дипломация разчитала да ги използува като естествени съюзници при решаване основната външнополитическа задача на Русия — отменяване ограниченията на Парижкия договор. Заедно с това обективно тя съвпадала с интересите на подвластните на Портата народи и спомагала за развитието на националноосвободителното движение на балканските народи.[86] Във връзка с подема на това

[82] Русский инвалид, 6 дек. 1867.
[83] *Н. С. Кипянина*, цит. съч., с. 55; *И. Г. Сенкевич*, цит. съч., с. 53 и сл.
[84] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1866, д. 533, лл. 13 об. —14.
[85] *С. А. Никитин*, цит. съч., с. 167.
[86] Характерно е например, че Каравелов и повечето български и южнославянски борци за свобода считали, че съдействието на Русия е необ-

движение през 1866 г. Русия наред с предложенията в полза на въстаналото критско население повдигнала въпроса за подобряване положението на всички поданици-християни, в това число и българите, и за задоволяване на техните справедливи искания. През ноември 1866 г. Горчаков издигнал принципа за автономия за всички християнски провинции на Европейска Турция като единствено и най-добро средство за разрешаване на Източния проблем по мирен път.[87] А малко по-късно идеята за автономно развитие била вплътена в програмата, изработена от руското правителство — в проекта за реформи от 6 април 1867 г.[88]

В какъв план се е решавал в това време от официалните кръгове на Русия въпросът за България? Залагайки на Сърбия като център за обединение на балканските народи в дадения етап и насочвайки усилията „нравствено и материално да се укрепи Сърбия и да ѝ се даде възможност да застане начело на движението"[89], в същото време в Азиатския департамент категорично отхвърляли и считали погрешно мнението за обединение на Сърбия и България в една държава.[90] В стратегически план руското правителство имало пред вид създаването на независима българска държава, отстоявайки правата на българския народ за самостоятелно развитие, което намерило отражение в по-нататъшната политика на Русия. Но тактическото решение на въпроса, предизвикано от тогавашните условия, се отличавало от стратегическото. Отчитайки вътрешното и външнополитическото положение на Русия, а така също и позициите на западните държави, то било длъжно да отстъпи, предлагайки през април 1867 г. проект за реформи, в който ставало дума за административна автономия на християнските провинции на Европейска Турция. Управляващите кръгове на Русия разглеждали този проект като временна мярка по пътя към независимост на българския народ.

Във връзка с новото разположение на силите на Балканите, разпадането на Балканския съюз, усилването на австрофилските настроения в управляващите кръгове на Сърбия и разрастването на националноосвободителната борба на българския

ходимо, за да доведат южните славяни борбата си за свобода и независиоост до победен край (*К. Шарова*, Любен Каравелов и българското освободително движение 1860—1867, С., 1970, с. 143).

[87] Московские ведомости, 23. II. 1867 г. (Горчаков—Бруннову, 23. XI. 1866).

[88] Вж. *Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина*, Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. — сб. В чест на акад. Хр. А. Христов, С. 1976.

[89] АВПР, ф. ГА Политотдел, 1866—1868, д. 6, лл. 109 и об.

[90] АВПР, ф. ГА У—$А_2$, 1866, д. 533, л. 20.

народ в политиката на Русия спрямо България в края на 60-те години се появяват нови черти.[91]

Дипломатическата дейност на петербургския кабинет постоянно се натъквала на упоритата съпротива на западните държави и се парализирала поради липсата на съгласие между тях и Русия. Естествено Портата използувала тези разногласия и категорично отхвърляла всички предложения на Русия за подобряване положението на балканските народи. Изработеният от Министерството на външните работи проект за реформи от 1867 г. бил постигнат от същата участ, както и всички предишни акции от нейна страна.

Русия се оказала в трудно положение. Царското правителство разбирало, че неговите настойчиви дипломатически действия в полза на християните — поданици на Турция, възбуждат надеждите на последните. То се опасявало, че в резултат на това те могат да преувеличат целта и размера на помощта на Русия и мимо нейната воля да я въвлекат във война. По мнението на петербургския кабинет единственото, което би могла да направи Русия за тези народи при дадените условия, това е да им остави свободно поле за действие. „Ние ще се ограничим с гореща морална подкрепа и съчувствие — заявявал Горчаков — и заради собствените им интереси. . . ние сме длъжни да се въздържаме от каквито и да било твърде явни действия, за да не им навлечем враждебността на Европа.“[92] В тези условия руското правителство се стремяло да предотврати вмешателството на западните държави, в случай че балканските народи се обединят и решително излязат срещу османското правителство. През октомври 1867 г. то изязло с декларация за ненамеса, изхождайки от това, че такъв принцип съвпада с изискванията на балканските народи.[93] Ставало дума за прилагане принципа за ненамеса изключително към европейските християнски правителства, не разпространявайки се в никакъв случай върху действията на Сърбия, Черна гора, Гърция и др.

Съобразявайки се със своите сили и условията, подчертавал Горчаков, християните трябва да решат въпроса — ще предприемат ли прибързани действия, предизвикани от тяхното отчаяно положение, или ще изчакат по-благоприятен момент, когато и тези народи, и Русия ще бъдат готови да се възползуват от него.[94]

[91] Вж. *С. А. Никитин*, цит съч., с. 172. (Разглеждането на този въпрос трябва да бъде предмет на друга статия.)
[92] ЦГАОР, ф. 828, оп. I, д. 1362, лл. 13 и об.
[93] Пак там, л. II об.; *С. А. Никитин*, цит. съч., с. 169.
[94] ЦГАОР, ф. 828, оп. I, д. 1362, л. 15.

Обаче принципът за ненамеса не изключвал възможността да се откажат от него в случай, „когато това изисква човеколюбието" — се говори в циркуляра на Министерството на външните работи до руските посолства и мисии от 18 октомври 1867 г.[95]

Управляващите кръгове в Русия разбирали, че по мирен път не могат да се решат балканските проблеми. Те считали, че освобождението на балканските народи от османско владичество може да се осъществи само с помощта на Русия. А за това било необходимо моралната поддръжка, която тя им оказвала, да се подкрепи със солидни икономически, финансови и военни възможности.

Вече през 1866 г. във военните кръгове на Русия се разработвали първоначалните скици от плана за война с Турция, които се правели на основата на политическата програма на Русия.[96] Съгласно този план една от основните цели на Русия в предстоящата война се състояла в това — да се освободят християните от турското робство и да им се открие пътят към самостоятелно развитие наравно с другите народи на Европа.[97]

Благодарение усилията на руската дипломация на международната арена и опитите да се обединят силите на балканските християни, тяхното дело, по думите на Горчаков, заело място в общественото съзнание на Европа не във вид на отделни, изолирани събития, а като голям въпрос, изискващ цялостно решение.[98] Обаче неговото решение се отлагало и едва след десет години в резултат на взаимодействието на двата фактора: националноосвободителната борба и руско-турската война 1877—1878 г., се осъществило освобождението на българския народ, а Сърбия, Черна гора и Румъния получили пълна независимост.

[95] Русский инвалид, 9 дек. 1867 г.
[96] *А. Барбасов*, Новые факты о планировании русско-турецкой войны 1877—1878 гг. — Военно-исторический журнал, 1976, № 2, с. 99.
[97] ЦГВИА, ф. 485, д. 590, лл. 4 и об.; *А. Барбасов*, цит. съч.
[98] ЦГАОР, ф. 828, оп. I, д. 1362, л. 16 об.

РУССКАЯ ДИПЛОМАТИЯ О ПОЛОЖЕНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И РЕШЕНИИ БОЛГАРСКОГО ВОПРОСА В 1866—1867 ГГ.

Н. В. ЗУЕВА

(Резюме)

В статье освещается позиция русской дипломатии по болгарскому вопросу в период подъема национально-освободительного движения балканских народов в 1866—1867 гг. Продолжая проводить политику поддержки национально-освободительного движения на Балканах, русское правительство активизировало свою деятельность на международной арене. Она осуществлялась в трех направлениях: удовлетворение требований населения Крита и Сербии; общее улучшение положения подданных-христиан путем реформ; предотвращение вмешательства западных держав в случае восстания балканских народов. Автор показывает, что в рамках этой программы решался вопрос о Болгарии.

В статье рассматривается позиция двух группировок в правительственных кругах России относительно вопроса о средствах и методах проведения балканской политики. Сторонники активных действий России (Н. П. Игнатьев, А. С. Ионин и др.) считали современный момент наиболее подходящим для решительных мер и предлагали правительству воспользоваться им. Сторонники „умеренной партии“ (Александр II., А. М. Горчаков), исходя из оценки внутреннего и внешнеполитического положения России, неготовности ее оказать действенную помощь национально-освободительному движению балканских народов и, учитывая их недостаточные силы, считали настоящий момент неподходящим для решительных действий и откладывали решение балканских проблем до более благоприятных времен. В статье приводится материал о дипломатических акциях России, которая неоднократно обращалась к западным державам с предложениями коллективного воздействия на Порту в пользу действительного улучшения положения ее подданных, с проектами реформ, предусматривавшими административную автономию для европейских провинций Турции.

THE RUSSIAN DIPLOMATS ON THE BALKANS ON THE STATE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND THE SOLUTION OF THE BULGARIAN QUESTION IN 1866—1867

N. V. ZUEVA

(Summary)

The article enlightens the position of the Russian diplomacy on the Bulgarian question at the time of the rise of the national liberation movement of Balkan peoples in 1866—1867. Continuing the conduct of policy of support for the national liberation movement on the Balkans, the Russian government stirred up its activity on the international scene. It was accomplished in three ways: fulfillment of requests of the population of Crete and Serbia; overall improvement of the well-being of Christian subjects through reforms; prevention of West intervention in case of Balkan people's uprising. The author shows, that the Bulgarian question had been solved in the scope of this program.

The article considers positions of the two groups in Russian government circles with respest to means and ways of conducting the Balkan policy. The advocats for active actions on the part of Russia (N. P. Ignatieff, A. S. Jonin and others) considered the present moment most suitable for decisive measures and suggested to the Government to make use of it. The advocats of the ,moderate party' (Alexander P., A. M. Gortchakoff), considering the state of the interior and foreign political positions of Russia, her unpreparedness for an active support of the national liberation movement of the Balkan peoples and taking into account their limited forces, thought the present moment unsuitable for decisive actions and postponed the Balkan problem solution until more favourable times. The article presents data on the diplomatic actions of Russia, which repeatedly called on Western countries with proposals for collective actions towards the Porte for real improvement of the living conditions of her subjects, through reform drafts, stipulating administrative authonomy for its European provinces.

ХРИСТО БОТЕВ И РУСИЯ

ИВАН УНДЖИЕВ

Великият революционер и поет израства в робските условия на българската действителност от втората половина на миналия век, но неговото идейно и творческо оформяне са немислими без следването му в Русия и влиянието на прогресивната руска общественост от това време.

Първият допир с руската литература води началото си още от Калофер, родния му град. Баща му, Ботьо Петков, е виден учител, книжовник, публицист и оратор, който следва като стипендиант в Одеската семинария. Липсата на средства не му позволява да завърши семинарията и той се завръща в Калофер и посвещава своите сили и способности на учителското и общественото поприще.

Като учител Ботьо Петков не само въвел и преподавал с любов руски език, но винаги изтъквал големите достойнства и предимства на руската образованост, на руската култура и литература. Благодарение на неговите грижи и усилия училищната библиотека била снабдена с редица ценни руски и френски книги. Тази библиотека изиграва голяма роля при формирането на Иван Вазов като личност и поет. Несъмнено тази богата библиотека изиграва не по-малка роля и в духовното развитие на Христо Ботев. Още в Калофер Ботев изучава руски език и обиква класиците на руската литература. В бащината и в училищната библиотека той намира много руски книги, списания и вестници и се запознава с произведенията на руските прогресивни писатели.

Горещото желание на баща му е неговият първороден син да учи в Русия. „Получил образование в Русия — пише Б. Петков на Н. Геров, — аз пламенно желая, щото и моят син да се възпитава в Русия единоверна и единокръвна. Ако това ми желание се осъществи, аз ще считам себе си за най-щастлив в света."[1]

[1] *Н. Трайков*, Неиздадени писма от Б. Петков. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 776—777.

В заявление от 15 септември 1862 г., писано на руски език, Б. Петков моли руския консул в Пловдив Н. Геров да ходатайствува за отпускане на държавна стипендия на сина му Хр. Ботев, за да учи в руска гимназия. Сам той няма средства да осигури образованието на своя син.

В Калофер, където успешно завършва местното училище, у бъдещия поет възниква горещото желание да се учи в Русия и да се приобщи по-пълно към руската литература и култура.

Съобщението за приемането на Ботев се забавя, та той потегля за Одеса едва към края на октомври 1863 г. На 29 с. м. той е в Пловдив, а в Цариград пристига на 9 ноември. На 12 ноември той е все още в Цариград. Същия ден си взел билет и влязъл в парахода.[2]

Още при първите си стъпки в чужбина Ботев проявява своя изграден вече характер. Два дена след пристигането си в Одеса, на 16 ноември, той пише на Н. Геров писмо, което „поразява със своята зрела разсъдливост и духовна независимост"[3]. В тоя най-ранен документ, стигнал до нас, петнадесетгодишният Ботев има критично отношение към окръжаващата го действителност и загрижено търси своето място сред нея.

„Сега аз, като постъпя — пише Ботев, — нямам ни форма, ни завивка, ни постеля, ни шапка, ни ничто, с четири карбовни на месец мога ли си купи всичко това, като за едни само дрехи иска 60 рубли!" И той решава да направи постъпки за приемането му „в първата гимназия, в която дават всичко нужно"[4].

Усилията му в тази посока, които продължили докъм 19 ноември, не дават резултат. По всяка вероятност сам той не е могъл да действува направо, а е потърсил подкрепата и съдействието на Българското настоятелство в Одеса, което, изглежда, не се е отнесло съчувствено към молбата му. То нито е вникнало в трудността на неговото положение, нито е оценило личните му качества и подготовка. С писмо от 19 ноември Българското настоятелство уведомява попечителите на Одеския учебен окръг за пристигането на Ботев. Попечителят от своя страна пише до Министерството на народното просвещение по повод молбата на настоятелството: „. . . Той по примера на другите българи не може да бъде достатъчно подготвен по всички предмети за постъпване в числото на действителните ученици в гимназията, моли моето разпореждане както за допущането на Петков до времето на неговата подготовка за вол-

[2] Вж. писмото на Хр. Ботев до Н. Геров от 16. XI. 1863, *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, с. 479—480.
[3] *Ев. З. Волков*, Христо Ботев, М. — П., 1923, с. 24.
[4] *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. I, С., 1971. с. 479—480.

нослушател във Втора одеска гимназия, така и за отпущане на парите, полагащи се за неговата издръжка."[5]

Министерството на народното просвещение с писмо от 4 май 1864 г. утвърждава „направеното от г. попечителя на Одеския учебен окръг разпореждане за допущане на приетия по ходатайство на Министерството на външните работи в числото на славянските стипендианти българин Христофор Петков до посещение на уроците във Втора одеска гимназия за подготвяне в числото на нейните действителни ученици"[6].

От посочената преписка, която изчерпва наличните документи по приемането на Ботев във Втора одеска гимназия, се вижда, че руските власти в случая са действували според предложенията на Българското настоятелство, а то, следвайки възприетата практика, не е поискало от Ботев да положи необходимия изпит, за да бъде приет за редовен ученик. Затова Ботев постъпва като волнослушател във Втора одеска гимназия, което ще рече, че е трябвало да премине един задължителен стаж на подготовка, чийто общ режим не се е различавал съществено от режима на редовните ученици. Той не е имал възможности за избор и вероятно се е надявал да преодолее трудностите, за които говори в писмото си до Н. Геров. Но тук, във Втора одеска гимназия, Ботев се сблъсква с една действителност, която не може да задоволи неговата жажда за знания и която твърде скоро го разочарова.

Даровитият младеж постъпва в трети клас, където се учели 12—13-годишни деца. По своя социален състав учещите били неоднородни. Учениците с дворянски произход не можело „да не се отнасят с известно високомерие и дори пренебрежение към зле подсигурения българин".[7] В отчета на Одеския учебен окръг за 1865 г. се изтъква, че към стълкновенията на национална почва трябва „да се присъединят съсловна рязкост във възгледите и характерите и нетърпимост по отношение на другите съсловия"[8].

Тези обстоятелства отблъскват Ботев от гимназията. Към тях се прибавят и други, не по-малко съществени, които се

[5] *Н. Жечев*, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, с. 117.
[6] Пак там, с. 118.
[7] *И. З. Стругацки*, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 62.
[8] В ново време твърдението на И. З. Стругацки, според когото във Втора гимназия преобладавали деца на привилегированите съсловия, бе оспорено от *К. А. Поглубко*, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, с. 81. Съветският автор приема, че по социалния състав на учениците гимназията е имала разночински характер.

отнасят до стила на учебната работа и до знанията, получавани от учениците. В своето мнозинство преподавателският състав на Втора гимназия бил „изключително слаб", броят на „бездарните и безполезни" учители не бил малък. Те лошо знаели предметите си, „твърде много се надявали на своята опитност, малко се интересували от постъпателното движение на педагогиката и използували почти цялото си свободно време за частни уроци. Те не отивали в гимназията с пресни сили и дори нямали достатъчно време за домашна подготовка." В резултат на това те били в състояние само да излагат учебника с монотонен и скучен глас.[9]

Авторът на отчетите за 1863—1865 г. отбелязва, че „състоянието на учебното дело в Одески окръг е по-малко задоволително, отколкото в други окръзи", и обяснява това с обстоятелството, че „Одеса няма в това време свой университет, а другите университети ни отделят само тези педагози, които не желаят да останат в техните собствени гимназии, а лицейските курсове дават повече права, отколкото знания"[10]. И така завършилите лицея започват да изучават предмета, който преподават, едва след като станат учители.

И все пак не всички учители в гимназията били „реакционери и невежи, които не са се интересували от духовните въпроси на своите възпитаници". Прогресивно настроени преподаватели били М. Ф. Шугуров — учител по руска литература, М. И. Онискевич — по история, Г. И. Нейкирх — по латински език, и др., които по-късно били поставени под полицейски надзор.[11] Шугуров се стремял да развие у своите ученици любов към литературата и да ги научи на самостоятелни занимания. По негова инициатива библиотеката на гимназията набавяла прогресивна руска литература и най-добрите руски списания.[12]

Революционните настроения сред учещата се младеж и интелигенцията в Одеса по времето, когато там живее Хр. Ботев, се засилват. Това признава и новорусийският генерал-губернатор в своя доклад до царя от 1864 г., съобщавайки за взетите мерки (подозрителните лица са изселени и заточени, поляците са освободени от заеманите длъжности и т. н.), които отстраняват „възможността от безредици в града". Независимо от противодействието на властите в Одеса живеели значителен брой лица, главно участници в полското въстание от 1863 г., намиращи се под надзора на полицията. С откриването през

[9] *И. З. Стругацки*, Цит. съч., с. 65.
[10] Пак там, с. 66.
[11] *К. А. Поглубко*, Очерки истории, с. 82—83.
[12] Пак там.

1865 г. на Новорусийския университет тук започнали да идват, за да продължат учението си, студенти, изключени за революционна дейност от Петербургския, Московския, Киевския и Варшавския университет. Градските власти много пъти се обръщали към правителството с молба да не изпраща в Одеса „лица, за които се изисквал полицейски надзор", оплаквайки се от недостиг на средства „за наблюдение на подозрителни лица". „. . . Тесни връзки поддържала Одеса с руската революционна емиграция в Западна Европа. Оттам се отправяли изданията на А. И. Херцен и Н. П. Огарев, руската, а също така западноевропейската революционна и социалистическа литература."[13]

„Нравственото настроение на учениците от Втора мъжка гимназия обаче според отчета по управление на Одеския учебен окръг за 1863 г. е най-задоволително. Освен обикновени детски лудории през цялата година не е имало никакви важни простъпки."[14] Това външно благополучие във Втора одеска гимназия трябва да се обясни с душната и потискаща атмосфера в нея. Сигурно твърдението на официалния отчет, че в гимназията не е имало „безредици", е вярно, но едва ли неговият автор ще е имал цялостен поглед върху „нравственото настроение" на учещите се. Определени среди от тях, макар и скрито, не са били чужди на революционните настроения, намерили израз в кръжоците за самообразование и в четене съчиненията на Чернишевски, Добролюбов, Писарев и на нелегални революционни брошури.[15]

В края на 1864 г. Ботев пише на баща си за условията в гимназията с непримиримост и озлобение: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, а зверски. Трябва да бъде човек от камък, за да може да ги изтърпи."[16]

За негодуването на Ботев срещу порядките и духа на гимназията говори и Г. Смилов, по-възрастен ученик по това време в Одеса: „Аз слушах от Павлов, че Христо Ботев много се оплакваше от живота в пансиона и от ужасния режим, който цареше тогава в гимназията. Дисциплината, педантизмът и формата, която като че ли нарочно за икономия се шиеше из-

[13] *К. А. Роглубко* Очерки истории с. 186—187.
[14] *И. З. Стругацки*, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 65.
[15] Вж. *Л. Воробьев*, Христо Ботев, М., 1953, с. 37; също *К. А. Поглубко*, Очерки истории, с. 81.
[16] *Зах. Стоянов*, Христо Ботев, Русе, 1888, с. 37. Това е единствен запазен откъс от писмо на Ботев до баща му. За съжаление цялата кореспонденция между сина и бащата, която, изглежда, не е била малка, не е открита досега.

отнасят до стила на учебната работа и до знанията, получавани от учениците. В своето мнозинство преподавателският състав на Втора гимназия бил „изключително слаб", броят на „бездарните и безполезни" учители не бил малък. Те лошо знаели предметите си, „твърде много се надявали на своята опитност, малко се интересували от постъпателното движение на педагогиката и използували почти цялото си свободно време за частни уроци. Те не отивали в гимназията с пресни сили и дори нямали достатъчно време за домашна подготовка." В резултат на това те били в състояние само да излагат учебника с монотонен и скучен глас.[9]

Авторът на отчетите за 1863—1865 г. отбелязва, че „състоянието на учебното дело в Одески окръг е по-малко задоволително, отколкото в други окръзи", и обяснява това с обстоятелството, че „Одеса няма в това време свой университет, а другите университети ни отделят само тези педагози, които не желаят да останат в техните собствени гимназии, а лицейските курсове дават повече права, отколкото знания"[10]. И така завършилите лицея започват да изучават предмета, който преподават, едва след като станат учители.

И все пак не всички учители в гимназията били „реакционери и невежи, които не са се интересували от духовните въпроси на своите възпитаници". Прогресивно настроени преподаватели били М. Ф. Шугуров — учител по руска литература, М. И. Онискевич — по история, Г. И. Нейкирх — по латински език, и др., които по-късно били поставени под полицейски надзор.[11] Шугуров се стремял да развие у своите ученици любов към литературата и да ги научи на самостоятелни занимания. По негова инициатива библиотеката на гимназията набавяла прогресивна руска литература и най-добрите руски списания.[12]

Революционните настроения сред учещата се младеж и интелигенцията в Одеса по времето, когато там живее Хр. Ботев, се засилват. Това признава и новорусийският генерал-губернатор в своя доклад до царя от 1864 г., съобщавайки за взетите мерки (подозрителните лица са изселени и заточени, поляците са освободени от заеманите длъжности и т. н.), които отстраняват „възможността от безредици в града". Независимо от противодействието на властите в Одеса живеели значителен брой лица, главно участници в полското въстание от 1863 г., намиращи се под надзора на полицията. С откриването през

[9] *И. З. Стругацки*, Цит. съч., с. 65.
[10] Пак там, с. 66.
[11] *К. А. Поглубко*, Очерки истории, с. 82—83.
[12] Пак там.

1865 г. на Новорусийския университет тук започнали да идват, за да продължат учението си, студенти, изключени за революционна дейност от Петербургския, Московския, Киевския и Варшавския университет. Градските власти много пъти се обръщали към правителството с молба да не изпраща в Одеса „лица, за които се изисквал полицейски надзор", оплаквайки се от недостиг на средства „за наблюдение на подозрителни лица". „. . . Тесни връзки поддържала Одеса с руската революционна емиграция в Западна Европа. Оттам се отправяли изданията на А. И. Херцен и Н. П. Огарев, руската, а също така западноевропейската революционна и социалистическа литература."[13]

„Нравственото настроение на учениците от Втора мъжка гимназия обаче според отчета по управление на Одеския учебен окръг за 1863 г. е най-задоволително. Освен обикновени детски лудории през цялата година не е имало никакви важни простъпки."[14] Това външно благополучие във Втора одеска гимназия трябва да се обясни с душната и потискаща атмосфера в нея. Сигурно твърдението на официалния отчет, че в гимназията не е имало „безредици", е вярно, но едва ли неговият автор ще е имал цялостен поглед върху „нравственото настроение" на учещите се. Определени среди от тях, макар и скрито, не са били чужди на революционните настроения, намерили израз в кръжоците за самообразование и в четене съчиненията на Чернишевски, Добролюбов, Писарев и на нелегални революционни брошури.[15]

В края на 1864 г. Ботев пише на баща си за условията в гимназията с непримиримост и озлобение: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, а зверски. Трябва да бъде човек от камък, за да може да ги изтърпи."[16]

За негодуването на Ботев срещу порядките и духа на гимназията говори и Г. Смилов, по-възрастен ученик по това време в Одеса: „Аз слушах от Павлов, че Христо Ботев много се оплакваше от живота в пансиона и от ужасния режим, който цареше тогава в гимназията. Дисциплината, педантизмът и формата, която като че ли нарочно за икономия се шиеше из-

[13] *К. А. Роглубко* Очерки истории с. 186—187.
[14] *И. З. Стругацки*, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 65.
[15] Вж. *Л. Воробьев*, Христо Ботев, М., 1953, с. 37; също *К. А. Поглубко*, Очерки истории, с. 81.
[16] *Зах. Стоянов*, Христо Ботев, Русе, 1888, с. 37. Това е единствен запазен откъс от писмо на Ботев до баща му. За съжаление цялата кореспонденция между сина и бащата, която, изглежда, не е била малка, не е открита досега.

вънредно тясна, го задушаваха. . . Гимназията за него беше каторга и той главоломно се впущаше в четене на книги от съвременните поети и публицисти, което го обхващаше цял . . . Четенето на книги, изпълнени със свободолюбиви и хуманистични идеи, раждаше у него чувства на протест и непримиримост. . . Като ми обясняваше излизането си от гимназията — продължава Г. Смилов, — той критикуваше рязко нейната наредба, учебна система, говореше за нетърпимия за него режим, изказваше с възмущение впечатлението си от практикуваното тогава в гимназиите телесно наказание. . . "[17]

Тази сурова, но правдива присъда не оставя място за никакъв компромис. И развръзката настъпва със закономерна неизбежност. Първата година въпреки неблагоприятната обстановка Ботев се учи успешно. Той все още се надява да получи образованието, за което е мечтаел в Калофер, и да оправдае надеждите на своя баща и на семейството си. Суровите порядки обаче извикват у него отвращение, а след това и омраза към гимназията. Същевременно той отчита, че гимназията не е в състояние да задоволи неговата жажда за истински знания, и все по-често пропуска занятията, за да ги изостави окончателно и да бъде изключен „за безуспешност". Твърденията на първите му биографи, които обясняват „изключването" му с неговия буен характер и с неспособността му за системен труд, трябва да се отнесат към наивните и несъстоятелни измислици.[18] Ботев е изключен, но и той „сам напуска гимназията, след като се убеждава, че занятията в нея са съвършено безполезни, а режимът — нетърпим"[19].

Починът за изключване идва от страна на Българското настоятелство в Одеса. На 6 октомври 1865 г. попечителят на Одеския учебен окръг уведомява министъра на народното просвещение, че Българското настоятелство с писмо от 30 септември моли да бъдат „уволнени по немарливост от числото на стипендиантите" Д. Генчев и Хр. Петков, тъй като „в течение на почти две години от своето пребиваване тук не могли да се подготвят за постъпване в съответствуващия на възрастта им гимназиален клас".[20] Настоятелството приключва грижите си за бъдещия поет с искането да му се отпуснат две месечни стипендии, за да бъде изпратен в родината си.

[17] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, с. 8 и 10.
[18] *Зах. Стоянов*. Христо Ботйов, с. 38.
[19] *И. З. Стругацки*, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 68.
[20] *Н. Жечев*, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, с. 118.

Това формално, бездушно отношение към младия Ботев издава явното неразположение на Българското настоятелство към него. То трябва да се обясни с консерватизма на българските търговци в Одеса, застанали начело на настоятелството, както и с гордия и независим характер на бъдещия поет. „Отрицателното отношение на настоятелството към него — съобщава Г. Смилов, съученик на Ботев в Одеса — се обясняваше с неуважителното му държание, с неуспехите му в гимназията и със свободните обноски, които събуждаха естествено възмущението на настойниците му, които го считаха за безпътен младеж."

Нямаме причини да се съмняваме в това твърдение на мемоариста. Личното достойнство на Ботев не му позволява да смири своята гордост и да наведе чело пред високомерието на богатите и влиятелни български търговци, които ръководели настоятелството и се разпореждали с българските младежи в Одеса. Още при първия си контакт с тях Ботев изгубва благоволението им. Той не ги търси до края на двегодишния си престой в Одеса.

Много интересни са спомените на Г. Смилов: „. . . През лятната ваканция се срещахме често с Хр. Ботев, . . . комуто четенето на руската литература произвеждаше силно, възбудително действие. Като идваше при мене в моята квартира, . . . Ботев говореше често за любовта си към руското четене и изказваше желание да изучи хубаво езика. . ."[21] Мемоаристът разкрива не само съществени черти от характера на Ботев, а и неговата основна страст от това време, страстта му към четене. Жаждата му за знания е неутолима. Това, което гимназията не е могла да му даде, той се стреми да постигне по пътя на самообразованието, и то не само в необятния свят на художествената литература, но и в други области на човешкото знание. „Отечественные записки" според Хр. Д. Павлов „били на мода между българските ученици". Според д-р Йор. Брадел Ботев „лягал и ставал с осемте тома на Белински".[22]

Напоследък бе открито едно ново обстоятелство от живота на Ботев в Одеса, което е тясно свързано с неговата неутолима жажда за знания, с горещото му желание да продължи образованието си. В данните, които главният учител на първоначалното училище в Измаил изпраща в Министерството на просветата в Букурещ, наред с рожденатата дата на Ботев се дават сведения и за неговото образование. От тях узнаваме, че той е

[21] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, с. 8—10.
[22] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, с. 534.

следвал и една година в Историко-филологическия факултет в Одеса, за което получава удостоверение № 732 от 12 декември 1866 г. Самото удостоверение обаче липсва.[23] Освен загатването на Ботев в писмото му до д-р. Г. Атанасович от 21 ноември 1867 г. други данни за следването на Ботев в Одеса не бяха известни.

Трябва обаче да отбележим, че още към края на 1876 г. Киро Тулешков пръв съобщава в своята незавършена биография на Ботев за неговото следване в Новоросийския университет в Одеса.[24] Ботев вероятно е посещавал като слушател Одеския университет. По това време университетът в Одеса е съвсем нов — открит е през 1865 г. като висше учебно заведение за подготовка на научно-педагогически кадри. По различно време в университета са преподавали изтъкнати учени като И. И. Мечников, И. М. Сеченов и В. И. Григорович, с когото Ботев се е познавал и срещал. Студентите от Одеския университет активно участвували в революционните борби срещу самодържавието.

Основното запознаване със съвременната му руска литература и непосредственият допир с руската действителност дават възможност на Ботев не само да вникне правилно в един от най-важните периоди от развитието на Русия през XIX в., но и да изпита благотворното влияние на идеите на прогресивната руска общественост от това време. Особено влияние оказва върху Ботев Н. Г. Чернишевски с обществено-философските си произведения, както и с романа си „Что делать?“.

„Чернишевски — пише Ленин — беше социалист-утопист, който мечтаеше за преминаване към социализма чрез старата полуфеодална селска община, който не виждаше и не можеше през 60-те години на миналия век да види, че само развитието на капитализма и пролетариата може да създаде материалните условия и обществената сила за осъществяването на социализма. Но Чернишевски беше не само социалист-утопист. Той беше също революционен демократ, той умееше да влияе върху всички политически събития от неговата епоха в революционен дух.“[25]

След като скъсва окончателно с гимназията, Ботев не напуска веднага Одеса. Той остава в града още около една година. Сведенията за неговия живот през това време са оскъдни и всичко, което знаем, го дължим на Г. Смилов.

[23] *Д-р Н. Чакир*, Неизвестни документи за Христо Ботев. — Отечествен фронт, бр. 7868, 13 ян. 1970.
[24] *К. Тулешков*, Жизнеописанието на Христо Ботйова, с. 2 и 3.
[25] *В. И. Ленин*, Съч., т. 17, с. 110.

Късно през есента на 1865 г. Ботев, „облечен граждански", се явява при Смилов и го моли да го приеме в квартирата си, „защото бил захвърлил и учение, и пансион и се нуждае да преживее известно време нейде, докато получи някъде място за учител"[26]. Това намерение на Ботев може да обясни и неговото оставане в Одеса. Смилов приютява Ботев до пролетта на 1866 г., след което поетът отишъл на квартира у едно полско семейство.

Все за това време Смилов съобщава някои подробности за опитите на Ботев да се срещне с босяците, които го интересували и които той желаел да опознае и да разбере. Тоя стремеж на Ботев се обяснява с обстоятелството, че още в самото начало на 60-те години Добролюбов и Херцен приканват младежта да отиде сред народа, да му служи и да се отдаде на революционна пропаганда. Особено голямо влияние оказва върху Ботев образът на Рахметов от „Что делать?"[27]

Най-важното в случая е пробуждането на бъдещия общественик и революционер у Христо Ботев, което неминуемо довежда до неговата първа активна изява. Мисълта добива силата на убеждение и младият Ботев прави първите си стъпки в общественото поле. Несъмнено обаче обществото на босяците не е могло да даде „достатъчен простор за дейност" и да удовлетвори „младия революционер".[28] Очевидно по-дълбоко и по-силно влияние е оказала върху него дружбата му с полските емигранти. В началото на 60-те години живеещите в Одеса поляци участвуват непосредствено в прехвърлянето на „Колокол" и на другите Херценови издания в Русия. Организирани в тайно политическо общество, полските патриоти до 1863 г. се занимавали също и със закупуване на оръжие, необходимо за подготвяното въстание в Полша. Те дори имали в Одеса таен склад, който полицията не могла да разкрие.[29] След потушаването на въстанието през 1863 г. били заселени в Одеса под надзора на полицията и други поляци.[30] Полското въстание направило дълбоко впечатление на прогресивната общественост, която съчувствувала на героичната борба на полския народ за свобода.

Вероятно чрез своите съученици поляци Ботев се е свързал отрано с полската емиграция. В гимназията според Хр. Д.

[26] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, . . . с. 10.
[27] *Мих. Димитров*, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, с. 176—178.
[28] *Мих. Димитров*, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, с. 183.
[29] *Л. В. Воробьев*, Христо Ботев, М., 1952, с. 38.
[30] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, с. 11.

Павлов „имало много ученици поляци, които били радикали и с които Ботев дружил“[31]. Той несъмнено жадно е слушал разказите за кървавото потушаване на въстанието от 1863 г., за героизма и страданията на полския народ. И твърде е възможно, спечелил доверието на своите полски приятели, да е изпълнявал „някакви тайни поръчения“[32], с което биха могли да се обяснят неговата „скритост“ и нежелание да говори за работите си от това време. Безспорно Ботев е почувствувал „мощния революционен порив на полския народ. . . За пръв път той се сблъсква с революционна среда, където всичко дишало с още горещата ненавист на неотдавнашните боеве и тежката мъка на поражението.“[33]

Героичната борба на полския народ срещу царизма буди възхищението на Ботев и извиква в съзнанието му с още по-голяма сила спомена за неговата измъчена и поробена родина. Той все по-ясно схваща големите задачи, които стоят пред него, и започва съзнателно да се подготвя за революционна дейност. „Едно само той постоянно рязко подчертаваше — бележи Смилов, — че българинът не трябва да остава в Русия и за лични изгоди да остави народа си на произвола на съдбата. Българските учащи се трябва да съзнаят своя дълг пред народа и да насочат всичките си способности към това, че да подготвят неговото освобождение, да се стремят да развият у него съзнание за своето национално достойнство. . .“[34]

В тази посока са се развивали неговите честолюбиви мечти за „щастие и слава“, за които пише в своята лирична изповед „Майце си“. Те произтичат от безграничната му обич към народа и са неделимо свързани с дълбокото му съчувствие към народните страдания.

В този важен момент от развитието на бъдещия революционер и общественик не бива да се подценява и значението на информационната преса, която той сигурно е имал възможност да следи. Пряко или косвено тя е разширявала неговия поглед върху събитията в света, насочвала е вниманието му към вълненията и стремежите на народните маси, към политическите и обществените борби през епохата. Неговата богата и остра впечатлителност му е помагала да разбере движещите сили на събитията, да долови историческата значимост на обществените явления и величието на борците за политически правдини, за национално и социално освобождение.

[31] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев и неговата чета, с. 521, 522.
[32] *Д. В. Воробьев*, цит. съч., с. 38.
[33] Пак там, с. 38.
[34] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев и неговата чета, с. 521.

В Одеса започва и творческата дейност на Хр. Ботев. Неговият поетически талант не изостава от общото му духовно и идейно развитие. Когато К. Тулешков посещава Ботев, той му прочел едно стихотворение, което си съчинил, под заглавие „Майце си". „Това стихотворение — пише Тулешков — е неговото първо поетическо произведение. . . Още същата неделя. . . Ботев изпрати песента в Цариград на П. Р. Славейков, за да я публикува в издавания от него тогава хумористичен вестник „Гайда". Но преди да я прати на Славейкова, той ходи при професор Григоровича да я подложи на цензура. Григорович я одобри и му похвали първия труд, като го насърчи да продължава и занапред."[35] В. Григорович, изтъкнат езиковед, който пръв започва да изучава славянските литератури, пръв прави наблюдения над българските говори,[36] упражнява значително влияние върху младия Ботев.

Наред със съобщението за началото на поетическата дейност на Христо Ботев Тулешков единствен изнася и друга една интересна подробност: „Не ще е излишно да кажа, че професор Григорович, който беше професор в новооткрития „Новоросийски университет" в Одеса, много пъти викаше Ботев и му даваше български народни песни да му ги превежда на руски. Това много помогна на Ботев да се влюби в поезията, защото Григорович подробно му разправяше теорията на поезията."[37]

Тригодишният престой на Ботев в Одеса е важен период в неговото развитие. В края на октомври 1866 г. той напуска града и за няколко месеца става учител в българското село Задунаевка в Бесарабия.

И тук според уверенията на мемоариста Ботев водел „суров живот: никаква постелка, а голи дъски. Кавказката му бурка (плъстено наметало) беше и постелка, и завивка. . ."[38] Стремежът на Ботев да се доближи до селяните и да живее като тях трябва да се обясни не само с влиянието на Чернишевски и неговия герой Рахметов, но и с вътрешната потребност на поета да влезе в непосредствен допир с народа. Младият учител според В. Лучков бил много свързан с народа, учил възрастните на грамотност, интересувал се от народните обичаи, беседвал с хората и имал много другари. В неделни дни занимавал младежта с военни упражнения и организирал

[35] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев и неговата чета, с. 528.
[36] Резултатите от своята обиколка на Балканския полуостров *В. Григорович* обобщава в книгата си „Очерк путешествия по Европейской Турции" (1848).
[37] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев и неговата чета, с. 528.
[38] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, с. 23, 24.

кръжок от младежи, на които четял революционна литература и им говорел за близката революция в Русия.

Тая потребност на Ботев, израз на установен вече мироглед, изграден в Русия, го ръководи и когато се завръща в Калофер. Тя намира израз и в запазените спомени на калоферци от това време.

Завърнал се в Калофер, за да подпомогне болния си баща, той сам преценява по-късно своята учителска работа в родния си град и като дейност на „пропагандист отвъд . . . Дунава“[39].

„Дойде от Русия — разказва неговият съгражданин Ст.х. Гендов — съвършено изменен. Той си приличаше много [външно], но по характер изменен, не бе вече тъй тих. Говореше, че трябва да стане освобождение, стига вече тирания, стига турците да владеят, изпя си турчинът песента. Той разправяше, че трябва да излезем на упражнение с пушки, че трябва да се приготвяме. . . да сме готови. . . Приказваше ни много за Русия. Разправяше, че русите са добри хора, че живял добре, хранел се добре. . . Разправяше и за казашки игри и сам играеше. . . Младежта го слушаше с внимание и почнахме да се готвим.“[40]

Покрай пряката революционна проповед и военната подготовка, които били близки на калоферската младеж, Ботев се стремял да я възпитава в духа на новите си разбирания, той говорел за социализъм. Като отбелязва в спомените си, че Ботев се върнал от Русия „с идея“, Ст. х. Гендов добавя: „Често говореше за социализъм, но какво — не помня. . . “[41] А. Д. Фингов на свой ред съобщава: „Събираше се по кръчмите с простите хора и им проповядваше социализъм и патриотизъм.“[42]

Бележитата реч, която Ботев произнася на празника на българските и славянски просветители Кирил и Методий, го поставя в конфликт с калоферската общественост. Баща му е бил изненадан от неговата начетеност, от широтата на неговите знания, придобити от бележити писатели на великата страна. Б. Петков бил удивен и от самостоятелната, дълбока и напрегната мисъл на своя син, от неговия оформен вече революционен мироглед. Любовта и доверието между бащата и сина са поддържали в техните отношения атмосфера на взаимна откровеност. Шумът около речта на Ботев и опасните после-

[39] *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, с. 35.
[40] *А. Бурмов*, Христо Ботев и неговата чета, с. 516—517.
[41] Пак там, с. 517.
[42] *Д. Фингов*, Спомени из живота ми. — Сборник Калоферската дружба, кн. 1, С., 1908, с. 138.

дици, които тя можела да има, са били наистина неприятни на бащата, но той не е бил изненадан от възгледите и разбиранията на своя син. Б. Петков е бил вероятно смутен от резкия тон на оратора, който не е искал да се съобразява с условията на робската действителност. Но нито сега, нито по-късно техните отношения стигат до разрив.

Б. Петков е споделял горещото желание на сина си да продължи своето образование. Искреният тон на писмото на Хр. Ботев до д-р Г. Атанасович от 21 ноември 1867 г. разкрива по неоспорим начин действителните му намерения от това време. „Като имам пред очи не само семейството ни — пише той, — но и цялото ни злочесто отечество, с родителска благословия и с надежда, че родолюбивите български синове ще ми помогнат, реших се да отида да свърша започнатото в университета."[43] Сериозна загриженост за бъдещето вълнува поета. Той иска да продължи „започнатото в университета", както сам се изразява.

Само университетското образование е могло да задоволи зрелия по ум и с оформени идеи и възгледи Ботев. В това отношение и бащата, и синът, както се вижда от техните писма, са възлагали своите надежди на „родолюбивите български синове", които са били близки на семейството и са имали възможност да „помогнат" на Ботев в желанието му да следва. Тези надежди обаче не се оправдават и липсата на средства не позволява на младия поет да осъществи горещото си желание за наука.

На 21 ноември 1867 г. Ботев е бил вече в Букурещ. За Влашко той е заминал вероятно през втората половина на октомври същата година. Наскоро след пристигането си в Букурещ търси помощта на Добродетелната дружина чрез д-р Г. Атанасович. Следователно само около един месец, след като напуска Калофер, той се озовава в румънската столица без средства „дори и за пътни разноски", както сам се изразява в споменатото вече писмо.[44] Това твърдение на Ботев разкрива не само сериозното му намерение да продължи пътя си към Русия, но опровергава съобщенията на биографи и мемоаристи, че при напускането на Калофер баща му дал значителна сума заедно с часовника си.

Въпреки голямото си желание Б. Петков не е имал възможност да подпомогне сина си, както е искал. Той могъл да го снабди само със средства колкото за път и да преживее на първо време. „Пари — съобщава К. Тулешков — имаше само 30 турски лири, които му беше дал баща му за пътни разнос-

[43] *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, с. 281.
[44] Пак там, с. 481.

ки."[45] И затова Б. Петков му дава писма да прибере неговите вземания, останали вероятно от превода на „Критически издиряния за историята блъгарска" от Ю. И. Венелин. — „Ботев — съобщава Д. Н. Паничков, печатар по това време в Браила — имаше писма от баща си до някои лица за сметки, като от даскал Цвятка габровеца и други, за да си посбере помощ, за да пътува до Одеса." С тази надежда той отива и в Браила, но и тук, както се изразява Паничков, „нищо не помогна. . ."[46].

И тези спомени посочват Одеса като най-близка цел на Ботевото пътуване.

Помощта от две жълтици, която Ботев получава от Добродетелната дружина, не оправдава неговите надежди, но все пак му позволява да продължи пътя си. Ясната и определена насоченост, с която Ботев напуска Калофер и се озовава в Букурещ, не подлежи на съмнение. Тя се потвърждава още от К. Тулешков, според когото „сам" Ботев му „изповядал", че той „дошел в Румъния", за да „отиде в Одеса да продължи своите науки в университета".[47] Вероятно той се е надявал на подкрепа в Одеса, за да получи стипендия, която би му осигурила възможността да следва в някой от руските университети. Горещото му желание да продължи образованието си не го напуска още дълго време. И той му остава верен, докато изчерпи всички възможности и изгуби всяка надежда за неговото осъществяване.

Суровите условия на живота не позволяват на Ботев да продължи и завърши образованието си в Русия. Но той не прекъсва връзките си с великата страна, с нейната литература, с нейните революционни дейци. Към времето, когато се установява за учител в Измаил, трябва да се отнесе запознаването му с известния руски революционер Сергей Г. Нечаев (1847—1888).

Мястото и значението на Нечаев в руското революционно движение са проучени и установени, за да не се спираме върху тях. Неговата поява в Румъния, откъдето той се гласи да премине нелегално в Русия, не е случайна. Тя е закономерна проява на руско-българските революционни връзки от края на 60-те години на миналия век. Както е известно, през втората половина на май 1869 г. групата на българската емиграция в Румъния, известна под името „Млада България", изпраща в Западна Европа делегация от двама свои членове — Теофан Райнов и Райчо Гръблев, която да установи връзки с Херцен,

[45] *К. Тулешков*, Жизнеописанието на Христо Ботйова, с. 2.
[46] *Христо Ботев*, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров. С., 1924, с. 143.
[47] *К. Тулешков*, Жизнеописанието на Христо Ботйова, с. 2.

Бакунин, Мацини, Гарибалди, Кошут и други демократични дейци и да потърси от тях съвет и съдействие за своята бъдеща работа. През юни двамата български делегати посещават в Женева Херцен, комуто предават писмо от Каравелов, а после — Бакунин, при когото се срещат и запознават с Нечаев, избягал от Русия през март същата година.[48] На тия срещи българските делегати се споразумяват с Бакунин за съвместни действия, за оказване взаимна помощ и установяване шифър за кореспондиране.[49] Българите обещали да окажат съдействие на руските революционери при преминаване на границата и при прехвърляне на нелегални издания. В резултат на това споразумение в началото на юли в Букурещ се появили прокламации на руски език, а българската делегация при завръщането си донесла „значително число разни позиви на руски език и други подобни съчинения с възмутително (бунтовно) съдържание", както се изразява в своето донесение руският консул в Букурещ.[50] В началото на октомври в различни краища на Русия започнали да пристигат от Букурещ и Гюргево пликове с революционни прокламации. „Очевидно с това е свързано пристигането в Румъния на С. Нечаев, който трябвало да се прехвърли в Русия, за да организира тайното общество „Народна разправа".[51]

В края на юли или в началото на август на път за Измаил Ботев пристига в Букурещ и тук чрез другарите си от редакцията на в. „Тъпан" той по всяка вероятност се запознава с Нечаев.[52] Като учител в Измаил (запознат с пограничния район между Русия и Румъния) Ботев е могъл най-добре да подпомогне Нечаев при преминаването на границата. И той вероятно е обещал да му окаже своята подкрепа и съдействие.

В края на ноември или началото на декември 1869 г. Нечаев преминава руско-румънската граница и за втори път се среща с Ботев. Нечаев не остава задълго в пограничния Измаил и през януари 1870 г. пристига в Женева.[53]

Двете срещи на Ботев с Нечаев през август и декември 1869 г. са ярка изява на връзките между българските и руските революционери от края на 60-те и началото на 70-те години на миналия век. В Измаил, където остава повече от година, Ботев оказва съществена помощ на руската емиграция. Наред с

[48] *К. А. Поглубко*, Очерки истории . . . , с. 142.
[49] *Ив Касабов*, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, с. 97—100.
[50] *Г. Бакалов*, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, с. 8.
[51] *К. А. Поглубко*, Очерки истории. . . , с. 144. Поглубко приема, че Нечаев е пристигнал в Румъния заедно с българските делегати.
[52] Пак там, с. 151—152.
[53] Пак там, с. 161—162.

учителската си дейност той извършва „и друга строго подмолна работа“[54]. С негова помощ и със съдействието и на други български революционери задграничните нелегални издания проникнали в Русия. През есента на 1870 г. Д. Паничков отишъл в Измаил да посети Ботев, който боледувал по това време. Паничков разгледал книгите на поета-революционер. Повечето от тях били на руски и полски език. Между руските издания той запомнил „Полярная звезда“ и „Колокол“ (под редакцията на Огарев и Нечаев) и малки тънки листове — стихотворения от Серебеников. Препращайки през граница руската революционна литература, Ботев е имал възможност да се запознае с нея и това несъмнено е оказало определено влияние върху по-нататъшното формиране на неговия мироглед.[55] В Измаил Ботев чете за пръв път и „Комунистическият манифест“, преведен от Бакунин.[56] Запознаването му с този забележителен труд, независимо че големият революционер не е могъл да го възприеме в цялата му пълнота, издига неговата мисъл до нови идеи, които по-късно намират израз в „Символ-верую на българската комуна“.

Що се отнася до влиянието на Нечаев върху Ботев, трябва да отбележим, че данните не дават основание то да бъде надценявано. Пряката връзка между двама революционери е била непродължителна. Това обаче не отслабва значението на техните срещи и разговори. Те дават повод на Ботев да изясни и задълбочи собствените си възгледи, легнали в основата на неговия революционен мироглед. Въздействието на Нечаев трябва да се търси преди всичко в непреклонната му воля за борба, в неговата неукротима решителност за подвиг, в неговия стремеж за пряко и конкретно действие.

От 70-те години на миналия век води началото си и дружбата на Ботев с руския революционер Николай Ф. Меледин, емигрирал през пролетта на 1870 г. в Румъния, където живее под името Александър Флореско. С Ботев Меледин се запознава вероятно в Измаил и бързо се сближава с него и неговите другари от крайдунавските градове. Израз на тази дружба е значителната кореспонденция между Меледин и българските му приятели. За близо половин година, от октомври 1871 г. до април 1872 г. (за по-ранния период няма сведения), Меледин изпраща на А. Йорданов пет писма и прокламации, на И. Атанасов в Болград — две, на Чавдар (Хр. Ботев) — две (на 12 октомври от Яш и на 5—6 февруари от Галац) и на Б. И. Горанов — едно.

[54] *Мих. Димитров*, Христо Ботев, С., 1948, с. 68.
[55] *К. А. Поглубко*, Очерки истории . . . , с. 161—162.
[56] *К. Н. Державин*, Христо Ботев, М., 1962, с. 20.

В същото време за Русия той отправя още по-голяма кореспонденция. Бележките и паметната книжка на Меледин съдържат около 30 имена и адреси на лица с различно обществено положение, от много градове не само на Русия, но и на други страни.[57]

В архива на Меледин, иззет от полицията, бяха открити и два плика, надписани с почерка на Ботев и носещи печата на Галац с дата 24 февруари 1872 г. Тези пликове и прокламациите в тях са били изпратени от Ботев и Меледин, тъй като една от прокламациите има надпис, чийто почерк е сходен с този на Меледин.[58]

Личното обаяние на Меледин и на първо място идейната близост и общността на целите укрепват дружбата между него и българските революционери. „Той беше необикновено красноречив и учен"— бележи Ив. Вазов, който познава Меледин от своите емигрантски години в Браила. Народният поет подчертава неговата изключителна начетеност. Много пъти той имал случая да го слуша как в разговор с българи засягал „социални въпроси", изказвал се в защита на принципите на Парижката комуна и оправдавал комунистите, които се жертвували за цялото човечество.[59]

Отношението на Меледин към дейността на българската емиграция е изразено особено ярко в черновата на едно негово писмо до Л. Каравелов.[60] Интересът на руския революционер към освободителното дело на българския народ е изключително голям. Меледин е запознат много добре с проблемите на нашата действителност и „делото на българите", както се изразява София Г. Рубинщайн, става за него „свое дело".[61]

Близостта на целите поражда близост в намеренията и в средствата за тяхното осъществяване. На тази основа у Меледин възниква идеята руските и българските революционери да се сдобият със своя печатница, идея, която Ботев и неговите приятели споделят напълно. Печатницата трябвало да снабдява с революционна литература и Русия, и България. Идеята е съблазнителна и Меледин бърза да я сподели с приятелите си в Одеса, на чиято помощ разчита. Тяхното отношение изразява София Г. Рубинщайн в писмата си от 5 и 24 ноември. Тя е загрижена от обстоятелството, че проектираната печатница ще влоши положението не само на Меледин, но изобщо условията за работа на емиграцията, когато „само един факт с приятели-

[57] *К. А. Поглубко*, Очерки истории . . . , с. 168.
[58] Пак там.
[59] *Иван Вазов*, Събрани съчинения, т. V, С., 1956, с. 336.
[60] *К. А. Поглубко*, Очерки истории . . . , с. 179—182.
[61] Пак там,

те на Чавдар [Ботев] е достатъчен, за да се види колко свободно се живее в тия краища. . "

По-нататък С. Рубинщайн взема отношение към плана за купуване на печатницата на Д. Паничков и нейното преустройство. Планът за създаване на собствена печатница на руските и българските революционери остава неосъществен, но той дава повод да се запознаем с един изтъкнат представител на революционна Одеса — София Г. Рубинщайн, с която Меледин свързва и Христо Ботев.

Всестранно образована, даровита пианистка и вокален педагог, София Г. Рубинщайн (1843—1919) живее по това време заедно с майка си в Одеса. Тя е сестра на знаменитите композитори и музиканти Антон и Николай Г. Рубинщайн. За нейното участие в революционното движение се знае сравнително малко. Тя оказва значителна поддръжка на революционните дейци със своите широки връзки при събиране на материални средства. През 80-те години взема непосредствено участие в революционното движение, бива арестувана и поставена под полицейски надзор.

В едно от своите писма С. Рубинщайн пише на Меледин за работническото движение на Запад, за Комунистическия интернационал и изразява своята увереност в близкото тържество на неговите идеи.

В две свои писма С. Рубинщайн изказва своята слаба осведоменост върху целите на българското националноосвободително движение. От друга страна, със своите възгледи по тоя въпрос тя се приближава към онази част на руските революционери от 70-те години, която съчувствува на борбата на славяните и желае тяхното освобождение от турско иго, но счита, че то трябва да дойде чрез „всеевропейска социална революция".[62]

Узнал от Меледин преценката на С. Рубинщайн за освободителната борба на българските революционери, Ботев бърза да изрази своето несъгласие. На писмото, което той е изпратил, С. Рубинщайн отговаря с подробно писмо от 13 януари 1872 г.

В своето писмо, което не е запазено, Ботев е изразил солидарността на българското революционно-освободително движение с общата борба на всички угнетени и поробени народи, т. е. „с идеята за съчувствие към страданията на цялото човечество", както се изразява С. Рубинщайн. Тази общност във възгледите я доближава „повече от всичко" до Ботев. И тя го отделя от ония негови съотечественици, които се стремят „към извоюване на свобода лично за себе си".

[2] *К. А. Поглубко*, Очерки истории . . . , с. 172.

Писмото на С. Рубинщайн свидетелствува и за връзките на Ботев с членове на одеския кръжок, които в случая намират израз в един нов, неизвестен досега факт: намерението на Ботев от това време да посети своите приятели в Одеса.

За връзките на Ботев със С. Рубинщайн свидетелстват и други два документа — една шифрована телеграма на Чавдар [Ботев] от декември 1871 г. до София Рубинщайн и една кратка бележка на френски език от сестрата на С. Рубинщайн А. Вейнберг до Ботев, които потвърждават на свой ред обстоятелството, че по това време Ботев е общувал не само с руските революционери, емигрирали в Румъния, но е поддържал връзки и с участници в одеските кръжоци, идейно близки на така наречените „чайковци". Както е известно, тези революционни кръгове са се придържали към други, различни от Нечаевите тактически и организационни принципи. Тяхната дейност от това време се развива в две главни насоки: идейна подготовка на своите членове за пропаганда на социализма и на революционните идеи сред народа и издаване и разпространение на революционнодемократическа литература.

Продължителното боледуване на Меледин дава повод на неговите приятели руси и българи да му изявят голямата си обич. Но арестуването му на 25 април 1872 г. слага край на една голяма дружба, градена в продължение на две години. Румънските власти предпочитат да го изгонят в Турция, където той вероятно със съдействието на българските си приятели се установява в Тулча.

Идейната близост между Ботев и руските му приятели от това време се потвърждава и от наши източници. Още Зах. Стоянов, предавайки спомените на В. Попов, съобщава, че Ботев заедно с най-близките си български и руски приятели (Флореско, Шапченко и един малорусин) имал „особени цели и планове:. . . да се съставяло едно социалистическо хъшовско дружество от българи емигранти, което да има своя печатница, свой орган, библиотека, програма, устави и пр. Да влезело в съобщения с други социалисти и конспиратори по Европа, в програмата на които можело да влезе и освобождението на България."[63]

За пълнота на темата е необходимо да отбележим и приятелските връзки на Ботев с трима представители на руското революционно движение, които работят в чужбина и утвърждават имената си на видни обществени дейци. Техният живот и дейността им и в чужбина, и у нас са проучени и затова ще се задоволим да отбележим само имената им: Константин (Кости-

[63] *Зах. Стоянов*, Христо Ботйов, с. 170—171.

ка) Кац, преименувал се в Русия на Доброджяну Геря, Н. П. Зубку-Кодреяну и д-р Н. К. Судзиловски-Русел.[64]

„Ботев ми е направил дълбоко впечатление със своя ум, енергия, мъжество и хубост. . . — бележи в своите спомени Доброджяну Геря. — Спомням си как го изпратихме, когато той замина с четата си за България, и особено помня дълбоката скръб, която ми причини тогава известието за неговия трагичен край."[65]

Д-р Николай Константинович Судзиловски-Русел (1850—1930) е един от най-близките приятели на Ботев. Тяхното познанство води началото си още от Русия. В писмо до Ив. Драсов от 12 април 1875 г. Ботев нарича Судзиловски „мой вет съученик". „Руските социалисти в Лондон и Цюрих — съобщава Ботев в това си писмо — ме викат да отида при тях или да им стана комисионер. Те искат да влязат в сношение с нашите революционери. Предлагат ми да се меним с пропагандисти, паспорти и др. „. . . Мы готовы помочь вам и нравственно, и физически, т. е. и словом и мышцами", ми пише един мой вет съученик Судзиловски. Аз му отговорих, че се вземам да им бъда комисионерин на книгите, а за повече ще чакам да реши събранието."[66]

Ботев вероятно е участвувал в тайния канал „за пренасяне на забранена социалистическа литература през Румъния и Яш за царска Русия, установен от руските революционери, които поддържали преки връзки с групата на П. Л. Лавров в Лондон и с редакцията на вестник „Вперед!"[67].

Както всички дейци от епохата на Възраждането, Ботев схваща мястото и значението на Русия в решаването на Източния въпрос и е дълбоко убеден, че тя ще подкрепи освобождението на българския народ. Събранието на революционната организация, състояло се на 12 август 1875 г., възлага на Ботев задачата да отиде в Одеса и да доведе войводата Филип Тотьо. В същност неговата мисия е била много по-широка. Той е трябвало да използува пътуването си до Одеса, за да посети по-големите центрове на емиграцията, да укрепи вярата ѝ в успеха на подетото дело и да осигури средства от българите в чужбина. В забележителното си писмо до М. Греков от 30 август 1875 г. от Николаев между другото Ботев съобща-

[64] По-големи подробности за тия дейци, приятели на Ботев, у: *Ив. Унджиев, Цв. Унджиева*, Христо Ботев, живот и дело, С., 1975, с. 607—613.
[65] Пак там, с. 608.
[66] *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. I, С., 1972, с. 497.
[67] *Кр. Шарова*, Към историята на руската революционна емиграция и южнославянските революционери през 70-те години на XIX в., Известия на държавните архиви, кн. 13, С., 1967, с. 262—263.

ва, че разчита да вземе пушки от Одеса и че след завръщането си в Букурещ заминава за Петербург.[68] Очевидно за проектираното въстание той разчита на подкрепата на Русия и е уверен, че от Одеса ще получи необходимото оръжие.

Дейците в България, както се вижда от редица писма, са възлагали големи надежди на Ботевото пътуване в Русия и нетърпеливо са очаквали неговото завръщане.[69]

Що се отнася до идеята да посети столицата на великата братска страна, тя по всяка вероятност е възникнала по време на пътуването му, след разговорите, които е водил с руси и българи.

Ботев обаче не поема пътя за руската столица, както възнамерявал, а се отправил според увереннята на някои мемоаристи за Цариград, за да се срещне с посланика на Русия, големия дипломат и политик граф Игнатиев. Причините, които са наложили тази промяна, засега остават неизвестни. Може само да се предполага, че са надделели съображения за по-голяма целесъобразност — да се установи връзка с един от най-видните представители на руската политика в Близкия Изток, да се узнае отношението на Русия към подготвяното въстание и да се осигури нейната политическа подкрепа. Сведенията за тази среща са крайно оскъдни и недостатъчни. Засега почти единствен източник са показанията на Ст. Заимов пред турския съд, направени през пролетта на 1876 г.[70]

В подкрепа на пребиваването на Ботев в Цариград и на срещата му с граф Игнатиев, която „с голяма вероятност можем да смятаме, че е станала",[71] се привежда още едно обстоятелство — продължителното отсъствие на Ботев от Румъния. От 30 август, когато изпраща писмото си до Мих. Греков, до 20 септември няма никакви сведения за Ботев и за неговото пътуване. Едва на 20 септември руският консул в Галац донася на генералното консулство в Букурещ: „В срядата двамата от българските представители, Тотьо и Ботев, пристигнаха в Одеса с наш параход и оттук веднага се отправиха за Букурещ. Говорят също, че Ботев ходатайствувал да му се предадат някакви си 12 хил. пушки, но че одеският градоначалник му отказал в това."[72]

[68] *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. I, с. 511—512.
[69] *Ив. Унджиев, Цв. Унджиева*, Христо Ботев, живот и дело, с. 548—549.
[70] Иваница Данчов също описва посещението на Ботев в Цариград, но твърде словоохотливо, неубедително и без да споменава за каквато и да е среща с граф Игнатиев. (*Иваница Данчов* — живот и поборническата му дейност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869—1876 г., Варна, 1901, с. 28—38.)
[71] *Мих. Димитров*, Христо Ботев, с. 136.
[72] Пак там.

Съществува и друго, ново становище за Ботевото пътуване до Цариград. То се позовава на спомените на Марко Балабанов, останали неизползувани досега. Авторът на това ново становище, след като отбелязва „противоречивостта и частичната недостоверност на сведенията" на М. Балабанов, приема, че Ботев е пътувал до Цариград през зимата на 1875—1876 г., като негова главна задача е била срещата с граф Игнатиев. Това обаче е било „негово собствено решение, пазено в тайна". Твърдението, според което Ботев заминал за Цариград, за да спечели цариградските българи, е отхвърлено като наивно, а твърдението, че пътуването му станало през септември 1875 г., е преценено като невярно, тъй като по това време Ботев е в Букурещ, завърнал се след безрезултатното си пребиваване в Русия. Руската дипломация по това време е считала, че международното положение в момента е било неблагоприятно за въстание в България. „Пътуването на Ботев до турската столица е станало вероятно през февруари 1876 г. по маршрута Триест — Цариград."[73]

Главната цел на Ботевото пътуване до Цариград е била „да разговаря с граф Игнатиев за промяна в линията на руската дипломация и за евентуална помощ (пари, оръжие и др. на първо време) . . . Ако Хр. Ботев в срещата си с граф Игнатиев . . . не е успял да го убеди в необходимостта Русия да промени политиката си в полза на готвеното въстание, то Априлската епопея и преминаването на Ботев през Дунава с парахода „Радецки" били фактори, които убедително показали необходимостта от такава промяна."[74]

Несъмнено този период от живота на Ботев би се изяснил по един положителен начин, ако биха се открили някои материали из руските архиви и по-специално из архивите на Министерството на външните работи. Засега обаче не разполагаме с такива материали.

Идейното и творческо израстване на великия поет и революционер, както вече отбелязахме, е немислимо без благоприятното влияние на прогресивната руска обществена мисъл и литература. Чрез тях и в непосредствената си близост с

[73] *Й. Митев*, Отношението на руската дипломация към националнореволюционното движение в България през 1875—1876 г. — Военноисторически сборник, X, I, 1972, с. 68—69.
Според *Кр. Шарова* „не е изключено" целта на това пътуване „да е била свързана със задачата за снабдяване с оръжие с помощта на херцеговинските борци. Триест бил един от центровете за доставка и препращане на оръжие за въстаниците в Босна и Херцеговина. (Априлското въстание и южнославянските народи. — Сб. Априлското въстание 1876—1966 С., 1966, с. 143.)
[74] *Й. Митев*, Цит. съч., с. 75.

руската действителност той опознава и обиква руския народ, вижда големите класови противоречия, които разяждат неговия живот, и дълбоко уважава неговите свободолюбиви и прогресивни стремежи. Вярата на Ботев в светлото бъдеще на Русия, на бъдеща свободна Русия е безгранична.

Тази вяра подхранва надеждите му в братската помощ, която великият руски народ ще окаже на българския народ, когато той се вдигне на решителна борба за своето освобождение. Като изразява пълната си увереност в намеренията на Русия „да играе първата роля на Востока и да има пълно влияние на Балканския полуостров", Ботев заявява в последния брой на „Знаме": „Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя и сякога ще да предпочете да има пред вратата си една разумна и свободна славянска конфедерация . . ."[75] Това убеждение, израз на дълбок политически реализъм, укрепва неговата воля в борбата му за освобождение на поробеното отечество и на всички народи от национален и социален гнет. Историята потвърди тази вяра на вдъхновения поет и пламенен революционер в освободителната мисия на великия руски народ.

[75] *Христо Ботев*, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, с. 204.

ХРИСТО БОТЕВ И РОССИЯ

ИВ. УНДЖИЕВ

(Резюме)

Великий поэт и революционер вырос в рабских условиях болгарской действительности второй половины прошлого века, но его идейное и творческое формирование немыслимо без его перебывания в России и влияния прогрессивной русской общественности того времени.

Еще в своем родном городе Калофере он изучает русский язык и знакомится с русской литературой. Этому он обязан своему отцу Ботью Петкову, русскому воспитаннику, видному учителю и публицисту.

Ботев получает стипендию. Его горячее желание учиться в России и приобщиться полнее к русской литературе и культуре осуществляется. Как гимназист в Одессе, Ботев негодует против суровых порядков и консервативного духа гимназии, читает и усиленно самообразовывается. Не заканчивая гимназии, он слушал лекции на историко-филологическом факультете Новороссийского университета в Одессе.

Непосредственное ознакомление с русской действительностью и основное ознакомление с современной русской литературой дают ему возможность правильно вникнуть в один из наиважнейших периодов развития России XIX века и испытать благотворное влияние идей прогрессивной русской общественности того времени. Как социалист-утопист и революционный демократ Чернышевский оказал самое сильное влияние на Ботева.

В Одессе Ботев дружит и с польскими эмигрантами. Рассказы о кровавом подавлении восстания 1863 года вызывают в его сознании с большой силой воспоминания о его порабощенной родине. Все яснее он понимает большие задачи, стоящие перед ним, и начинает подготавливаться к революционной деятельности. В Одессе началась и творческая деятельность будущего поэта.

Как эмигрант в Румынии, Ботев не прерывает связей с

великой страной. Как учитель в Исмаиле, он знакомится и помогает известному русскому революционеру С. Нечаеву. С 70-х годов прошлого века началась и его дружба с русским революционером Николаем Ф. Мелединым, эмигрантом в Румынии.План создания типографии для русских и болгарских революционеров остается неосуществленным, но он становится причиной знакомства Ботева с одесскими революционерами и в первую очередь с Софией Г. Рубинщейн. Ботев позже дружит и с россиийсскими революционерами, которые работают за границей — видные общественные деятели, — Константином Кацом Доброджану-Геря), Н. П. Зубку-Кодреану и доктором Н. К. Судзиловски-Руселем.

Как и все деятели эпохи Возрождения болгарского народа Ботев понимает значение России для решения Восточного вопроса и глубоко убежден, что она окажет поддержку освобождению Болгарии. С этой целью он, как представитель БРЦК, посещает в августе 1875 г. Одессу. В последнем номере газеты „Знамя“ он выражает ярко свою безграничную веру в освободительной миссии России и русского народа. История подтвердила основательность этой веры вдохновенного поэта и пламенного революционера.

HRISTO BOTEV AND RUSSIA

IVAN UNDZHIEV

(Summary)

The great poet and revolutionary grew up in the conditions of slavery in Bulgaria during the second half of the 19th century, but his ideological and creative formation was unthinkable without his studies in Russia and the influence of the progressive Russian circles from that very period.

Already in his native town of Kalofer he had studied Russian and got acquainted with Russian literature, under the guidence of his father Botyo Petkov, who had also studied in Russia and had become a prominent teacher, scholar and publicist in Kalofer.

Botev was offered a state scholarship and his ardent desire to study in Russia and to affiliate himself to a fuller extent to the literature and culture of Russia was finally to be realized. As a secondary school student in Odessa Botev became indignant with the severe conditions and conservative spirit which reigned at the Gymnasium; he read extensively and educated himself strenuously. Without graduating from the Gymnasium, he studied for a short time at the Faculty of History and Philology of the Novorosyiski University in Odessa.

His immediate and direct contacts with Russian reality and his basic familiarization with contemporary Russian literature offered him the possibility to understand more thoroughly one of the most important periods in the development of Russia during the 19th century and to experience the beneficial influence of the ideas of the progressive-minded Russian society of the period. As a socialist-utopist and revolutionary democrat, Chernishevski exerted a very strong influence over Hristo Botev.

Botev was on very friendly terms with many Polish emigrants in Odessa. Their accounts of the sanguinary quelling of the 1863 Uprising in Poland reminded him with a still greater force the existing conditions in his enslaved country. More and more clearly he began to realize the great tasks which lay before him, and set out to prepare himself for his future revolutionary activities.

The creative activity of the future great poet also began in Odessa

As an emigrant in Romania Botev did not interrupt his ties with the great country. During his teaching term in Izmail he got acquainted and came to the aid of the well-known Russian revolutionary S. Nechaev. His friendship with the other Russian revolutionary Nikolai F. Meledin, also an emigrant in Romania, began during the 1870's. Their plan for the creation of a printing house for the needs of the Russian and Bulgarian revolutionaries remained unfulfilled, but it offered the possibility for Botev to get acquainted with the Odessa-born revolutionaries and in the first place with Sofia G. Roubinstein. Botev became on friendly terms also with three other Russian emigrants and revolutionaries, who lived abroad as eminent revolutionary workers — Constantin Katz (renamed in Romania as Dobrodzhanu-Gerya), N. P. Zoubku-Kodreanu and Dr. N. K. Soudzilovski-Russell.

Like all other workers from the epoch of the Bulgarian National Revival Botev understood the place and importance of Russia in the solution of the Eastern Question and was deeply convinced that it would support the liberation of Bulgaria. For this purpose, as a representative of the Bulgarian Revolutionary Central Committee, he visited Odessa during the month of August 1875, made plans to go to St. Petersburg and to meet Count N. P. Ignatiev in Constantinople. In the last issue of the newspaper" Zname' Botev vividly expressed his limitless faith in the liberatory mission of Russia and the Russian people. History confirmed the validity of this faith of the inspired poet and fiery revolutionary.

НОВИ МАТЕРИАЛИ ЗА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

И. Д. ЗАБУНОВ

Всеки нов документ, свързан с живота и дейността на видния български революционер Л. Каравелов, и особено неговото епистоларно наследство са неоценим източник за изучаването на много важни процеси от българското национално възраждане. Досега са издадени два тома от публицистиката на Л. Каравелов[1] и деветтомното издание на събраните му съчинения[2]. Въпреки това продължават допълнителните издирвания на нови документи за неговия живот и дейност в архивните хранилища на различни страни.

В тази статия се спираме на неизвестната досега преписка между Л. Каравелов и Иван Кишелски, а също така на кореспонденцията на Л. Каравелов до Н. П. Игнатиев и на преписката на руския посланик в Цариград с генералния консул в Букурещ И. Зиновиев. Тези новооткрити документи имат пряко отношение към дейността на Л. Каравелов през годините 1869—1874.

Значителен интерес предизвиква преписката на Л. Каравелов с И. Кишелски. Досега ни беше известно само едно писмо на Л. Каравелов до И. Кишелски, включено от М. Димитров в първия том на „Публицистиката“[3], а след това поместено изцяло от него в „Биографията“ на Л. Каравелов[4]; то е публикувано и в деветия том от съчиненията на Л. Каравелов[5]. Успяхме да открием две писма на Л. Каравелов до И. Кишелски в оригинал. За съдържанието на другите писма можем да съдим само по цитатите от тези писма, които И. Кишелски

[1] Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. „Свобода“ (1860—1869), С., 1957; Публицистиката на Любен Каравелов. Статии, дописки и писма, т. II, С., 1965.
[2] *Любен Каравелов*, Събрани съчинения в девет тома, под ред. на Цв. Унджиева и др., С., 1968.
[3] Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. „Свобода“, с. 590—591.
[4] *М. Димитров*, Любен Каравелов, Биография. С., 1959, с. 213—214.
[5] *Любен Каравелов*, Събрани съчинения, т. IX. С., 1968, с. 508—509.

използува в своята кореспонденция с директора на Азиатския департамент в Министерството на външните работи на Русия П. Н. Стремоухов. Трябва да се отбележи, че по това време името на И. Кишелски е било широко известно както в средите на българската емиграция, така и в самата България.

Иван поп Киров Кишелски (1826—1880 г.) е роден в българския град Котел и много рано емигрирал в Русия. През 1851 г. след завършване на гимназия в Киев постъпва в университета в същия град. Но от самото начало на Кримската война напуска ученето и постъпва като доброволец в руската армия — отначало като преводач, а след това като унтерофицер в Азовския пехотен полк. Намирайки се в действуващата руска армия зад Дунав, И. Кишелски проявявал „рядка самоотверженост и стремеж към доброто, ободрявайки християните да се въоръжат и да се защитят от турските мародери . . ."[6]

На 22 февруари 1855 г. И. Кишелски приема руско поданство[7] и се отправя към Крим в центъра на военните действия. За активно участие в отбраната на Севастопол И. Кишелски неоднократно е награждаван с ордени. Също тук, в Крим, И. Кишелски получава първия офицерски чин.[8] След завършване на Кримската война поручик И. Кишелски предприема пътуване из България, където разпространява „План за постепенното освобождаване на България"[9], съставен от него.

През 1856 г. И. Кишелски съставя проект за „Образованието и напредването българско", като предлага да се образува благотворително общество „от най-образованите" българи, което да има свои филиали във всички краища на света.[10] По същото време И. Кишелски пише за необходимостта от създаване на книгохранилище към Българското настоятелство в Одеса с цел да се разпращат книги оттам из България[11], води

[6] Центральный Государственный военно-исторический архив (по-нататък ЦГВИА), ф. Молдавской армии, оп. 243, св. 27, д. 120, л. 131 об. Копие от свидетелство на И. Кишелски.
[7] ЦГВИА, ф. Молдавской армии, оп. 243, св. 27, д. 120, л. 134. Клетвата, положена от И. Кишелски при приемане на руско поданство.
[8] Из боевого прошлого русской армии, М., 1947, с. 238—239; Отдел рукописей государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина (ОРГБЛ), ф. 327 (Черкасских), папка 56, ед. хр. 19. Материали за дейността на Кишелски (от копие).
[9] *Ц. Генов*, Генерал-майор Иван п. Киров Кишелски (1826—1880).— Българи офицери борци за руско-българска дружба преди Освобождението, С., 1957, с. 40.
[10] *Ф. Шашко*, Проект за „Образованието и напредването българско" на Иван Кишелски от 1856 г. — Известия на държавните архиви, 1972, кн. 22, с. 131—135.
[11] *Ц. Генов*, цит. съч., с. 40.

кореспонденция с българския революционер Г. С. Раковски[12], а през 1863 г., намирайки се на военна служба в Кавказ, създава по негови думи славянски комитет[13]. От 1868 г. полковник И. Кишелски живее постоянно в Одеса. В Одеса[14] И. Кишелски се свързва с българските емигрантски кръгове, които от своя страна поддържали връзка с националноосвободителното движение в родината си. През лятото на 1869 г., когато Каравелов се намира в Одеса, Кишелски поддържа близки отношения с него. Одеската полиция следи Каравелов. Тя получила донос от личен враг на Каравелов, който бил препратен в Одеса от руския консул в Букурещ барон Офенберг. По този начин била предупредена полицията, че Л. Каравелов може да използува престоя си в Русия за пропагандиране на революционни идеи.[15] Полицията възлага на И. Кишелски да узнае причините за пристигането на Каравелов в Одеса. Трябва да се отбележи, че Кишелски използувал полицейското поръчение за официални срещи с Каравелов, като в същото време се стремял да предпази българския революционер от преследвания и възможни репресии. Той успял да увери полицията, че Каравелов не се занимава с революционна дейност и преследва една единствена цел — събиране на средства от одеските българи за откриване на печатница в Букурещ. И. Кишелски опровергал донесенията на Хр. Георгиев за това, че Каравелов е донесъл със себе си революционни прокламации, напечатани в Швейцария.[16]

[2] Архив на Г. С. Раковски, т. II. С., 1962, с. 221, 286.

[13] ЦГАОР, ф. 1750, оп. 1, д. 25. Ръкопис на статията на *И. Кишелски*, За самосъзнанието на руския народ при оказване помощ на славянските народи, 1 януари 1863 г.

[14] Според изявление на И. Кишелски, датирано от 1869 г., неговото официално положение при новоросийския и бесарабския генералгубернатор е неопределено (АВПР, ф. Политархив, 1871—1873, д. 5134). В някои свои писма от 1871 г. И. Кишелски се нарича „отговарящ по славянските въпроси при новоросийския и бесарабския генералгубернатор" (ЦГАОР, ф. 1750, оп. 1, д. 69, л. 91).

[15] *А. Д. Бачински*, Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869 г. — Исторически преглед, 1961, кн. 5, с. 79.

[16] *А. Д. Бачински*, Цит. съч., с. 82. Известно е, че Л. Каравелов пристига в Одеса и по друга причина — за да участвува заедно с одеските българи в обсъждането на въпроса за проектираното Българско книжовно дружество, в чието създаване Каравелов взема най-дейно участие. — Труды Института славяноведения АН СССР, Ленинград, 1932, т. I, с. 136—140; *С. И. Сидельников*, Болгарский революционный центральный комитет (1869—1872), Харьков, 1970, с. 66—67; Д. Л.(еков.). Нови данни за връзките на Каравелов, Друмев и Жинзифов с Българското книжовно дружество. — Литературна мисъл, 1969, кн. 4; *Цв. Унджиева*, Из историята на българската публицистика в Русия. — Литературна мисъл, 1975, кн. 2, с. 3.

Кишелски се обръща с молба към Стремоухов в писмо от 24 октомври 1870 г. да се застъпи за Каравелов, издателя на забранения в Русия български вестник „Свобода". „Казват, че той е революционер в Турция — пише Кишелски, — но как иначе може да спаси себе си и своята родина от турците? На основание на това, че той е революционер, е опасно да се пуска неговият вестник в Русия, който освен добро и взаимно съгласие между славяните нищо лошо срещу Русия не говори и с който той по-скоро помага, а не вреди на политиката на Русия на Изток."[17]

Ние открихме извадки от писма на Л. Каравелов до И. Кишелски с негови коментарии. Тези документи осветляват някои малко известни страни на българското националноосвободително движение. Но основно, централно място в тях заема въпросът за борбата на теченията в българските емигрантски среди. В тази борба се е включила и българската емиграция в Русия, сред която е имало привърженици както на консервативното, така и на революционното течение. Партията на „старите" в лицето на „Добродетелната дружина" била покровителствувана на първо място от консула в Букурещ барон Офенберг, М. Хитрово и от управителя на пансиона за славянски възпитаници в гр. Николаев Т. Минков. Така наречените „млади" намирали подкрепа в Българския комитет в Одеса[18], някои от членовете на който влизали в състава на Одеското българско настоятелство.

Руският посланик в Константинопол Н. П. Игнатиев смятал, че е необходимо да се изгладят противоречията между враждуващите направления и двете партии да се помирят.[19] С тази цел за Букурещ заминава И. Кишелски. Мисията на Кишелски обаче не се увенчава с успех поради нежеланието на „старите" да признаят революционните методи на борба за

[17] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 17 об.

[18] Българският комитет в Одеса е образуван през април 1867 г. с цел, както заявявали неговите членове, „да се съберат пожертвования за освобождението на съотечествениците си от властта на турците" (ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 1921, л. 1 и об.). В състава на комитета освен членовете на Одеското българско настоятелство Н. М. Тошков, възглавяващ комитета, Н. Х. Палаузов и В. Н. Рашеев, К. Н. Палаузов влизали също така Н. Х. Пулиев, М. П. Пашов и П. Ганович. Комитетът поддържал тесни връзки с Българското общество в Букурещ, оказвайки материална помощ на техните издания (АВПР, ф. Консулство в Бухаресте, 1869, д. 1157, л. 311—329 об.). При това, действувайки от името на официалното утвърдено Одеско българско настоятелство, членовете на комитета често предприемали действия, излизащи от рамките на ограничените от устава на настоятелството цели.

[19] *М. Арнаудов*, Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1972, с. 307—308.

освобождението на България от турско иго. По този повод И. Кишелски пише до Константинопол: „Ще се опитам да вразумя дейността на младата партия, но при всички случаи инициативата за тяхното сближаване може да бъде единствено общият интерес на родината: това е пътят за тяхното сближаване."[20]

От кореспонденцията на И. Кишелски с П. Н. Стремоухов се вижда, че Кишелски е получил от Л. Каравелов от 12 юни до 20 септември 1870 г. шест писма и една бележка без подпис и дата. Освен това на 28 април 1873 г. получава още едно писмо от него. Тези писма са много интересни. Така например в писмото си от 12 юни 1870 г. Л. Каравелов протестира срещу тържествените адреси, изпратени от някои кръгове на българската емиграция до турския султан и Али паша по случай провъзгласяването на самостоятелността на българската църква.[21] В същото писмо Л. Каравелов моли Кишелски „да се заеме с младите българи, които пристигат и ще пристигат занапред в Русия, за да постъпят на военна служба"[22]. Второто писмо на Л. Каравелов до И. Кишелски е от 25 юни 1870 г. Писмото дава възможност да се разкрият някои важни моменти от борбата на теченията в средите на българската емиграция. За тази цел е необходимо да се привлекат и някои други, намиращи се на наше разположение документи по този въпрос.

От началото на издаването на Л. Каравеловия вестник „Свобода" борбата между двете враждебни групировки влиза в нов етап. Този етап се характеризира със значително спадане влиянието на „старите" в националноосвободителното движение на българския народ. От друга страна, започва процес на консолидация на младите сили, активизира се тяхната дейност за откриване на форми за организационно групиране. От началото на 1870 г. „старите" и техните привърженици предприемат различни стъпки срещу редактора на „Свобода" и

[20] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 3139, л. I, об.
[21] АВПР, ф. Политархив, 1871—1873, д. 5134, л. 18.
[22] Пак там. След разгрома на четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и разпускането на Втората българска легия в Белград през 1868 г. се стараели да получат разрешение за заминаване в Русия чрез руските консулства (АВПР, ф. Консулство в Измаиле, 1868, д. 11, л. 56. А. Романенко до Г. Офенберг, 3 септември 1868 г.). Съществуващите закони забранявали приемането на служба в руската армия на чужденци. През 1870 г. обаче с ходатайство на Одеското българско настоятелство на командуващия Одеския военен окръг му било разрешено да приема на служба „с правата на свободноопределящи се от втори разряд" за четиригодишен срок за произвеждане на офицери такива славянски младежи от турските провинции, които пристигат в Русия с издадени от турските власти паспорти (АВПР, ф. Посолство в Константинопole, 1872, д. 628, л. 92—94, Д. А. Милютин до Н. П. Игнатиев, 2 май 1872 г.).

онези лица, които по един или друг начин съдействували за разпространяването на този вестник сред българите в Южна Русия. През януари 1870 г. М. Хитрово донася на П. Е. Коцебу „по повод на тукашните българи (т. е. одеските — И. З.) за разпространяването между колонистите на в. „Свобода", който получава предимство пред другия български вестник „Отечество".[23] Още по-рано Т. Минков информира М. Хитрово и Офенберг, че Одеското българско настоятелство „преследва в Русия вестник „Отечество" . . .", а подпомага издаването на в. „Свобода", като при изпращането му в Русия „между страниците се слага забраненият в Русия „Тъпан"[24].

След като редакторът на в. Новоросийски телеграф"[25]

[23] АВПР, ф. Славянский стол, 1870, д. 5084, л. 1. Членовете на Одеското българско настоятелство и преди всичко Н. Х. Палаузов, който в същото време е и цензор на българската преса в Одеса, оказвали материална помощ на вестник „Народност". Водейки борба срещу „Добродетелната дружина" още по времето на Кримската война, одеските българи съдействували на Л. Каравелов за разпространяване на вестника му в Русия. Той получава и материална подкрепа от касата на Настоятелството по време на пребиваването му в Одеса (АВПР, ф. Консулство в Букурещ, 1869, д. 1157, л. 321 об. Докладна записка от членовете на Одеското българско настоятелство). Като обвиняват „старите" за техния аристократизъм и „диктаторски тон", одеските настоятели открито поддържат „младите" в борбата им с българския консерватизъм (пак там, л. 311—329 об.).

[24] АВПР, ф. Консулство в Букурещ, 1870, д. 1164, л. 21 об. Известно е, че след излизането на първите два броя на „Свобода" започват несъгласията и враждата между Л. Каравелов и редактора на „Тъпан" И. Мънзов (*Цв. Унджиева*, Христо Ботев и вестник „Тъпан". — Изследвания в чест на академик Михаил Арнаудов, С., 1970, с. 161). Някои от одеските българи действително били абонирани за този сатиричен лист, но според заключението на цензора на българските вестници Н. Х. Палаузов всички броеве на „Тъпан" са били задържани, понеже в тях се представяли „в лоша светлина намеренията на Русия за облекчаване участта на българите" (АВПР, ф. Консулство в Букурещ, д. 1157, л. 314 об.). Ако обаче заедно със „Свобода" в Русия е проникнал и „Тъпан", то това едва ли е ставало със знанието на Л. Каравелов, който се е отнасял отрицателно към „Тъпан" и неговия редактор, а освен това в едно от писмата си до И. Кишелски пише: „Тъпан" не Ви е нужен и не се спирайте напразно на този боклук" (АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 19 об.) Дори „Тъпан" да е изпращан заедно със „Свобода" от самия Мънзов, то това е възможно само до излизането на 3 брои на „Свобода", докато Мънзов е бил „експедиционен помощник" на Каравелов (пак там, л. 19).

[25] Редакторът на „Новороссийский телеграф" Серебряников, намирайки се в близки отношения с Т. Минков и Хитрово, молил последния да му помогне да открие в редактирания от него вестник специална рубрика, която би била „посветена на българската и сръбската преса", за да „може да възразява на техните нападки и да разпространява правилни (от негова гледна точка — И. З.) възгледи в общественото движение на нашите заддунавски единоверци" (АВПР, ф. Консулство в Букурещ, 1870, д. 1163, л. 27—28).

доставя на П. Коцебу брой на в. „Свобода“ с приложено към него революционно възвание „Към селяните и войските в нашата империя“[26], се поставя въпросът за забраняването на „Свобода“ в Русия.

Следствените органи установяват, че като че ли шрифта, с който е напечатано възванието, и хартията са еднакви с шрифта и хартията на прокламациите на Бакунин и Нечаев и с издавания в Женева „Колокол“.[27] Същата листовка получава „без всякакво писмо“ един от одеските българи (?), който заявил, че „пликът е изпратен от Каравелов“[28]. В Третото отделение вече имало сведения за Каравелов, които не били в негова полза. На 20 април 1870 г. началникът на Московското губернско жандармерийско управление съобщава на своето началство, че почтеният гражданин Кузма Солдатенков е получил от Букурещ печатна прокламация „От руското революционно общество към жените“. А тъй като в Букурещ „живее някой си Каравелов — приятел на Нечаев“, то и изпратената революционна прокламация се приписвала на Л. Каравелов.[29]

По доставените от полицията сведения Бакунин бил обещал на Каравелов парична подкрепа при условие, че редакторът на „Свобода“ ще разпространява неговите революционни издания.[30] В началото на май 1870 г. било дадено разпореждане за забраняването на вестник „Свобода“ в Русия.[31]

Намирайки се в течение на тези работи, И. Кишелски съобщил на Л. Каравелов за това решение. Изглежда, че И. Кишелски е упреквал Л. Каравелов за неговата дейност в Букурещ, тъй като в отговор Л. Каравелов пише: „Не се сърдя, когато срещу мене викат или се съмняват хора неблагонамерени или които малко ме познават, но крайно се огорчавам, когато дори и добре познаващи ме приятели започнат да ме гледат накриво и да ме обвиняват в неща, които не са ми се и присънвали, и да ми намират такива слабости и грешки, които никога не съм имал.“ И по-нататък: „Напразно ме

[26] АВПР, ф. Консулство в Бухаресте, 1870, д. 1163, л. 27, П. Коцебу до Г. Офенберг, 30 април 1870 г. Вж. копието на тази листовка: ЦГАОР, ф. III отделение, 3 експ., д. 110, ч. 3, л. 216—219.

[27] *М. Димитров*, Цит. съч., с. 208.

[28] АВПР, ф. Консулство в Бухаресте, 1869, д. 1163, л. 28.

[29] ЦГАОР, ф. III отделение, 3 експ., 1869, д. 110, ч. 3, л. 202 и об. В III отделение е бил и адресът на Л. Каравелов: Bucarest (Moldowa—Walachiei), Redactia gazety Swoboda, strada Scaunei, nr. 17, Lubin Karawéloff.

[30] *М. Димитров*, Цит. съч., с. 208.

[31] ЦГАОР, ф. III отд., 3 експ., 1869, д. 110, ч. 3, л. 222 и об. От министъра на вътрешните работи до началника на III отделение, 10 май 1870 г.

обиждате, като казвате, че настройвам другите срещу себе си. Нищо не пиша и не съм писал нито против Русия, нито против Сърбия."[32]

Особено силно Л. Каравелов се възмущавал от факта, че му приписват изпращането на революционни прокламации в Русия. „Кажете, за бога — пише до И. Кишелски, — за какви такива прокламации ми пишете? Що за глупости? Хората направо побесняха . . Иначе не можем да убием човека. Не сме в състояние да си отмъстим по честен път? Затова измислят разни прокламации. Ако са честни хора, нека го докажат, както трябва — честно и благородно, а не да ми приписват разни глупости . . ."[33]

Ако се вярва на съдържанието на това писмо, Л. Каравелов не е имал отношение към изпращането на революционните прокламации в Русия. Той упорито отричал своето участие, като изтъквал, че на пощата във Влахия цари пълна анархия, че там работят всевъзможни хора и че не изключва преднамерени провокации, за да постигнат забраната на в. „Свобода".[34] Л. Каравелов пише до И. Кишелски, че отсега нататък ще изпраща всички броеве на „Свобода" до Н. Х. Палаузов и ако се появят отделни бройки, то нека веднага ги изпращат обратно.[35]

Дори ако се допусне, че в своите писма до И. Кишелски Л. Каравелов не е бил съвсем откровен, все пак ни се струва, че едва ли е бил осведомен за сложените във в. „Свобода" революционни прокламации. Едва ли би се решил на такава стъпка, тъй като е рискувал да загуби значително число читатели в лицето на българите, живеещи в Южна Русия, и да подложи на удар своя вестник.[36] Изглежда, това е дело на противниците на Л. Каравелов, за което може да се съди както по споменатите писма на Каравелов до Кишелски, така и по други източници.

Ето още едно свидетелство в полза на тази версия. Подпоручик Боголюб Каталинич[37], пътувал през лятото на 1870 г. из южнославянските провинции на Турция, пише, че руският

[32] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 18 об.
[33] Пак там.
[34] Пак там, л. 19.
[35] Пак там.
[36] По свидетелство на самия Л. Каравелов само в Одеса е имал 18 абонати за вестник „Свобода" (АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 19).
[37] Подпоручикът от 146-и полк, командирован при Главния щаб, Гоголюб (Боголюб) Каталинич преди това е служил в Генералния щаб на австрийския легион в Мексико. През януари — февруари 1868 г. Каталинич в качеството на сръбски офицер извършва пътешествие по европейската част на Турция заедно с В. Скалон — адютант на Н. П. Игнатиев.

консул в Букурещ Офенберг през септември 1870 г. „изпраща в Русия чрез подкупен агент няколко прокламации на Бакунин и Нечаев, скрити във в. „Свобода", за да опетни пред Русия младата българска партия", като вследствие на това именно излиза забраната за внасянето на вестник „Свобода" в Русия.[38]

„Старите" и техните привърженици не можели да се примирят с факта, че вестниците „Народност" и „Свобода" като органи на младата партия намират широко разпространение сред българите от Южна Русия, а техният орган в. „Отечество" не се ползувал с популярност. В края на 1869 г. той имал само шест абонати от българските колонии.[39]

Тази хипотеза се подкрепя и от другите писма на Л. Каравелов до И. Кишелски. Така например в писмото си от 25 юни 1870 г. Л. Каравелов пише: „Прокламациите, за които Вие говорите, са или измислица, или някаква злоупотреба, или накрая това е работа на Мънзов, който по това време беше мой експедиционен помощник и когото вече изгоних за много . . . злоупотреби."[40] В писмо от 22 юли 1870 г. Л. Каравелов съобщава: „Най-накрая разбрах кой ми вреди. Това са Касабов и Мънзов, те са уредили това, повярвайте на честната ми дума, от завист, защото не се ръководя от тяхната програма и не проповядвам *дуализъм* (на Турция с България)[41]. Със своя вестник аз им развалих работата да получават турски лири от Али паша . . ."[42] „Касабов и Мънзов излязоха страшни негодници" — твърди Каравелов в следващото си писмо.[43]

Ако се съди по съдържанието на писмата на Л. Каравелов до И. Кишелски, ръководството на „младите" и преди всичко И. Касабов и Мънзов не са могли да се примирят с насочеността на „Свобода" и се опитвали да я въвлекат в руслото

[38] *Н. П. Жуковская, А. Е. Шнейдер*, Записки Боголюба Каталинича о военно-политическом положении в южнославянских землях в 1869—1870 гг. — Славянский архив, М., 1961, с. 220. В „Бележки за пътешествието през южнославянските земи през месеците юли — август (1870 г.)" Каталинич се отнася с голяма симпатия към младата партия, която „има големи връзки с България чрез в. „Свобода", преведените руски книги и прочие . . . Тя се опитва да изпълни по най-бързия път всички задължения, които й налага културата на това столетие" (пак там, с. 221). Младата партия ръководи българското движение „от двете страни на Дунав" (пак там). От друга страна, Каталинич нарича Христо Георгиев „черна душа" и критикува програмата за действие на възглавяваната от него „Добродетелна дружина".

[39] АВПР, ф. Консулство в Бухаресте, 1870, д. 1164, л. 34 об., Т. Минков до Офенберг, 23 декември 1869 г.

[40] Пак там, ф. Политархив, д. 5134, л. 19.

[41] Така е в текста.

[42] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 19 об.

[43] Пак там.

на антицарската и антисръбската политика. В едно от писмата си Л. Каравелов пише на И. Кишелски: „Господин Касабов (бившият издател на враждебния за Русия в. „Народност", той е бил подкупен, както разбрах, по частен път), Мънзов (издателят на сатиричното списание „Тъпан") и други, подстрекавани от полската и западната пропаганда, просто са готови да ме изядат за това, че не нападам руснаците и сърбите."[44] В друго писмо четем: „Боже, спаси ме! От всички страни интриги, заплахи, безпаричие, просто да се побъркаш."[45]

Въпреки крайно тежкото си положение Л. Каравелов запазва насочеността на „Свобода", с което не могли да се примирят неговите противници. Не е изключено да са се решили именно по тази причина да компрометират Л. Каравелов пред царските власти, като го принудят по този начин да излезе срещу Русия на страниците на своя вестник. Но Л. Каравелов не само че не се обръща срещу Русия, а дори отказва да публикува в „Свобода" кореспонденции с антируска насоченост.[46]

В стремежа си да постигне отмяна на забраната на в. „Свобода" в Русия Л. Каравелов търси подкрепата на руския посланик в Константинопол Н. П. Игнатиев. На 20 октомври 1870 г. Л. Каравелов заедно с Д. Ценович и от името на „Българското общество" пишат писмо до Игнантиев.[47] Между другото съобщават и за злоупотребите на барон Офенберг и на главата на партията на „старите" Хр. Георгиев, които в борбата си срещу младата партия използуват средства от „най-мръсен и най-подъл и отвратителен характер". „Не е нужно да се доказва — пишат авторите на писмото, — че постъпките на едно лице, особено когато то е официално, хвърлят сянка върху цялата държава и дори върху целия народ.[48] Л. Каравелов и Д. Ценович предлагат на руската цензура „да прегледа всички броеве на вестника („Свобода" — И. З.) и ако намерят нещо осъдително за Русия, то ние сме готови да понесем най-строго наказание."[49]

Л. Каравелов винаги се е отнасял с голяма симпатия към Русия, към руския народ и е бил привърженик на идеята за създаване на южнославянска конфедерация под покровителството на Русия. „Ние — пишат Л. Каравелов и Д. Ценович — проповядваме сред южнославянския свят, че нашето спасение

[44] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 18 об.
[45] Пак там, л. 19.
[46] *Любен Каравелов*, Събрани съчинения, т. 9, с. 509.
[47] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1870, д. 1167, л. 9—12 об.
[48] Пак там, л. 11 об. — 12.
[49] Пак там.

се крие в южнославянската конфедерация и в сближаването ни с Русия."[50]

И. Кишелски нееднократно е ходатайствувал пред Азиатския департамент за разрешаването на в. „Свобода" в Русия. Но царските власти остават глухи към тези молби и никакви изменения на отношението към вестника на Каравелов не са последвали. В отговор до И. Кишелски директорът на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов пише: „Що се отнася до вестник „Свобода", то този въпрос крайно ме затруднява. Напълно вярвам на вашите думи за неговата благонадеждност, но в същото време пред мене е и донесението на Офенберг, който неблагоприятно се отзовава за редактора и комуто аз също нямам причини да не вярвам. Затова предлагам този въпрос да се остави в сегашното си положение на изчакване, докато се изясни дотолкова, че да може да се разгледа."[51]

От анализа на писмата на Л. Каравелов до И. Кишелски става ясно, че Л. Каравелов в този период е водил борба на два фронта: от една страна, в условията на остри противоречия в средата на българската емиграция в Румъния той решително застава срещу консервативната партия на „старите" и техните покровители; от друга страна, Л. Каравелов не е съгласен с тази част от „младите", които проповядват идеята за дуализъм. Около редактора на „Свобода" се групират няколко души, които помагат на Каравелов при издаването на вестника и пропагандират на страниците му своите идеи. Целта на Каравелов е била да обедини своите съмишленици около една задача — борбата за сваляне на турското робство и постигане на истинска свобода от българския народ.

От цялата кореспонденция между Л. Каравелов и И. Кишелски най-голям интерес предизвикват две оригинални писма на Л. Каравелов.[52] Както вече се спомена, те не са били известни в литературата досега и затова ги прилагаме цялостно. Първото писмо (оригинал), което е без дата и без получател, макар че е било адресирано до И. Кишелски, се препраща от него до П. Н. Стремоухов на 24 октомври 1870 г.[53]

„Секретно

Защо ми не изпраща Серебряников „Новорос(сийский) телеграф"[54]. Поместени ли ся в него некои дописки из Русчук и

[50] Пак там, л. 10 об.
[51] Пак там, ф. Политархив, д. 5134, л. 22 об.
[52] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 18 об.
[53] Пак там, л. 20 об.
[54] В текста: телеграть.

Букурещ или не? Може да се се изгубиле.[55] Много писма са губат. Офенберг и Христо (Георгиев — б. р.) правят такива работи с името на Россія, щото е срамота и да говори човек. Не може да има Россія симпатия между българете, ако работите тука вървят така. Кажи ми защо е запретена „Свобода"? Аз пращам съвсем отворен пакетът и пак ги не раздават. Срамота е и грехота е. Питай губернаторът и напиши ми що да права. Драган Цанков е написал една брошура, която се напечата тука (ако и да е казано в Женева). Тая брошура ми са хареса отчасти, а отчасти ми са не харесва. Аз и държах коректурата, но *той* (подчертано в текста — И. З.) ми недозволи да преправа нито една точка, освен езикът и правописанието. Мойят език му са много харасвал.

Твойте *въпросы* (подчертано в текста — И. З.) могат[56] да са напечатат, но потребни ся за 10 000 парчета 140 жълтици авст(рийск і). Вопросите ся потребни, но от дека да земеш пари.

Още една книга е готова за печат: „Как требва българите да воюват съ търците", заедно с фортеф(икация?)[57] и пр., но требват около 60 жълтици. Ами хъбъ? Чакаме с нетърпение твойят отговор."[58]

Между другото в писмото се говори за брошурата „Български глас."[59] Общоизвестно е, че „Програмата на българския

[55] Установено е, че Л. Каравелов е публикувал някои свои статии в „Новороссийский телеграф". Но той сътрудничи на този вестник само през 1869 г. (*Цв. Унджиева*, Цит. съч., с. 110), тъй като редакторът на вестник „Новороссийский телеграф" след издаването на вестник „Свобода" прекратява отношенията си с неговия редактор.

[56] Над думата „могат" с ръката на И. Кишелски е написано в скоби „статистически". Става въпрос за ръкописа на И. Кишелски „Статистическа програма или ръководство". По-подробно вж. *К. Възвъзова-Каратеодорова и В. Д. Конобеев*. „Статистическа програма или руководител". Непубликуван ръкопис на Иван Кишелски, редактиран от Любен Каравелов. — Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий", т. XII, 1971, с. 141—165.

[57] По-нататък е зачертана първата сричка на думата „карти".

[58] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 21 и об.

[59] През 1871 г. във връзка с процеса над нечаевци се разпостранява и името на Л. Каравелов (вж. *В. Я. Гросул*, Российские революционери в Юго-Восточной Европе (1859—1874 гг), Кишинев, 1973, с. 371—372). Като узнава за това И. Кишелски не само че не се застъпва за Л. Каравелов, но открито изказвал съжалението си за предишната дружба с българския революционер. В началото на септември 1871 г. И. Кишелски пише до П. Стремоухов, като прави опит да се реабилитира за предишното си застъпване за Л. Каравелов. Заедно с писмото И. Кишелски изпраща на П. Стремоухов брошурата на български език „Братя българи" от 23 юли 1871 г. от Бъл-

революционен комитет" за първи път е публикувана през август — септември 1870 г. в органа на руската секция на I интернационал, списание „Народное дело".[60] В леко изменена редакция тя се появява на български език във в. „Свобода" от 14 октомври 1870 г.[61] И накрая през същия месец тя се появява в разширен вариант в анонимната брошура „Български глас"[62].

Разбира се, въз основа на цитираното писмо на Л. Каравелов до И. Кишелски не може да се даде изчерпателен отговор на въпроса за авторството на програмата на българските революционери, още повече, че Каравелов не е бил достатъчно откровен с Кишелски в това писмо.

Подобно обстоятелство може да се обясни с няколко причини. В условията на остра междупартийна борба в средата на българската емиграция Л. Каравелов съзнателно изопачавал някои факти, умишлено вкарвал в заблуждение И. Кишелски. Л. Каравелов не е искал да разкрие напълно пред Кишелски тайните на вътрешната борба в младата партия, особено пък по въпроса за организационното оформяне на това течение и за неговата програма. Познавайки неустойчивото и непоследователно отношение на И. Кишелски към междупартийната борба в средата на българската емиграция, отчитайки връзките и влиянието на И. Кишелски в Русия, Л. Каравелов често му дава лъжливи сведения, като по този начин е искал да използува И. Кишелски за свои цели. Възможно е Л. Каравелов да се е досещал и за кореспонденцията между И. Кишелски и П. Н. Стремоухов. Трябва обаче да се отбележи, че Каравелов като политически деец е прилагал тактиката на лавиране, що се отнася до маловажни, второстепенни въпроси, засягащи вътрешнопартийните спорове, характеристики на отделни личности. Но по главните, кардинални въпроси на националноосвободителното движение на българския народ Л. Каравелов е бил особено принципен, не е допускал никакъв фалш. Това е необходимо да се отчете, когато се разглежда въпросът за авторството на програмните документи на бъл-

гарския революционен централен комитет (АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 27—32 об.), както и съставения от него „Очерк на статиите на българския вестник „Свобода", получаван от 6 февруари 1871 г. . . ." (пак там, л. 33—38 об.). В същото писмо И. Кишелски твърди, че Л. Каравелов е редактирал брошурата „Български глас", която „ясно изразява начина и системата на неговите революционно-републикански идеи, срещу които аз неведнъж съм писал" (пак там, л. 23 об. 24).

[60] Народное дело, Женева, бр. 6—7, 1 авг. 1870.

[61] Свобода, год I, бр. 46, 14 окт. 1870.

[62] Български глас. От БРЦК, Женева, 1870, *Любен Каравелов*, Събрани съчинения, т. 9, с. 537—556.

гарските емигранти: „Програмата на БРЦК“ и „Български глас“.

Известно е, че след пристигането си в Букурещ Л. Каравелов влиза в групата „Млада България“ или „Братска любов“. Българският изследовател проф. Ал. Бурмов пише, че Каравелов отива на „компромис със своите идеологически позиции, но това е бил компромис временен и необходим“[63]. В началото, тръгвайки с младите, Л. Каравелов, макар и да не е съгласен с тяхната дуалистическа, антицарска и антисръбска политика, избягвал резките нападки срещу тази политика, не издигал лозунги, които биха могли да разпалят вражди сред младата партия.[64] В един от броевете на вестник „Свобода“ той пише: „Но ако между нас и съществува някакво несъгласие, това несъгласие е толкова малко и нищожно, че би могъл да го забележи само този, който търси подобно несъгласие в което и да било друго общество, с една дума — нашето несъгласие е домашно, братско и човешко: такова несъгласие съществува навсякъде . . . а ако ние понякога дори споримъ, то спорът ни е само за това, по какъв път да вървим, за да може по-лесно да осъществим своите желания, и повече нищо . . .“[65]

С други думи, Л. Каравелов сам е признавал факта, че през 1870 г. въпреки вътрешната борба е имало съгласуваност по основните въпроси на дейността на „младите“. Л. Каравелов е разбирал, че неговите бъдещи съюзници и съратници ще бъдат членовете на „Млада България“. Политическите лозунги на „младите“ за ликвидиране на турското господство, борбата им срещу „Добродетелната дружина“ и т. н. са били близки на Л. Каравелов. Той се е обявявал само срещу тези от ръководителите на „Млада България“, които открито са провеждали прозападна и антируска политика, което именно се явява и основна причина за разпадането на тази организация.

В писмото си до И. Кишелски Л. Каравелов, изглежда, умишлено сочи Драган Цанков като автор на „Български глас“. Като проповедник на униатството в България, Д. Цанков едва ли би могъл да напише такъв революционен документ. Изглежда, че Л. Каравелов, който е знаел за отрицателното отношение на петербургския кабинет към униатството въобще и към Д. Цанков по-специално, а също така и по конспиративни причини[66], като не желаел да назове когото и да

[63] *Ал. Бурмов*, Цит. съч., с. 58.
[64] Пак там, с. 333.
[65] Свобода, год I, бр. 11, 18 ян. 1870
[66] Л. Каравелов съобщава на И. Кишелски за брошурата „Български глас“, тъй като Кишелски вече е бил прочел за готвеното издание във в. „Свобода“ („Свобода“, год. I, бр. 46, 14 окт. 1870), понеже един екзем-

било от своето близко обкръжение, сочи Д. Цанков като автор на брошурата. Едно е сигурно — участието на самия Л. Каравелов в написването, редактирането и издаването на брошурата „Български глас".

Откриването на нови документи ще позволи по-обстойно да се отговори на този въпрос. Особен интерес предизвиква вече споменатото писмо на Л. Каравелов и Д. Ценович до Н. П. Игнатиев. Писмото е написано на 20 октомври 1870 г., т. е. една седмица след излизането на „Програмата" във в. „Свобода". Писмото е заверено с печат с изображението на българския лъв с царска корона, с вдигнат нагоре кръст и с надпис „Българско народно общество. Букурещ".[67] Както се вижда от писмото, Л. Каравелов и Д. Ценович се обръщат към Н. П. Игнатиев не от името на „Млада България" или „Българския централен революционен комитет, а от името на „Българското народно общество" (БНО). Работата е там, че по това време между Л. Каравелов и членовете на организацията „Млада България" са съществували значителни разногласия.[68] Л. Каравелов обединява около себе си група съмишленици, които му помагат да издава в. „Свобода", и през този период предприема някои стъпки за организационно отделяне от „Млада България". Л. Каравелов решавал почти всички въпроси самостоятелно, като посвещавал в намеренията си само най-близките си съмишленици, тъй като още значителна част от неговите привърженици не били скъсали с „Млада България".[69]

Ако се съпоставят политическите искания от „Програмата на БРЦК" със статията във в. „Свобода", то могат да се установят някои принципни разлики между тях. Във в. „Свобода" българският народ се призовавал към въоръжено въстание срещу турското владичество. „Революция, революция и революция е нашето спасение . . . Българите са длъжни . . . да

пляр се е пускал в Одеса на името на И. Кишелски с разрешението на министъра на вътрешните работи (*А. Д. Бачински*, Цит. съч., с. 84—85).

[67] АВПР, ф. Посолство в Константинопол, 1870, д. 1167, л. 12 об.

[68] Вж. например: Свобода, год I, бр. 2, 13 март 1871.

[69] Приблизителният състав на обкръжението на Л. Каравелов в края на 1870 г., което формално образувало организацията „Българско народно общество", можем да определим по писмото на В. Левски до емигрантите в Румъния, написано в началото на 1871 г. В. Левски пише, че всички въпроси се решават не от представителите на българската емиграция в Румъния, и назовава Л. Каравелов, Д. Ценович, Т. Райнов, Г. Живков, Ив. Кършовски, Д. Попов, а преди всичко с одобрението на БРЦК в България (*Д. Т. Страшимиров*, Васил Левски. Живот, дела, извори, т. I, С., 1929, с. 57—63).

въстанат — друго спасение за нас няма и не може да има."[70] А в „Програмата" това положение звучи така: „Ние ще употребим срещу турското правителство същите мирни средства, каквито бяха употребени срещу гръцкото духовенство; само в случай на необходимост ще прибегнем към оръжие, огън и меч."[71] В брошурата „Български глас" се говори направо за необходимостта от народно въстание и за средствата, необходими за това, макар че все още не се поставя задачата за непосредствена подготовка.

Анализът на „Програмата" и на брошурата „Български глас" позволява да се направи изводът, че те са отразили идеите на двете направления в средата на „младите" в Букурещ. Ако „Програмата на БРЦК" отразява възгледите на ръководството на „Млада България", то в „Български глас" са отразени вече основните програмни искания на лявото революционно крило, обединено около Каравелов и неговия вестник „Свобода" и носещо названието „Българско народно общество". Това общество още не е било организационно оформено и е представлявало по-скоро група на съмишленици, които се стремят да установят връзка с България и поддържат идеята за въоръжена борба срещу османското иго.

Както изглежда, БНО просъществувало до 1871 г., когато неговите членове установяват контакт с БРЦК в България, възглавяван от В. Левски, и когато се поставя въпросът за единна организация, което и става през април — май 1872 г. в резултат на Общото събрание.

Така стои въпросът с първото оригинално писмо на Л. Каравелов до И. Кишелски.

В края на 1870 г. отношенията между Л. Каравелов и И. Кишелски охладняват, а скоро и съвсем се прекъсват. В литературата са приведени достатъчно данни, в това число и преписката на Л. Каравелов и И. Кишелски във връзка с нотата на Горчаков до европейските кабинети и до Турция. Във връзка с това Л. Каравелов рязко се изказва против политиката на царското правителство по Източния въпрос.[72] На тази почва става пълното скъсване на Л. Каравелов с И. Кишелски.[73]

Да разгледаме второто писмо на Л. Каравелов от 28 април 1873 г. (И. Кишелски пише до П. Н. Стремоухов, че това е първото писмо на Каравелов от времето, когато И. Кишелски

[70] Свобода, год. I, бр. 32, 27 юни 1870.
[71] Народное дело, Женева, бр. 6—7, 1870.
[72] Вж. Свобода, год. I, 10 и 18 ноем. 1870.
[73] По-подробно вж. *М. Арнаудов*, Цит, съч., с. 307—308, 493—494.

се е отказал „от всякаква солидарност с Л. Каравелов“[74].) Привеждаме това писмо цялостно.

„Бухарест, 1873 г. 28 апреля.

Милостивый государь, Иван Кирич!

Полтора года тому назад я был извещен, что мое имя компрометир(ов)ано в России и что я обвиняюсь в большия преступления.[75] Разумеется, что я сам не знал в чем провинился и какого рода эти преступления.

Нынешнюю зиму я был в Белграде и узнал от покойного Блазновца, что меня обвиняют в следующем: 1) что известный коммунист Нечаев был у меня в 1868 г. в Бухаресте и прожил в моей редакции целую неделю; 2) что у Ивана Прыжова найдены мои письма, в которых я будто бы ему рекомендую каких-то агентов; 3) что я работаю против России (?). Я опровергаю эти обвинения и всегда готов доказать каждому их неосноватеьлность. Слушайте. Если Нечаев был в Бухаресте в 1868 году, то Каравелов в то время не мог его принять в свою редакцию, потому что был арестован в Песте как русский агент. В 1869 году редактором болгарской газеты был не Каравелов, а Касабов. Но пойдемте дальше. Я был знаком с Прыжовым, но мое знакомство было совсем *невинно*[76]. Прыжов писал мне, что намерен издать книгу под заглавием „История вина“ и просил меня доставить ему материалу, т. е. различные предания, песни и верования о вине из южнославянского мира. Я ему послал несколько болгарских песен. После этого Прыжов написал мне, что ему желательно иметь еще хорватских и сербских преданий. Я ему рекомендовал Богишича (который был профессором в Одесском университете) и Панту Сречковича в Белграде, который занимается народными преданиями.

[74] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 56. И. Кишелски до П. Стремоухов 7 май 1873 г. През 1870—1871 гг. И. Кишелски действително скъсва отношенията си с Л. Каравелов и временно променя характера на своята дейност. И. Кишелски говори „за необходимостта от възпитаване в Русия на южнославянски девойки и за образуването за тази цел на благотворително-възпитателно дружество“ (ЦГАОР, ф. 1750, оп. I, д. 66, л. 37 и об.), пише записката „Мисли за образуването на общославянско учено-литературно-промишлено дружество. . .“ (ЦГАОР, ф. 1750, оп. I, д. 12, л. 1—6 об.), ходатайствува за учредяването на пансион в Киприановския манастир в Бесарабия „с всички удобства за духовните възпитаници от заддунавските българи“ и възпитанието на българи в гр. Кишинев (ОР ГБЛ, ф. 327—I, п. 56, д. 19), а по-късно оказва съдействие на пристигащите в Русия българи за постъпването им на военна служба (АВПР, ф. Посолство в Константинополе, 1873, д. 629, л. 100—101).

[75] Така е в текста.

[76] Подчертано в текста.

Рекомендовал ему еще Войникова и Павла Тодоровича, которые собирают народные песни. Кажется, что ему рекомендовал и Василия Чолакова. Скажите теперь, похожи ли эти люди на революционеров? Прыжов еще жив, а мои письма целы, следовательно я желаю стать перед судом каждую минуту и доказать своим неприятелям, что меня не в состоянии очернить най бессовестные интриги.

Я просил уже русского консула в Бухаресте об этом деле и готов отвечать перед законом. Если русский консул и генерал Игнатьев не удовлетворят мою просьбу, то я обращусь к самому государю императору. Моя честь и мое имя должны быть очищены. Благодарю Вас, что Вы всегда защищали меня. Скоро я Вам докажу, что Вы не ошиблись во мне. Как Вы думаете, напечатать ли это заявление в русских журналах или нет? Барон Офенберг се много излъга в това дело. Посылаю Вам два талира и прошу Вас купить и прислать мне как можно скорее следующие книги:

1) „Рассказы о старинным людьям" (4 книжки стоят 65копеек);

2) Из природы. Рассказы для детей по Вагнеру. Эти книжки будут переведены на болгарский язык. Пошлите их до русского консула в Бухаресте.

Л. Каравелов

Излезла е книгата на бая Панайота. До кого да я прата?"[77]

Ако сравним това писмо на Л. Каравелов с другото, адресирано до руския консул в Букурещ И. А. Зиновиев[78], веднага може да се види, че съдържанието им е почти еднакво. Тъй като изследователите вече са разглеждали писмото на Л. Каравелов до И. Зиновиев, то тук ще оставим тези писма без коментар.

Каква е предисторията на тези писма? Известно е, че след

[77] АВПР, ф. Политархив, д. 5134, л. 57—58 об.

[78] *Любен Каравелов*, Събрани съчинения, т. IX, с. 524—527; АВПР, ф. Посолство в Константинополе, 1873, д. 721, л. 6—7 об. Писмото е получено в Константинопол на 21 октомври 1873 г. (пак там, л. 6). Дейността на барон Офенберг като консул в Букурещ е предизвиквала недоволство дори в дипломатическите кръгове на Русия. Още през 1866 г. руският посланик в Персия Н. К. Гирс пише до Н. П. Игнатиев. „Никога не съм се съмнявал в добросъвестността и честността на Офенберг, но не му достига далновидност и дипломатически талант. Едностранчивите възгледи в политиката са неподходящи, затова се боя да не загубим значението си в Княжествата" (ЦГАОР, ф. 730, оп. I, д. 631, л. 24 об.). През януари 1872 г. на мястото на Офенберг за руски консул в Букурещ е назначен И. А. Зиновиев (ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2901, л. 13, И. Зиновиев до Н. П. Игнатиев, 7 януари 1872 г.).

арестуването на Д. Общи и последвалите гонения на членовете на революционните комитети в България Л. Каравелов е застрашен от предаването му от румънските власти на Високата порта. В литературата е утвърдено мнението, че руският консул в Букурещ И. А. Зиновиев отказал да се застъпи за Л. Каравелов и той е принуден да бяга в Белград.[79]

От кореспонденцията между И. А. Зиновиев и Н. П. Игнатиев обаче става ясно, че положението е друго. На 22 декември 1872 г. И. А. Зиновиев пише писмо до Н. П. Игнатиев, в което се говори, че правителството на Румъния се отнася с недоверие към Л. Каравелов и иска да прекрати издаването на вестник „Свобода"[80], а самият редактор да бъде помолен „да напусне веднага Румъния"[81].

Л. Каравелов се обръща лично към И. Зиновиев за подкрепа, а той от своя страна беседва с румънския министър на външните работи, който помолил И. Зиновиев „заради собствената му безопасност . . . да покани Каравелов или временно да напусне Букурещ, или да се скрие"[82]. След съвещание със сръбския агент, под чието покровителство се намирал Л. Каравелов, И. Зиновиев посъветвал Каравелов „да се оттегли, което той (Л. Каравелов — И. З.) и направил"[83]. При разговора на И. Зиновиев с Л. Каравелов се изяснява, че задачата на Л. Каравелов е с помощта на вестник „Свобода" „да пробужда в българите национални стремежи и да поддържа у тях ненавистта към турците"[84], като за тази цел привлича многочислени „кореспонденти от различни краища на България", чиито имена Каравелов отказва да назове.[85] Преди заминаването си Л. Каравелов излага през И. Зиновиев позициите си, като твърди, „че според него слабите избухвания в България, макар и да не донесат положителни резултати, все пак са полезни, тъй като приучават българите да държат . . . за народното дело, чрез което се укрепва още недостатъчно съзрелият народен характер за борба с турците"[86]. И. Зиновиев съобщава за този разговор на Н. П. Игнатиев и той,

[79] *М. Арнаудов*, Цит. съч., с. 395.
[80] Когато румънското правителство започва „гонението срещу редактора на „Свобода", сръбският агент Цукич се обръща към германския консул Тилау, който по молба на Цукич „се застъпва за Каравелов и успява да го защити" (ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2901, л. 35. И. Зиновиев до Н. П. Игнатиев, 25 февруари 1872 г.).
[81] АВПР, ф. Консулство в Бухаресте, 1872, д. 1180, л. 66 и об.
[82] Пак там, л. 67.
[83] Пак там.
[84] Пак там, л. 67 об. — 68.
[85] Пак там, л. 68.
[86] Пак там, л. 69 и об.

като разбира, че турците „желаят предаването му (на Л. Каравелов — И. З.), се съгласява със Зиновиев, че най-добре ще бъде Каравелов „да избави румънското правителство от грижи и затруднения, като по собствена инициатива се скрие за известно време“[87]. И. А. Зиновиев твърдял, че му „се е наложило открито да се застъпи за Каравелов“[88] и редакторът на в. „Свобода“ доброволно е заминал от Букурещ за Белград, „за да не навлече неприятности на румънското правителство“[89].

В историческата литература все още не са разкрити причините, заставили Л. Каравелов да се обърне към официалните представители на Русия с молба за защита от възможните преследвания. Съветският историк Л. Ерихонов смята, че инициаторът за писмото на Л. Каравелов до руския консул в Букурещ е самият И. А. Зиновиев, „който за разлика от своя предшественик барон Офенберг, се отличавал с известен либерализъм и подкрепял младите сили на българската емиграция в Букурещ“[90]. „Непосветен в много от делата на редактора на „Независимост“ — пише Л. Ерихонов, — той (И. А. Зиновиев — И. З.) виждал в него влиятелния човек в средата на младата емиграция и е искал да подчини този човек на своите намерения и планове . . . да го очисти от подозренията на царските власти в името на едно бъдещо сътрудничество.“[91]

След получаването на писмото на Л. Каравелов И. Зиновиев се опитал да му даде ход. Той пише до Н. П. Игнатиев, че не знае нито в какво обвиняват Л. Каравелов, „нито доколко той е заслужил тези обвинения“[92]. Все пак той се решава да ходатайствува за Л. Каравелов „тъй като неговото поведение, откакто аз съм в Букурещ, не дава повод за предубеж-

[87] АВПР, ф. Консулство в Бухаресте, 1872, д. 1178, л. 189 и об. Н. П. Игнатиев до И. А. Зиновиев, 7 декември 1872 г.
[88] Пак там, ф. Посолство в Константинополе, 1872, д. 1543, л. 299, об. И. А. Зиновиев до Н. П. Игнатиев, 1 декември 1872 г.
[89] Пак там, ф. Дипломатическое агенство в Букурещ, 1873, д. 3, л. 2.
[90] *Л. Ерихонов*, Любен Каравелов и русское общество. — Изследвания и статии за Любен Каравелов, С., 1963, с. 80. Интересна е характеристиката на И. Зиновиев за членовете на комитета на „старите“ в Букурещ, които по негови думи „не заслужават даже името на патриоти“, и да се представя този комитет за някаква сила „е възможно само от страна на такъв закоравял консерватор като моя предшественик (т. е. Офенберг — И. З.)“ (ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2901, л. 30). По този повод И. Зиновиев пише: „От Петербург непрекъснато ми пишат да вървя по стъпките на Офенберг. Аз не се отклонявам, където нашите мнения са сходни, но там където не са — не може да се изисква да вървя срещу собствените си убеждения“ (ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2901, л. 30. И. Зиновиев до Н. П. Игнатиев, 16 март 1872 г.).
[91] *Л. Ерихонов*, Цит. съч., с. 80.
[92] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2901, л. 108.

дения от наша страна“[93]. И. Зиновиев пише, че в разговора си с Л. Каравелов той е обяснил причината, подбуждаща го да се реабилитира пред руското правителство: „Задължен на Русия за своето образование, той е изпълнен с признателност към нашето правителство и не би искал да минава за неблагодарен.“[94]

Скоро след това се започва кореспонденция между шефа на жандармерията и Н. П. Игнатиев, която не носи благоприятни резултати за Л. Каравелов.[95] В Трето отделение решават, тъй като сведенията за Л. Каравелов са неблагоприятни, да оставят писмото му без отговор.[96] Също и И. Кишелски се отказва да подкрепи Л. Каравелов, въпреки че преди е поддържал с него дружески отношения. „Избягвам всички контакти с него“ — пише И. Кишелски през март 1874 г.[97]

Така приключват връзките между двамата български деятели, които са принадлежали към различни направления в българското освободително движение. Дребнобуржоазната ограниченост на И. Кишелски не му позволява да се придържа последователно към принципите на освободителната борба.

Разгледаните от нас документи помагат да се разкрият някои сложни въпроси от още по-сложната и съвсем непълна биография на Л. Каравелов. Те представляват интересен материал и за изучаване дейността на българската емиграция.

[93] ЦГАОР, ф. 730, оп. 1, д. 2901, л. 108 и об.
[94] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1873, д. 721, л. 8. И. Зиновиев до Н. Игнатиев, 7 ноември 1873 г.
[95] Публицистиката на Л. Каравелов, т. II, стр. 533—534; ЦГАОР, ф. 109, III отд., 3 експ., 1869, д. 110, ч. 3, л. 256 и об., л. 257 и об.
[96] *М. Димитров*, Цит. съч., с. 534.
[97] АВПР, ф. Дипломатическое агенство в Бухаресте, 1874, д. 20, л. 19 и об. И. Кишелски до И. Зиновиев, 28 март 1874 г. Пак там се пази разписка от Л. Каравелов за получаването на тези пари: „Расписка. Получены 15 рублей от русского генерального консула в Бухаресте за в. „Независимость“, адресуемой полковнику Ивану Кишельскому.
Бухарест Л. Каравелов“ (пак там, л. II).
13 апреля 1874 г.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ О ЛЮБЕНЕ КАРАВЕЛОВЕ

И. Д. ЗАБУНОВ

(Резюме)

В статье подробно рассматривается неизвестная переписка болгарского революционера Л. Каравелова и известного деятеля Болгарского возрождения, болгарина на русской службе И. Кишельского и некоторые другие материалы, имеющие отношение к деятельности Л. Каравелова в 1869—1874 гг.

Центральное место занимает вопрос о борьбе различных течений и группировок в среде болгарской эмиграции в Румынии и России. Показано отношение различных представителей болгарской эмиграции на юге России к деятельности, так называемых, „старых" и „молодых". Это особенно сильно проявилось при решении вопроса о пропуске в Россию газеты „Свобода".

На основе анализа некоторых писем Л. Каравелова И. Кишельскому автор показывает противоречия в рядах „молодых", различные взгляды на цели и задачи национально-освободительного движения, методы их осуществления. Анализируя одно из писем Л. Каравелова, автор высказывается по вопросу об авторстве брошюры „Болгарский голос" и доказывает причастность Л. Каравелова к ее написанию, редактированию и изданию.

В статье делается попытка показать организационное оформление „молодых" и роль в этом Л. Каравелова.

Автор неоднократно останавливается на вопросе об отношении представителей официальной России к Л. Каравелову и деятельности „молодых".

NEW DATA ON LIUBEN KARAVELOV

I. D. ZABOUNOV

(Summary)

The article looks in detail at the unknown correspondence of the Bulgarian revolutionary L. Karavelov and the famous figure of the Bulgarian Renaissance, the Bulgarian in Russian service I. Kichelski, and some other data, which has relation to the activity of L. Karavelov in 1869—1874.

The main question is the struggle of different currents and groups in the midst of Bulgarian immigration in Roumania and Russia. The attitude of different representatives of the Bulgarian immigration in the South of Russia to the activity of the so called 'old' and 'young' is shown. This was strongly displayed during the resolution of the problem of introducing the paper 'Svoboda' into Russia.

On the basis of the analysis of some letters from L. Karavelov to I. Kichelski, the author shows the contradiction in the ranks of the 'young', different views about the goals and problems of the national liberation movement, on the methods for their accomplishment. Analysing one of the letters of L. Karavelov, the author gives his opinion on the question of authorship of the paper 'Bulgarian voice' and proves the involvment of L. Karavelov in its writing, editing and publishing.

The article makes an attempt to show the organizational formation of the 'young' and L. Karavelov's role in it.

The author repeatedly points to the attitude of the official Russian representatives towards L. Karavelov and the activities of the 'young'.

РУСКО-БЪЛГАРСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОННИ ВРЪЗКИ ОТ СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В., ИЗСЛЕДВАНИ ОТ СЪВЕТСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА

С. И. СИДЕЛНИКОВ

Връзките между руските и българските революционери са били многообразни и са се развивали плодотворно в няколко направления. Преди всичко трябва да отбележим огромното влияние на великите руски революционни демократи — Н. Г. Чернишевски, А. И. Херцен, Н. А. Добролюбов и др. — върху формирането на идеологията на българските революционери и върху цялата им практическа дейност. „Нашите възрожденци и революционери — пише В. Коларов — бяха ученици на великите руски революционни демократи и хуманисти. Руската социалдемокрация оказа най-голямо влияние върху формирането на демократическото движение в България."[1]

От гледна точка на историографията изследваният от нас проблем още не е бил предмет на специално изучаване нито в съветската, нито в българската историческа наука, като изключим отделните очерци с историографски характер в специалните трудове, посветени на изследването на историята на руско-българските революционни връзки. Кратък историографски преглед на тази литература е направен в монографията на К. А. Поглубко и в редица историографски статии[2], в които вниманието е съсредоточено главно върху анализа на литературата, разкриваща събитията от 60-те и началото на 70-те години на XIX в. Предлаганата на вниманието на читателите

[1] *В. Коларов*, Българо-съветска дружба. — Работническо дело, 22 ноем. 1946.

[2] *К. А. Поглубко*, Болгаро-русские революционные связи в 60—70 годах XIX в. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторически наук, Кишинев, 1969 (машинопись), с. 5—14; Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX века), Кишинев, 1972 с. 10—17; *С. И. Сидельников*, Болгарская и советская историческая литература о русско болгарских революционных связях и деятельности первого БРЦК (1869—1973 гг.). — Славяне и Россия, М., 1972, с. 203—209; Съветската и българската историография за руско-българските революционни връзки през 60-те и 70-те години на XIX в. — Проблеми на българската историография след Втората световна война, С., 1973, с. 371—381.

статия е посветена на изследването на съветската и българската историческа литература по история на руско-българските революционни връзки в периода от май 1873 до Руско-турската война 1877—1878 г.

Досега историята на руско-българските революционни връзки е разгледана специално само в неголямата статия на либералния историк на руското революционно движение от 70-те—80-те години на XIX в. В. Я. Богучарски (1861—1915). От 1909 г. той живял като политемигрант в България, където и публикувал в 1910 г. статия за отношението на различните течения на обществената мисъл в Русия към освободителното движение на Балканите през 1875—1876 г. и към Руско-турската война 1877—1878 г.[3] В 1911 г. статията е преработена, авторът привлякъл нови източници, включително и писма на видни дейци на народническото движение. Тя е публикувана в сп. „Современник", а след това включена във вид на специална глава в монографията „Активное народничество семидесятых годов".[4]

В. Богучарски характеризира отношението на руската общественост и преди всичко на народничеството към въстанието в Босна и Херцеговина през 1875—1876 г., Сръбско-турската и Черногорско-турската война от 1876, а също така към Руско-турската война от 1877—1878 г. и Освобождението на България. Но тук интересуващите ни събития са осветлени слабо. Така в трудовете на В. Богучарски не се споменава за Априлското въстание от 1876 г. Действително в статията е цитирано твърде интересното съобщение на народника В. К. Дебогорий-Мокриевич за връзките на народника В. А. Малинка през 1874—1875 г. с български младежи, учещи в Одеса.[5]

Известен интерес представляват също материалите в статията за връзките на руските революционни народници с Хр. Ботев, Любен и Петко Каравелови и др. през 1874—1876 г.[6]

В голяма статия на известния български либерален историк на литературата Ив. Шишманов (1862—1912) широко са разгледани връзките между прогресивните течения на обществена-

[3] *В. Богучарский*, Руският народ, общество и върховна власт в делото на освобождението на България. — Мисъл, С., 1910, кн. VIII.
[4] *В. Богучарский*, Русское освободительное движение и война за освобождение Болгарии. — Современник, СПб, 1911, № 3, с. 181—220; Активное народничество семидесятых годов, М., 1912, гл. IX. Революционное движение среди балканских славян, руско-турецкая война 1877—1878 годов и отношение к этим событиям русских социалистов, с. 262—294.
[5] Пак там,. . . , с. 207.
[6] Пак там, с. 209—210; Активное народничество. . . , с. 292—294.

та мисъл в Русия и България.[7] В нея също е цитиран следният твърде интересен откъс от писмо на анонимен автор, скриващ се под псевдонима „Robert", до М. П. Драгоманов от Румъния в 1876 г.: „Трябва да Ви кажа, че тук ние научихме доста интересни сведения за българското въстание, за неговата подготовка. Особено факти за някои агитатори, например за Ботев — той издавал тук социалния вестник „Знаме" и бил един от най-дейните и забележителни подготвители. Щом малко се проясни и изясни какво именно ще бъде, можем да се сближим повече с българите."[8] Интересен е и откъсът от писмо на З. Арборе-Рали до М. Драгоманов от 1876 г.: „Аз събрах материали . . . от устни разкази на очевидци — има биография на някой си Ботев, началник на българските въстаници от последно време, личност крайно интересна."[9] Тези материали позволяват да се уточнят твърденията на някои автори, които смятат, че З. Арборе-Рали и Хр. Ботев са имали тясна дружба и активно са си сътрудничили в Букурещ през 1875—1876 г. Някои материали от историята на руско-българските революционни връзки през изучавания период се привеждат в биографичните очерци за Хр. Ботев, Л. Каравелов, А. Узунов, Ст. Стамболов и други български революционери, написани от З. Стоянов,[10] Ив. Клинчаров,[11] Ив. Орманджиев[12] и други български историци.[13] Тези очерци обаче страдат от едностранчивост на оценките и съдържат редица грешки от фактически характер, макар отделни сведения в тях да представляват определен интерес.

Марксисткото изследване на историята на руско-българските революционни отношения беше започнато от създателите и ръководителите на Българската комунистическа партия — Д. Благоев, Г. Димитров, В. Коларов и други. Без да се занимават специално с този проблем, те постоянно подчертаваха в трудовете си какво значение има влиянието на прогресивната руска литература и обществено-политическото движение в

[7] *И. С. Шишманов*, Русское прогресивное общество и болгарская демократия. — Русские ведомости, бр. 284, 1912, бр. 4, 5, 11, 1913.
[8] Пак там, № 5, 6. I. 1913 г.
[9] Пак там. (Цитира се у *Г. Бакалов*, Русская революционная эмиграция среди болгар. — Каторга и ссылка (по-нататък К. С.), 1930, кн. 2 (63) с. 121).
[10] *З. Стоянов*, Христо Ботев. Опит за биография, Пловдив, 1884, Второ издание, Русе, 1891.
[11] *И. Клинчаров*, Христо Ботйов. Биграфия, С., 1910; Любен Каравелов. Биография, С., 1925.
[12] *И. Орманджиев*, Атанас Узунов — заместник на Левски, С., 1937.
[13] *Ст. Максимов*, Хр. Ботев и руската литература, С., 1906; *Д. Маринов*, Стефан Стамболов и новейшата ни история, С., 1909.

Русия върху формирането на идеологията на участниците в националноосвободителното движение.

В периода между двете световни войни бяха публикувани изследвания на Г. Бакалов и В. Христу по посочения проблем, а също така и биографични и обобщаващи трудове по история на Българското възраждане на Т. Павлов, Г. Димитров, Ж. Натан, Е. Волков и др., в които наред с общите въпроси се разглеждат и интересуващите ни събития.

От публикациите в нашата страна трябва да отбележим най-напред първата биографична работа за Хр. Ботев, написана от Е. З. Волков.[14] През 1911—1917 г. Е. З. Волков живял в България и Румъния, където се срещал с бивши участници в Българското революционно движение (П. Енчев, Т. Панталеев, Н. Обретенов, Г. Смилов и др.) и с бивши руски народници, взели активно участие в социалистическото движение в Румъчния (З. Арборе-Рали, К. Добруджяну-Геря и др.).[15]

Като използува техните устни и писмени спомени и други материали, той за пръв път в съветската историческа наука съобщи редица интересни факти по история на руско-българските революционни връзки от 70-те години на XIX в. Между тях са съобщението за преговорите на Ст. Стамболов с революционния народник В. Малинка, който през март 1875 г. обещал да даде на българските революционери за подготовка на въстание 12 000 рубли,[16] за пътуванията на Хр. Ботев в Русия през август — септември 1875[17] и март 1876 г.[18] и преговорите, които той водил с българските емигранти в Кишинев, Одеса, Николаев и други градове за събиране на парични средства, закупуване на оръжие и за непосредствено участие на българите във въстанието. В същия труд Е. З. Волков съобщава за дейността на руско-полско-български кръжок в Букурещ през 1875 г. и за участието в него на Хр. Ботев, Н. К. Судзиловски Русел, Н. Зубку-Кодряну, К. Доброджяну-Геря и др.[19] Опирайки се на спомените на Н. Обретенов и биографичния труд на З. Стоянов за Хр. Ботев, той съобщава също така за участието на революционния народник Раданов (Ра-

[14] *Е. З. Волков*, Христо Ботев (На заре балканского революционного коммунизма), Госиздат, Москва — Петроград, 1923.
[15] *А. Веков*, Революционната дейност на Евгени Захарович Волков в България и неговият принос в ботевоведението. — Известия на Висшата партийна школа „Станке Димитров" при ЦК на БКП, т. 24, 1965, с. 260—284.
[16] *Е. З. Волков*, Христо Ботев. . . , с. 194.
[17] Пак там, с. 198—199.
[18] Пак там, с. 206—207.
[19] Пак там, с. 200—202.

дионов)[20] в четата на Хр. Ботев. В тези съобщения Е. З. Волков е допуснал някои грешки от фактически характер. Така синът на полтавския помещчик В. Малинка той смята за българин. Също погрешно съобщава, че през 1875 г. Хр. Ботев, съпровождан от Ив. Данчев, посетил Цариград с цел да събере парични пожертвования за нуждите на БРЦК и там се срещнал с екзарх Антим. Грешките не са дали възможност на Е. З. Волков дълбоко и всестранно да разкрие характера на руско-българските революционни връзки от 70-те години на XIX в. Но ние нямаме основание да игнорираме определения принос, направен от него в изучавания от нас тук проблем.

От съветските публикации от края на 20-те — началото на 30-те години особено интересен е многотомният библиографски речник „Деятели революционного движения в России", издаването на който било осъществено от Всесъюзното дружество на политическите каторжници и заточеници под редакцията на Ф. Я. Кон, Б. П. Козмин, В. И. Невски и др. В речника са включени кратки биографични справки за няколко хиляди участници в руското революционно движение от началото на XIX в. до 1905 г. и библиография за тях. За нас най-интересни са втората част на първия и четирите свезки на втория том, съставители на които били А. А. Шилов и М. Г. Карнаухов.[21] Във втория том за пръв път в съветската историческа наука са дадени кратки биографични сведения за онази група участници в народническото движение в Русия: Н. Д. Далматов, К. А. Кац (К. Доброджяну-Геря), Н. П. Зубков (Н. Зубку-Кодряну), З. К. Рали (Арборе), Н. К. Судзиловски (Русел) и др., които активно сътрудничели през 1875—1876 г. с Хр. Ботев и други български революционери в Румъния, участвували през 1875—1878 г. в прехвърлянето на нелегална литература през руско-румънската граница (М. Болдишор, В. Брага, П. В. Брага, А. Вахтел, Г. Ф. Зданович, В. П. Красюк, Н. Г. Кулябко-Корецки и др.) в сътрудничество с български и румънски революционери, ръководели революционни кръжоци в Одеса (Ф. В. Волховски, И. М. Ковалски), в които участвували и български революционери-емигранти. Дадени са също така кратки сведения за сина на известния деец на БРЦК в Галац Г. Карловски — П. Г. Карловски и за други представители на българската младеж, които участвували активно в революционното движение на Русия.

[20] *Е. З. Волков*, Христо Ботев, с. 208—209, 214.

[21] Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. От предшественников декабристов до падения царизма. Под редакцией Феликса Кона, А. А. Шилова, Б. П. Козьмина, В. И. Невского. Т. 1—2. Составители А. А. Шилов, М. Г. Карнаухов, т. I, ч. 2, М., 1928; т. II, выпуск 1—4, М., 1929—1932.

Без да бъде историческо изследване в пълния смисъл на тази дума, речникът е сериозен принос в изучаване историята на руско-българските революционни връзки от средата на миналия век. В него са включени десетки биографични справки, написани въз основа на първоизточници, за руските революционни дейци от 60-те—70-те години на XIX в., които имат непосредствено или косвено отношение към българското националноосвободително движение от този период. Тези материали са помогнали по-пълно да се осветлят такива въпроси като връзките между руската и българската революционна емиграция в Румъния и Швейцария, а така също непосредствените връзки на българската емиграция с руското революционно движение от този период.

Съветският историк И. И. Попов в малка статия за Н. К. Судзиловски, публикувана в 1930 г., твърди след З. Арборе-Рали и Богучарски, че през зимата на 1873—1874 г. Судзиловски-Русел се запознал с учащите се в Одеса Хр. Ботев и З. Стоянов и оказал върху тях голямо идейно влияние.[22]

Най-голям принос в изследването на тези проблеми направи българският историк-марксист, литературовед и обществен деец Георги Бакалов (1873—1939), който публикува в края на 20-те и през 30-те години повече от десет статии на тази тема.[23] На базата на широко въвеждане в научен оборот на материали от съветските архиви, на многобройни спомени на революционни народници и на други източници той за пръв път даде сравнително пълна характеристика на връзките между руските и българските революционери от втората половина на 60-те години на XIX в. до Великата октомврийска социалистическа революция.

Г. Бакалов много по-пълно, отколкото В. Богучарски, И. Шишманов и Е. З. Волков, осветли руско-българските революционни връзки от средата на 70-те години на XIX в. Преди всичко той за пръв път в историческата наука посочи погреш-

[22] *И. И. Попов*, Николай Константинович Руссель-Судзиловский. — К. С., 1930, кн. 6(67), с. 171. Тази погрешна версия на В. Богучарски и И. И. Попов възприе некритично в наше време Д. Б. Мелцер. Вж. *Д. Б. Мельцер, П. З. Савачкін*, Беларусь і Балгарыя — дружба, супрацоуніцтва, братэрства, Минск, 1973, с. 15.

[23] *Г. Бакалов*, Русские друзья Христо Ботева. — Летописи марксизма (по-нататък: Л. М.), 1927, кн. 2, или: *Г. Бакалов*, Избрани исторически произведения, С., 1960, с. 204—257; Русская революционная эмиграция среди болгар. — К. С. 1930, кн. 2(63), 3(64), 4(65), 6(66); О связи Николая Константиновича Русселя-Судзиловского с болгарами. — К. С., 1930, кн. 10(71); Христо Ботев и о Христо Ботеве по-русски. — Труды Института Славяноведения АН СССР (по-нататък ТИС), т. I, 1932; Чернышевский на Балканах. — К. С., 1934, кн. 4(113), и други.

ността на твърденията на В. Богучарски и И. И. Попов за познанството на руските народници със З. Стояков, тъй като той никога не е учил в Одеса и въобще до освобождението на България никога не е напускал територията на Османската империя.[24]

Г. Бакалов убедително показа несъстоятелността на твърдението на И. И. Попов, че Хр. Ботев е писал за благотворното влияние, което уж бил оказал върху него Судзиловски. Той правилно отбелязва, че Хр. Ботев само веднъж споменава неговото име в известното си писмо до Ив. Драсов от 12 април 1875 г. и за пръв път цитира следния пасаж от това писмо: „Новина. Руските социалисти в Лондон и Цюрих ме молят да замина при тях или да стана техен посредник. Те „искат да установят връзка с нашите революционери. Предлагат да си разменяме пропагандисти, паспорти и т. н. Ние сме готови да ви помогнем и нравствено, и физически, тоест и със слово, и с мускули" — ми пише един мой бивш съученик Судзиловски. Аз му отговорих, че съм съгласен да им бъда посредник по размяната на книги, а по отношение на останалото трябва да реши общото събрание."[25] Г. Бакалов правилно отбелязва, че думата „съученик" е употребена от Хр. Ботев от чисто конспиративни съображения, тъй като в действителност те не са учили заедно в Одеса, и че не трябва да се преувеличава степента на тяхното взаимно влияние, защото по това време те са били вече напълно оформени революционери.[26]

Г. Бакалов е изследвал най-задълбочено руско-българските революционни връзки от 1875—1876 г. Още през 1927 г. той съобщава, че Хр. Ботев е получавал и разпространявал издаването от П. Л. Лавров в Лондон списание „Вперед!", от което заимствувал материали за западноевропейското работническо движение и за развитието на обществено-политическата мисъл в Русия при напечатването на свои статии с подобна тематика за вестник „Знаме".[27] Използувайки спомените на Л. Дейч,[28] той за пръв път в историческата наука отбелязва факта за участието на С. Стамболов в Одеския народнически кръжок на И. М. Ковалски.[29] Г. Бакалов смята, че най-активна

[24] *Г. Бакалов*, О связи Николая Константиновича Русселя-Судзиловского с болгарами. — К. С. 1930, кн. 10(71), с. 185—186.
[25] *Г. Бакалов*, О связи Николая Константиновича Русселя-Судзиловского с болгарами. . . , с. 191.
[26] Пак там, с. 191—193.
[27] *Г. Бакалов*, Избранные исторические произведения. . . , с. 250—256.
[28] *Л. Дейч*, Шаг назад (По поводу книги В. Богучарского „Активное народничество 70-ых годов"). — Современный мир, 1913, № 6, с. 211.
[29] *Г. Бакалов*, Русская революционная эмиграция среди болгар, „К. С.", 1930, кн. 2(63), с. 126. Българският буржоазен историк Н. Станев съоб-

роля в обединения руско-българо-полски кръжок, който действувал през 1875—1876 г. в Букурещ, играели Н. К. Судзиловски-Русел, Н. Зубку-Кодряну, К. А. Кац (Добруджяну-Геря) З. А. Арборе-Рали, Хр. Ботев и С. Стамболов.[30] Той допуска също възможността за познанството на Хр. Ботев с руските революционни народници Н. Жебунев, А. Чубаров, братята Аркадски и Н. Г. Кулябко-Корецки, които в 1875 г. посещавали Яш и били свързани с Добруджяну-Геря.[31] Бакалов уточни съобщението на Е. З. Волков за пътуванията на Хр.. Ботев по поръчение на БРЦК в Русия през август — септември 1875 и началото на 1876 г.[32] Към казаното от Е. З. Волков той допълва, че руският революционен народник Раданов (Радионов) е участвувал през 1875 г. в Херцеговинското въстание, а след това заедно с Перо Херцеговинеца пристигнал в румънския град Бекет и влязъл в четата на Хр. Ботев.[33]

Значителен интерес представлява полемиката на Г. Бакалов със Ст. Заимов за характера на мирогледа на българския революционер А. Узунов. Ст. Заимов приписва на А. Узунов монархически мироглед. Г. Бакалов нарича това измислица, нямаща никакво основание. Анализирайки документи и литературни произведения на А. Узунов, той доказва, че възпитаникът на Николаевския южнославянски пансион А. Узунов е бил последовател на руските революционни народници. С това се обясняват и характерните за него увлечение от селячеството и недооценка на ролята на жителите на градовете в национално-освободителното движение на българския народ.[34] В статиите на Бакалов се съдържат също така сведения за среща на М. П. Драгоманов с български емигранти във Виена в началото на 1876 г., на която бил обсъден въпросът за отношението на руското правителство към революционното движение в България[35] и за революционния народник С. А. Шнее, който от края на 60-те години до 1878 г. работил като фотограф в българския

щава малко по-рано, че С. Стамболов се е сближил по време на обучението си в Одеската гимназия с руската революционна младеж, за което бил изгонен в пределите на Османската империя (вж. *Н. Станев*, България под иго. Възраждане и освобождение. 1393—1878, С., 1928, с. 357).

[30] *Г. Бакалов*, Русская революционная эмиграция среди болгар. — К. С., кн. 2(63), с. 120; кн. 5(66), с. 121; *Христо Ботев*, Избрани произведения, Госиздат, 1930, с. 29—30.

[31] *Г. Бакалов*, Избрани исторически произведения. . . ., с. 257.

[32] *Хр. Ботев*, Избрани произведения, Цит. изд., с. 39, 171.

[33] *Г. Бакалов*, Избрани исторически произведения. . . ., с. 257.

[34] *Г. Бакалов*, Очерки по българското национално-революционно движение, С., 1936, с. 52, 57—59.

[35] *Г. Бакалов*, Русская революционная эмиграция среди болгар. — К. С., 1930, кн. 5(66), с. 115.

град Калофер и се отнасял със съчувствие към дейността на В. Левски и други български революционери.[36]

Г. Бакалов твърди, че в периода на Руско-турската война 1877—1878 г. не е имало непосредствени революционни връзки между българските и руските революционери. Същевременно той добре разкрива враждебното отношение на руското правителство и военното командуване и даже на гражданското управление към българските революционери, особено към ръководните дейци на БРЦК, включително и към Л. Каравелов.[37]

Не всички фактически данни, приведени от Г. Бакалов, са в еднаква степен убедително обосновани. Така той твърди, че известният революционен народник З. К. Арборе-Рали е пристигнал в Румъния в началото на 1876 г. и се запознал с Хр. Ботев, който му направил силно впечатление.[33] Но детайлното запознаване с биографията на З. Арборе-Рали показва, че през 1875—1876 г. той е живял в Швейцария и само епизодично е посещавал Румъния за организиране прехвърлянето на литература, а окончателно се преселил в Румъния и приел румънско поданство чак в 1879 г.[39]

Определен принос в изследването на интересуващия ни проблем направи прогресивният български историк и публицист Василе Христу (1905—1968). През 30-те — 40-те години в България и Румъния са публикувани от него няколко научнопопулярни труда, в които се осветляват съществувалите през 1875 и началото на 1876 г. връзки между Хр. Ботев и намиращите се в Румъния руски революционни емигранти-народници Н. П. Зубков (Николае Зубку-Кодряну),[40] Н. К. Судзиловски (Русел),[41] К. А. Кац (К. Доброджяну-Геря),[42] взели активно участие в зараждащото се социалистическо движение в Румъния. Фактически той е заимствувал материал от тех-

[36] Пак там, кн. 2(63), с. 130—131.
[37] Пак там, с. 131—133.
[38] *Г. Бакалов*, Избрани исторически произведения. . . , с. 254.
[39] *В. Христу*, Замфир Арборе за българските революционери, С., 1947, с. 7—19; Ралли З. К. — Советская историческая энциклопедия (СИЭ), т. XI, с. 869—870. А. Бурмов, твърди че Рали е пристигнал в Румъния след гибелта на Хр. Ботев (*А. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, с. 357).
[40] *В. Христу*, За връзките на Христо Ботев със Зубку-Кодряну, С., 1936; За Ботевия другар д-р Николае Зубку-Кодряну (1850—31. XII. 1878). — Исторически преглед, 1949, кн. 3—4, с. 488—494.
[41] *В. Христу*, За връзките на Христо Ботев с д-р Русел, С., 1936; Христо Ботев и д-р Н. Русел-Судзиловски. — Българска мисъл, 1937, кн. V; Идеен досег между двама революционери (Д-р Русел-Судзиловски и Христо Ботев). — Читалище, кн. 1946, с. 448—449.
[42] *В. Христу*, Добруджану-Гереа и българите. — Исторически преглед, 1947, кн. 1, с. 81—91.

ните спомени и особено от спомените на З. Арборе-Рали, който през 1875—1876 г. посещавал Румъния с цел да организира прехвърлянето на революционна литература в Русия, а от 1879 г. живял в Румъния.[43] Не всички негови съобщения са напълно достоверни и обосновани от източниците. Но в съчетание с последните те значително допълват, а понякога и уточняват съобщенията на Е. З. Волков и Г. Бакалов.

В 1939 г. било публикувано неголямо съобщение на А. Бурмов, в което са показани връзките на С. Стамболов с одеските народници и неговото участие в кръжока на И. М. Ковалски.[44]

След Втората световна война и победата на социалистическата революция в България заедно с общото разширяване на изследванията в областта на славяноведението значително се активизира и изучаването на историята на руско-българските революционни връзки от средата на 70-те години на XIX в. Съветските и българските историци (Н. С. Державин, М. Димитров, С. А. Никитин, В. Г. Карасев, В. Д. Конобеев, Л. С. Ерихонов, Т. Г. Снитко, И. С. Козменко, Н. П. Подлесни, В. М. Хевролина, Хр. Капитанов, Кр. Шарова и др.) на базата на включване в научен оборот на широк кръг източници внесоха значителни уточнения в осветляването на много събития, които вече бяха осветлявани в историческата литература, а някои събития започнаха да изследват наново и постигнаха определени положителни резултати. През последните години К. А. Поглубко и В. Я. Гросул направиха опит за пръв път да обобщят съществуващата литература по въпроса и да дадат систематично изложение на цялата история на руско-българските революционни връзки от края на 50-те години на XIX в. до освобождението на България в резултат на Руско-турската война 1877—1878 г.

В историческата литература е изследван най-пълно въпросът за отношението на различните течения на обществено-политическата мисъл в Русия изобщо и различните течения на народничеството, по-специално към националноосвободителното движение на Балканите в периода на източната криза през втората половина на 70-те години на XIX в. В нея могат да се обособят две групи. Към първата се отнасят трудовете

[43] *В. Христу*, Спомените на Замфир Арборе за българите. С., 1938; Замфир Арборе за българските революционери, С., 1947, с. 86.
[44] *А. Бурмов*, Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873—1875 г., — Родина, 1939, кн. II, с. 80—82.

на С. А. Никитин,[45] Т. Г. Снитко,[46] В. М. Хевролина, [47] Ю. Е. Фомин,[48] Й. Митев[49] и други,[50] посветени главно на разкриване отношението на общественото мнение в Русия към въстанието в Босна и Херцеговина и Сръбско-черногорско-турската война от 1876 г. Българските сюжети в тях или съвършено не се засягат, или се споменават само общо. Затова тази група работи не се изследва от нас тук специално. Към втората група се отнасят работите, в които едновременно с общобалканските проблеми се отделя значително внимание на руско-българските революционни връзки, следователно те не могат да се разглеждат заедно със специалните изследвания. Необходимо е да отбележим също така и обстоятелството, че много факти от историята на руско-българските революционни връзки вече са осветлявани в разгледаната от нас литература. Много автори и след войната отново се връщат към тях, внасяйки отделни уточнения или давайки им съвършено ново осветление. Затова, за да се избягнат повторенията, ние не ще даваме по-нататък оценка на отделните работи и ще си поставим по-обща задача — да изясним какво ново внесе съветската и българската историческа наука през последните три десетилетия в осветляването на едни от най-важните събития от

[45] *С. А. Никитин*, Русское общество и вопросы балканской политики России. Рукопись докторской диссертации, М., 1946; Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 гг. — Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957, с. 3—77; Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах, М., 1960, с. 260—342; Русская дипломатия и национальное движение южных славян в 50—70 годы XIX в. — История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963, с. 159—186.

[46] *Т. Г. Снытко*, Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг. — Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, с. 78—106.

[47] *В. М. Хевролина*, Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875—1876 гг. — Славянское возрождение. Сб. статей и материалов, М., 1966, с. 63—82; Революционное народничество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 гг. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1968; Об авторстве некоторых анонимных материалов русской революционной печати по славянскому вопросу. — Славяне и Россия. М., 1972. с. 225—232.

[48] *Ю. Е. Фомин*, Общественность Украины и национально-освободительное движение южных славян в 1875—1876 годах. Автореферат кандидатской диссертации, Киев, 1971.

[49] *Й. Митев*, Отношението на руската дипломация към национално-революционното движение в България през 1875—1876 г. — Военно-исторически сборник, 1972, кн. 2, с. 54—77.

[50] *Н. Генчев*, Одеското настоятелство в борбите за освобождението на България (1859—1878). — Исторически преглед, 1972, № 6, с, 11—34.

историята на руско-българските революционни връзки от средата на 70-те години на XIX в.

Един от най-важните пътища за проникването на руската прогресивна, хуманна и революционна идеология в българското националноосвободително движение било обучението на български младежи в различни учебни заведения на Русия. Най-много български учащи се имало в Одеса, Николаев, където се намирал южнославянският пансион на българина Т. Минков, в Киев и Москва. На изучаването на този въпрос е било отделяно значително внимание в историческата литература, започвайки от края на XIX в. С това се занимавали наред с изследването на други проблеми Н. С. Державин, М. Димитров, С. А. Никитин и др.

През последните години най-голям принос в изследването на този проблем направи К. А. Поглубко.[51] На основата на задълбочено изучаване на широк кръг от източници и на цялата литература по въпроса той направи множество уточнения, а някои събития осветли наново. В работите на К. А. Поглубко са разгледани всестранно непосредствените връзки на българските учащи се в духовните семинарии, гимназиите и университетите с обществено-политическия живот на Русия. Той добре разкри как българските ученици и студенти са се запознавали непосредствено с руската прогресивна и революционна литература, как са установявали лични контакти с руската и украинската революционно настроена учаща се младеж, как са се свързвали с различни революционни кръжоци и са участвували непосредствено в тяхната дейност.

Особено интересни са изследванията на К. А. Поглубко за връзките на П. Каравелов с революционните народнически кръжоци в Москва от първата половина на 70-те години,[52] за революционната дейност на Т. Панов и В. Палаузов в Новорусийския университет,[53] на П. Г. Карловски в Петербург,[54]

[1] *К. А. Поглубко*, Болгаро-русские революционные связи в 60—70 годах XIX в. Рукопись кандидатской диссертации, Кишинев, 1969, с. 32—195; О распространении русской революционной литературы среди болгар (60-е — первая половина 70-х годов XIX в.). Сборник работ молодых ученых, Кишинев, 1966, с. 280—291; Революционные волнения среди болгар, обучавшихся в Николаевском пансионе (60—70 годы XIX в.). — Славяне и Россия, с. 164—171; *К. А. Поглубко*, *Н. Червенков*, Връзки на българи, учещи се в Русия, с руското революционно движение (50—70 години на XIX в.). — Исторически преглед, 1973, кн. 2, с. 75—76; *К. А. Поглубко*, Очерки истории болгаро-российских революционных связей. . . с. 24—115.

[52] *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 71—75.

[53] Пак там, с. 97—98.

[54] Пак там, с. 98—100.

П. Волов, А. Узунов, П. Енчев и др. в южнославянския пансион в Николаев.[55] Той пръв в историческата литература систематизира всички сведения за участието на Ст. Стамболов, И. Семерджиев, И. Луканов, Г. Иванов и др. в руско-българския революционен кръжок, заседанията на който се провеждали в ученическата библиотека на Ю. Венелин, и за участието на Ст. Стамболов в кръжока на И. М. Ковалски.[56]

Напълно приемлива е общата оценка за значението на обучението на български младежи в Русия. „Намирайки се в Русия — пише авторът, — българите усвоявали новите идеи и понятия, приобщавали се към прогресивната руска, а чрез нея и към заподноевропейската култура и мисъл. Важен резултат от тяхното пребиваване в тази страна било възприемането на революционно-демократическата, народническата идеология като цяло или отделни нейни елементи.

Но възприемането на руските революционни идеи от младите българи било далеч нееднакво. Само Христо Ботев стоял на революционно-демократични позиции. Възприели някои идеи на руските революционери, останалите негови съотечественици можели да се проявят в родината си само като дейци на националното освобождение, като последователни буржоазни и дребнобуржоазни демократи."[57]

Но оценявайки високо написаното от К. А. Поглубко по този въпрос, трябва да отбележим също така и обстоятелството, че в него се срещат противоречия в осветляването на едни и същи факти. Така в ръкописа на дисертацията си[58] и в специална статия[59] той пише, че в края на 70-те години възпитаниците на южнославянския пансион в гр. Николаев Стамболов, Велчев и Николаев били изключени за неподчинение на правилата и изпратени в България без право да посещават повече Русия. Това съобщение почти дословно е повторено във втория параграф на обобщаващата монография,[60] а след няколко страници на същата глава на монографията се дава подробно описание на революционната дейност на Ст. Стамболов като семинарист в Одеската семинария до април 1875 г.[61]

Българските революционери, които се обучавали в учебните заведения на Русия и се възпитавали от нейната прогре-

[55] *К. А. Поглубко*, Революционные волнения среди болгар. . . , с. 167—170.
[56] Пак там, Очерки. . . , с. 101—113.
[57] Пак там, Очерки. . . , с. 113.
[58] Пак там, Болгаро-русские революционные связи. . . , с. 159—160.
[59] Пак там, Революционные волнения среди болгар. . . , с. 167.
[60] Пак там, Очерки. . . , с. 51.
[61] Пак там, с. 106—113.

сивна, демократична и революционна литература, се стремели да запознаят с нея поне частично по-широки кръгове от българското население. Затова, както и по-рано, продължавали да се занимават с превод на руска и украинска художествена, историческа, педагогическа и друга литература на български език. Те разглеждали тази своя дейност като едно от най-важните средства за пропагандиране на революционната идеология сред широките народни маси. В писмото си до Ив. Драсов от 12 април 1875 г. Христо Ботев писал: „Като преводач бъди проповедник на революцията и защитник на бедните. Нашата революция трябва да се сее сред народа, а не сред чорбаджиите."[62] С изследване историята на превода на руска литература на български език се занимават предимно литературоведи.[63] Затова поради ограничените размери на настоящата статия нямаме възможност да изследваме този въпрос. Смятаме само, че е необходимо да отбележим правилността на становището на К. А. Поглубко, който разглежда тази дейност на Хр. Ботев, Ст. Стамболов и други като една от проявите на влиянието на народничеството върху отделни дейци на българското революционно движение в методите на водене на революционната пропаганда.[64]

В своя много подробен разказ за преводаческата дейност на Ст. Стамболов К. А. Поглубко явно преувеличава неговата роля в българското революционно движение през 1874—1875 г. Той-погрешно твърди, че на Букурещкото събрание, състояло се на 21—22 август 1874 г., Стамболов бил избран за ръководител на Русенския комитет.[65] К. А. Поглубко допуска и други грешки от фактически характер при изложението на историята на Българския революционен централен комитет през този период.[66]

Ние вече знаем, че в произведенията на З. Стоянов, В. Богучарски, И. Шишманов, Е. З. Волков, И. Клинчаров, И. По-

[62] *Христо Ботев*, Публицистика. Статьи, очерки, письма (Перевод с болгарского), Вступительная статья Д. Заславского М., 1952, с. 448.
[63] *Д. Шелудко*, Социално-икономическите проблеми у Ботева и в съвременната нему българска журналистика. — Известия на института „Христо Ботев", кн. 1, 1954, с. 234—235; *Д. Леков*, Българската преводна белетристика и „побългаряването" през Възраждането. — Литературна мисъл, 1967, кн. 1, с. 77—127; Любен Каравелов — преводач. — Изследвания в чест на академик Михаил Арнаудов, С., 1970, с. 179—195; *Л. С. Ерихонов*, Руското общество и българската литература. Очерци. С., 1967, с. 177—187.
[64] *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 193—202.
[65] Пак там, с. 188. Вж.: *А. Бурмов*, Български революционен централен комитет 1868—1876, С., 1943, с. 125—135.
[66] *К. А. Поглубко* Очерки. . . , с. 189, 191, 201—202.

пов, В. Христу и особено на Георги Бакалов е даден значителен фактически материал по история на връзките на Хр. Ботев и други дейци на българската революционна емиграция през средата на 70-те години на XIX в. Затова в многобройните изследвания през последните три десетилетия, посветени на този проблем, почти не се осветляват някакви нови, неизвестни досега факти. Но изследователите на този период са пуснали в научен оборот широк кръг нови източници и ръководейки се от марксистко-ленинския метод на историческо изследване, са дали ново, научно обосновано осветление на тези събития. В по-голямата част от тях са направени значителни уточнения, а някои са получили съвършено ново обяснение.

Преди всичко трябва да отбележим изследванията на К. А. Поглубко[67] и В. Я. Гросул[68] На основата на въвеждане в научен оборот на нови архивни и други източници и критично използуване на цялата литература по въпроса те наново всестранно изследваха цялата история на връзките на Хр. Ботев и някои други български революционери с Н. Ф. Меледин, А. А. Шапченко, С. Г. Рубинщайн и други народници през 1871—1873 г. и показаха пълната несъстоятелност на многобройните легенди, създадени от буржоазните историци З. Стоянов, Ст. Заимов, И. Клинчаров и други, около тези връзки. Тези изследвания дадоха възможност да се направят значителни уточнения от фактически характер в произведенията на такива крупни историци-марксисти като Г. Бакалов, Н. С. Державин, М. Димитров и значително да се разширят нашите представи за много събития от средата на 70-те години.

Значителен интерес представляват научно-популярните съобщения на Н. Трайков[69] и Н. Жечев,[70] в които се съдържа кратък разказ за възникването в Букурещ през юли 1875 г. на културно-просветната организация „Славянска дружина", обединяваща български, сръбски, полски, хърватски, чешки и словашки емигранти в Румъния. Тя си поставила задача за

[67] *К. А. Поглубко*, Некоторые новые материалы о связи русских революционеров с Хр. Ботевым в начале 70-х годов XIX в. — Известия АН Молдавской ССР, Серия общественных наук, Кишинев, 1966, вып. 2, с. 36--51; Страницы революционного сотрудничества — Болгария — страна родная. Статьи, письма, информация, очерки, стихи, Кишинев, 1967, с. 220—228; Очерки. . . , с. 166—183.

[68] *В. Я. Гросул*, Российские революционеры в Юго-Восточной Европе (1859—1874), Кишинев, 1973, с. 473—498.

[69] *Н. Трайков*, Славянски революционни връзки на Ботева. — Славяни, 1950, кн. 6, с. 170—172; Христо Ботев и поляците. — Славяни, 1954, кн. 7, с. 17—19.

[70] *Н. Жечев*, „Славянска дружина" в Букурещ. — Славяни, 1959 кн. 6, с. 36—38; „Славянская дружина" в Бухаресте (1875—1877). — Etudes historiques, т. VI, 1973, с. 143—151.

културно сближаване на славянските емигранти в Румъния и оказване на взаимна помощ при провеждане на културно-просветни мероприятия. Но Хр. Ботев и другите революционери, влизащи в нея, се стремели да ѝ придадат характер на политическа организация. В публикацията на Хр. Капитанов се съобщава, че в „Славянска дружина" са участвували и български офицери на руска служба, пребиваващи в Румъния преди началото на Априлското въстание 1876 г.[71]

По история на непосредствените руско-български революционни връзки от 1875 — началото на 1876 г. значителни уточнения направиха А. Бурмов и К. А. Поглубко. Последният, развивайки мисълта на Г. Бакалов за влияние на народническите идеи върху практическата дейност на българските революционери, доказва, че възпитаниците на Одеската духовна семинария Ст. Стамболов, И. Семерджиев, Хр. Донев и др. са възприели от народниците идеята за разгръщане на революционна пропаганда сред широките народни маси. С това той обяснява плановете на И. Семерджиев, предложени през април — май 1875 г., за създаване на печатница в Румъния за издаване на вестници, брошури и други пропагандни материали.[72] Той смята също така, че Ст. Стамболов е възприел от Одеския кръжок на „бунтарите" идеята за частични слабо подготвени селски въстания, което и определило неговата тактика в периода на Старозагорското (1875) и Априлското (1876) въстание.[73]

Значителни допълнения и уточнения са направени от А. Бурмов, В. М. Хевролина и особено от К. А. Поглубко[74] към изследванията на Г. Бакалов по въпроса за връзките на Хр. Ботев и неговите привърженици с редакцията на вестник и списание „Вперед!". К. А. Поглубко за пръв път публикува писмо на Ст. Стамболов от името на редакцията на в. „Знаме" до редакцията на сп. „Вперед!", извършил извороведческа работа над раздела „Политически преглед" и други раздели на „Знаме" за периода февруари — май 1875 г. с материали, публикувани във „Вперед!". В резултат на изследването на този въпрос той стигна до извода, че някои статии и съобщения на

[71] *Хр. Капитанов*, Руски революционери-демократи, емигранти в Румъния, и приятелството им с Христо Ботев. — Литературна мисъл, 1966, кн. 1, с. 149—150.
[72] *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 205—210.
[73] Пак там, с. 204—205.
[74] *А. Бурмов*, Христо Ботев през погледа. . . , с. 69, 91; *В. М. Хевролина*, Революционное народничество. . . , с. 63—64; *К. А. Поглубко*, Болгаро-русские революционные связи. . . , с. 420—427; Письмо редакции болгарской газеты „Знаме" издателям „Вперед!" в Лондон (1875 г.). — Славянская историография и археография, М., 1969, с. 274—277; Очерки . . ., с. 220—227.

„Знаме“ са препечатвани с незначителни изменения, а други са използувани за написването на „Политическия преглед“ и някои други връзки. Той допуска и наличието на непосредствено влияние на политическата линия на сп. „Вперед!“ върху Ботевото осветляване на народническото движение в Русия, развитието на работническото движение на Запад и дейността на Интернационала.

Д. Шелудко, Н. Жечев и К. А. Поглубко изследваха също така въпроса за разпространяването на в. „Вперед!“ на територията на Османската империя и Румъния. Приведени са данни за абонамент на редакцията на прогресивния вестник „Balcanul“, издаван от К. Цанков, за него, а също така на редакциите на либералните вестници „Напредък“, „Ден“, „Стара планина“.[75] Отбелязана е също голямата роля на народника С. А. Шнее и неговия брат Б. С. Шнее при разпространяването на в. „Вперед!“ на територията на Османската империя и неговото препращане през Цариград в Русия.[76]

А. Бурмов, Хр. Капитанов и К. А. Поглубко направиха значителни уточнения към изследванията на Г. Бакалов, Е. З. Волков, И. И. Попов по историята на съвместната дейност на руските и българските революционни емигранти в Румъния през 1875 — началото на 1876 г. Уточнен е съставът на руско-българо-полско-румънския кръжок, който действувал от пролетта на 1875 до пролетта на 1876 г. Най-голяма активност в него проявявали Н. П. Зубку-Кодряну, Н. К. Судзиловски (Русел), К. А. Кац (Доброджяну-Геря), Хр. Ботев, Ст. Стамболов, П. Енчев, доктор Йорданов, Хр. Висковски, Х. Дембицки, Б. Флореску. Членовете на кръжока изучавали руската революционно-демократична литература, руския превод на „Капитала“ на К. Маркс, някои социалистически и други произведения на най-известните прогресивни мислители на Запада. Те се занимавали с транспортирането на нелегална литература и кореспонденция в Русия и оказвали помощ на руски революционери при преминаването на границата.[77]

Отбелязвайки значителните заслуги на К. А. Поглубко в

[75] *Д. Шелудко*, Социально-экономические проблемы у Ботева. . . , с. 243—244; *Н. Жечев*, Един документ за руско-българските журналистически връзки от 1875 г.. — Известия на българското историческо дружество, кн. XXVI, 1968, с. 153—160; *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 227.

[76] *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 228—230.

[77] *А. Бурмов*, Христо Ботев през погледа. . . , с. 101—103, 118—120; *Хр. Капитанов*, Руски революционери демократи. . . , с. 149—151, 154; *К. А. Поглубко*, О революционной деятельности народника Н. К. Русселя-Судзиловского в Румынии (вторая половина 70-х годов XIX века). — Русско-румынские и советско-румынские отношения, Кишинев, 1969, с. 191—205; Очерки. . . , с. 230—248.

изследването на руско-българските революционни връзки от 1875—началото на 1876 г., необходимо е според нас да посочим и обстоятелството, че в неговите публикации се наблюдава стремеж към известна идеализация на буржоазния революционер Ст. Стамболов, на когото отделя прекалено голямо внимание, като го поставя в числото на най-последователните привърженици на руските революционни демократи.[78] Но един от пионерите на социалистическото движение в Румъния, руският народник К. Доброджяну-Геря, който познавал добре Ст. Стамболов през 1875—1876 г., пише: „Това беше един решителен и енергичен човек, но ограничен ум, дребна душа, зъл и прекомерно авторитарен."[79] Погрешно е твърдението на К. А. Поглубко, че тясна дружба свързвала българския поет със З. Рали[80]. Още през 1945 г. А. Бурмов убедително доказа, че З. Рали е пристигнал в Румъния през втората половина на 1876 г. и следователно не е могъл да познава лично Хр. Ботев.[81] Днес се смята за точно установено, че З. Рали се заселва окончателно в Румъния чак в 1879 г.

В съветската и българската литература за този период е отделено значително внимание на изследване въпроса за отношението на различните обществено-политически течения в Русия към събитията, свързани с подготовката, хода и поражението на Априлското въстание от 1876 г. И. С. Козменко,[82] А. Бурмов,[83] С. А. Никитин,[84], К. Л. Струкова[85] и някои други автори са съсредоточили своето внимание върху изучаване позициите на правителството, на славянските комитети и другите дворянско-буржоазни организации и присъединилите се към тях органи на периодичния печат към Априлското въстание. В работите на А. Бурмов, К. А. Струкова специално са

[78] *К. А. Поглубко*, Русско-болгарские революционные связи. . . , с. 204—212, 339—379, 399—402; Очерки. . . , с. 203—210, 221—223, 240—244.
[79] *В. Христу*, Замфир Арборе за българските революционери, с. 83—34.
[80] *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 239—240; Л. С. Ерихонов погрешно твърди в 1967 г., че З. Рали е пристигнал в Букурещ в 1875 г. (*Л. С. Ерихонов*, Руското общество и българската литература. . . , с. 303).
[81] *А. Бурмов*, Христо Ботев през погледа. . . , с. 357.
[82] *И. С. Козьменко*, Русское общество и Апрельское болгарское восстание 1876 г.. — Вопросы истории, 1947, № 5, с. 95—108.
[83] *А. Бурмов*, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г.. — Известия на Института за българска история, 1951, кн. 1—2, с. 81—98.
[84] *С. А. Никитин*, Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 гг. и Апрельское восстание. — Освобождение Болгарии от турецкого ига, М., 1953, с. 14—19; Руската общественост и освобождението на България. — Исторически преглед, 1958, кн. 2, с. 15—17; Славянские комитеты. . . , с. 289—293, 302—312.
[85] *К. Л. Струкова*, К истории русско-болгарских отношений в 1876 г. — Славянский архив, М., 1959, с. 73—80.

изследвани отношенията на славянските комитети с Българското човеколюбиво настоятелство в Букурещ, възникнало през лятото на 1875 г., и с други буржоазни организации. Работите на Н. П. Подлесни,[86] В. М. Хевролина,[87] Г. Д. Тодоров[88] са посветени преди всичко на изследване отношението на широките народни маси, на отделни прогресивни дейци и различни течения на народничеството в Русия към Априлското въстание. Но непосредствената история на руско-българските революционни връзки в периода на Априлското въстание в тези работи почти не се засяга.

През тези години продължиха интензивните изследвания върху историята на непосредствените руско-български революционни връзки в периода на Априлското въстание от 1876 г. Изучаването на някои събития даде възможност да се внесат само незначителни уточнения в основните изводи, до които стигнаха Г. Бакалов, Е. З. Волков и В. Христу. Но същевременно бяха постигнати и сериозни положителни резултати.

Така В. М. Хевролина и К. А. Поглубко за пръв път в историческата литература осветлиха хода на преговорите, които са водили Хр. Ботев и неговите привърженици с руската революционна емиграция през февруари — април 1876 г. С помощта на Н. К. Судзиловски Хр. Ботев се е опитвал да се договори с издателите на сп. „Вперед!“ и народниците, които живеели в Швейцария, за отделяне от техните среди на опитен военен ръководител на въстанието и за посредничество при закупуване на необходимото за българите оръжие. К. А. Поглубко, който изследва този въпрос най-подробно, обяснява безрезултатността на тези преговори с две обстоятелства: 1. Априлското въстание беше потушено много бързо. Затова народниците, основните центрове на които се намираха в Лондон и Швейцария, не са имали време за организиране на реална помощ; 2. Народниците, с които са водени преговорите, не разбирали характера на националноосвободителната борба на

[86] *Н. П. Подлесный*, Деякі материали про ставлення народних мас Росії до квітневого повстання 1876 р. в Болгарії, — Доповіді та повідомлення Міжвузівської конференції істориків педінститутів УССР, Вип. I, Полтава, 1958, с. 69—77; Ставлення революційного народництва Росії до квітневого повстання 1876 р. в Болгарії. — Труди історичного факультету ХДУ, Харків, 1959, т. VIII, с. 69—86; Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии и общественное мнение России. Автореферат кандидатской диссертации, Харьков, 1963; Про ставлення прогресивної громадськості Росії до квітневого повстання 1876 р. в Болгарії. — Питання історії народів СРСР, Харків, 1967, вип. 4, с. 15—24.

[87] *В. М. Хевролина*, Революционное народничество. . . , с. 64—69.

[88] *Г. Д. Тодоров*, Социално-политическата обусловеност на Априлското въстание. Отзвукът на Априлското въстание в Русия. — Априлското въстание, 1876—1966, С., 1966, с. 117—158.

южнославянските народи, тъй като в нея според тях нямало елементи на социален преврат. А те не желаели да подкрепят движения, които нямали социалистически характер.[89]

В публикациите от последните години окончателно е решен въпросът за участниците в Априлското въстание 1876 г. от средата на руските народници и са уточнени сведенията, публикувани от Е. З. Волков и Г. Бакалов. В 1949 г. българският турколог Б. Недков публикува чернова на писмото от видинския окръжен управител до областния управител в Русе от 29 май 1876 г. В него се дава описание на документите, открити в убития четник Т. Раданов.[90] Въз основа на това официално писмо и на други документи Р. Стоянова, Н. Ферманджиев и К. А. Поглубко доказаха, че името Теофан Раданов било псевдоним на революционера Арвит Загрин, родом от Латвия. Той бил участник във въстанието в Херцеговина и командувал щабната рота на Първа доброволческа дружина в Сърбия. След това заедно с Перо Херцеговинеца пристигнал в Бекет, на 23 април 1876 г. се записал в четата на Хр. Ботев и загинал в героичното сражение на връх Веслец.[91] В 1966 г. Ив. Бояджиев за пръв път публикува съобщение за участието на руския народник Андрей Иванович Золотухин (1854—1929) в Априлското въстание. Според спомените на А. И. Золотухин, които се пазят в Пловдивския окръжен архив, той пристигнал в навечерието на въстанието в Панагюрище и взел участие в героичните боеве на въстаническия отряд под командуването на И. К. Соколов. След поражението на въстанието той участвувал като доброволец в Сръбско-турската (1876 г.), Руско-турската (1877—1878 г.) и Първата балканска (1912—1913 г.) война.[92]*

[89] *В. М. Хевролина*, Революционное народничество. . . , с. 72—75; *К. А. Поглубко*, Болгаро-русские революционные связи. . . , с. 449—462; Болгаро-российские революционные связи весной 1876 г.. — Балканский исторический сборник, II, Кишинев, 1970, с. 69—94; Из истории южнославянских связей М. П. Драгоманова (60-ые — начало 80-х годов XIX в.). — Балканский исторический сборник, III, Кишинев, 1973, с. 68—75; Българските и руските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание през 1876 г. — Исторически преглед, 1970, кн. 4, с. 64—76; Очерки. . . , с. 254—267.

[90] *Б. Недков*, Турски документи за Ботевата чета. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 721—724.

[91] *Р. Стоянова*, Социален произход и бой на Ботевите четници. — Априлското въстание, 1876—1966, С., 1966, с. 70—74; *Н. Ферманджиев*, Загадъчният княз от Ботевата чета. — Антени, бр. 49, 8 дек. 1972. *К. А. Поглубко*, Очерки. . . , с. 267—268, и др. публикации.

[92] *И. Бояджиев*, Руски доброволец в Априлското въстание. — Българо-съветска дружба, 1966, с. 16—17.

* Бел. на редакцията: Участието на А. И. Золотухин в Априлското въстание не достатъчно убедително се потвърждава от източниците.

Това съобщение е изложено кратко в няколко публикации на К. А. Поглубко.[93]

След поражението на Априлското въстание от 1876 г. националноосвободителното движение на българския народ навлязло в нов етап, който завършва с освобождението на България в резултат на Руско-турската война 1877—1878 г. Непосредствени руско-български революционни връзки през този период изследователите не са открили.

В заключение, изследванията върху руско-българските революционни връзки от средата на 70-те години на XIX в., извършени от съветски и български историци, дават възможност да се определят най-ярките прояви на тези отношения през разглеждания период.

1. Убедително е показано голямото влияние на руското революционно движение върху формирането мирогледа на българската учаща се младеж, обучавала се в учебните заведения в Москва, Петербург, Киев, Одеса, Николаев и други градове. Така сред възпитаниците на южнославянския пансион в Николаев били видните дейци на българското революционно движение от онзи период — П. Волов, А. Узунов, М. Греков, С. Геренов и др. През 1874—1876 г. обучаващите се в Одеската духовна семинария и в други учебни заведения Ст. Стамболов, И. Семерджиев, Г. Измирлиев, И. Луканов и други създали революционен кръжок, а Ст. Стамболов членувал в народническия кръжок на И. М. Ковалски през 1875 г.

2. Сравнително пълно е осветлена историята на дейността на руско-българо-полския революционен кръжок през 1875 — началото на 1876 г. в Румъния с център Букурещ, занимаващ се с прехвърляне на нелегална литература и революционни народници в Русия и обратно, с изучаване руския превод на първия том на „Капиталът“ и други съчинения на К. Маркс и Ф. Енгелс, на руската революционно-демократична литература, историята на социалистическото и работническото движение на Запад и с пропаганда на социалистическите идеи. Най-активна роля в него играели избягалите от Русия народници, които започнали да участвуват активно в зараждащото се социалистическо движение в Румъния — Н. П. Зубков (Н. Зубку-Кодряну), К. А. Кац (К. Доброджяну-Геря), Н. К. Судзиловски (Русел) и български революционери начело с Христо

[93] *К. А. Поглубко*, Болгаро-российские революционные связи весной 1876 г., с. 98, бел. 78; Българските и руските революционери. . . , с. 75, бел. 65; Очерки. . . , с. 267, бел. 388.

Ботев. Последният бил също така тясно свързан с руската революционна емиграция в Швейцария и редакцията на издаваното от П. Л. Лавров в Лондон списание „Вперед!“. През февруари — април 1876 г. с помощта на Н. К. Судзиловски Хр. Ботев водил с тях преговори за закупуване на оръжие за нуждите на въстанието и отделяне от техните среди на военен ръководител за въстанието в България.

3. Установени са обстоятелствата, свързани с непосредственото участие на революционните народници в Априлското въстание от 1876 г. Латвиецът Арвит Загрин под името Теофан Раданов се сражавал в героичната чета на Христо Ботев и загинал на връх Веслец. Народникът Андрей Иванович Золотухин вероятно е участвувал в героичните боеве в района на Панагюрище в отряда на въстаниците под командуването на И. Соколов.

ОСВЕЩЕНИЕ РУССКО-БОЛГАРСКИХ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СВЯЗЕЙ СЕРЕДИНЫ 70-Х ГОДОВ XIX В. В СОВЕТСКОЙ И БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

С. И. СИДЕЛЬНИКОВ

(Резюме)

Взаимосвязи русских и болгарских революционеров были многообразны и плодотворно развивались в нескольких направлениях. В историографическом плане автор исследует историю русско-болгарских революционных связей в 70-х годах XIX века, анализирует советскую и болгарскую литературу. Марксистское исследование этого вопроса было начато основателями и руководителями Болгарской коммунистической партии — Д. Благоевым, Г. Димитровым, В. Коларовым и другими. Наиболее основательно исследовал русско-болгарские революционные связи 1875—1876 гг. Г. Бакалов. Главное внимание в статье уделяется литературе, вышедшей после второй мировой войны и победы социалистической революции в Болгарии. Советские и болгарские историки (Н. С. Державин, М. Димитров, С. А. Никитин, А. Бурмов, В. Г. Карасев, В. Д. Конобеев, Л. С. Ерихонов, Т. Г. Снытко, И. В. Козьменко, Н. П. Подлесный, В. М. Хевролина, Хр. Капитанов, Кр. Шарова и др.) ввели в научный оборот широкий круг источников, внесли значительные уточнения, исследовали связи заново, достигли положительных результатов.

В последние годы К. А. Поглубко и В. Я. Гросул сделали попытку обобщить существующую литературу по данному вопросу и дать систематическое изложение всей истории русско-болгарских революционных связей с конца 50-х годов XIX в. до освобождения Болгарии в результате Русско-турецкой войны 1877—1878 гг.

RUSSO-BULGARIAN REVOLUTIONARY TIES FROM THE MIDDLE OF THE 70-S OF THE XIX C., INVESTIGATED BY THE SOVIET AND BULGARIAN SCIENCE

S. I. SIDELNIKOV

(Summary)

The ties between the Russian revolutionaries were many and successfully strengthend in many ways. From a historical point of view, the author explores the history of the Russo-Bulgarian revolutionary ties in the 70-s of the XIX c. analysing Soviet and Bulgarian literature. The Marxi t re earch on this question was begun by the founders and the leaders of the Bulgarian Communist party — D. Blagoev, G. Dimitrov, V. Kolarov and others. G. Bakalov explored the Russo-Bulgarian revolutionary ties during 1875—1876 most profoundly. The main place in the article is allocated to literature, published after the Second World War and the victory of Socialism in Bulgaria. Soviet and Bulgarian historians (N. S. Derzhavin, M. Dimitroff, S. A. Nikitin, A. Burmoff, V. G. Karasev, V. D. Konobeev, L. S. Erihonov, T. G. Snitko, I. V. Kozmenko, N. P. Podlesni, V. M. Hevrolina, H. Kapitanov, K. Sharova, etc.) brought to science a large number of sources, made important clarifications, explored ties once more, reached positive conclusions.

In the last years K. A. Poglubko and V. Y. Grosul made an attempt to summarize the literature which deals with this topic and make a consistant statement on the entire history of the Russo-Bulgarian revolutionary ties during the 50-s of XIX c. and up to the liberation of Bulagria as a result of the Russo-Turkish war in 1877—1878.

РУСКОТО КОНСУЛСТВО ВЪВ ВАРНА И НОВОБЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

ВЕЛКО ТОНЕВ

В историята на дипломатическите отношения между Русия и българските земи гр. Варна заема първенствуващо място. Това безспорно се дължи както на стопанското и военнополитическото значение на града като най-значителен център по Западното Черноморие, така и на благоприятното му географско разположение на най-прекия и удобен път по море и суша между България и Русия.

Руското консулство във Варна е учредено през 1784 г. с указ на Екатерина II, издаден в Санкт Петербург на 1 декември с. г. В него се отбеляват добросъседските отношения между руската империя и османската държава след подписването на мирния договор от 1774 г. и търговския от 1783 г., подчертава се необходимостта от откриване на консулство във Варна, което ще има за задача да съдейства за по-нататъшното развитие и разширение на взаимните търговски връзки между двете страни и конкретно в този район, да оказва покровителство на пребиваващите руски търговци и поданици. За консул е назначен капитан Георги Милкович, за когото, съдейки по името му и от съществуващата тогава практика, може да се предположи, че е местен жител или преселник от Балканите с руско поданство.[1]

Необходимо е да се изтъкне, че откриването на варненското консулство е в пряка връзка със създаването на системата на руско „покровителство" над православното население на Балканския полуостров. Тази система, чиито основи се полагат след Кючуккайнарджийския договор от 1774 г., отрежда важна роля на консулствата, които Русия получава право да открива съгласно раздел втори на този договор. Учредяването през 1781 г. на първите консулства в Дунавските княжества е последвано от откриване на такива консулства в Гърция, Дал-

[1] ЦГАДА, ф. 276, оп. 2, а. е. 177, л. 16, 16 об., 17 (ЦДИА, кмф 1, оп. 1, № 41.

мация, Крит и някои Йонийски острови. Това разпределение отговаря в основни черти на насоките на тогавашната руска политика на Балканите.[2]

След известна, по всичко изглежда, твърде краткотрайна дейност руското консулство във Варна е закрито. Възобновяването му става няколко десетилетия по-късно и е свързано с началото на нов период в стопанското развитие на Западното Черноморие. Отмяната на държавния монопол в търговията с вълна, зърнени храни и още някои селскостопански произведения (1835 и 1838 г.) и особено търговските договори на Османската империя с Франция, Англия, Русия и др. от края на 30-те и началото на 40-те години се отразяват изключително ползотворно върху икономическия подем на Варна. Бързо нараства не само търговската значимост на града, засилва се отново и неговото военностратегическо значение. Доказателство за големия интерес към Варна е откриването в продължение само на около две десетилетия (след 1841 г.) на 14 консулства и на десетки представителства на различни търговски къщи и фирми на Австрия, Франция, Англия, Гърция и т. н.[3]

Повторното откриване на руското консулство сега в ранг на вицеконсулство става през 1848 г. А. П. Вретос, гръцки консул във Варна, отбелязва: „Необикновеното движение на търговията в 1847 г. насърчи господина Лукаш Свиларич от Рагуза, стар търговец от Сира и доставчик на руската императорска ескадра в Егейско море, да поиска от руското посолство в Цариград поста вицеконсул във Варна, който дотогава не съществуваше и който той получи от тогавашния императорски посланик Негово Превъзходителство г. Де Титов, осведомен за голямото число кораби, които посещаваха под руско знаме това пристанище."[4]

Л. Свиларич, за когото липсват други данни, започва консулската си дейност през м. април 1848 г. От това време поне е началото на архивата на вицеконсулството. Донесенията на Свиларич до посолството в Цариград, написани почти изключително на италиански език, съдържат сведения главно от търговски характер — за движението на корабите във варненското пристанище, за цените на стоките, за оказано съ-

[2] *Г. Л. Арш.* О русской системе „покровительства" и о некоторых ее социально-экономических и политических последствиях для населения Балкан (конец XVIII—начала XIX вв.—Етюд Балканик, 2, 1975, с. 108—113.
[3] *A. P. Vretos*, La Bulgarie ancienne et moderne, S.-Petersbourg, 1856, p. 222—223.
[4] Пак там, p. 223.

действие и покровителство на руски моряци и поданици и т. н.[5]

Дипломатическата юрисдикция на вицеконсулството се простира над твърде значителен район — цялото българско крайбрежие на Черно море и Североизточна, ако не и по-голямата част на Северна България. С оглед на това и поради почетния характер на консулските си задължения Л. Свиларич организира мрежа от свои представители и сътрудници. В Анхиало (Поморие) негов сътрудник е Антонио Икономо, а в Балчик — Джовани Комнено.[6] В Шумен с подобни пълномощия е натоварен Христо Михайлов Златев, един от видните на времето си учители и книжовници, а до Кримската война класен учител в града. Той е удостоен писмено с правото и задължението да представлява руското вицеконсулство пред турската власт, да защищава неговите интереси и дела в този район. За добросъвестно и безукорно изпълнение на тези си задължения той е представен на руския посланик в Цариград „за възнаграждаване и обезпечаване на сигурността му"[7].

Консулската дейност на Л. Свиларич, прекъсната по време на Кримската война, е подновена през м. декември 1856 г.,[8] но за съвсем кратко време, защото от м. април 1857 г. консулски агент във Варна е А. Шемиот. Неговото пребиваване е обаче също твърде краткотрайно. През есента на с. г. поради заболяване той напуща. Представителството на Русия е временно възложено на Емил Райзер, пруски консул, и шведско-норвежки агент през следващите десетилетия в града.[9]

Александър Викторович Рачински (1826—1877 г.), новият руски вицеконсул, назначен в края на 1859 г., е не само първият щатен дипломат на Русия във Варна. Той е пръв и по обществената значимост и последици на развитата от него дейност. Дипломатическата кариера на А. В. Рачински съвпада с важен във външнополитическо отношение момент за Русия. Нейното поражение в Кримската война довежда до спадане на международния ѝ авторитет, до ограничаване на доминиращата ѝ роля в православния свят. Русия загубва привилегията на абсолютно покровителство над християните в Османската империя, която преминава в ръцете на всички

[5] АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1848, д. 941, л. 1—70; 1849, д. 942, л. 1—92; 1850, д. 943, л. 1—80; 1851, д. 944, л. 1—53; 1852, д. 945, л. 1—68; 1853, д. 946, л. 1—124.
[6] АВПР, ф. п-во в Константинополе (по нататък П. К.), 1848, д. 941, л. 41—44.
[7] НБКМ-БИА, ПА 4152.
[8] АВПР, 1856, д. 1608, л. 1—2.
[9] АВПР, ф. П. К., 1857, д. 1609, л. 49; Пак там, 1858, д. 1610, л. 1—58; Пак там, 1859, д. 1611, л. 1—42; Пак там, 1860, д. 1612, л. 6, 34—35; Пак там, ф. Главный архив, IV—2, 1859—63, д. 12, л. 1, 18—20, 23.

държави, подписали Парижкия договор. При новото съотношение на силите и на упоритата и все по-настойчива експанзия на западните държави от Русия се изисква да противопостави една гъвкава и реалистична политика, която да е в състояние да възстанови и укрепи разклатените й позиции на Балканите. Осъществяването на този курс е могло да бъде дело на енергични и находчиви дипломати и най-малко на почетни и по съвместителство поддържани дипломатически агенти.

Така можем да си обясним назначаването на А. В. Рачински за ръководител на варненското вицеконсулство. На този пост той престоява малко повече от две години. През това време неговото име се докосва и преплита с имената на братя Миладинови, Г. С. Раковски и редица други български дейци или пък с такива събития като отпора срещу католическата и протестантската пропаганда, установяването на татарските преселници у нас и изселването на българи в Русия, църковно-националните борби и развитието на учебното дело и т. н. В съвкупност тези събития и личности очертават един широк диапазон в дипломатическата дейност на А. В. Рачински, която има важни сегменти както за изграждане ролята и мястото на вицеконсулството във Варна, така и за националноосвободителните борби на българския народ през 60-те — 70-те години на XIX в.[10]

През лятото на 1862 г. за руски вицеконсул във Варна е назначен Александър Александрович Олхин (1839—1897 г.). Дотогава той е секретар на руското консулство във Видин и като такъв взема дейно участие в кампанията по изселването на българи в Южна Русия. Въпреки младостта си А. А. Олхин показва завидна зрелост и опитност — добре се ориентира в такива сложни и забъркани въпроси като българо-гръцката църковна разпра, чуждите пропаганди и др. Макар да не обладава в същата степен българофилството на Рачински, неговите чувства са на страната на поробения български народ. Това несъмнено има своята подкладка в прогресивните и революционно-демократичните убеждения, заради които покъсно, вече като обществен деец в Русия, А. А. Олхин е изпратен на заточение.[11]

А. Олхин напуща Варна през м. август 1865 г., а в началото на м. март следващата година тук пристига за вицеконсул Василий Иванович Нягин. Роден през 1821 г. в се-

[10] За А. В. Рачински вж. повече у *В. Тонев*, А. В. Рачински и учебното дело в България след Кримската война. — В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане, С., 1974, с. 269—286 и цитираните там източници и литература.

[11] За него вж: Исторический вестник, т. LXXI, 1898, с. 410—412.

мейство на свещеник, сам завършил духовна академия в Петербург, без родови отличия и имения, той дълги години е преводач на влахо-молдавски език в Азиатския департамент, а след това и в консулството в Яш. Във Варна престоява до лятото на 1871 г.[12]

През 1871 г., по предписание на Цариградското посолство от 4 юни, варненското вицеконсулство (както и видинското) е закрито, като е оставен един консулски агент, пряко подчинен на генералното консулство в Русе.[13] Значително е ограничен и географският периметър на вицеконсулството. С откриването на консулствата във В. Търново през 1862 г. (преместено през 1866 г. — в Русе) и Тулча през 1864 г. варненското вицеконсулство обхваща приблизително тогавашния Варненски санджак и отчасти Шуменския край. За дипломатически агент е назначен българинът Николай Даскалов, роден в Самоков през 1834 г., учил в Киевската духовна семинария, а след 1860 г. преводач, секретар и временно управляващ руското вицеконсулство във Варна.[14]

Н. Даскалов е последният дипломатически представител на Русия до обявяването на Освободителната война. С него завършва близо тридесетлетната история на варненското вицеконсулство. През този период то развива разнообразна и съдържателна дейност в защита на политико-религиозните и стопанските изгоди на Русия в този район и в българските земи изобщо. По силата на ред обстоятелства, взаимни интереси и общи цели — племенната и езиковата близост между българския и руския народ, вярата в освободителната мисия на Русия, борбата за премахването на османското господство над балканските народи, усилията за унищожаване влиянието на западните религиозни пропаганди и т. н. — тази дейност контактува твърде често, върви в унисон или противоречие с развитието на българското културно-национално и политическо възраждане. В този смисъл тя представлява важна съставка в нашия доосвобожденски живот, което вече е достатъчно основание да бъде предмет на научноизследователското дирене и изясняване. Още повече, че подобни изследвания засега почти липсват и въпреки наличието на обширна литература по българо-руските културни, политически и стопански връз-

[12] За В. Нягин вж. АВПР, ф. П. К., 1866, д. 1618, л. 10; пак там, Личные дела, оп. 464/1, д. 623, л. 1.
[13] АВПР, ф. П. К., 1871, д. 1622, л. 20—21; Из архивата на Н. Геров, I, 1911, с. 321—322.
[14] АВПР, ф. П. К., 1859, д. 1611, л. 35—37; пак там, 1860, д. 1612, л. 20. За Н. Даскалов вж. *Архим. Инокентий*, Никола Г. Даскалов. — Варненски общински вестник, бр. 215, 9 ноем. 1929.

ки у нас все още малко се знае за конкретните пътища и форми, чрез които се осъществяват тези общувания.[15] Разработването на този въпрос ще спомогне да се очертаят по-ясно и убедително пътят и средствата на руското културно-политическо влияние в нашите земи, а в по-широк план и за изясняването на важния проблем за външните аспекти на Българското възраждане.

И така в какви основни сфери на проявление намира израз дейността на руското вицеконсулство във Варна, кои са допирните точки, общите насоки и разминавания с освободителното дело на българите, каква е ролята му в българо-руските културно-политически връзки през XIX в., мястото му в националноосвободителната борба на българския народ? Отговорът на тези въпроси ще потърсим най-напред в културно-просветната област — безспорно най-резултатна и традиционна, а след Кримската война заемаща важно място в източната политика на Русия.

В новата обстановка, при липсата на условия за пряко и самостоятелно действие руската империя прибягва до средствата на културно-политическото проникване и влияние. По този път и най-вече с известни помощи в областта на образованието и просветата на южните славяни тя подготвя поддържници на своите интереси към Балканите. Усилията на Русия в следвоенните години са насочени към подсилване и стабилизиране на този резерв, който дотогавашната ѝ политика на покровителство създава от балканските народи, към неговото най-ефикасно използуване. На него се разчита твърде много като противодействие на особено активизираното след войната стопанско и политическо проникване на западните държави в Османската империя.

За организирано подпомагане на културното влияние на Русия в българските земи наред със славянските комитети, Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина и др.[16] важно значение се отдава и на руските дипломатически служби и агенции. Съобразно с конкретните обстоятелства на тях се препоръчва да оказват нравствена и материална помощ на училища, църкви и отделни лица под формата на наставле-

[15] В проучването на *Н. Генчев*, Българската национална просвета и Русия след Кримската война. — Год. на Соф. унив., ИФ, 1972—1973, С., 1975, на с. 311—315 са отделени редове и за ролята на дипломатическите служби, но твърде бегло, откъслечно и непълно. Сравнително кратко и обобщено е изследването и за търновското консулство, вероятно и поради неговото краткотрайно съществуване и по-ограничената му дейност. Вж. *Г. Плетньов*, Руското консулство в Търново (1862—1865 г.). — Исторически преглед, кн. 1, 1973, с. 55—63.

[16] *Н. Генчев*, Цит. съч., с. 301 и сл.

ния, дарения на пари, книги и други предмети. Особено внимание се отделя и на изпращането в Русия на млади българи, приемани в първите години главно в духовно-учебни заведения.

Дейността на руското вицеконсулство във Варна в началните десет години от съществуването му, т. е. времето на почетните вицеконсули, е твърде скромна и едностранчива. Като авторитетна руска институция то се утвърждава и получава признание едва след идването на Александър Викторович Рачински (м. февруари 1860 г.).

Името на Рачински е тясно и непосредствено свързано преди всичко с националния живот на варненските българи. Въвеждането на славянско богослужение, създаването на българската община, откриването на училище са събития, внушени или осъществени до голяма степен с негова помощ. В началото под влияние на политиката за помирение между българите и гърците той също е склонен към компромиси и разбирателство. На искането на българите да открият свое училище Рачински отговаря със съвети да се поддържа гръцкото училище, в което техните деца биха могли да бъдат обучавани на български език от архим. Филарет.[17] При неуспеха на този подход той се включва енергично в усилията на българите да получат разрешение за откриване на училище. „Аз предупредих владиката — пише в консулско донесение от 6 август 1860 г., — че той трябва да бъде внимателен, защото отказът може да предизвика пагубен разрив и на варненските българи с великата църква . . .“[18] Въпреки трудностите и интригите от различно естество на 12 август варненското училище е открито. В негова помощ общинските дейци откриват подписка за доброволни пожертвования. В кондиката за подарените средства под подписа „добры людие“ Рачински внася голямата за онова време сума от 6402 гроша.[19] През 1861 г. той подарява на училището 300 сребърни рубли от фонда за благотворителност на Азиатския департамент,[20] а през 1863 г., когато вече не е във Варна — нови 125 рубли за църквата и училището.[21]

Рачински е надеждна материална и морална опора не само за варненци, но и за българите в много други селища на Североизточна България, като Хаджиоглу Пазарджик (Толбухин), Шумен, Търново, с. Хадърча (Николаевка), с. Юшенли

[17] АВПР, ф. П. К., 1860, д. 1612, л. 25—26.
[18] Пак там, л. 125.
[19] ОДА — Варна, ф. 79 к, оп. 1, а. е. 1, л. 3—4.
[20] Пак там, ф. 81 к, оп. 1, а. е. 15, л. 127.
[21] Пак там, а. е. 17, л. 138.

(Ботево) и др. Някои от тях той посещава, с други поддържа връзка чрез редица тамошни дейци. По повод борбата против гърцизма в Х. Пазарджик учителят Иван п. Хр. Кършовски разказва: „И докато беше руският консул Ал. Рачински, аз от нищо не се боях; но щом се узна, че той заминава за Русия, моето по-нататъшно стоене там ставаше невъзможно. За тази цел аз, откакто издържаха учениците ми изпит, на който присъствуваха и Рачински с Даскалова, заминах за Цариград."[22] Рачински подкрепя искането и на търновци да открият в града с руски средства духовно училище, след като през лятото на 1861 г. се запознава със старините на Царевец и Трапезица и особено със засилената в този район протестантска пропаганда.[23]

Но безспорно с най-голяма известност и любов той се ползува между българите в Македония. Широкият кръг познанства, които има от посещението си там през 1858—1859 г., Рачински запазва и след като става руски вицеконсул във Варна. Особено близки са отношенията му с българите в Кукуш.[24] През 1859 г. със съдействие на Московския славянски комитет кукушани започват строеж на училище. Но скоро тази помощ спира, поради което замира и училищният строеж. Католическата мисия в Солун им предлага средства при известни условия, които те отхвърлят, а на Рачински пишат: „Да се сторите мукает за мало помощ да го зафатиме училището да не ни се смеят душмането наши . . ."[25]

Аналогични са обстоятелствата около строежа и на варненското училище. През 1861—1862 г. с цената на немалко грижи и лишения, на доброволни пожертвования и различни заеми тукашните българи успяват да построят и открият специална училищна сграда. Това става обаче за сметка на големи дългове — през 1862 г. те достигат 50 хиляди пиастри, а на следната 1863 г. поради високия лихвен процент са вече 74 000 пиастри.[26] „Сега обществото — пише А. Олхин — преминава тъкмо този период, в който повече от всичко се чувствува нуждата от пари и помощи и когато всяко благодеяние се помни с искрена признателност, а равнодушието се оценя с истинската му цена."[27] Използувайки затрудненото положение на варненци, униатски и протестантски мисионери се опитват да им предложат своята помощ. Като отклоняват

[22] ОДА — В. Търново, ф. 53 к, оп. 1, а. е. 9.
[23] АВПР, ф. П. К., 1861, д. 1613, л. 115, 117.
[24] *Т. Влахов*, Кукуш и неговото историческо минало, С., 1963, с. 71—75.
[25] АВПР, 1861, д. 1613, л. 56—57.
[26] АВПР, ф. П. К., 1863, с. 1615, л. 82—83.
[27] Пак там.

натрапеното сътрудничество, българите се обръщат към руския вицеконсул, основавайки се на обещанието на Рачински от 1861 г., че помощта от 300 рубли на Азиатския департамент ще бъде ежегодна. На следната 1863 г. те изпращат чрез вицеконсулството молба до руския император да им се окаже съдействие да притежават една от затворените гръцки църкви в града. Това е изключително важно за тях — оттам и упоритото несъгласие на гръцката духовна власт, — защото в момента църковните приходи са главният източник за материалното обезпечаване на училището.[28] А. Олхин подкрепя техните искания, защото е убеден, че главните усилия на Русия трябва да бъдат насочени към поддържане на българските училища. По този начин младежта се отклонява от гръцките и иноверните училища, подпомага се борбата на православните против католическата и протестантската пропаганда, а заедно с това българите се поставят в тясна връзка с руските консули като техни единствени, искрени приятели.[29]

Необходимостта от подкрепа А. Олхин обосновава не само с мъчителните начални стъпки на варненската община, поради нейната малобройност и тежко материално положение, а главно с важното местоположение на града като търговско-пристанищен пункт и център на многолюдно българско население от околността. Той настоятелно моли да му бъде даден специален кредит за подобни благотворителни цели, а при невъзможност за държавна субсидия предлага да се иска съдействие от Св. синод под формата на помощ за православните църкви и училища на Изток. Нещо повече, тази помощ („която би била сега отлично средство да се заставят българите да слушат нас и по такъв начин да се откажат от унията") трябва да се адресира както към варненските българи, така и за редица други селища в страната. С нея следва да разполагат всички руски консули, които ще получат възможност не само да наблюдават направлението на българските училища, но да определят и насоката на тяхното развитие.[30]

Освен финансовата поддръжка вицеконсулството се отзовава и с веществена помощ, с доставянето главно на учебници и учебни помагала. Нуждата от тях е действително голяма и състоянието на немалко училища е в пряка зависимост от наличието на достатъчно и подходяща учебникарска книжнина. Училището в Балчик например, което наброява около 20

[28] МВВ (Музей на Възраждането — Варна). Донесение от 2 март 1864 г., препис.
[29] Пак там, Донесение от 13 декември 1862 г., препис.
[30] АВПР, 1862, д. 1614, л. 76—79; МВВ, Записка от 18 март 1864 г., препис.

ученици, разполага само с няколко буквара и свещени истории и с един окъсан руски църковен устав. Това е съвсем недостатъчно с оглед на новото образователно съдържание на учебния процес, който не може да бъде сведен до изучаването на псалтира и октоиха. Недостигът от учебна литература в другите райони — Тракия и Македония, се чувствува още по-осезателно. Поради това А. Олхин се връща отново към идеята на Рачински за организиране чрез българина Андрей Анастасов на комисионерска кантора в Цариград за търговия с изданията не само на Св. синод, но и с учебна, художествена и друга литература.[31] През 1863 г. А. Олхин моли попечителя на Одеския учебен окръг да бъдат изпратени за нуждите на тукашните училища учебници, книги, карти, глобуси и др., излезли от употреба в руските училища поради овехтяване или подменяне с други.[32]

Към руското вицеконсулство се обръщат за съвет и съдействие по различни въпроси от училищен характер. В писмо от 30 юни 1863 г. старейшините и църковните епитропи от с. Орман, като благодарят за получените църковни одежди и съобщават за дълговете, които са направили по църковния строеж, молят да им се помогне за откриване и на училище: „ний сми сиромаси, немами кудрет да си направими училище и да си фаниме учител. Християните желаят, за да си научат чадата, но много са немощни, за това идими днес сички християни да молим ваше благородие, ако е възможно, да ни направите една дубрина, за да видим в селото си училище и учител . . .“[33] Близко по съдържание е писмото на старейшините от с. Голица от 26 април 1864 г. С избухването на българо-гръцката разпра месемврийският владика затваря църквата, прогонва селския им свещеник, а получените от Одеса богослужебни книги са изгорени. Независимо от тези морални и материални щети те милеят за образованието на своите чеда, заради което молят Олхин да бъдат настанени в руски училища юношите Ради Теодоров и Стефан Христов.[34]

Въпреки ограничените си възможности руските вицеконсули във Варна се стараят да окажат максимална поддръжка на просветното дело в България и на Балканите изобщо. Един документ от 1870 г. разкрива, че през 60-те години вицеконсулството има следните разходи под формата на помощи за учители и училища: на Иванка Стаматова, учителка във Вар-

[31] АВПР, 1863, д. 1615, л. 106—107.
[32] МВВ, Писмо на А. Олъхин до Л. О. Ивановски от 17 март 1863 г., препис.
[33] Пак там, а. е. 11, л. 2.
[34] Пак там, а. е. 12, л. 3.

на — 315 пиастри; на учителка в Сараево (Босна) — 315 пиастри; на друга учителка, идваща от Ерусалим за Сърбия — 157 пиастри; на учителя в Провадия Тодор Мутевски — 315; на общината и селското училище в с. Кара Хюсеин (Чернево)— 671 пиастри; на Йосиф Стоянов, учител в Х. Пазарджик — 525 пиастри; на две български девици, приготвящи се за руски учебни заведения — 460 пиастри и т. н.[35]

Все в същия смисъл на материална и морална поддръжка трябва да се тълкува и участието на В. Нягин в живота на варненското ученическо дружество „Просвещение", на което като спомагателен член той внася 106 гроша.[36] На читалище „Възрождение" в града той подарява различни вещи и книги, вестници и 100 гроша.[37] По внушение на В. Нягин през 1867 г. варненските българи организират благотворителен бал в полза на бедните ученици.[38] „Струва ми се, че в настояще време— донася в конфиденциално писмо той — всякаква наша помощ за България не може да бъде действена и плодотворна, без да има условието на мирно, но задължително средство — развитието и образованието на цялата маса българско население. При настоящата финансова зависимост на Турция от капиталистите на Франция и Англия на нас не ни остава друг избор за спасяването на българите от игото на Турция и вредното влияние на католически, реформаторски и методистки пропаганди."[39] В противен случай, продължава В. Нягин, училищата на различните западни общества ще обхванат постепенно всички градове на България и това сигурно ще последва с откриването на жп. линията Русе — Варна, с устройството на варненското пристанище, с увеличаването на чуждите капиталовложения, с нарастване броя на чужденците в Турция. Получавайки образованието си в Русия, младите българи ще съдействуват за засилване родството с руския народ, за парализиране въздействието на западните пропаганди, а в подходящ момент с помощта на Русия ще бъдат способни да премахнат дори позорното иго на турци и фанариоти.[40]

Подготовката на южнославянска интелигенция в руски учебни заведения е практика, прилагана в годините и до Кримската война. Но очевидно тогавашните външнополитически

[35] ОДА — Варна, кмф, ф. 81, а. е. 21.
[36] Пак там, ф. 75 к, оп. 1, а. е. 92, л. 4—5.
[37] Пак там, а. е. 4, л. 1—4; пак там, ф. 79 к, оп. 1, а. е. 17, л. 2—8, 21—22.
[38] АВПР, ф. П. К., 1867, д. 1619, л. 14—15; Македония, бр. 15, 11. 3. 1867 г.
[39] АВПР, ф. П. К., 1866, д. 1618, л. 24—26.
[40] Пак там.

възможности на Русия не налагат нуждата от целенасочени и канонизирани действия за създаването на опорни културно-политически звена в балканските земи. Едва след войната, когато покровителствените привилегии на Русия над християнското население са ограничени, а Англия, Франция и други западни държави упражняват почти неотразимо въздействие върху живота и развитието на султанска Турция, става ясно, че са необходими друг ред и нова организация за подготовката на съмишленици на руските интереси на Балканите. Частичните и фрагментарни разпореждания, използувани от 1815 г. до 1856 г., се оформят през следващите десет години в цялостна и организирана система за обучение на южните славяни в Русия. Уточняват се местата и учебните заведения — предимно Одески, Киевски, Харковски и Московски учебен окръг, осигуряват се и средствата за тази цел.[41] След определянето през 1860 г. на ежегодна помощ от 5000 рубли на вицеконсулите в балканските земи се дават специални пълномощия. С циркулярно писмо на Министерството на външните работи от с. г. на тях се възлага изборът на млади хора, желаещи да се учат в Русия. От кандидатите се изисква да имат не само добра нравственост, но и елементарни познания по Закон божи, църковно-славянски език и аритметика, да не са по-възрастни от 15 години и да бъдат годни да понесат смяната на климатичните условия.[42]

Благодарение на тези мерки в края на 50-те и началото на 60-те години към Русия се устремява поток от учащи се от българските земи, чийто брой впоследствие многократно се увеличава. Към това обективно ги подтикват и потребностите на бурно развиващия се след Кримската война български културно-просветен живот. С развитието на учебното дело, църковно-националните борби, читалищата, изкуствата и т. н. се почувствувала остро необходимостта от квалифицирани кадри, които да отговорят на постоянно растящите нужди.

За удовлетворяване на тези нужди и особено от учители за българските училища варненското вицеконсулство обсъжда една идея, лансирана още през 1856 г. от херсонския архиепископ Инокентий. Тя се свежда до откриването на руски църкви и училища като предни постове на културно-политическото проникване на Русия на Изток. Тази идея, подета през 1860—1861 г. от А. Рачински, но останала нереализира-

[41] *Н. Генчев, Й. Калудова*, Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. — Известия на държавните архиви, кн. 20, 1970, с. 121—172.
[42] Пак там, с. 163.

на поради гръцкото противодействие, е разработена от В. Нягин в следния вариант: към братската могила на руските войни, паднали през 1828 г. край Варна, трябва да се издигне църква; към нея да се построи къща, в която под благовидния предлог за обучение на младите българи по нотно църковно пеене и при наличието на добри учители, свещеници и певци биха могли да се подготвят на всеки две години по десетина и повече наставници за началните класове на българските училища. Така в продължение на 10—12 години България ще бъде снабдена с достатъчно учители само от тази „певческа" школа, без да се имат пред вид българските младежи, завършили руски учебни заведения, които ще бъдат учители в по-горните класове. Това предложение — заключава В. Нягин — е лесно изпълнимо, няма да е очебийно за турците и не толкова отегчително за хазната, защото тук отпадат разходите по пътуването на младежите до Русия и обратно, а също и тяхната издръжка по време на ученията им.[43]

Въпреки своята достъпност тази идея отпада, преди да бъде дадена за одобрение от съответните органи, поради липсата на първото условие — храм-паметник в памет на руските войни. От друга страна, възниква опасението, че подобно учебно заведение извън нейна територия би лишило Русия от възможността за контрол и непосредствено участие в неговия живот.

Така въпросът за подготовката на българска интелигенция с участието на Русия остава да бъде решаван главно с нейните учебни заведения. В това отношение заслугите на варненското вицеконсулство и особено на А. Рачински са големи. Политиката на съдействие и покровителство на младежи и девойки при приемането им в руски училища започва с поръчителството най-напред на младежи от Македония и това се дължи не само на приятелските връзки на Рачински, но и на засилената католическа пропаганда по тези места.

В началото на 1860 г. Рачински ходатайствува пред посланика в Цариград да бъде разрешено да заминат за Русия Димитър Петров от Охрид, Петър Георгиев Петков и Георги Атанасов Кушували от Кукуш и Атанас Димитров х. Пайков от Солун.[44] Рачински препоръчва те да бъдат приети в Белското духовно училище с оглед на тяхната подготовка и заради близостта до своите съотечественици, настанени в Смоленската гимназия през 1859 г.[45] Почти всички обаче са приети в Киевската семинария.

[43] АВПР, ф. П. К., 1866, д. 1618, л. 24—26.
[44] Пак там, 1860, д. 1612, л. 5.
[45] *Н. Генчев, Й. Калудова*, Записка с. 136.

През есента на 1860 г. Рачински отвежда там Иван Атанасов от Кукуш и Георги п. Стаменов от Дойран. Малко по-късно пристигат и Димитър Петров и Атанас п. Димитров.[46]

На 7 май 1860 г. Рачински съобщава на А. Б. Лобанов-Ростовски за желанието на трима българи — Милан Кънчович и Николай Михайлов от Елена и Стефан Атанасиевич от Самоков, да получат духовно образование в Русия.[47] Наскоро след това идва предписание на Азиатския департамент за приемането в училището на графиня Левашова в Киев на „три млади българки, за да се подготвят от тях учителки, които ще способствуват за образованието на своите съотечественици и по такъв начин да ги предпазят от влиянието на чуждестранната пропаганда"[48]. В края на м. юни Рачински изпраща за Киев девойките Иванка Стаматова от Варна и Тона (Антонина) Димитрова (Мамарчева) от с. Юшенли (Ботево), Варненско.[49] По същото време той препоръчва Еманоил Прагматаров от с. Капакли (Климентово), Варненско, завършил гръцкото училище във Варна. В началото на 1861 г. като стипендиант на Светия синод Прагматаров е приет в Смоленската семинария. С отлични способности и голяма езикова култура, той продължава образованието си в Киевската духовна академия. Преди обаче да завърши, се разболява, връща се във Варна, където се занимава с преводаческа работа към вицеконсулството.[50] Покровителството над Е. Прагматаров има и друга цел — да се противодействува на политиката на гръцката община във Варна да изпраща най-добрите ученици в атинските училища. Несъмнено такива са подбудите на Рачински и при препоръката му да бъде приет като стипендиант в Петербургската художествена академия Георги Йоанидис Ламброса, 22-годишен грък от Варна, завършил курс по художество в Атинското политехническо училище.[51]

Рачински подкрепя молбата и на 22-годишния Симеон Тепавски от Плевен да бъде приет на държавна сметка в някой от руските университети.[52] Той поддържа повторната молба и на Васил Диамандиев от Охрид, зачислен в Московския университет през 1860 г., но временно прекъснал поради болест.[53] Първият от тях е приет в Киевския университет, докато

[46] АВПР, ф. П. К., 1860, д. 1612, л. 141.
[47] Пак там, л. 53.
[48] Пак там, л. 64.
[49] Пак там, л. 64.; НБКМ-БИА, ф. 111, а. е. 369, л. 272.
[50] АВПР, ф. П. К., 1860, д. 1612, л. 122; пак там, 1861, д. 1613, л. 14; пак там, ф. Главный архив, IV—1, 1856—1888, д. 16, л. 94—97.
[51] Пак там, 1861, д. 1613, л. 38.
[52] Пак там, л. 83.
[53] Пак там, 1861, д. 1613, л. 107—108.

съдбата на втория е решена по-късно.[54] Рачински проявява готовност да настани в руско учебно заведение и Христо Ботев, но поради отказа на баща му на негово място е приет друг младеж от Калофер.[55]

При посещението на Рачински в Търново през лятото на 1861 г. десет ученици от местното училище изявяват желание да постъпят в руски учебни заведения. Седем от тях, вече зрели младежи, определено подчертават предпочитанията си към духовно училище, съзнавайки липсата на образовани свещеници в България. Като представя списъка им, Рачински настоятелно моли да не се отлага разрешаването на техния въпрос, защото всяко бавене е в интерес на протестантската пропаганда и дава пример с един отличен ученик, който след дълго очакване да замине за Русия бива привлечен от методистите в Малтийското училище.[56] Става дума за 17-годишния син на тревненския свещеник Константин Витанов, който, обременен от многобройно семейство, преследван и от търновския владика, е принуден да търси покровителството на д-р Лонг. Заради оказаната му помощ той дава сина си Димитър в протестантското училище.[57] Разочарован скоро, бащата моли той да бъде приет в една от руските гимназии, по възможност в Смоленската, където от 1859 г. се учи другият му син Витан. Енергичната намеса на Рачински, който успява да върне от Малта Дим. Константинов, и застъпничеството му пред меродавните руски кръгове завършват с успех — през м. юли 1862 г. Димитър Константинов е настанен в пансиона на Смоленската гимназия.[58] Почти по същото време е решено приемането и на търновските младежи. В края на м. юни 1862 г. след близо едногодишно чакане пристига предписание за приемането на Николай Петров Икономов, Иван Савов, Петър Димов, Стоян Тодоров, Тодор Иванов, Давид х. Пенков и Петър Минчев в Киевската духовна семинария.[59] Към Рачински е адресирана и една недатирана молба на Васил С. Бояджиев, Георги Данчов и Петко С. Петков да бъдат приети чрез Св. синод в някоя руска семинария.[60]

А. Олхин продължава политиката на своя предшественик,

[54] АВПР, ф., П. К. 1862, д. 1614, л. 31.; *Н. Генчев, Й. Калудова*, Записка, с. 144, 167.
[55] Из архивата на Н. Геров, кн. I, с. 33.
[56] АВПР, 1861, д. 1613, л. 116.
[57] Пак там, л. 119.
[58] *Н. Генчев, Й. Калудова*, Записка, с. 145—146, 168—169.
[59] АВПР, ф. П. К., д. 1614, л. 13—14; България, г. IV, бр. 15, 23 юли 1862 г. От числото на тези младежи не успяват да завършат Киевската семинария Николай Петров и Петър Димов.
[60] ОДА — Варна, кмф, ф. 81, а. е. 30.

но в далеч по-скромен размер. Една от причините за това е откриването през 1862 г. на Търновското консулство, което поема организирането и изпращането на младежите от този край. Първите ученици, които Олхин изпраща за Одеса като държавни стипендианти — Божидар Павлович, Емануил Даскалов и Николай Николаев, — са подготвени и осигурени от А. Рачински. С него потегля при отпътуването му от Варна през есента на 1862 г. Емануил Даскалов.[61] Божидар Павлович поради невъзможност да бъде изпратен към средата на м. януари 1863 г. е заменен от Йордан Иванов Брадел, буден и добре подготвен млад човек от Елена.[62]

Откриването през 1863 г. на гимназията в гр. Николаев и на южнославянския пансион към нея привлича голяма част от кандидатите за Русия, в това число и някои младежи, изпращани от варненското вицеконсулство. Първият от тях е Тодор Ганьов, зачислен в началото на 1864 г. в Николаевската гимназия със съдействието на А. Олхин.[63] Тук е записан малко по-късно през 1867 г. и препоръчаният от В. Нягин търновски юноша Панайот Янакиев Попов.[64] В края на м. септември 1869 г. той, заедно с възпитаниците на южнославянския пансион — Н. Узунов, И. Попович и Н. Джамджиев— напущат училището, недоволни от порядките, които въвежда там Тодор Минков.[65]

Твърде близка е съдбата и на Сава Иванов Геренов. С посредничеството на вицеконсулството Геренов заедно с още двама съученици от Ескиджумайското училище — Юрдан Юрданов и Киро Иванов, са изпратени на собствени разноски през 1868 г. в гр. Николаев. Много добре подготвени по руски език от своя учител Спиридон П. Грамадов, те постъпват направо в III клас на Николаевската гимназия.[66] Три години по-късно, без да завърши VI клас, Геренов напуща, обзет от патриотични увлечения.[67] Интересно е, че през 1872 г. по време на учителстването му във Варна и очевидно във връз-

[61] АВПР, 1862, д. 1614, л. 63.
[62] Пак там, 1863, д. 1615, л. 3—4. Третият от тези младежи — Николай Николаев Фичев, вероятно син на големия възрожденски строител Колю Фичето, заминава за Русия с изричното желание да следва в архитектурно училище. Но поради незнание на френски език не успява да постъпи в гимназия, а без гимназиален атестат не е приет и в архитектурно учебно заведение. Поради това след едногодишен престой в Одеса той се връща в България. Вж. ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 147, д. 15, л. 126, 329.
[63] АВПР, 1864, д. 1616, л. 6—7.
[64] МВВ, ф. 2, а. е. 16, л. 1—2.
[65] Пак там, а. е. 17, л. 25—26, 45; а. е. 16, л. 22; АВПР, 1869, д. 1621 а, л. 38—39.
[66] МВВ, ф. 2, а. е. 26, л. 8, 12, 15; а. е. 18, л. 13—14.
[67] *Д. Ганчев*, Спомени (1864—1887 г.), С., 1939, с. 29.

ка с известни революционни кроежи той отново кандидатствува за Русия. С донесение № 82 от 1872 г. Н. Даскалов препраща на ген. консул в Русе Ал. Н. Мошнин прошението на Сава Геренов и Стефан Бояджиев с ходатайство да бъдат приети на държавна сметка във военното училище в Севастопол, а Станислав Захариев Големинов — в светско или духовно учебно заведение.[68] Отговорът на тази молба е неизвестен, но за Геренов се знае, че през следващите години учителствува в Сливен, заточеник е в Диарбекир, където и умира в навечерието на Освободителната война.[69]

През пролетта на 1869 г. Азиатския департамент известява на дипломатическите си представители, че поради големия брой кандидати за Николаевска гимназия като държавни стипендианти не всички могат да бъдат своевременно удовлетворени. Често пъти, докато чакат реда си, кандидатите загубват право поради навършена възраст. На такива кандидати трябва да се внушава, че те могат да постъпват на частни разноски в пансиона на Т. Минков и там да изчакват стипендия, като следват курса на гимназията.[70] Документите на варненското вицеконсулство не говорят обаче нито за голям наплив към гимназията в Николаев, нито за желаещи да се учат на собствени разноски. Обратно, и през втората половина на 60-те години повечето от кандидатите адресират молбите си за духовни учебни заведения. С изключение на Атанас Кръстевич, постъпил през 1868 г. в Одеската гимназия със съдействието на В. Нягин,[71] и на Атанас Петров Кръкклисийски, приет през 1867 г. в Московското училище за живопис, скулптура и архитектура,[72] останалите молби са изключително за Херсонската семинария в Одеса.

На 30 октомври 1867 г. Азиатският департамент съобщавав на руското вицеконсулство във Варна, че в семинарията , Одеса могат да бъдат приети: Генчо Минков от Ст. Загора Марко Иванов от Ямбол, Константин Гаврилов и Георги Трендафилов от с. Гебедже (Белослав), Варненско, Илия Георгиев от с. Дерекьой (Петров дол), Варненско, и Добри Койчев от с. Кьопекли (Градинарово), Провадийско. Дългият път обаче на царската бюрокрация, който минава от предложения към ред съгласувания и одобрения и след това изчакване да се освободят места в съответните училища, за да постъ-

[68] ОДА — Варна, ф. 81, кмф. а. е. 23.
[69] Вж. *Ст. Великов*, Сава Геренов — един забравен революционер. — Исторически преглед, кн. 1, 1948, с. 109—114.
[70] МВВ, ф. 2, а. е. 17, л. 20—22.
[71] Пак там, а. е. 16, л. 20.
[72] ОДА — Варна, ф. 81, кмф, а. е. 30.

пят одобрените кандидати, елиминира половината от посочените по-горе лица. През м. април 1870 г., когато въпросът за тези ученици е окончателно решен, се оказва, че Генчо Минков и Илия Георгиев са навършили 20 години, а Георги Трендафилов не е допуснат по други причини.[73]

Приблизително по същото време — 1867 г., е приет в Киевската духовна семинария и Тодор Димов, починал през лятото на 1873 г. в Киприяновския манастир, където е изпратен на лечение.[74] През октомври 1869 г. по молба на учителя в Търновското училище Никола Златарски В. Нягин предлага да бъдат приети на държавни разноски младежите Христо Н. Стамболов, Христо Димитров Книгопродавеца и Иван Панов Семерджиев. Към тяхната молба вицеконсулът включва имената и на Янаки Стоянов Лесин и Петър Иванов Кремен от Котел, както и на Тодор Петков Арабаджиев и Петър Петров Астарджиев от Варна. Всички те са 14—15-годишни и В. Нягин моли да бъдат приети в Киевската семинария.[75] От тях са приети в Херсонската семинария в края на м. ноември Христо Стамболов и Христо Книгопродавеца.[76] По същото време, началото на 1869 г., са препоръчани и възпитаниците на котленското училище Георги Петров, Димитър Стоянов и Методи Петров.[77] Една година по-рано Данаил Дончев, пак от Котел, и Николай Павлов от Охрид, ученици на Цариградското българско училище, също търсят съдействието на вицеконсулството за настаняването им в руско учебно заведение.[78] Между кандидатите от Котел консулските документи потвърждават засега приемането само на юношата Иван Кишелски, постъпил през есента на 1868 г. в Николаевската гимназия.[79] От публикацията обаче на друг котленец, възпитаник на тази гимназия, се вижда, че през 1870 г. тук се учат още Гаврил Боев и Добри Панайотов от Котел, Стефан Танев и Георги Яни от Варна, Сава Севов от Ески Джумая, Панайот Волов от Шумен и други младежи от този район, приемането на които в гимназията едва ли е минало без съдействието на варненското вицеконсулство.[80]

През лятото на 1870 г., след десетгодишно прекъсване, вицеконсулството изпраща за Русия и няколко момичета.

[73] ОДА — Варна, ф. 81 к, кмф, а. е. 21.
[74] Пак там, а. е. 25.
[75] МВВ, ф. 2, а. е. 17, л. 35—36.
[76] Пак там, а. е. 18, л. 60; ОДА — Варна, ф. 81 к, кмф, а. е. 21.
[77] МВВ, ф. 2, а. е. 17, л. 8.
[78] Пак там, а. е. 16, л. 7.
[79] Пак там, л. 21.
[80] *П. Абрашев*, Южнославянският пансион в Николаев. — СбНУ, XXV (VII), с. 43—45.

Това са Нина (Жена) Калудова от Котел, Евгения Демиева от Трявна, Стефана Стамболова от Търново, Стефана Николова от Разград и Евфания (Кръстинка) Бацарова от Варна. За тяхното настаняване в одеско учебно заведение вицеконсулството се обръща към тамошното българско настоятелство.[81] То обаче отказва поради липсата на свободни места, както и поради факта, че всички кандидатки са от един район. Това според него противоречи на принципа за равномерно представяне на всички краища и защото настоятелството смята, че Тракия и Македония трябва да имат предимство като най-много застрашени от влиянието на гърцизма.[82] Тогава В. Нягин отнася тяхната молба до Азиатския департамент, който ги настанява във Фундуклеевската девическа гимназия в Киев. Тук те се учат до започването на Освободителната война.[83]

През 70-те години притокът на младежи, изпращани в Русия чрез варненското вицеконсулство, силно намалява. Последната по-внушителна група е от 1870 г. и се отнася до четирима младежи от с. Маврово, Тетовско окръжие, Битолски санджак. Това са Геро Тодоров, Атанас Наумов, Ефрем Манолов и Илия Георгиев, които се учат във Варна, където работят и техните родители. Те желаят да бъдат подготвени за учители в Македония, където тази нужда е най-остра.[84] В положителното решение на тяхната молба едва ли трябва да се съмняваме. През 1872 г. в отговор на запитване от 1870 г. в Одеската семинария е приет Петър Атанасов.[85] По същото време обаче поради липса на свободни места е отказано на Стефан Иванов Задгорски от Сливен и на Панайот Станчев от Бургас, които искат да бъдат приети във военно училище.[86] На същите причини вероятно се дължи отказът и за Николай Н. Бацаров въпреки многократните молби от 1869 до 1873 г.[87] Последните сведения за дейността на вицеконсулството в тази насока са във връзка с молбите на Михаил Ив. Жеков от Варна за постъпване в южнославянския пансион през 1874 г. и на Николай Славчев от Търново за приемането му в руско военно училище през 1876 г.[88]

Причините за рязкото спадане през 70-те години на притока на младежи за средните и висшите учебни заведения на Русия, с изключение на военните училища, са от по-общ харак-

[81] МВВ, ф. 2, а. е. 17, л. 58.
[82] Пак там, а. е. 18, л. 2.
[83] Пак там, л. 18,; МВВ, необр. фонд. Спомени на Ст. Мирска, л. 1—14.
[84] МВВ, ф. 2, а. е. 18, л. 15.
[85] ОДА — Варна, ф. 81, кмф, а. е. 23.
[86] Пак там.
[87] МВВ, ф. 2, а. е. 17, л. 11; пак там, а. е. 21, л. 1.
[88] Пак там, а. е. 22, л. 51; АВПР, ф. П. К., 1876, д. 1627, л. 7.

тер, но имат и съвсем конкретна обусловеност. Първата се отнася до ограничаване изобщо броя на българите, учещи се в Русия, за сметка на тяхното увеличаване в Чехия, Австро-Унгария, Франция и др. Втората се дължи на промяната в статута на варненското вицеконсулство, оставено след 1871 г. само с един дипломатически агент. Преориентацията към Запад се основава не само на някои нови тенденции в социално-икономическото развитие на българското общество след Кримската война, но и на все по-подозрителното отношение на турската власт към дейността на руските възпитаници у нас.

* * *

Очертаването на новия външнополитически курс на Русия към Балканите и конкретно на най-реалистичната му част — културната политика по отношение на южните славяни, разкрива пред руските дипломатически представители и агенции в българските земи големи възможности за лична изява и обществено-държавно признание. Заедно с това тази културнополитическа линия показва, че нейното приложение и най-ефективно използуване може да бъде дело преди всичко на енергични и талантливи дипломати, непокварени от бюрократичната закостенялост на руската царска администрация и догмите на чинопочитанието, всеотдайни на идеята за освобождение и единство на славянските народи. Тъкмо такъв дипломат се оказва варненският вицеконсул Александър В. Рачински, който извършва прелом в дейността и съществуването, и с когото в същност започва фактическата история на руското вицеконсулство във Варна. Началата, които Рачински полага, и тласъкът, който дава със своята многостранна активност, продължени от неговите приемници, издигат варненското вицеконсулство като един от предните и най-активни постове на руското културно-политическо влияние в българските земи. Неговата дейност надхвърля далеч пределите на формалния дипломатически периметър, тя се чувствува по Черноморието, в Мизия, Тракия, та чак и в далечна Македония.

В един сравнително непродължителен период, за малко повече от десет години, със съдействието и посредничеството на тукашното вицеконсулство са изпратени в Русия около 80 младежи, от които 7 са девойки. Като се има пред вид, че общият брой на българите, получили образованието си в Русия до Освобождението, възлиза приблизително на 267 души,[89] от

[89] *К. А. Поглубко*, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, с. 31. На друго място същият автор (вж. Из исто-

които 24 са жени, става ясно, че почти една трета от тях са заминали с помощта на варненското вицеконсулство.

От изпратените в Русия младежи близо половината, около 35, постъпват в духовните училища. Останалите двадесетина влизат в гимназии, двама в художествено училище и академия, 6—7 продължават или са приети направо в университетите. Обстоятелството, че повечето от младежите, изпращани в Русия, са насочвани и приемани в духовни училища, се обяснява не само с идеологията на славянофилите, за които възпитанието е неделимо от православието. То се корени преди всичко в същността на руската източна политика, която в единството на православния свят търси реабилитация на своето по-ограничено влияние и заедно с това надеждна защита против политическите аспирации на западните държави, прокарвани под формата и на религиозна пропаганда. В този аспект подготовката на проруски настроено духовенство за балканските страни представлява важно звено в политиката на руския царизъм. Тъкмо поради това най-рано и най-многобройни места за учащи се в Русия предоставя Св. синод. Затруднена финансово, държавата го използува за тази цел.

Тук не трябва да се пренебрегват и потребностите на нашия църковно-политически живот, който с разрастването на църковната борба поставя остро необходимостта от подготвено българско духовенство. Не следва да се елиминират вижданията и на самия Рачински, покриващи се почти изцяло с официалната правителствена политика. През 1857 г. той публикува специална статия, посветена на българската просвета.[90] Като проследява историческото развитие на българското училище в последните сто години, Рачински стига до извода, че единствено правилният и необходим път на обучение е възможен само чрез недогматическото православие. Защото въпреки гнета на турците и гърците православието запазва българите като самобитен народ и то трябва да се възпитава и укрепва. Той е дълбоко убеден, че новобългарското образование може да бъде надежден щит против деморализиращата политика на гръцката духовна власт и всякаква чуждоверска пропаганда, да съдействува за утвърждаване влиянието и авторитета на Русия.[91]

Пред вид нуждите и състоянието на българското учебно дело и подготовката, която то дава на младежите, изпращани

рии болгаро-российских культурных связей 40—70-х годов XIX в., Кишинев, 1976, с. 167, 170) уточнява тази цифра на около 500 души.

[90] *А. В. Рачински*, Несколько слов о просвещении Болгарского народа. — Русская беседа, IV, 1857, кн. VIII, с. 161—170.

[91] Пак там, с. 166.; *Н. Попов*, Из истории Славянского благотворительного комитета в Москве. I. Первое пятилетие (1858—1862). М., 1871, с. 23—24, 31—32

в Русия, Рачински намира за уместно повечето от тях да бъдат насочвани преди всичко към средните училища — семинарии и гимназии. След завършването им те биха могли да станат веднага учители в долните класове, като по този начин подготвят сигурна почва за по-високо образование на следващите поколения.[92] Тази теза се защищава и от вицеконсула В. Нягин. Той също счита за целесъобразно по-големите ученици да бъдат обучавани в семинариите в продължение на две години, по кратък курс, след завършването на който трябва да станат учители в подготвителните отделения. По-малките следва да бъдат подложени на по-системно развитие с оглед перспективата да станат свещеници или учители в по-горните класове.[93]

Недостатъците на тази религиозно-възпитателна концепция стават очевидни твърде скоро и за нейните осъществители. Защото тя влиза в противоречие не само с духа на XIX столетие, дух на европейския либерализъм и просвещение, но с реалните нужди и на нашия стопански живот. В едно донесение от 13 август 1860 г. Рачински съобщава: „В с. Елена тези дни нахлуха отвън Дунава, от Рушчук, французи-копринари. Населението се надигна да има непременно френски учители. Младите хора, които молеха за нашите духовни училища, родителите им сега не ги пускат, те казват: на нас ни трябват сега не *духовници*, а *физиканти* (?), техници, механици, строители на мелници. Същото направление между другото господствува и у младите хора, които учат в Русия."[94] Може да се предполага, че за тази насока на духовете сред учащата се младеж оказва влияние и развитието на руското революционно-демократическо движение. Така или иначе това са твърде показателни слова, които сочат отзвука от големия сблъсък между великите държави на Изток в едно отдалечено старопланинско селище.

Недоволството и критиката, които пораждат някои аспекти на руската образователна политика по отношение на южните славяни, заставят Азиатския департамент с помощта на дипломатическите си представители в Турция да обоснове своята досегашна линия, да направи известна равносметка, да набележи някои промени. Между тях представлява интерес настаняването на учащи се и в специалните учебни заведения, като Технологическия и Инженерния институт, в Петровската земеделска академия, и особено подчертаният превес, който се дава на Медицинския факултет. Заслужава да се подчертае

[92] *Н. Генчев, Й. Калудова*, Записка, с. 162.
[93] АВПР, ф. П. К., 1866, д. 1618, л. 25.
[94] Пак там, 1860, д. 1612, л. 2.

изискването за привличане в учебните заведения на деца от по-богатите и влиятелни кръгове, а при възможност те да бъдат и от различни места на България.

В тази връзка и с оглед главно на исканата равносметка варненското вицеконсулство прави важни констатации и препоръки. То посочва, че в предишните години при назначаването на учители българските общини са обръщали малко внимание кой какво е завършил в Русия — духовно или светско училище. В последно време обаче е подчертано предпочитанието към младежи с университетско образование вместо възпитаниците на духовните заведения. „Най-главната цел на нашето правителство — изтъква вицеконсулството, — а именно по-бързото разпространение на просветата между нашите единоверци посредством възпитанието на духовни лица, не се постига напълно. Дори тези от българите, които са завършили курс на науките в нашите духовни академии, като Бурмов, двамата Икономови и Стоянов, завръщайки се в отечеството си, не се посветиха на духовния сан."[95] Заедно с това вицеконсулството с удовлетворение подчертава, че „излизащите в различно време от нашите учебни заведения млади славяни, които в отечеството си се заемат изключително с образованието на младежта . . . успяха да подготвят достатъчно число от своите възпитаници за деятели на сегашното начално образование в цяла България"[96]. Персоналната оценка, която се прави на много от тях, като Тодор Икономов, Илия Икономов, Петър Димов, Димитър Енчев, Антонина Мамарчева, Иванка Стаматова и много други, завършва с извода, че всички те се ползуват с уважение и влияние в страната и са предпочитани пред малкото на брой неруски възпитаници.

Дейността на руското вицеконсулство във Варна за развитие на новобългарското образование представлява конкретен израз на политиката на Русия, насочена към укрепване нейните позиции и влияние всред южните славяни в противовес на стопанското и културно-политическото проникване на западните държави. Тази политика, отстояваща преди всичко държавно-политически интереси, намира отклик всред българите поради растящите културно-национални потребности на българското общество. Обективно тя съдействува за неговото духовно и политическо възраждане, спомага за приобщаването му към културните постижения на новото време. В този смисъл дейността на руското вицеконсулство във Варна заема важно място в националноосвободителната борба на българския народ, в развитието на българо-руските културни връзки през XIX в.

[95] МВВ, ф. 2, а. е. 18, л. 3—14.
[96] Пак там.

РУССКОЕ КОНСУЛЬСТВО В ВАРНЕ И НОВОБОЛГАРСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

В. ТОНЕВ

(Резюме)

Русское консульство в Варне—первое дипломатическое представительство России в болгарской земле. Созданное в 1784 году, оно возобновляет свою деятельность в 40-х годах XIX века (1848 г.), когда начинается и его более активное присутствие в двусторонних общественно-экономических, политических и культурных взаимоотношениях.

В своей политике по Восточному вопросу после Крымской войны Россия пользуется прежде всего средствами культурно-политического влияния и проникновения. В соответствии с этим внешнеполитическим курсом русское консульство в Варне, в лице консулов А. В. Рачинского, А. А. Ольхина, В. И. Нягина и Н. Даскалова, оказывает разностороннюю моральную и материальную помощь училищам, церквям и отдельным лицам в форме наставлений, дарений средств, книг и других предметов. Особенное внимание уделяется принятию болгарской молодежи в русские учебные заведения. После 1860 г., с содействием и посредничеством здешнего консульства, послано около 80 человек, т. е. приблизительно одна треть общего числа болгар, получивших образование в России до Освобождения. Это возводит значимость варненского консульства как одного из передних и самых активных постов русского культурно-политического влияния на болгарской земле.

Деятельность консульства для развития новоболгарского образования представляет конкретное выражение политики России, направленной на укрепление ее позиции среди южных славян в противовес хозяйственному проникновению западных политических государств. Эта политика, отстаивающая, прежде всего, собственные государственно-политические интересы, находит отклик среди болгар вследствие растящих культурно-национальных потребностей болгарского общества. Объективно она содействует его духовному и политическому возрождению, способствует приобщению к культурным достижениям нового времени. В этом смысле деятельность русского консульства в Варне занимает важное место в национально-освободительной борьбе болгарского народа, в развитии русско-болгарских культурных связей XIX века.

THE RUSSIAN CONSULATE IN VARNA AND MODERN BULDARIAN EDUCATION

VELKO TONEV

(Summary)

The Russian Consulate in Varna was the very first diplomatic representation of Russia in the Bulgarian lands. Set up in 1784 it restored its activity in the 1840s (1848), whence began its more active presence in the bilateral socio-economic, political and cultural mutual relations. In its policy concerning the Eastern Question after the Crimean War, Russia utilized, first and foremost, the means of the cultural and political influence and infiltration. In accordance with this foreign political course, Russian Consulate in Varna, in the person of the Consuls A. V. Rachinski, A. A. Oluhin, V. I. Nyagin and N. Daskalov, rendered an all-round moral and material aid to schools, churches and separate individuals, under the form of counsels, instructions, donations of funds, books and other objects. A particular attention was also paid in attracting Bulgarian young men and women to study in Russian schools and institutions. After 1860, with the help and intercession of this Consulate, about 80 young people were sent to study in Russia, i. e. almost one third of the total number of all the Bulgarians who had obtained their education in Russia until the liberation of the country from Ottoman domination.

The activity of the Consulate in the development of modern Bulgarian education represents a concrete expression of the Russian policy directed towards the consolidation of its positions a midst the South Slavs as a counterbalance to the economic and cultural penetration of the western capitalist countries. This policy, vindicating above all Russia's own state and political interests, found a direct response amidst the Bulgarians, due to the growing cultural and national requirements of the Bulgarian people. Objectively this policy on the part of Russia contributed towards Bulgaria's spiritual and political revival, aiding it to affiliate itself to the worldwide cultural achievements of the period under review. In this sense the activity of the Russian Consulate in Varna occ u pied an important place in the struggles of the Bulgarian people for its national liberation and in the development of the Russo-Bulgarian cultural ties during the nineteenth century.

БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО В СИСТЕМАТА НА РУСКО-БЪЛГАРСКИТЕ КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XVIII — ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Е. П. ЛВОВА

Културните връзки между руския и българския народ през епохата на Българското възраждане са имали голямо значение за развитието на българската култура, с което отдавна привличат вниманието на изследователите. Най-добре са проучени руско-българските литературни връзки, както и връзките из областта на изобразителното изкуство от втората половина на XIX в. Слабо е изследван по-ранният етап, който също буди значителен интерес.

Тази статия си поставя за задача да покаже изобразителното изкуство на българския народ — изкуство, развивало се през XVIII — първата половина на XIX в. в тясна връзка с фолклора, литературата, образованието, а също така да разкрие важната роля на руско-българските културни (в това число и художествени) връзки през ранния етап на Българското национално възраждане. При анализа на културните явления и паметници ще се ръководим както от материали, вече известни в литературата, така и от по-малко известни или непубликувани досега.

За следващите комплексни изследвания от сравнителен и типологически характер извънредно важен е конкретният съпоставителен анализ не само на отделните културни явления или творчеството на най-ярките представители, но преди всичко — определянето на спецификата на руско-българските връзки за всеки един от тези исторически етапи, през които тази култура е преминавала.

Както е известно, българското изкуство в течение на столетия се е съхранявало в рамките на средновековната църковна живопис, а също така се е развивало в различни форми на декоративно-приложното изкуство. По времето, когато в другите европейски страни вече отдавна е оформена система за художествено образование, когато са функционирали художествени школи и академии, в България с живопис са се занимавали майстори, обикалящи от село на село, от манастир

на манастир в търсене на работа. Местните художествени школи ревностно съхранявали с векове установената традиция.

В периода на турското владичество до началото на XVIII в. българското изкуство било откъснато от непосредствените връзки с европейските художествени школи. От началото на националноосвободителното движение и във връзка с интензивното му развитие българското изкуство влязло в контакт с външния свят — със съседните балкански страни, с Русия, с културните и художествените центрове на европейската култура.

Като усвоявало всичко най-добро от европейския художествен опит, българското изкуство от новото време изминало само за един век ускорен път на развитие. Този процес бил извънредно динамичен и уникален по своите резултати. Той станал възможен, защото българската художествена култура от епохата на националното възраждане се опирала на традициите на независимата българска държава, паметта за която е живяла у народа, на нейните живи фолклорни традиции, а също така и защото съумяла творчески да преработи опита на другите страни.

От края на XVIII и първата половина на XIX в. борбата против турския феодализъм и засилването на гръцката църква се проявявала в културно-просветителски форми. Формирал се българският литературен език, основан на народна разговорна основа, водила се остра борба за независима българска църква, нови явления се появявали и в българското изкуство.

„Освободителното движение в страна, намираща се под чуждо владичество, не е могло — особено в началния си период — да приеме формата на непосредствена обществено-политическа борба. То неизбежно се е проявявало на първо време под формата на просветителско, литературно движение“[1] — пише Г. Гачев. Той подчертава, че интензивността на българската литература се определяла от обстоятелството, че водещите български писатели са били и вождове на освободителното движение, а „литературата е била арена за действително революционни преобразования“. С пълно основание можем да кажем, че българските художници осъзнавали своето място в обществения живот също толкова остро, колкото и писателите. И макар художественото равнище на изкуството да било не винаги на нивото на българската литература, като понякога дори изоставало от нея, няма съмнение, че става въпрос за единно художествено явление на епохата, за ця-

[1] *Г. Гачев*, Ускоренное развитие литературы, М., 1964, с. 17.

лостен и жив организъм на българската култура, чиито отделни клонове се развивали и растели в непрекъснато единство и хармония.

Идеята за необходимостта от издигане на българската култура възникнала като вътрешна потребност. Вследствие на промените, назрявали изменения в световъзприемането на обществото, пред което се изправяли нови задачи в икономическия и културния живот.

Стремежът да се пробуди националното самосъзнание чрез изкуството и литературата, които широко пропагандирали идеите на патриотизма, до голяма степен определил жанровата структура на тяхното развитие, внасяйки момент на публицистична заостреност.

Вече в средата на XVIII в. въпросът за повишаване на образоваността сред народа, за ролята на книгата и мястото ѝ в живота се повдигал непрекъснато в сборниците на Йосиф Брадати. Съчинението на Паисий „История славеноболгарская" (1762 г.) е насочено срещу денационализирането на българската култура. То е пламенен патриотически призив към борба за български език и българска култура.

Първите български писатели-просветители и художници често са били принудени да работят на територията на Румъния, Сърбия, Русия, Гърция, търсейки убежище в манастирите и градовете на други страни. Така например епископ Софроний Врачански (1739—1813), спасявайки се от преследванията на турските власти, заминал за Букурещ, където се занимавал с литературна и обществена дейност. Българският изследовател К. Мечев е склонен да види, че „. . . основните литературни източници, които е ползувал Софроний Врачански в своята литературна дейност, били руски. И това е напълно естествено, ако се вземат пред вид — пише К. Мечев — интензивните културни, политически и обществени руско-български връзки през втората половина на XVIII и началото на XIX в. и голямата близост на руския и българския език."[2]

Петър Берон (1779—1871), автор на известния „Рибен буквар", като истински просветител, енциклопедист и хуманист косвено засягал въпросите за естетическото възпитание. В основата на неговото световъзприемане лежи вярата в човека, в неговия разум, способности.[3] Както и другите негови съвременници, П. Берон с интерес се отнасял към руската култура. За това свидетелствува неговото писмо до Министерството на

[2] *К. Мечев*, Протопоп Авакум и Софроний Врачанский. — ТОДРЛ, т. XIX, М.—Л., 1963, с. 359.

[3] *М. Бъчваров*, Мирогледът на д-р Петър Берон, Варна, 1961; сб. Петър Берон, изследвания и материали, изд. БАН, 1961

народното просвещение в Русия, в което той предлагал да се преведе на руски език една от неговите книги. П. Берон се стремял с това да адресира своя труд не само до широк кръг руски читатели, но и да го поднесе на съотечествениците си в България на близък славянски език.[4]

Новото разбиране за ролята и значението на изкуството, както и за начините и пътищата към опознаване на света, намираме в произведенията на българските просветители. Най-често понятието „изкуство" се третира в тях много широко и почти винаги във връзка с понятието „просвещение".

За българските просветители стремежът към опознаване на света, усвояването и тълкуването му не бил схоластичен, а носел напълно земен характер, защото е бил за тях жизнена необходимост. Българските просветители обединявали няколко професии и занаяти в своята дейност в желанието си да бъдат полезни на своя народ, откъснат от съкровищата на световната култура със столетия. Свещеникът можел да бъде и учител, и проповедник, и литератор, писателят да бъде историк, лекарят — естествоизпитател, създател на нова граматика, живописец и гравьор. Развитието на националното самосъзнание, намиращо израз в борбата за просвещение и независима българска църква, се утвърждавало в различните видове култура.

Неофит Рилски, ярък представител на епохата на Българското възраждане, бил тясно свързан с проблемите на националното просвещение и изкуството. В известния си труд „Българска граматика" (1835) Неофит Рилски (превел преди това от руски език таблиците за взаимокласно обучение) неведнъж употребява термина „художество", влагайки широк смисъл — това е умението на човека да създаде съвършено произведение и да възприеме, да разбере неговата стойност. Поетическото световъзприемане на Неофит Рилски, неговото отношение към красотата на природата и естетическата стойност на изкуството са много показателни за това време. За Неофит Рилски тези понятия са едно цяло, необходимо на просветения човек във всекидневния му земен живот. В това реалистично разбиране няма нищо религиозно-мистично.

В развитието на просвещението важна роля играели българските манастири. Там се основавали духовни училища, готвели се художници. Там можело да се срещнат хора от всички краища на страната. Много важна роля в развитието на българската култура през периода на Възраждането изиграва Рилският манастир. Той е бил важен стопански и културен център, който е имал връзки с другите манастири, градове и

[4] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 142, ед. 381. Писмо на П. Берон и неговото съчинение.

селища на цялата територия на Османската империя. Чрез Рилския манастир се осъществявали важни контакти с Русия. Е. Спространов още издаде документи, изпратени от Рилския манастир (преживял разрушителен пожар в 1833 г.) до Петербург в Св. синод с молба за парична помощ за възстановяване на манастира, а също така за откриване на славянско училище и типография към Рилския манастир.[5]

Рилският манастир поддържал постоянни връзки с Русия — с Киев, Петербург, Москва, а също така и с други руски градове и манастири.[6] Но основна помощ за възстановяването на манастира оказало населението на България.

В България постепенно се образувала обществена среда за успешното развитие на националната литература и изкуство на новото време — читатели и зрители, които могли да възприемат създадените произведения, вложените в тях мисли и идеи.

През първите десетилетия на XIX в. особено остро стоял въпросът за създаване на учебни книги на български език. В България постоянно пристигали книги от Русия. Те съдействували на процеса на образованието.

В края на 30-те години просветното движение придобива широк размах. През 1835 г. в Габрово се открило училище, където децата се обучавали по т. нар. Белланкастерска (взаимоучителна) система. Създаването на местното училище било свързано с дейността на габровския търговец Васил Евстатиев Априлов и на неговите съмишленици, дълго време живели в Русия, в Одеса. Откриването на Габровското училище е значително събитие в развитието на българското просвещение.

В статиите си В. Априлов настойчиво прокарвал мисълта за близост на българското образователно дело до руското, чиито традиции той познавал добре и високо ценял. Трябва да се подчертае, че Априлов бил широко образован човек, който познавал училищното дело и системата на образване в другите страни, но който смятал, че образец за българските учители трябва да е руското училище.

Дълбоките и здрави връзки, дълги години съществуващи между представителите на българското просвещение и дейците на руската култура, били разностранни. Интересът към

[5] *Е. Спространов*, Материали по историята на Рилския манастир. —Сб. за народни умотворения. . . , кн. XVIII, С., 1901, с. 175—177.

[6] Ценни документи и архивни сведения за контактите на Рилския манастир с Русия, а също така за произведенията на българските графици са събрани от *Р. Радкова*, Към историята на Риломанастирската щампарница. — Музеи и паметници, С., кн. 1; Рилският манастир през Възраждането, С., 1972.

дейността на Априлов и Палаузов намерил своето отражение в мемоарната литература, в статиите на съвременниците им. Тяхната дейност оставила следа и в изкуството: в Народната библиотека на гр. Габрово се съхраняват два портрета на българските просветители, нарисувани с маслени бои. Досега те не са били възпроизвеждани и не са коментирани в специалната литература, но будят несъмнен интерес. Както е известно освен графическия и масления портрет на В. Априлов, намиращ се в градския музей на гр. Габрово (авторът е неизвестен); не са съхранени други портрети от това време; сегашното състояние на портретите не дава възможност да се говори за художествената стойност на работата (боите са избелели, фонът е напукан).

Посочените два портрета, открити от нас в едно от служебните помещения на градската библиотека, са направени от майстор-професионалист и се отличават с несъмнени живописни достойнства. В портрета на В. Априлов са отразени не само индивидуалните черти на характера, но е подчертана важността на дълбоката и значителна личност на обществен деец, на човек с голяма вътрешна култура. Неизвестният художник (на обратната страна има надпис: „Портретът на В. Априлов е получен от Одеса") е работил в традициите на руската живопис от средата на XIX в. — той е започнал найнапред от разкриването на вътрешния свят на човека, затова в тази работа не виждаме (впрочем портретът на Палаузов е нарисуван в същия стил) никакви детайли. Тъмен фон, нарисуван с широки плътни мазки, върху него се отделя лицето на В. Априлов, жълтата жилетка и бялата линия на яката на ризата. Майсторското владеене на светлосенките помогнало на живописеца да извае бледното лице на В. Априлов, тъмните очи, високото чело на мислител.

Кой е авторът на портрета (може би това е руски художник), е трудно да се предположи, бъдещите изследвания ще помогнат да се отговори на този въпрос.

На фона на общия процес на просвещение постепенно се появявали нови видове художествено творчество с присъщи за това време отличителни особености. Българското изкуство от края на XVIII — първата половина на XIX в. носи ярко изразен просветителски характер. Първият етап от развитието се ознаменувал с оживление на различните видове художествено творчество — живопис, графика, стенопис, дърворезба. Отделяйки се постепенно като самостоятелна линия на българската култура, изобразителното изкуство особено тясно се свързвало с учебната и художествената литература (оформление на книги и учебници), с архитектурата (стенописи в инте-

риора на жилищни домове и по фасадите с декоративен характер, стенописи в манастирите).

Като правило художниците съчетавали своята художествена дейност с духовно-просветителската. Понякога те били и строители, и резбари на дърво и камък, но важно е да се отбележи, че хората, занимаващи се с изкуство, били обикновено грамотни, просветени и затова са ползували с всеобщо уважение. В българското изобразително изкуство постепенно се отделят и започват своето развитие като самостоятелни видове на художествената култура илюстрацията на книгите и кавалетната графика, изминали през епохата на Българското национално възраждане интересен и сложен път на формиране. В нова фаза на развитие влизат и другите видове изкуство и литературата. Изворите за възникването на българската графика могат да се открият в произведенията на народните майстори— дамаскините, в оформянето на учебните книги, в литографиите, създадени в различните български манастири в периода на борбата за самостоятелна българска църква и национално просвещение. За връзките на българската графика с книгопечатането свидетелствува постоянният контакт на изобразителното изкуство с литературата в нейните различни видове. Преписвачите и създателите на дамаскини се придържали към живата форма, към непосредствената беседа с читателите, често използували формата на диалози, понякога включвали в текста монолози на автора, разказващ не само за значителни исторически събития, но и доверително разкриващ душевните си вълнения и преживявания. Много често дамаскините се украсявали с цветни орнаменти, а също така и с миниатюри, включващи сюжетни мотиви — сцени от жития и апокрифи, илюстриращи различните поучения. Особен интерес будят паметниците на изкуството от ранния период на Българското възраждане. За пример могат да послужат рисунките и миниатюрите на поп Пунчо от село Мокреш и на даскал Тодор Пиндопски. Тяхното творчество е пряко свидетелство за връзките на народните художници с литературата.[7]

Още в ранния национално-просветителски етап нараства ролята на литературата и изкуството в процеса на възпитание и формиране на националното самосъзнание.

През 40-те години Ив. Богоров печата в Одеса „Ликовете на българските царе Иван Асен и Иван Шишман и българският лъв". Гербът е заимствуван от „Стематографията" на Жефарович от 1741 г. Това е един вид символично изображение,

[7] *Е. Львова*, Из истории болгарского искусства конца XVIII — первой половины XIX веков. — Советское славяноведение, 1969, № 4.

съдържащо образа на България, изобразени са и българските царе Крум, Борис и Михаил. Подобни литографии, включващи няколко сцени и изображения, се печатали и в някои български градове.[8] Легендарните образи на българските царе и светии е трябвало да способствуват за патриотичното възпитание, да напомнят на българите за миналото величие на тяхната държава.

Значението на тези произведения било голямо — те продължили започнатото от Паисий дело с неговия пламенен патриотичен будителски призив. Народността на българското изкуство станала основа за художественото творчество на всички майстори от епохата на националното възраждане преди всичко, защото се явила като естествено продължение и въплощение на най-добрите традиции в българската култура, обогатена и разширена на новия етап. Идеята за народността в произведенията на българската литература и изкуство още от самото начало била постоянно свързана с идеите на освободителното движение. Обръщайки се към героичното минало на народа, българските писатели и художници се стремели да събудят националния патриотизъм, да възпеят свободолюбието като основен героичен идеал на епохата, а общественото търсене определило и спецификата на жанровото развитие, и самата изразна форма. В главните си направления българската култура от това време е пронизана от идеята за утвърждаване и възвеличаване на народа, от надеждата за неговото бъдещо освобождение — в това виждали смисъла на своята мисия всички прогресивни дейци на българската култура, които се стремели да се издигнат до нивото на задачите на времето си. По народностния си характер, по ярко изразената си гражданственост творчеството на дейците на българската художествена култура от епохата на националното възраждане се свързва с най-добрите направления на руската култура от XVIII — началото на XIX в. Огромните разместванията в руската култура от Петровската епоха и процесите, характерни за културата на българския народ от епохата на националното възраждане имат обща антифеодална насоченост. Свързва ги порив към стремително освобождаване от догмите на средновековието и желанието да се утвърди националната култура на базата на преработване както на най-добрите отечествени традиции, така и на културния опит на другите страни.

Именно затова културата на братския руски народ, нейното

[8] *Н. Райнов* описва подобна колекция от литографии в: Годишник на Пловдивската народна библиотека, и дава подробно тяхно описание, С., 1925, с. 84—88.

огромно богатство и многообразие са били толкова близки и разбираеми за българските писатели и художници.

Като засяга мястото и значението на фолклорните традиции за формиране на литературата през епохата на Българското възраждане, П. Зарев отбелязва специфичните черти, свойствени за литературата от този период. „Новата българска литература — пише П. Зарев — се базирала и на запазените средновековни традиции, изпитвала и свежото въздействие на древната класика, и на новите литературни образци, идващи до нас от руската и европейската литература.“[9] Това качество било присъщо и на изкуството, което се развивало в тясна връзка с народното творчество.

Появяването на Самоковската школа за гравьори било свързано с дейността на Никола Карастоянов — организатора на местната печатница, където именно са печатали българските книги с илюстрации и литографиите. Първата печатна преса за гравиране била устроена в Рилския манастир. През епохата на ранното възраждане — в края на XVIII в. и особено в средата на XIX в. — Рилският манастир водел оживена кореспонденция с Русия. В началото процесът за създаване на гравюри бил много сложен и дълъг: иконописците подготвяли рисунката (ескиз-композиция) на бъдещата гравюра, която изпращали в Москва или Виена, където я отпечатвали в много екземпляри, и заедно с дъската (медна или бронзова) произведението се връщало в манастира. Н. Карастоянов печатал литографии, които се търсели от поклонниците на Рилския манастир, а по-късно започнал да печата и книги. Това били учебни издания и книги с религиозно и нравствено-поучително съдържание. Карастоянов водел кореспонденция с членовете на Славянското благотворително общество, а по-специално с Нил Попов. Именно от Н. Попов Карастоянов получил редица книги за изкуството от Русия.

Истински народен майстор, извършил своеобразна революция в живописта и изкуството със своята хуманистична програма, с новите си естетически и социални идеали, бил Захари Зограф — виден художник-просветител. В неговото творчество ясно е изразен фолклорно-епическият мироглед. След Паисий Хилендарски и Софроний Врачански той заедно с Неофит Рилски живял в самия водовъртеж на събитията от реалната действителност. Далече от смирението, пълен с грижи за живота на своя съвременник, той се намесвал със средствата на изкуството в събитията на всекидневния живот — осъждал,

[9] *П. Зарев*, Литературознание, създавано в светлината на народността. — Славянска филология, т. XIII. С., 1973, с. 6—7.

призовавал, възпявал и т. н. На него му били чужди както тихата епичност, така и отвлечеността, мислел с големи реални категории, което намерило отражение в духа на неговото творчество, във фолклорния начин на изразяване. Когато се обръщал към изобразяването на конкретен човек, той третирал образа като ярко индивидуален, стремял се да предаде присъщите особености именно на него, на дадената личност. Тук художникът не давал воля на въображението си, както при стенописите. Неговите кавалетни портрети утвърждават облика и характера на човека в светлината на новото време. Неговите портрети на Неофит Рилски, автопортретът му, женските портрети говорят за нов подход към човека, за стремеж да се овладее реалистичния метод при пресъздаване на действителността. В условията обаче на тогавашна България за иконописеца, за самоукия майстор от Самоковската школа било трудно да получи художествено образование, затова той се стремял да замине, за да може да се учи. От писмата на Захари Зограф става ясно, че той дълги години е търсел възможност да се учи, и то не където и да е, а именно в Русия, в Петербургската художествена академия. Желанието му било не само да се учи на живописно майсторство и графично дело, но и да се запознае с руските занаяти. Това е много показателно за общата картина на състоянието на българското изкуство от първата половина на XIX в. и за разкриването на мирогледа на Захари Зограф като художник, неотделящ живописта и графиката от приложните изкуства. В писмото си до Неофит Рилски от 30 юни 1838 г. художникът пише: „Имам голяма молба — от своя страна напиши писмо до Априлов, засвидетелствувай му моето желание да се уча на занаят."[10] И понататък той не само моли Неофит Рилски да се обърне с подобна молба до Палаузов. Той задава на своя учител редица съвсем конкретни въпроси за бъдещата програма на обучение. Досега обикновено се е констатирал самият факт — желанието на Захари Зограф да се учи в Русия, в Петербург. Но трябва да се отбележи и друго. От въпросите на художника става ясно, че той е знаел предварително на какво и как трябва да се учи. „Мога ли аз — пита Захари Зограф — да постъпя в Петербургската царска академия, за да се уча на зографско изкуство, иконография и графическо дело."[11] През ноември 1838 г. той отново моли Рилски да напише на Априлов и Палаузов и да ги попита дали би могъл да обиколи руските фабри-

[10] Научен архив на БАН, ф. 12 К (папка № 5). Неофит Рилски, л. 28, 43, 34, 35.
[11] Пак там, л. 22.

ки, за да изучи занаят.[12] Още по-подробно пише за своите намерения в друго писмо. Той моли Неофит Рилски да съобщи в Одеса всички подробности за него като художник, вече известен в родината си, да съобщи, че вече е на 28 години, но се стреми да учи изкуство и занаят. В следващото си писмо до Неофит Рилски Захари Зограф отново и отново настоява за получаването на положителен отговор от Одеса.[13] Все още не е изяснено защо художникът не е заминал за Русия. По този въпрос могат да се направят най-различни предположения. Една от причините, поради които Захари Зограф не е заминал да се учи в Петербург, може да бъде от чисто личен характер— неговите семейни, домашни задължения.

В стенописите на Захари Зограф фолклорната традиция е особено силна, но тя се съчетава с дидактическата струя, което сродява изобразителното изкуство с литературата от началото на XIX в. Изкуството и литературата стават напълно земни в борбата си срещу неграмотността, изостаналостта и невежеството. В българската култура започва да се развива нова гражданствена хуманистична струя, идваща по пътя на просвещението и хуманизма на новото време.

На портрета, нарисуван от Захари Зограф, Неофит Рилски — известният български просветител — е изобразен като първия български хуманист. Захари Зограф е бил ученик на Неофит Рилски, който живял в Самоков. Кореспонденцията на художника с Неофит Рилски е продължила през целия съзнателен творчески живот на Захари Зограф.

Връзките на художниците с обществени и политически дейци, с писатели и просветители определяли насочеността на самото изкуство по това време, неговите темпове и социален характер. В писмата на Захари Зограф съществуват няколко основни проблема: училищното дело, организацията на широка мрежа от училища, издаването на книги и таблици, откриването на българска печатница и получаването на литература за целите на просвещението.

Българската литература и изкуство от първите десетилетия на XIX в. подготвили почвата за .широко и плодотворно възприемане на постиженията на руската култура, към изучаването на чийто опит се обърнали творците, появили се през 50-те—70-те години на XIX в.

Близките на българите идеи на руската демократична култура и естетическа мисъл, които живо и творчески възприемали дейците на българската култура, имали важно значение за

[12] Пак там, л. 26.
[13] Пак там, л. 49.

националното ѝ утвърждаване и по-нататъшно развитие, подготвено от постиженията на художествената култура на българския народ от първата половина на XIX в.

През първите десетилетия на XIX в., когато протичал процесът на формиране на национално-просветителско движение, руската наука и литература откликнали на явленията, проявили се по това време в културния живот на България. Тогава българската светска литература едва се зараждала, литературните произведения и по своя характер, и по жанрове били свързани с фолклора, с апокрифната и поучителна литература, на която именно най-напред обърнали внимание руските изследователи. Тях ги интересувал не само широкият кръг от проблеми, свързани с фолклора на българи и сърби, но и много други въпроси.

Руско-българските връзки навлезли в нов етап — те постепенно се усилват по много линии. Активизирал се интересът на руската наука и литература към българския фолклор и поезия. В България от Русия пристигали книги за създаващите се училища и манастири, предмети на приложното изкуство; българите превеждали руска учебна литература за откриващите се училища. Първите български педагози, просветители, обществени дейци, способствуващи за развитието на просвещението, като правило били свързани с руската култура.[14] В този случай става въпрос за опита, който се е използувал за делото на българското просвещение. Понякога този стремеж за приобщаване към руската култура се проявявал в изкуството недостатъчно ярко, понякога стихийно или пък се проявявал в рамките на църковната борба.

В разработването на перспективите за изучаване на славянския фолклор, история, език, бит, култура, което провеждали руските учени-слависти (Ю. Венелин, И. Срезневски, И. Востоков, В. Григорович и др.), значително място заема българската проблематика. Руските слависти извършват специални пътешествия из България, събирайки научен материал, като широтата на изследователските им стремежи определяла избирателността по отношение на огромния материал, който те за първи път въвеждат в научна употреба. Те се стремели не само да видят и опишат сами паметниците на литературата и изкуството, да открият и опишат ръкописи, книги, да запишат народни песни и предания, да изследват езика и другите проявления на българската култура. Руските учени виж-

[14] Ценни сведения по посочения проблем: *Д. Песчани*, Русско-болгарские культурные связи в 30—40-х годах XIX в. — Из истории русско-болгарских отношений, М., 1958.

дали своята задача и в това — да открият дълбоката историческа общност между славянските култури при техните извори и в процеса на развитие. Резултатите от тези първи изследвания били значителни и интересни. Те не само пряко отговаряли на поставените научни задачи, но излезли далече от тези рамки, като способствували за активното укрепване на руско-българските културни връзки.

В. Априлов писал за огромното впечатление, което направили на българите работите на Ю. Венелин: „Те (т. е. българите — Е. Л.) виждали в негово лице гения, който може да ги извади от неизвестността, да ги запознае с руските братя и да ги постави наравно с просветените народи."[15] Трудовете на Ю. Венелин дали известно идеологическо основание на българите в борбата им за национално възраждане, той показал, че българите не са асимилирани от турците, а съществуват и се развиват под гнета на турското иго. Когато през 1841 г. Венелин умира, в Москва била поставена мраморна плоча с надпис: „На Юри Иванович Венелин. Одеските българи 1841 г. Той напомни на света за забравеното, но някога славно и могъщо племе на българите и пламенно желаеше да види неговото възраждане."

В резултат на пътешествието на друг руски учен из България — В. Григорович, през 1844—1846 г. и на неговите изследвания, по-късно високо оценени от И. Шишманов,[16] били събрани много интересни материали. Те давали представа наред с другото и за характера на българското училище, за българското народно просвещение и за първите стъпки на българското художествено образование — до Григорович за него никой не е писал.[17]

С помощта на руските учени-слависти интересът към съдбата на българския народ, неговата история и съвременното му художествено творчество се събудил сред руските писатели и критици. Нови интересни данни, свързани с оценката на български автори в Русия през 30-те—40-те г. на XIX в. дава в своето изследване И. Конев.[18]

От XVIII в. (особено след Кримската война) дейците на българската култура все по-силно се свързвали с руската култура. Така например, както отбелязва в своето из-

[15] *В. Априлов*, Денница новоболгарского образования, Одесса, 1841, с. 93.
[16] *И. Шишманов*, Избрани съчинения, т. I. Българско възраждане, С., 1965.
[17] *Е. Львова* и *И. Конев*, Болгарская школа и „свиштовский период" Николая Павловича. — Советское славяноведение, № 4, 1971.
[18] *И. Конев*, Литературни взаимоотношения и литературен процес, С., 1974, с. 90—110.

следване Д. Степовик, българските училища, а също така и Киевско-Могилянската академия систематически приемали за обучение младежи от братските славянски страни. Особено много сред тях били българите и сърбите, като българите често се обявявали за гърци при получаване на официални документи. Засягайки българо-украинските връзки в областта на художествената култура, Д. Степовик подчертава, че Киев привличал много български майстори, които тук получили знания по живопис, гравиране и иконопис. Като пример украинският учен дава интересни данни от школата на живописците при Киевско-Печорската лавра и отбелязва, че тук учили заедно руснаци, украинци, белоруси, българи, литовци, сърби, и съобщава имената им.[19]

По това време съществува и друга линия на руско-българските и българо-украинските връзки — българите не само получавали образование в Одеса, Москва, Киев, но поддържали непосредствени контакти с руската култура и изкуство в родината си: това се осъществявало от майстори-иконописци, живописци, гравьори, които през първата половина на XIX в. започнали да пристигат в България. Най-ярък пример в това отношение е пристигането през 1818—1819 г. в Троянския манастир от Киевско-Печорската лавра на опитния гравьор Леонтий. Получил в България прозвището Леонтий Рус, той оставил своя следа в българската художествена култура от това време. Той отлично владеел техниката за гравиране на метал и създал много гравюри с български сюжети, а също така учел местните майстори на гравьорско изкуство. Друг художник, Георгий Владикин, с прозвище Казак, останал в България след Руско-турската война от 1828—1829 г. Дълго време бил учител в Свищов (тук той работил заедно с известния български педагог-просветител Хр. Павлович и пръв в България въвел рисуването като предмет от училищната програма. Той става учител на бъдещия класик на българската живопис Н. Павлович). Работи и в Плевен. Той оставил много интересни произведения в техниката резба на дърво.

Както подчертава В. Велчев, проникването на руски книги в България започнало отдавна и с известни прекъсвания продължило през епохата на турското робство в първите десетилетия на XIX в. Опирайки се на И. Шишманов, той напомня, че особено много руски книги и такива, съдържащи преводи на руски от други езици, започнали да пристигат в България много по-рано, в началото на XVIII в. Това били не само богослужебни книги, буквари, часослови, псалтири,

[19] *Д. Степовик*, Українсько-болгарські мистецькі зв'язки, Київ, 1975, с. 81—83, 106—109.

апостоли, но и филологически и исторически съчинения, учебници по граматика, а по-късно се появили и художествени произведения — поезия и проза от руски писатели.[20]

За пропагандиране на съчиненията на руските писатели съдействували и българските стипендианти, учещи се в Русия (З. Княжески, Н. Палаузов, Д. Мутев, И. Денкоглу, С. Тошкович). С тяхна помощ българите научили за Кантемир и Ломоносов, Сумароков, Карамзин и Державин. Тези сведения били първите предшественици на новите културни тенденции. Усвояването на руската литература от XVIII—XIX в. започнало като по-важен и силен процес едва през втората половина на XIX в.

Така постепенно се установявали все по-стабилни руско-български културни връзки. Те възникнали в процеса на растящо взаимно разбиране и за българските писатели и художници били особено плодотворни, помогнали както за извисяването на духовния им ръст, така и за решаването на тези важни задачи, които в скоро време поставили демократическите и революционните сили.

[20] *В. Велчев*, Българо-руски литературни взаимоотношения през XIX—XX в., С., 1974, с. 43—44.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО БОЛГАРИИ В СИСТЕМЕ РУССКО-БОЛГАРСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ XVIII В. — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Е. П. ЛЬВОВА

(Резюме)

В статье рассматриваются общие проблемы художественной культуры Болгарии эпохи национального Возрождения и значительное место русской демократической культуры в формировании мировоззрения и творчества передовых деятелей болгарской культуры. Исходя из задач дальнейшего комплексного исследования сравнительного и типологического характера, автор дает конкретный сопоставительный анализ важных моментов развития болгарского искусства, останавливаясь на творчестве художников, эстетических воззрениях болгарских просветителей и борцов за дело национально-освободительного движения.

В результате проведенного исследования (к которому привлечены многочисленные труды, источники, материалы советских и болгарских архивов) автор делает вывод о том, что изобразительное искусство Болгарии эпохи национального Возрождения было тесно связано с культурно-просветительским движением, подчеркивает особенную близость литературы и искусства, пишет о гражданственности, глубокой демократичности мировоззрения, проявившихся в творчестве мастеров, связанных с русской художественной школой. Одновременно рассматривается вопрос об откликах на явления болгарской культуры первых десятилетий XIX в. в русской науке, говорится о широте интересов русских ученых, писателей, фольклористов, художников к братской болгарской культуре.

THE BULGARIAN FINE ARTS IN RUSSO-BULGARIAN CULTURAL TIES DURING THE XVIIITH AND THE FIRST HALF OF THE XIXTH C.

E. P. LVOVA

(Summary)

The article deals with the common problems of fine arts in Bulgaria at the time of national Renaissance and the important place of the Russian democratic culture in the shaping of the outlook and the creative work of the foremost Bulgarian cultural workers. Proceeding from the tasks of further complex research of comprehensive and typological character, the culture shows a concrete comprehensive analysis of important moments in the development of the Bulgarian arts, noting the artwork of painters, the aesthetic views of Bulgarian enlighteners and fighters of the national liberation movement.

As a result from the research (in which many works, sources, materials of Soviet and Bulgarian archives were used) the author makes a conclusion, that the fine arts of the national Renaissance period were closely related to the cultural enlightenment movement, underlines the close ties between the literature and arts, writes about democratic views, which had been manifested in the works of masters, related to the Russian art school. At the same time, the response in Russian science to the phenomena of Bulgarian culture is considered by the author, she talks about the wide interest of Russian scientists, writers, specialists in folklore, painters towards the fraternal Bulgarian culture.

СПИСЪК НА АВТОРИ И РЕДАКТОРИ

Косев Димитър Константинов, академик, зам.-председател на БАН. Проблематика — социално-икономически, политически и международни аспектн на историята на българския народ през XIX в. и първата половина на XX в.

Конобеев Василнй Дмитриевич, доктор на историческите науки, старши научен сътрудник в Института по славяноведение и балканстика при АН на СССР. Проблематика — руско-българските отношения в епохата на Възраждането.

Христов Христо Ангелов, академик, директор на Института за история при БАН. Проблематика — социално-нкономически, политически и международни аспекти от историята на българския народ през Възраждането и първата половина на XX в.

Никитин Сергей Александрович, доктор на историческнте науки, професор в Института по славяноведение и балканистика при АН на СССР. Проблематика — история на южните славянн и руско-балканските взаимоотношения и връзкн през XIX в.

Шарова Крумка Крумова, професор, научен секретар на БАН, завеждащ секция в Института за история при БАН. Проблематика — политически и международни аспекти на историята на българския народ през XIX и първата половина на XX в.

Писарев Юрий Алексеевич, доктор на историческите науки, професор в Института по славяноведение и балканистика при АН на СССР. Проблематнка — нова история на южнославянските народи.

Бужашки Евлоги Тодоров, доцент в Софийския университет „Климент Охридски", катедра „История на България". Проблематика — нова българска история и българското националноосвободително движение.

Зуева Нина Владимировна, научен сътрудник в Института за славяноведение и балканистика при АН на СССР. Проблематика — българското националноосвободително движение и политиката на Русия през 50—70-те години на XIX в.

Маждракова-Чавдарова Огняна Панайотова, кандидат на историческите науки, научен сътрудник в Института за история при БАН. Проблематика — българското националноосвободително движение през Възраждането.

* * *

Косев Константин Димитров, доктор на историческите науки. професор в Института за история при БАН. Социално-икономически проблеми и международни аспекти на Българското възраждане.

Хевролина Виктория Максимова, кандидат на историческите науки, до-

цент, старши научен сътрудник в Института за история на СССР при АН на СССР История на руско-българските революционни връзки XIX в.

Фомин Юрий Ефимович, кандидат на историческите науки. Проблематика — украинската общественост и националноосвободителното движение на южните славяни.

Мелцер Давид Борисович, доктор на историческите науки, професор в Белоруския държавен университет. Проблеми на съветско-българските отношения.

Унджиева Цвета Иванова, старши научен сътрудник при Института за литература при БАН. Проблематика — история на българската литература през Възраждането.

Пантев Андрей Лазаров, кандидат на историческите науки, доцент в Софийския университет „Кл. Охридски". Проблематика — международни отношения през XIX в.

Козменко Ирина Василевна, кандидат на историческите науки, доцент в Московския държавен институт за международни отношения. Международни отношения, външна политика на Русия, история на България XIX в.

Достян Ирина Степановна, доктор на историческите науки, старши научен сътрудник в Института за славяноведение и балканистика при АН на СССР. История на балканските страни и руско-балканските връзки в края на XVIII — първата половина на XIX в.

Венедиктов Григорий Куприянович, кандидат на филологическите науки, старши научен сътрудник в Института за славяноведение и балканистика при АН на СССР. История на българския литературен език, българска диалектология.

Радкова Румяна Георгиева, кандидат на историческите науки, старши научен сътрудник в Института за история при БАН. Българско културно-национално възраждане.

Грачов Виктор Петрович, кандидат на историческите науки, старши научен сътрудник в Института за славяноведение и балканистика при АН на СССР. История на южните славяни през първата половина на XIX в.

Дойнов Стефан Колев, кандидат на историческите науки, научен сътрудник в Института за история при БАН. Националноосвободително движение на българския народ през Възраждането.

Сергеев Александър Василевич, кандидат на историческите науки, доцент в Казанския държавен университет. История на руското славяноведение и проблеми на Българското възраждане.

Анчев Анчо Трифонов, кандидат на историческите науки, старши научен сътрудник, директор на Националния исторически музей в София, Българо-руски връзки през Възраждането.

Шатохина Екатерина Мелентиевна, научен сътрудник в Института за славяноведение и балканистика при АН на СССР. Проблематика — балканската политика на Русия и националноосвободителното движение в България в 50-те—70-те г. на XIX в.

Паскалева Виржиния Стефанова, кандидат на историческите науки, старши научен сътрудник в Института за история при БАН. Обществено-икономически отношения през Възраждането. Връзки на българския народ с другите европейски страни.

Минкова Лиляна Тодорова, кандидат на литературните науки, научен сътрудник в Института за литература при БАН. Литературни и културни проблеми на Възраждането.

Унджиев Иван Николов, професор в Института за история при БАН. Българско националноосвободително движение през Възраждането.

Забунов Иван Данилович, научен сътрудник в Института за история при АН на Молдавската ССР. История на българската емиграция в Русия.

Сиделников Степан Иванович , доктор на историческите науки, професор в Харковския държавен университет. История на националноосвободителното движение на българския народ и революционните връзки на южнославянските народи.

Тонев Велко Станков, кандидат на историческите науки, старши научен сътрудник в Института за история при БАН. Българско културно-национално Възраждане.

Львова Евгения Петровна, доктор по изкуствоведение, старши научен сътрудник в Института за славяноведение и балканистика при АН на СССР. История на културата на балканските народи.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

100 ГОДИНИ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ . . . 7

К. Косев, Ролята на Русия в политическата стратегия на Априлското въстание 9

В. М. Хевролина, Руско-турската война 1877—1878 г. и прогресивна Русия 35

Ю. Е. Фомин, Обществеността на Украйна и българското национално-освободително движение през 1876—1878 г. 58

Д. Б. Мелцер, Априлското въстание 1876 г. и белоруската общественост 80

Цв. Унджиева, Дописки за Априлското въстание и събитията през 1876 г. в някои руски вестници 93

В. Д. Конобеев, Проекти за държавно устройство на България (1876 г.) 121

А. Пантев, Англо-руските отношения и съдбата на България по времето на Руско-турската война 1877—1878 г. 141

И. В. Козменко, Ролята на руската дипломация за провалянe плановете за турска и смесена окупация на Южна България през 1878—1879 г. 166

БЪЛГАРО-РУСКИ ВРЪЗКИ И ОТНОШЕНИЯ . . . . . ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО 191

И. С. Достян, Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. 193

Г. К. Венедиктов, Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени 212

Р. Радкова, Първият печатен превод на Евангелието на български език 238

В. П. Грачев, Към въпроса за преселването на българи в Русия в началото на XIX в. (1800—1806 г.) 264

Ст. Дойнов, Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. . . . 290

А. В. Сергеев, В. И. Григорович и проблемите на Българското възраждане 317
А. Анчев. Руската общественост и българското нацонално Възраждане през 30-те—40-те години на XIX в. 338
Е. М. Шатохина, Балканската политика на Русия и българското националноосвободително движение през първите години след Кримската война 363
В. Паскалева, Руско-българските търговски връзки през 50-те—70-те години на XIX в. 392
Л. Минкова, Българите и Нил Попов 415
Н. В. Зуева, Руските дипломати на Балканите за положението на Османската империя и решаването на българския въпрос през 1866—1867 г. 449
Ив. Унджиев, Христо Ботев и Русия 475
И. Д. Забунов, Нови материали за Любен Каравелов 502
С. И. Сиделников, Руско-българските революционни връзки от средата на 70-те години на XIX в., изследвани от съветската и българската историческа наука 525
В. Тонев, Руското консулство във Варна и новобългарското образование 549
Е. П. Лвова, Българското изобразително изкуство в системата на руско-българските културни връзки през XVIII — първата половина на XIX в. 574
СПИСЪК НА АВТОРИ И РЕДАКТОРИТЕ 591

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И РУСИЯ

КОЛЕКТИВ ОТ БЪЛГАРСКИ И СЪВЕТСКИ ИСТОРИЦИ

Рецензент
Дойно Дойнов
Стилови редактори
О. Маждракова
Р. Лечев
Художник
Тодор Варджиев
Художествен редактор
Олга Паскалева
Технически редактор
Милка Иванова
Коректор
Огнян Марков
Дадена за набор на 21.I. 1981 г.
Подписана за печат октомври 1981 г.
Излязла от печат ноември 1981 г.
Формат 60/90/16
Печатни коли 37,25 Издателски коли 37,25
Условно издателски коли 39,98
Код 02/9531472611/0624—13—81
Издателски номер 25304
Лит. група II-6
Тираж 1115
Цена 5,77 лв.
ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Г. Димитров“ — Ямбол